

SANSKI MOST

DERVENTA דרוונטה

TRAVNIK טראוויניק

BIJELJINA ביילינה

BRČKO זאווידוביצי ברצ'קו

DOBOJ דובוי

ג'יה לוקה

BANI

ZAVIDOVIC

זאגרב

ZAGREB

TUZLA טוזלה

VLASENICA ולאסניצה

ZENICA זניצה

VISOKO ויסוקו

ŽEPČE ז'פצ'ה

SARAJEVO

VIŠEGRAD

וישגראד

בלגראד

BEOGRAD

MOSTAR מוסטאר

MI SMO

PREŽIVELI... 4

JEVREJI O HOLOKAUSTU

לינה

סקופייה

SKOPLJE

KOMANDANJE I OKUPACIJA JUGOSLAVIJE POSLE APRILSKOG SLOMA 1941.

*Ova knjiga posvećena je senima
Jevreja Jugoslavije
koji su stradali u Holokaustu
od 1941. do 1945. godine*

MI SMO PREŽIVELI... 4
Jevreji o Holokaustu

Izdavač

Jevrejski istorijski muzej
Saveza jevrejskih opština Srbije
Beograd, Kralja Petra 71/a

Odgovorni urednik

Aleksandar Gaon

Redakcija

Aleksandar Gaon, Teodor Kovač, Eta Najfeld, Luci Petrović,
Andreja Preger, Eva Timar, Eva Čavčić, Milinko Radević
i Branka Džidić (*sekretar redakcije*)

Tehnički urednik

Milinko Radević

Štampa

PRESSING – Beograd

Tiraž

1000 primeraka

ISBN 978-86-903751-6-5

Korice:

Dolina zatrtih zajednica – detalji sa spomenika nestalim
jevrejskim zajednicama u Memorijalnom muzeju Jad Vašem
u Jerusalimu

MI SMO PREŽIVELI... 4

Jevreji o Holokaustu

BEOGRAD, 2007.

*Objavljivanje ove zbirke sećanja
Jevreja, preživelih žrtava progona u
Drugom svetskom ratu, omogućio je
svojom donacijom Haim Mile Pinkas
sa porodicom.*

SADRŽAJ

PREDGOVOR	9
UVODNE NAPOMENE	11
I U PARTIZANIMA	13
Cadik Danon:	15
Bjanka Auslender: <i>Dijete sreće</i>	39
Drago Auslender: <i>Nismo znali šta se sprema</i>	54
Josip Elazar: <i>Sa puškom i gitarom kroz ratni vihor</i>	61
Livia Babić: <i>Jedan život između jevrejstva i socijalizma</i>	72
Olivera Đurđić: <i>Moje sećanje jedini je spomenik mojima</i>	82
Dr Jaša Romano: <i>Kroz život časno i s ljubavlju za svakoga</i>	92
Eliezer Katan: <i>Po šumama i gorama</i>	100
Regina Kamhi: <i>Pelene sam sušila na prsima</i>	117
Lenka Strahinjić: <i>Bežite, kupe nas!</i>	123
II U LOGORIMA	129
Lea Šrajter: <i>Zašto sam pustila maminu ruku?</i>	133
Eva Arsenić: <i>Ukradena vekna spasila mi život</i>	141
Dina Remer: <i>Spasio me transport</i> <i>koji nisam uspela da izbegnem</i>	149
Vera Štajn: <i>Hvala Nemici Hildi Miler</i>	167
Ješua Abinun: <i>Slučajno sam ostao živ</i>	179
Jonas Fišbah: <i>Ljubo Miloš:</i> <i>„Hoću da pucam direktno u srpsko srce!“</i>	196
Eva Đorđević: <i>Ožiljci u ranjenoj duši</i>	206
Jelena Viculin: <i>Povratak sa puta bez nade</i>	215
Jakob Atijas	219
III ITALIJA, ŠVAJCARSKA	233
Samuilo Alkalaj: <i>Dnevnik pisan za vreme II svetskog rata</i>	235
Kornel Neuman: <i>Sjećaš se?</i>	252
Isak-Iso Finci: <i>Roditelje ne pamtim, spasioce ne znam</i>	262

IV SKRIVANJE NA TERITORIJI JUGOSLAVIJE	267
Estera Mrčarica: <i>Susedi nas nisu odali</i>	269
Natalija Kovačević-Tajtacak: <i>Duga trka sa smrću</i>	275
V ZAŠTIĆENI (MEŠOVITIM BRAKOM ILI UDAJOM)	281
Berta Postružnik: <i>Halid Muftić – spasilac jevrejske porodice</i>	283
Lucija Rajner: <i>Zbog onih kojih odavno više nema</i>	291
Ivan Ninić: <i>Vreme prolazi, ljudi nestaju</i>	299
VI ISELJENI U PALESTINU	309
Stela Švarc: <i>Dugo putovanje do luke spasa</i>	311
Cvi Raam: <i>Dug put do spasenja u Izraelu</i>	317
VII NA RADU U AUSTRIJI	323
Ruža Lihtner Krndić: <i>Negotinci, hvala što ste mi spasili život!</i>	325
VIII NA PRINUDNOM RADU	339
Dr Đorđe Bošan: <i>Iz reda za gubilište majka me gurnula u život</i>	341
IX KASTNEROVA GRUPA	347
Marta Flato Ladanj: <i>Spasena iz racije kao šestomesečna beba</i>	349
X ROĐENI U LOGORU	355
Drita Tutunović: <i>Rođena u logoru u vremenu smrti</i>	357
XI PRILOZI	365
PRILOG 1: TABELARNI PREGLED LOGORA U JUGOSLAVIJI U KOJIMA SU BILI ZATOČENI JEVREJI	367
PRILOG 2: JEVREJSKE OPŠTINE U JUGOSLAVIJI	371
PRILOG 3: OBNOVLJENE JEVREJSKE OPŠTINE 1947. GODINE	376
SINAGOGE PORUŠENE U DRUGOM SVETSKOM RATU	377
REČNIK MANJE POZNATIH REČI I POJMOVA	383
SADRŽAJ PRVE KNJIGE „MI SMO PREŽIVELI“	389
SADRŽAJ DRUGE KNJIGE „MI SMO PREŽIVELI“	391
SADRŽAJ TREĆE KNJIGE „MI SMO PREŽIVELI“	394

PREDGOVOR

Prvu polovinu XX veka obeležila su dva svetska rata. Prvi je bio sukob suparničkih velikih sila dok je drugi bio osvajački poduhvat Nemačke, pod vođstvom nacističke stranke, sa ciljem da podvrgne svojoj moći većinu Evrope.

Nemačka je iz Prvog svetskog rata izašla pobeđena. Frustrirana tim porazom, nacistička partija je došla na vlast 1933. godine i uvela diktaturu. Da bi opravdala svoje osvajačke namere, ona je prigrlila rasnu doktrinu. Po toj doktrini, arijevska rasa, to jest Nemci, je nadmoćna dok su druge nacije manje vredne rase. Tu spadaju i Jevreji. Radi homogenizacije nemačke nacije, trebalo je stvoriti neprijatelja, tj. krivca za sve njene nevolje. Ko je bio podesniji nego Jevreji: manjina, druge vere, dugo vremena zatvorena u svoju zajednicu. U retorici takve vrste sledeća, neizrečena reč vrlo se lako mogla naslutiti. Ona, naravno, nije ni izrečena javno. Ali na tajnom sastanku u Vanzeu 1942, pod velom ratnog meteža i u najvećoj, strogo čuvanoj tajnosti, donesena je odluka. Vrhška nacističke stranke, zločinačko udruženje na čelu sa Hitlerom, Geringom, Gebelsom, Himlerom, Hajdrihom i drugima, odlučilo je „Magnum crimen“ – istrebljenje čitavog jednog naroda. Nažalost, ta odluka je tokom rata i ostvarena. Šest miliona Jevreja je umoreno, spaljeno u krematorijumima, a da je zločinačko udruženje uspelo da to održi kao vrhunsku tajnu. Jevreji su odvođeni, čak bez otpora, navodno u radne logore na Istoku. Šta se posle toga s njima dogodilo, o tome se veoma malo čulo.

O tom monstruožnom zločinu, kojem nema premca u istoriji čovečanstva, nema ni spomena u nekim ne mnogo starim istorijskim delima. A po tom zaključku, svako lice koje je imalo i jednog od dede ili bake Jevrejina, bilo je potencijalno osuđeno na smrt na celoj teritoriji nad kojom je imala moć nacistička vojna mašinerija! Svako lice koje je potpadalo pod nacističku odrednicu pripadanja jevrejstvu trebalo je da ima veliku sreću ili neobičnu veštinu da izbegne padanje u ruke toj odlično organizovanoj i efikasnoj mašineriji zločinačke vlasti.

Sećanja Jevreja koji su u toj najvećoj opasnosti uspjeli da sačuvaju svoj život ili živote svojih porodica, sadržana su i u ovoj knjizi.

Neophodno je za sadašnjost i za budućnost sačuvati ova autentična svedočanstva. Ništa se ne sme zaboraviti. Objavljivanje istine o zločinima počinjenim u prošlosti jedna je od efikasnih mera da se takva zlodela više nikada ne ponove.

Zato i objavljujemo i ovu, četvrtu knjigu koja sadrži trideset tri sećanja.

Andreja Preger

UVODNE NAPOMENE

Mnogo je vremena prošlo od završetka Drugog svetskog rata a da brojni preživeli nisu govorili o užasima kroz koje su prošli. Neki su potiskivali svoja sećanja jer su morali da se bore za normalan život. Drugi nisu hteli da opterećuju okolinu pričama o strahotama koje su doživeli. Treći su, pričajući o preživljenom, često nailazili na nerazumevanje i nevericu okoline pa su prestajali da pričaju tako da su mnoga značajna svedočenja zauvek izgubljena.

Sa žaljenjem se može zaključiti da se sa pisanjem ove serije svedočanstava kasno počelo; jer, da su se ranije stekli potrebni uslovi, moglo je biti znatno više svedočenja. Između ostalog, izostala su svedočenja mnogih naših sugrađana koji više nisu među živima a dali su veliki doprinos nauci, kulturi i umetnosti zemlje u kojoj su živeli. Treba istaći i da nema svedočenja onih koji su posle rata obnovili rad jevrejske zajednice i podigli je iz ruševina, a kojima zahvalnost duguje cela jevrejska zajednica koja se i danas inspiriše njihovim radom – Fridriha Popsa, Alberta Vajsa i Lavoslava Kadelburga.

Četvrtom knjigom iz serije „Mi smo preživeli“ obuhvaćeni su uglavnom poznati putevi stradanja i spasavanja Jevreja sa teritorije bivše Jugoslavije, u vremenu 1941–1945. godine. Ovako obiman dugogodišnji rad redakcije ne bi mogao da se ostvari bez prisne saradnje sa autorima i njihovim potomcima koji su pomogli da se svedočanstva zabeleže. Nije im bilo lako! Mnogi su želeli da što dublje potisnu svoja sećanja na zločine, a drugi su hteli da podsećanjem na strahote ostave to u nasleđe svojim potomcima kao upozorenje kakva sve zla čovek može da učini.

Uporedo sa teškim i bolnim sećanjima, mnogi autori su dirljivim rečima dočarali toplinu atmosfere porodica u kojima su odrastali. Ti opisi su dragoceni podaci o običajima i životu jevrejskih porodica do vremena zločina.

Posebno je značajno pominjanje imena stradalih članova bliže i dalje rodbine. Čini se da su autori imali potrebu da im bar u ovim knjigama ostane trag – kad već nemaju groba ni spomenika.

Svim autorima Redakcija duguje veliku zahvalnost.

Serijska knjiga „Mi smo preživeli“ ne bi bila ostvarena da nije bilo darodavaca, među kojima i ovoga puta u prvom redu zahvaljujemo Miletu Pinkasu i njegovoj porodici, koji su od početka verovali u rad na ovim knjigama i u Redakciju koja se trudila da što bolje obavi povereni joj posao. Zahvalnost dugujemo i JOINTu, Memorijalnoj fondaciji za jevrejsku kulturu i brojnim pojedincima koji su verovali u smisao i opravdanost ovog poduhvata. Ovo tim pre što se o stradanju Jevreja nekadašnje Jugoslavije u svetu vrlo malo zna, zbog specifičnih prilika tokom Drugog svetskog rata u tada okupiranoj državi. Time objavljivanje ovakve serije dobija i dokumentarni značaj za istorijska istraživanja.

Tokom rada suočavali smo se sa saznanjem da su neki autori u međuvremenu preminuli ne dočekavši da vide svoju objavljenu priču. I ta činjenica govori da treba što pre prikupiti što više svedočenja kako bi se ostavila upечатljiva slika o zločinima koji su se odigrali tokom rata. Činjenica da nestaju i poslednji svedoci tog najvećeg zločina nad jevrejskim narodom nameće obavezu da ostavimo za istoriju što autentičniju sliku o tome šta je čovek u stanju da učini kada ima silu u svojoj ruci i kada tu silu hoće da primeni.

Prošlo je više od šesdeset godina od završetka Drugog sveskog rata a mi preživeli ne možemo da se oslobodimo pitanja: z a š t o ?

Pitamo se kako je svet to mogao dozvoliti? Nije u pitanju samo broj od šest miliona jevrejskih žrtava već i način na koji su ubijani. Uništavani su i psihički i fizički a u krematorijumima je nestajao i poslednji njihov trag. Otud i specifičan naziv za genocid nad Jevrejima – Holokaust.

Redakcija

I

U PARTIZANIMA

ŽIVOTNI PUT JEDNOG RABINA

Rođen je u Sarajevu 1918. godine u porodici rabina Danijela Isaka Danona i Grasje Danon, rođene Levi, kao jedan od njihovo šestoro dece – četiri sina i dve kćeri. Želja oca bila je da mu jedan od sinova bude rabin. Kada je Cadik Danon 1932. godine završio malu maturu, u Sarajevu su počele studije druge generacija stipendista Jevrejskog teološkog zavoda. Otac ga je upisao na seminar. Isti seminar sa uspehom su završili kasnije veoma poznati rabini: Imanuel Bulc, glavni rabin Luksemburga,

Solomon Gaon, glavni sefardski rabin Komonvelta, svojevremeno učenik rabina Danijela Danona, Cvi Azarja, jedno vreme glavni aškenaski rabin u Zapadnoj Nemačkoj...

Po završetku seminara 1937. godine upućen je kao službenik Saveza jevrejskih veroispovednih opština u Kosovsku Mitrovicu i Prištinu u svojstvu sveštenika, kantora i veroučitelja. Preko svog školskog druga Josipa Levija, koji je bio rodom iz Prištine, povezao se sa naprednim ljudima tog kraja. Izbijanje rata zateklo ga je na službi rabina u Splitu.

Posle rata radio je kao rabin (1947–1950) a potom kao visoki zvaničnik Ministarstva spoljnih poslova FNR Jugoslavije, na funkciji šefa Odeljenja za nordijske zemlje (1953–1970). Između ostalog, obavljao je dužnosti jugoslovenskog predstavnika u Međunarodnoj

komisiji za plovidbu Đerdapom (1958–1962) i otpravnika poslova Ambasade SFR Jugoslavije u Švedskoj (1968–1970).

Posle penzionisanja vratio se sveštencičkom pozivu i obavljao funkciju vrhovnog rabina Jugoslavije (1972–1998). Više decenija bio je autor Jevrejskog verskog kalendara, a napisao je i knjigu „Osnovni pojmovi judaizma“. Godine 1974. pokrenuo je tečajeve učenja hebrejskog jezika koji neprekidno traju do danas.

Nosilac je brojnih domaćih, ratnih i mirnodopskih odlikovanja: Partizanske spomenice 1941, Ordena Zasluga za narod sa zlatnom zvezdom, Ordena za hrabrost, Ordena Bratstva i jedinstva sa srebrnim vencem, Ordena Zasluga za narod sa srebrnim zracima i Plakete grada Beograda. Nosilac je i tri visoka strana odlikovanja: Ordena predsednika Finske, Ordena Reda finskog lava i norveškog Ordena Svetog Olafa. Jedan je od dvojice nosilaca, van Izraela, odlikovanja koje dodeljuje World Zionist Organization za razvoj jevrejskog obrazovanja u dijaspori. Posle rata živeo je u Beogradu, gde je preminuo 2005. godine. Iz braka sa Jelisavetom Danon ima dve kćerke, a od njih troje unučadi.

Dolaskom u Prištinu, trebalo je spojiti naizgled dve nespojive stvari: funkciju sveštenika i ideju revolucionara. U stvarnosti se pokazalo da teško nije nemoguće. Svoj rabinski poziv shvatio sam kao obavezu prema roditeljima, kao dužnost, a ono drugo, revolucionarno, kao nešto isključivo moje, lično.

Po ugledu na horske recitacije koje je izvodilo Jevrejsko radničko društvo „Matatja“ u Sarajevu, ja sam sa horom jednom prilikom izveo pesmu Alekse Šantića „O, klasje moje“, koja je snažno delovala na omladinu. Ubrzo je, u tadašnjem fašističkom i antisemitskom listu „Balkan“, koji je izdavao u Beogradu poznati ljotičevac Cicvarić, izašao članak pod naslovom „Čifuti se u Prištini bude“ i u njemu sam ja istaknut kao glavna meta napada. U članku je navedeno da sam ja „plaćeni ruski konzul“ koji je došao u Prištinu da širi komunističku propagandu. Članak je među Jevrejima i ostalim naprednim ljudima u Prištini odjeknuo kao opomena i vesnik budućih krvavih događaja.

Članak je do krajnosti uznemirio Jevreje u Prištini pa sam zaključio da je najbolje, i za mene i za njih, da napustim Prištinu. Tragičan slučaj koji se odigrao tih dana u Splitu ubrzao je moju odluku. Splitski rabin Daniti i svi članovi njegove porodice nesretnim slučajem su

izgubili živote. Konkursom koji je objavljen posle njegove smrti ja sam izabran na njegovo mesto.

U Splitu sam zatekao Isidora Fincija koji je obavljao dužnost vero-učitelja. Susret dva školska druga i istomišljenika sa Seminara dao nam je podstreka da zajednički nastavimo sa revolucionarnim delovanjem.

Jevrejska zajednica u Splitu je odvajkada bila dobro organizovana i pružala je velike mogućnosti za rad sa mladima. U „Jardenu“ su organizovana predavanja, usmene novine, horske recitacije i druge priredbe naprednog karaktera.

* * *

U kratkotrajnom aprilskom ratu 1941. godine služio sam kao vojni obveznik u bolničkoj četi u Skoplju. Već drugog dana rata Nemci su zauzeli Skoplje, ušli u bolnicu i ja sam pao u nemačko zarobljeništvo. Ali, samo dve nedelje kasnije, Nemci su, zbog svojih ranjenika koji su punili bolnicu, prebacili jugoslovenske ranjenike i bolesnike, a i nas sa njima, u gradsku bolnicu i predali bugarskim okupatorima, koji su tako postali naši čuvari i gospodari. Odsečeni od svega, nismo imali nikakvu orijentaciju. Nismo znali ni za kapitulaciju, ni za ustaše, ni za Nezavisnu Državu Hrvatsku. Naš celi svet se sastojao od ranjenika koje smo negovali i bugarskih stražara koji su nas čuvali.

ČADIK 1932. u Sarajevu kao polaznik Teološkog seminara

Ko zna kako bi se stvari za mene odvijale da bugarske vlasti, po naređenju Nemaca, nisu počele puštati kućama pripadnike drugih naroda – sve izuzev Jevreja. Za mene je to bio znak da je opasnost blizu i da treba bežati. Uspeo sam uspostaviti vezu sa skopskim Jevrejima koji su me prihvatili, pomogli da pribavim nekakve bugarske dokumente i putne isprave i dali mi nešto novaca da mi se nađe pri ruci. Tako sam napustio Skoplje i pošao na dugi put u neizvesnost. Pruge su bile delomično porušene, a drumovi oštećeni. Putovao sam i vozom, i pešice, i seljačkim kolima, kretao sam se sporo i nesigurno, ali ipak sam se kretao. Ne

sećam se koliko dugo. Konačno sam, jedne noći, stigao uskotračnom železnicom u Sarajevo i izašao na stanici Bistrik. Stanica je bila pusta, samo je jedan automobil sa šoferom stajao na peronu i čekao nekoga ko nije došao. Ja nisam znao za policijski čas, za žute trake ni za druge ustaške antijevrejske mere. U svom neznanju prišao sam šoferu i zamolio ga da me poveze. On je pristao, verujući valjda da sam neki ustaški funkcioner, i odveo me do kuće mojih roditelja u Čadordžinu 4.

Od početka rata roditelji nisu imali nikakvih vesti o meni i nisu znali da li sam živ. Moj neočekivani povratak bio je za njih najlepše iznenađenje koje su mogli očekivati. To je bilo i poslednje moje viđenje sa njima. Oboje su stradali u logorima smrti.

Posle dva dana produžio sam za Split, još uvek sa bugarskim ispravama. Italijani me u Metkoviću nisu pustili na brod jer nisu priznavali bugarske propusnice. Morao sam nabaviti italijanski „lasciapassare“ i konačno sam stigao u Split, u drugoj polovini maja.

Split koji me je ponovo primio nije više ličio na onaj mirni primorski grad od pre nekoliko meseci, u kojem sam proveo najlepše dane svoga života. Sada je to bio okupirani grad, jedno od središta italijanske okupatorske vojske.

Te 1941. godine Split je disao jedinstvenim ritmom protiv nasilja.

Kao i u svakom ratu, u Split je prvo ušla vojska, a za njom policija, agenti, trgovci i sve ono što prati okupatora i što treba da mu obezbedi sigurnost na okupiranoj teritoriji. Splićani su, kao i Dalmatinci u celini, po tradiciji bili antiitalijanski raspoloženi. Ubrzo je došlo do prvih otpora, prvih hapšenja, prvih žrtava. Zatvori su se punili, otpor rastao, teror i represalije jačali. Živelo se sa ciljem: što više ometati okupatora i stvoriti mu osećaj nesigurnosti na tuđoj zemlji. Splitski Jevreji su dali svoj doprinos. Jevrejski omladinci su svakodnevno pristupali Narodno-oslobodilačkoj borbi. Cionistička omladina, posebno članovi „Hašomer hacaira“, skoro bez izuzetka uključila se u ilegalne grupe i organizovano radila. Njihovi roditelji i drugi Jevreji davali su izdašne priloge u novcu i odeći za Narodnu pomoć. Po mom sećanju, a na tome sam radio sa drugom Šulcom, skoro su svi Jevreji Splita bili obuhvaćeni akcijom Narodne pomoći.

Nova politička situacija posle kapitulacije Jugoslavije i opasnost od fizičkog istrebljenja uslovlila je veliko doseljavanje Jevreja u Dalmaciju, u takozvanu italijansku zonu. Zahvaljujući nešto tolerantnijem stavu Italijana prema Jevrejima, tamo su šanse da Jevreji prežive bile

najveće. Tako je u leto 1941. godine veliki broj Jevreja iz Hrvatske, Bosne i Srbije došao u Split.

I dok je uoči rata jevrejska zajednica u Splitu brojala oko 300 duša, tada se njihov broj popeo na nekoliko hiljada. Na malu Jevrejsku opštinu sručio se ogroman teret – kako organizovati prijem mnogobrojnih izbeglica i osigurati im minimum potreban za život.

Porodica DANON (sleva nadesno): RAŠELA, HAIM, ERNA, ISAK (stoje), JOSEF, otac DANIJEL, majka GRASJA (sede) i CADIK.

Starosedeooci Splita, a i oni koji su se doselili 1941. godine, živeli su jedno vreme mirno. No, već u julu 1941. godine, donete su prve anti-jevrejske mere. Po nalogu civilnog komesara Takonija, istaknuti su po gradu oglasi u kojima se obaveštavaju građani da je Jevrejima i psima zabranjeno posećivanje javnih lokala i kupališta.

U avgustu 1941. izdata je zabrana upisa jevrejske dece u osnovne i srednje škole, a zatim je doneta odluka o iseljavanju jevrejskih porodica na Korčulu, Vela Luku i neka mesta u Italiji gde su bili konfinirani. Tako je Split za mnoge postao tranzitna – usputna stanica.

U Splitu sam živeo kao podstanar u porodici Rikarda Šulca, u lepoj dvospratnoj kući na Bačvicama. Krajem leta preselio sam se u Stedovu ulicu, u stan Isidora Fincija. Uskoro nam se pridružio i Berto Altarac.

Iz Sarajeva je stigla moja sestra Erna sa trogodišnjom ćerkom Rijom. Ona je uspela da pobjegne iz Sarajeva sa lažnim ispravama koje

sam joj ja poslao iz Splita. Postojala je organizacija u Splitu koja se bavila falsifikovanjem takvih isprava i prodavala ih za skupe pare.

Vesti koje je donela o našoj porodici bile su veoma tužne. Njenog muža Haima Samokovliju odveli su među prvima u Jasenovac. Muž druge sestre, Rudi Musafija uhapšen je i kasnije takođe odveden u Jasenovac. Majka je sa mojom drugom sestrom prebačena u ženski logor u Đakovu. Moj brat Josef, zajedno sa slikarom Danijelom Ozmom, pokušao je da se prebaci na Romaniju, ali su iznad Sarajeva obojica uhvaćeni, vraćeni u Sarajevo, zatvoreni i mučeni. Moj brat se nekako izvukao iz zatvora i uspeo da se prebaci na Romaniju.

Mog oca, koji je u Sarajevu bio poznat kao „ham Danijel“ takođe su zatvorili, ali je na intervenciju Jevrejske opštine pušten kao jedini preostali rabin u Sarajevu. Izgleda da moj otac nije mogao dugo ostati pod zaštitom Opštine, niti ga je ona mogla zaštititi, pa je prešao u ilegalnost.

Petog januara 1942. godine primio sam od njega dopisnicu u kojoj između ostalog piše:

„Dragi moj Cadik! Jesu li Erna i moja slatka Riuška još kod tebe? Kada pomislim na nju, stanem plakat' kao malo dijete... Ja sam od nemila do nedraga, patim za sve, više plačem nego što spavam i jedem i nema te osobe koja me može utješiti. Neka nam se dragi Bog smiluje da nam oprostí naše grijehé, da nas opet pokupi sa svih strana i vrati našim kućama. Dragi moj, piši mi, nemoj me zaboraviti.

Ostao sam jedini, od tolikih rabina, svi su odvedeni. Juče sam imao dvije berit-milot. Mami sam danas pisao, skoro sedam nedelja da smo rastavljeni.

Puno te voli, ljubi i blagosilja tvoj tata.“

Uskoro je i on uhvaćen i odveden u Jasenovac, odakle se nije vratio.

Moja sestra je neko vrijeme stanovala sa mnom, ali sam joj kasnije našao jednu sobu u koju se ona preselila sa ćerkom.

Mnogo je godina prošlo od te daleke 1941/1942. godine da bi se čovek mogao setiti šta se sve radilo i kroz koje se strahove prolazilo. No, ipak, jedan događaj ostao je nezaboravan.

*CADIKOV otac DANIEL
ISAK DANON bio je rabin*

U zimu 1941/42. godine obavestio me je Petar Šegvić da nekoliko dana traže smeštaj za jednog ranjenika, ali ne uspevaju da ga nađu. Radilo se o teškom ranjeniku koga su borci krili na rivi, u jednom trabakulu punom peska. Sutradan sam razgovarao o tome sa Leom Gerškovićem, koji mi je prebacio što to pitanje još nije rešeno. Rekao sam da je teško naći stan.

„Teško nije nemoguće“, odgovorio je Geršković.

Shvatio sam to i kao prekor upućen meni i odlučio sam da primim ranjenika kod sebe. Poslije podne, kad smo bili na okupu Berto, Izi i ja, iznio sam im svoj predlog. Oni su ga prihvatili i o našoj odluci obavestili smo Šegvića. Odlučili smo da se, posle prebacivanja ranjenika, Berto i Izi privremeno isele, a da u stanu ostanem samo ja.

Izrađen je plan akcije. U njoj su, pored mene, Berta i ostalih, učestvovala i četiri partizana koji su zbog toga sišli sa Mosora. Izvođenje akcije bilo je komplikovano jer je ranjenik bio nepokretan i trebalo ga je nositi. Pored toga, rivom su stalno dežurale fašističke patrole „M“ (Mussolini) koje su se kretale udvoje ili utroje. Akcija se mogla obaviti samo danju, tj. poslije prestanka policijskog časa.

Prema planu, narednog jutra, u svitanje, kada je kretanje po gradu već bilo dozvoljeno, Berto je stigao na rivu, gdje su ga čekali drugovi s automobilom. Sačekali su da fašistička patrola prođe. Kad se patrola udaljila i ledima bila okrenuta prema automobilu, četiri partizana su, na određeni znak, hitro iznijeli ranjenika, ubacili ga u automobil i krenuli u Stedovu ulicu. Ja sam ih čekao pred kućom. Prozori na okolnim kućama su još bili zatvoreni i mi smo računali da ćemo ostati neprimijećeni. No, baš u momentu kada je ranjenik iznesen iz kola, otvorio se prozor na drugom spratu. Jedna žena je proturila glavu i začuđeno posmatrala što se dole dešava. Vremena za razmišljanje nije bilo. Unijeli smo ranjenika kroz kapiju, pa uz stepenice u stan. Od zagnojenih rana, nenasno je zaudaralo i hodnikom se širio jak zadah. Tek što smo ranjenika smjestili, na vratima je zazvonilo zvonce. Pogledah kroz špijunku: pred vratima je bila žena koja se maloprije pojavila na prozoru. Misli su mi se munjevito ukrštale u glavi: ko je, šta je, šta hoće, prijatelj ili neprijatelj...

Otvorio sam vrata i ona je hitro ušla. Shvatila je naša kolebanja i odmah rekla:

„Došla sam da vam kažem da sam sve vidjela, da mi je sve jasno ali da se mene ne morate plašiti. Ja želim da vam pomognem. Moj muž je pekar i ja ću vam svakog dana donositi hljeb za bolesnika.“

Bilo je to za nas veliko olakšanje. Prije svega, jer nas je umirila da nas neće provaliti, a značajna je bila i njena ponuda, jer se hljeb tada dobivao samo na tačkice i to sto grama po osobi na dan.

Sada se trebalo posvetiti ranjeniku. Uskoro je stigao dr Silvio Altaras, koji je po potrebi lečio bolesne ilegalce i ranjenike. Obezbedili smo i dvije bolničarke, moju sestru Ernu Samokovliju, koja je sa malom bebom pobjegla iz Sarajeva, i Suziku Bogdanić, koja je kao Jevrejka morala da bježi iz Zagreba.

Nismo pitali kako se ranjenik zove. Sami smo mu dali ime „Crni“, zato što je bio tamne puti. Smjestili smo ga u jednu sobicu u kojoj smo držali tekstil i lijekove iz Narodne pomoći za partizane.

Dr Silvio je počeo da mu čisti rane. Bilo ih je sedamnaest, po cijelome tijelu, izuzev desne ruke, koju je štitiio mitraljez iz kojeg je pucao u ležećem stavu. Pričao nam je mirno i staloženo, kao da se radilo o najobičnijoj stvari. Glavni štab partizanskih odreda za Dalmaciju imao je savjetovanje na teritoriji Hrvatske, u jednoj špilji blizu Žrnovnice. Ustaše i žandari su za to saznali i u tajnosti su ih opkolili. Pećina u kojoj se štab smjestio bila je vrlo nepovoljna za odbranu. Prijetila je opasnost da ih ustaše zaspu bombama i sve likvidiraju. Trebalo je brzo reagirati, izići iz špilje i prihvatiti borbu. Crni je uhvatio mitraljez, munjevito izletio iz špilje i otvorio vatru na ustaše. Sva se ustaška vatra sručila na njega, ali je to omogućilo ostalima da se izvuku iz špilje i zauzmu povoljnije pozicije za borbu. Borba je bila veoma oštra i trajala je do večeri. Noć je omogućila partizanima da se izvuku iz obruča i da se povuku. Mrtve su sklonili a lakše ranjenike povelili sa sobom. Sa Crnim nisu znali šta da rade. Ni živ, ni mrtav, izranjavan i krvav, još je davao znake života. Molio ih je da odu i da se spasavaju, jer da su njemu ionako minuti odbrojani. Ali nije bilo tako. Bila je oštra zima sa puno snijega. Studen je zamrzla rane i spriječila krvarenje. Snažan i zdrav seljački organizam i snaga volje nadjačali su smrt. Crni je počeo da puže po snijegu, odupirući se na svoju nepovređenu ruku. Satima se vukao po snijegu, dok nije stigao do prvih seoskih kuća. Selo je bilo naklonjeno partizanima, seljaci su ga našli i sklonili. Doneta je odluka da se Crni prebaci u Split i tamo liječi. Trebalo je raditi brzo jer se sigurno moglo očekivati da će ustaše, čim svane, upasti u selo. Crnoga su prenijeli do obale, smjestili u jedan trabakul natovaren pijeskom. U pijesku su mu napravili skrovište. I tako je trabakul sa ranjenikom i pijeskom stigao u Split.

Posmatrali smo to preplanulo, mršavo lice i tijelo izrešetano mecima iz pušaka i mitraljeza. Bio je zaista junak, ali za nas još i više: ideal

heroja, baš onakvog kakvog je zamišljala naša mašta. Zato smo mu poklanjali svu pažnju. Erna i Suzika su ga njegovale zajedno ili na smjenu. Hranile su ga, umivale, čistile i prale. Dr Silvio je redovno dolazio, donosio potrebne lijekove, čistio mu rane i ranjenik je počeo da se oporavlja. Svi smo bili zadovoljni.

Jednoga dana, Crni se požalio da osjeća kao da mu se koče vilice i da teško otvara usta. Mislio sam da se možda prehladio, ali sam ipak pozvao ljekara. Dr Silvio je došao i pregledao ga. Zatim me je pozvao u drugu sobu i zabrinuto rekao:

„Ranjenik je dobio tetanus i hitno ga treba prebaciti u bolnicu, jer se ovdje ne može liječiti. Ako to ne uradimo, za nekoliko dana će umrijeti.“

Nastalo je mučno razmišljanje. Bolnica je bila fašistički osinjak u kome su agenti i danju i noću stražarili nad našim drugovima, premlaćenim u policiji. U bolnici bi bio izložen skoro neizbježnoj opasnosti da bude otkriven. Zadržati ga, značilo je pustiti ga da umre. A šta raditi sa mrtvacem? Kako ga iznijeti iz kuće, a da to niko ne vidi? I gdje?

Pretriaso sam sa Bertom i Izijem razne kombinacije. Čak i to da ga rasiječemo na komade, ako umre, da dijelove spakujemo u male paketiće, odnesemo negdje na obalu, van grada, i bacimo ih u more. No, teško smo se nosili sa mišlju da ga pustimo da umre, a da bar ne pokušamo da ga spasimo. Konačno smo odlučili da organizujemo njegovo prebacivanje u bolnicu, uz pomoć bolničara i ljekara koji su saradivali sa NOP. Ubrzo je razrađen plan prebacivanja.

Ja sam dobio neugodnu dužnost da ga obavijestim o odlasku u bolnicu, ali da mu ne kažem od čega boluje. Počeo sam oprezno, sa malim uvodom, da je teško bolestan, da je naša želja i dužnost da učinimo sve da ga izliječimo, itd, itd. On me je mirno saslušao i bez uzbuđenja odgovorio:

„Imam povjerenje i prihvaćam odluku do zadnje kapi krvi.“

Toga dana sve nam je išlo na ruku. Nebo se zacrnilo, oblaci su se spustili iznad samih krovova i najavili provalu oblaka. Erna i Suzika su ga oprale, obukle, navukle mu čarape, ali ne i cipele. Berto je trebalo da stigne automobilom. Izi i ja smo izviđali kraj prozora. Vrijeme nas nije iznevjerilo. U pravi čas, oblaci su se izlili kao da pripremaju potop i oluja je rastjerala sve živo sa ulica. Ponovo su četiri druga iznijela Crnog, unijela ga u kola i odvela ga pravo u bolnicu, na prijemno odjeljenje. Tamo je sve bilo organizovano. Ljekar, naša veza, konstatovao je „tešku, zaraznu bolest“ i naredio da ga, kao opasnog po okolinu, hitno prebace u samicu zaraznog odjeljenja bolnice, koja se nalazila na periferiji

grada. Tamo su ga prihvatili naši drugovi, naši ljekari i naši bolničari koji su ga liječili od tetanusa, njegovali i čuvali od provale.

Pratio sam njegovo liječenje i, posredstvom jednog druga, bio s njim u neprekidnoj vezi. Bolesnik se oporavljao i već se mogao osloniti na noge.

Cadik Danon je kao rabin pokrenuo učenje hebrejskog jezika u Jevrejskoj opštini u Beogradu čiji se časovi održavaju sve do danas

Poslije nekoliko nedjelja, obavješten sam da će fašisti izvršiti kontrolu u bolnici i da Crnoga treba hitno premjestiti na sigurnije mjesto.

Ponovo je nastalo mučno traganje za pogodnim smještajem i pitanje kako ga prebaciti.

Poslije grčevitog razmišljanja o tome šta dalje, otišao sam u Jevrejsku opštinu i ispunio jednu legitimaciju, koju smo izdavali jevrejskim izbjeglicama i odnio je Crnom. Od toga momenta bio je jevrejski bjegunac iz ustaškog logora, koji je ranjen u bijegu. Narednog jutra, po isteku policijskog časa, oprezno sam se šunjavao oko bolničke kućice u dvorištu i stigao do svog ranjenika. Bezbrizno je ležao na krevetu. Smiješeći se, ispričao je da su ga u toku noći posjetili agenti. Kada su umjesto opasnog partizana zatekli nemoćnog bolesnika, bili su prema njemu veoma pažljivi.

To je bilo naše posljednje viđenje. Već slijedećeg dana prebačen je na slobodnu teritoriju.

Moj rad nije mogao ostati nezapažen u krugovima Jevrejske opštine. Šamaš opštine, Leon Altarac stanovao je s porodicom iznad opštinske kancelarije. On je vidao, ali se pravio da ne vidi, kretanje nepoznatih ljudi, sastanke, nailazio je na razne materijale i slično. Jednog jutra, otvarajući škure u kancelariji, vidio je na ulici svog prorabina Izidora Fincija kako u Bosanskoj ulici ispisuje antifašističke parole. On je ćutao, pomagao, skrivao tragove i bio svjestan opasnosti koja je, zbog toga, prijetila i njemu i njegovoj porodici. (Leon Altarac je preživio rat, a poslije rata je obavljao dužnost predmolitelja u Zagrebu, sve do svoje smrti.)

Markus Finci je bio neumorni funkcioner Jevrejske opštine i gabaj hrama. Bio je talmid-haham, završio je ješivu u Sarajevu i bio dobar poznavalac jevrejske nauke. U svojoj staklarskoj radnji, u magacinu, uredio je mali kutak gdje je, pored ostalih jevrejskih knjiga, držao i Talmud. Ponekad bi pozvao mene i Izija. Davao nam je da čitamo „Masehet Roš-ašana“ i tako provjeravao naše znanje.

Markus Finci je 1943. godine, poslije povlačenja partizana iz Splita i ulaska Nijemaca, pokupljen sa ostalim splitskim Jevrejima i odveden u logor, odakle se više nije vratio.

Posljednji zadatak, koji smo dobili prije našeg hapšenja, nije izvršen. Trebalo je prepisati i umnožiti referat predsjednika Narodnooslobodilačkog odbora za Dalmaciju, koji je tih dana formiran.

Uveče, 24. aprila 1942. godine, u stanu u kojem smo se nalazili, uhapšeni smo Berto, Izi i ja i smješteni u poznati splitski zatvor „Sveti Roko“. U zatvoru smo smješteni odvojeno, tako da neko vrijeme nismo znali jedan za drugoga. Ja sam smješten u sobu broj 13.

U to vrijeme je u zatvoru „Sveti Roko“ ležao, u bolničkoj sobi, politički sekretar CK KPH Rade Končar, prema kome je fašistička italijanska policija upotrebila sva sredstva mučenja, da bi od njega iznudila priznanje. Končar je herojski izdržao mučenja i, pošto nisu uspjeli ništa da saznaju, fašisti su ga predali specijalnom sudu za Dalmaciju, koji je zasjedao u Šibeniku. Vidio sam Končara onog dana kad su ga, isprebijanog i u zavojima, sprovodili sa grupom drugova na suđenje u Šibenik. Posmatrao sam ga kroz rešetke naše ćelije kako se hramajući vuče, oslonjen na dva druga. Specijalni italijanski sud osudio ga je na smrt i streljao 22. maja 1942. godine sa još 25 zatvorenika.

Život u zatvoru „Sveti Roko“ bio je bogat događajima i neobičnim sudbinama. Sretao sam zatvorenike izmrcvarene i fizički slomljene od batina i mučenja, ali moralno snažne i nesalomljive, sa nepokolebljivom vjerom u propast fašizma. Nije bilo jednostavno izdržati sva ta

mučenja kojima su italijanski fašisti izlagali uhvaćene ilegalce. Ali misao koja je sve njih, pa i mene, najviše mučila nije bila strah od smrti, nego da li će se izdržati pod mukama.

I ja sam u zatvoru povremeno dobijao sljedovanje batina ali, srećom, ne mnogo, i nisam bio izložen velikim iskušenjima. Nekoliko puta sam bio, po kazni, bacan u samicu. Bili su to tijesni i potpuno mračni betonski kavezi. Odlazak u tamnicu je uvijek bio vezan za određeni ceremonijal i batine.

Jednom prilikom, krajem novembra, žandari su upali u našu ćeliju i kao bijesne hijene se bacili na mene i još neke moje drugove, ubacili nas u kordon stražara, poređanih sa dvije strane, koji su nas udarcima nogu skoro nosili do samice. Tamo su naš svukli do kože, dali nam određeno sledovanje batina i ugurali nas u taj betonski kavez, u koji su, prethodno, ulili nekoliko kanti hladne vode. Onako nagi i promrzli, cupkali smo cijele noći. Ujutro su nas odveli do direktora zatvora koji nam je održao „moralnu prediku“.

Kada su me izveli na saslušanje, pored batina, vršili su i psihički pritisak. Prijetili su da će, ako ne priznam, optužbe protiv mene prebaciti u Hrvatsku i izručiti me ustašama.

U zatvoru sam bio u vezi sa Bertom. On je bio član zatvorskog komiteta. Stražari su ga držali na oku zbog štrajka glađu. Provaljen je prilikom pokušaja da pošalje šifrovanoj poruci drugovima u zatvoru. Bačen je u tamnicu i zvjerski mučen.

Tada sam imao razloga da strahujem, jer da je on popustio i progovorio, došao bi red na mene. Ali Berto se junački držao i nikoga nije izdao. Izveden je pred sud i osuđen na dvanaest godina robije. Oslobođili su ga partizani 1943. godine. Poginuo je iste godine, u borbi sa Nijemcima, nadomak Splita.

Nekoliko riječi o Izidoru Finciju. U ćeliji je bio mučen i tučen ali, iako slabe fizičke kondicije i krhkog zdravlja, junački se držao. U zatvoru ga je, kasnije, provalio neki kriminalac. Izveden je pred sud i osuđen na dvadeset godina robije. Odveden je u Italiju na izdržavanje kazne. Poslije kapitulacije Italije, Izi je predan Nijemcima i odveden u Aušvic, gdje je završio u krematorijumu.

Jedne noći naredili su da se spremimo. Pod jakom stražom, izveli su nas iz zatvora i povelili prema obali. Prvi put nakon sedam mjeseci koračali smo pustim splitskim ulicama, vidjeli splitsko nebo i udisali svježi, morski zrak. Utrpali su nas u brod koji nas je doveo do Rijeke. U Rijeci smo ponovo bili smješteni u zatvor, gdje smo ostali nekoliko

dana. Iz riječkog zatvora sam, sa nekoliko zatvorenika, prebačen u Trst. Bili smo dvojica po dvojica vezani lancima. Tako u lancima sprovodili su nas, pod pratnjom karabinjera, iz mjesta u mjesto, prema jugu. Na putu smo se zaustavljali i noćili po raznim italijanskim zatvorima, dok konačno nismo stigli na naše odredište: u koncentracioni logor Alberobello, koji se nalazio u Kalabriji, u južnoj Italiji.

U logoru sam zatekao Leona Pinta, iz Travnika, i Draga Pinta, iz Turbeta. Poznavao sam obojicu. Oni su prvo bili internirani u mjestu Kavazo del Tomba pa su poslije, po kazni, prebačeni u pomenuti logor.

U logoru sam upoznao dva ruska Jevrejina, od kojih je jedan bio pobožan i trudio se da i u tim uslovima jede košer hranu. Odnedakud je nabavljao kokoške i dolazio meni da mu ih zakoljem. Ja sam u svojim stvarima imao i nož za šehita.

Desetog jula 1943. godine saveznici su se iskrcali na Siciliju, sa Sicilije u Kalabriju i u napredovanju prema sjeveru stigli nadomak našeg logora. Fašisti su u žurbi rasformirali logor, a nas logoraše, u zatvorenim željezničkim vagonima, prebacili u logore u srednjoj Italiji. Iz nepoznatih razloga, Mrakovčića, Leona, mene, Draga Pinta i još nekoliko drugova odvojili su od ostalih logoraša i odveli u Fara-Sabinu, u provinciju Rijeti, kraj Rima.

Iskrcavanje saveznika na Siciliji dovelo je do pada fašističke vlade Benita Musolinija. Nova vlada maršala Badolja potpisala je u septembru kapitulaciju i objavila rat Njemačkoj. Musolini je uhapšen i interniran. Istovremeno su u sjeverni dio Italije ušle nove njemačke snage i bez otpora nadirale prema jugu. Njemački padobranci su oslobodili Musolinija i prebacili ga u sjevernu Italiju. Musolini je obrazovao novu fašističku republikansku partiju i formirao tzv. Italijansku Socijalnu Republiku.

Malo dana po dolasku u Fara Sabinu, pojavile su se na drumovima prve njemačke motorizovane kolone. Znali smo šta nas čeka padnemo li Nijemcima u ruke i zato je trebalo reagovati odlučno i brzo. Izvršili smo pritisak na logorsku stražu, koja ni sama, u toj situaciji, nije znala šta da radi, probili logorske kapije i razišli se, pojedinačno i u grupama, svako na svoju stranu. Neki na jug, prema saveznicima, neki na sjever, prema Jugoslaviji. Mrakovčić, Leon, Drago, ja i još nekoliko drugova krenuli smo na sjever, sa ciljem da se dokopamo naših planina.

Posljednjih nekoliko dana prije bijega iz logora loše sam se osjećao. Dobio sam neku stomačnu infekciju, ništa nisam jeo i bio sam skoro sasvim iscrpljen. Takav sam pošao na put. Teško sam se kretao i

drugovi su mi pomagali koliko su mogli. Naše kretanje je bivalo sve opasnije. Nijemci su, za nekoliko dana, bez ikakvog otpora okupirali dobar dio zemlje svog dojučerašnjeg saveznika. Mnogi bjegunci iz fašističkih logora lutali su uokolo. Većina njih nije znala italijanski, a Nijemci su kao lovački psi tragali za njima i lovili ih. Mi smo išli oprezno, spavali u pojatama i sjenicama, a seljaci su nam davali informacije o tome kojim putem da idemo da bismo izbjegli susret sa Nijemcima. Iako uslužni i susretljivi, nisu krili strah i želju da se što prije udaljimo.

U misiji saradnje i međuveruskog poverenja: jedan od susreta CADIKA DANONA sa patrijarhom Srpske pravoslavne crkve PAVLOM

Zbog moje ograničene pokretljivosti, postojala je bojazan da zbog mene i ostali stradaju. Zato smo donijeli odluku da se rastanemo. Mrakovčić je sa ostalima nastavio svojim putem, a Drago, Leon i ja smo se privremeno sklonili u jedan sanatorijum koji se nalazio na Kavazu del Tomba, na padinama planine Monte Grapa. Vlasnik sanatorijuma je bio ljekar, dr Gino Dala Favera, o kome su Leon i Drago pričali da je ubjeđeni antifašista. Drago i Leon su ga poznavali jer, kao što sam ranije pomenuo, oni su neko vrijeme u Kavazu bili konfinirani.

Dr Gino nas je lijepo primio, smjestio, a meni dao ljekarsku pomoć, tako da sam se brzo oporavio.

Još prije kapitulacije Italije, dr Gino Dala Favera i cijela njegova porodica pružali su moralnu i materijalnu pomoć konfiniranim Jevrejima. Poslije kapitulacije Italije, kada je formirana nova, pronjemačka fašistička vlada i počeo progon i odvođenje Jevreja u logore, on je spasio i krio mnoge jevrejske porodice, u sanatorijumu i u svojim kućama, koje je imao na planinama. Tu je bila porodica Poljokan iz Banjaluke, Koen iz Sarajeva, Švabenic iz Zagreba, Romanin-Koen iz Venecije i drugi. Sve njih je redovno snabdjevao hranom, koju su im donosili seljaci sa njegovog imanja. Konačno je i sam morao da bježi i da se krije, do završetka rata.

Nova fašistička vlast objavila je proglas pozivajući italijanske vojnike povratnike i neka druga godišta u vojsku. Italijanski mladići, tek izišli iz jednog besmislenog rata, nisu htjeli da ponovno idu na klanicu i nisu se odazivali. Da bi izbjegli represalije, odlazili su u obližnja brda gdje su čekali reagovanje fašističkih vlasti.

Kada je uskoro poziv za vojsku povučen, većina ih se vratila svojim kućama.

Istovremeno su se italijanski patrioti ilegalno sastajali na imanju kod dr Gina i razmišljali o organizovanju pokreta otpora. Tim sam sastancima, na poziv dr Gina, i ja prisustvovao i prenosio im svoja iskustva.

Uskoro je došlo do formiranja prvih italijanskih narodnooslobodilačkih odreda. Sa prvom formiranom grupom, prebacio sam se na brdo Maser, na Monte Grapi. Sa mnom su pošli Drago i Leon. Poslije kratkog vremena doznali smo da na drugoj strani Monte Grape postoje odredi jurišnih brigada Garibaldi „Antonio Gramši“ i mi smo prešli k njima. U komandi „Antonio Gramši“ nas su lijepo primili, posebno zbog činjenice da smo Jugosloveni. Borba jugoslovenskih partizana bila je dobro poznata i oni su verovali da je svaki Jugosloven prekaljeni borac. Nisu znali da ja iz puške ni iz drugog oružja nikad nisam pucao, pa ni kao vojni obveznik u bivšoj Jugoslaviji jer sam, kao sveštenik, služio vojsku u medicinskoj četi. Ovo navodim zbog toga što se već prvih dana partizanskog života desilo nešto u suštini komično, a moglo je ispasti tragično. U komandu je došlo obaveštenje da Nemci zbog jedne naše akcije spremaju određenog dana kaznenu ekspediciju na jedan grad na padinama Monte Grape. Formiran je odred koji je trebalo da postavi zasedu i spreči prolaz Nemaca i pristup gradiću. Za komandanta odreda odredili su baš mene. Ja sam im predlagao da odrede nekog drugog a ja da pođem kao običan borac. Opiranje nije pomoglo i ja sam se morao prihvatiti zadatka. Kad smo stigli do određenog mesta, trebalo je

zauzeti pogodan položaj i čekati da se pojave Nemci. Ja sam dugo premeštao borce levo-desno, smeštao i nameštao jer mi ni jedan položaj nije odgovarao. Tu nam je u premeštanju i čekanju prošao dan, a Nemci se, na sreću, nisu pojavili. Da su se pojavili, ko zna šta bi bilo. Tako se završila moja prva partizanska akcija.

Tako je bilo u početku. Vremenom sam i ja stekao borbeno iskustvo. Pod partizanskim imenom Koljka, obavljao sam dužnost političkog komesara čete, bataljona i grupe bataljona. Služio sam se i konspirativnim imenima Dante i Đusto (prevod na italijanski mog imena Cadik), zavisno od potrebe. Naravno, najuži krug ljudi znao je da se iza tih imena krije jedna te ista osoba.

Pobede saveznika i porazi Nemaca na svim frontovima stvarali su nade u skori završetak rata. To je pogodovalo širenju partizanskog pokreta. Na Monte Grapi su se formirale brigade raznih političkih opredeljenja: „Italija Libera“, „Mataoti“ i „Garibaldi“.

Kao što je poznato, brigade „Garibaldi“ su bile oružani odredi Komunističke partije Italije. Garibaldinci su neprestano vršili oružane i druge akcije na fašistička uporišta. Nemci i fašisti su uzvraćali, tako da je najveći teret borbe pao na naše brigade.

U jesen 1944. godine, pod pritiskom saveznika, položaj nemačkih armija postajao je sve teži, pa su se one povlačile prema severu sa ciljem da se povuku u Nemačku. Da bi obezbedili nesmetano povlačenje, morali su da likvidiraju partizane na Monte Grapi, koji su ugrožavali glavne komunikacije prema Nemačkoj. S tim ciljem pripremili su veliku ofanzivu protiv partizana u kojoj je učestvovalo više od dvadeset hiljada Nemaca i veliki broj italijanskih fašista. Opolikli su Monte Grapu, tukli naše položaje topovima i drugim teškim naoružanjem i prešli u napad. Brzo su razbili partizanske brigade, a zarobljene partizane i druge zarobljenike, civile, ubijali i vešali o drveće i električne stubove duž ceste koja je vezivala mesta oko Monte Grape, sve do Feliza. Nekoliko meseci kasnije, doznao sam da su i mene proglasili mrtvim jer su me, navodno, stanovnici Kavaza prepoznali kao obešenog, kako visim na balkonu kuće dr Gina. Tamo je zaista visio neko ko je ličio na mene.

Jedini izlaz iz ove teške situacije bilo je probijanje blokade i izvlačenje iz obruča. Sa odredom, u kojem su osim mene bila još trojica Jugoslovena – Leon Pinto, Drago Pinto i Boža Martinović, predratni skojevac iz Peći – uz pomoć vodiča koji je dobro poznao te predele, bez hrane i vode, povlačili smo se i danju i noću, skoro se sudarali s Nemcima, prelazili smo planinske visove i puzali uzanim kozjim sta-

zama, ispod kojih su zjapile duboke provalije. Umorni, gladni i žedni stigli smo konačno do jedne livade na maloj visoravni, verujući da smo tu van domašaja Nemaca i da se možemo odmoriti. Bilo je tu nekoliko orahovih stabala i mi smo se bacili na orahe da utolimo glad. Pri tome smo bili toliko neoprezni da nismo ni straže postavili. Iznenadila nas je jedna devojka koja je, sva zadihana, dotrčala da nas upozori da dolaze Nemci. I zaista, na padinama brda pojavili su se rojevi Nemaca koji su se peli uzbrdo prema nama. Zauzeli smo položaje i otvorili vatru na Nemce, koji su bili još prilično daleko, ali smo ih ipak malo zadržali.

Osmotrio sam okolinu i uočio da je iza nas bio kratki brisani brostor, zatim šuma, a iznad šume kamenite planinske gudure. Trebalo je pretrčati taj prostor i dohvatiti se šume. Dao sam nalog da jedan po jedan od nas to pokuša, što su i učinili i dokopali se šume. Ostali smo Boža i ja. Naša situacija je bila skoro bezizlazna. Tada je Boža rekao nešto što nikada neću zaboraviti:

„Ako treba da se gine, neka vide kako Srbin gine.“

Ja sam takođe razmišljao o smrti. Nije me bilo strah, ginuli su i drugi u borbi, i to je najlakša smrt. Ali strah me je bilo da me ne zarobe živa ili ranjena i da me ne stave na muke. Bio sam dovoljno poznat i ne bi im bilo teško doznati ko sam. I zato sam uradio jedino što sam mogao: izvadio sam iz džepa ručnu bombu i odlučio da im ne padnem živ u ruke, da u poslednjem momentu aktiviram bombu i legnem na nju. Bilo mi je žao što ću umreti tu, u nepoznatom kraju, daleko od kuće i što će mi se zametnuti svaki trag.

U jednom trenutku, istovremeno, i Boži i meni sinula je ista misao. Pogledali smo se i razumeli bez i jedne reči. Zašto ne pokušati? Skočili smo munjevito i poleteli. Meci su fijukali iznad naših glava, ali nas nisu doticali. U jednom trenu, dočepali smo se šume i uzverali se do naših drugova koji su se sklonili iza stenja, iznad šume.

Nemci su nas gađali bacačima sve do večeri, a onda se sve smirilo. Sačekali smo još neko vreme, da se zgusne tama i uvuče u sve pukotine, i onda krenuli. Umorne su nam bile noge i telo, i oči koje su vapile za snom. Stigli smo do jednog sela, zastrašujuće tihog, zaobišli ga, pregazili neke potoke i izašli na jednu čistinu koju je presećala cesta. Po našoj oceni, trebalo je preći cestu da bismo se izvukli iz obruča.

Kada smo pomislili da možemo odahnuti, na nebu iznad nas su se pojavile svetleće rakete i pretvorile noć u dan. Počeo je smrtonosni vatromet u kojem su se svetleći meci ukrštali iznad naših glava, a mitraljeski rafali kao vatrene zmije krivudali po zemlji i tražili nas, da

nas dokrajče. Bili smo bespomoćni, jer nismo videli ni ko puca, ni odakle se puca. Ležao sam na zemlji i pratio kretanje rafala koji su klizili prema meni. Sklonio sam glavu iza kundaka od puške, pokušavajući da je zaštitim. Ne znam koliko je to trajalo, jer vreme u takvim situacijama nije merljivo. No, konačno se sve umirilo.

Sve je bilo opet tiho i mirno, noć je opet bila noć. Tražio sam svoje drugove, ali ih nigde nije bilo. Ostao sam sam usred noći, u nepoznatom kraju i jedino što sam mogao učiniti bilo je da pođem u pravcu odakle sam i došao. Počela je kiša, sve jača. Ponovo sam pregazio potok i uspeo se do nekog gaja. Mokar do kože, legao sam pod jedno drvo, torbicu stavio pod glavu i zaspao.

Mora da sam dugo spavao. Prespavao sam ostatak noći i dobar deo dana. Sunce se već spuštalo ka horizontu kada sam se digao, mokar i prozebao. Pogledao sam niz strminu i ugledao, na daljini od nekoliko stotina metara, seosku kuću i u dvorištu neke ljudske prilike. Pošao sam prema njima. Bili su to moji drugovi, koji su me već bili otpisali. Mora da sam jadno izgledao jer su me uveli u kuću, položili na sofu i ukazivali mi pažnju koja se ukazuje bolesniku.

Sutradan u zoru, uz pomoć meštana koji su nam nabavili štule, prešli smo reku Piavu (Piave), smestili se u neki salaš i uspostavili vezu sa političkim komesarom brigade Macini, „Montanjom“. Situacija je i kod njih bila kritična. Po svemu sudeći, nemačka ofanziva je zahvatila mnogo širu oblast nego što smo pretpostavljali. I tu su partizani bili razbijeni, zavedene su represalije i teror, a stanovništvo je zahvatila panika. Trebalo je odlučiti šta da se radi. Na salašu se nismo smeli više zadržavati, da ne bismo bili otkriveni i da ne bismo još više ugrozili položaj meštana. Kao odred, u ovim uslovima nismo mogli delovati i trebalo je tražiti rešenje za svakog od nas posebno. U dogovoru sa „Montanjom“, ja sam se prihvatio zadatka da se vratim u zonu Monte Grape, koju sam najbolje poznao, radi pokušaja okupljanja i organizovanja preživelih partizana, koji su bili spremni da nastave borbu. Nagovarao sam Božu da pođe sa mnom, ali on je odbio. Više ga nisam video jer je u februaru 1945. poginuo. I „Montanju“ su ubrzo posle našeg rastanka uhvatili i obesili.

Na ivici šume, iznad Posanja, nazirala se siromašna seljačka kućica u kojoj su živeli stari Đačinto de Paoli i njegova žena Luiza. Bili su to čestiti ljudi koji su nam činili velike usluge. Silazili su u Posanjo i Kavazo, prenosili poruke i donosili obaveštenja. Njihova kuća se nalazila na pogodnom mestu i služila je kao sklonište partizanima i baza za

mnoge naše akcije. Partizani su joj dali simbolično ime „Piccolo Staljingrado“ (Mali Staljingrad). Iz ove kuće smo nekoliko nedelja ranije vodili posredne pregovore sa fašistima o oslobađanju Draga Pinta. U obavljanju jednog individualnog zadatka, upao je u fašističku zasedu iznad Kavaza i trebalo je da bude streljan. Postigli smo sporazum da se izvrši razmena i da se Drago oslobodi u zamenu za dva nemačka zarobljenika.

Posle svega što sam prošao, vratio sam se u svoj verni i dragi „Mali Staljingrad“. Oprezno sam se šunjao oko kuće, približio prozoru i provirio. Unutra su bili, na okupu, Đačinto i Luiza, Drago i Leon. I oni su uspeli da se spasu. Ušao sam i iznenadio ih, kao da dolazim s drugog sveta. Veselju nije bilo kraja.

Na Bar-micvi unuka Ivana-Danijela, 1955. godine

Posle predaha od nekoliko dana, krenuo sam na Monte Grapu, sam. Nagovarao sam Draga i Leona da pođu sa mnom, bilo bi mi lakše, ali oni nisu hteli. Lutao sam planinom uzduž i popreko i nigde nisam naišao na žive ljude. Opustela je Monte Grapa, koja je još pre kratkog vremena bila puna života i mladenačke snage. Nailazio sam na garež, skelete izgorelih kuća, uginulu stoku. Svuda pustoš, samo pustoš. Osetio sam strah od ove pustoši i usamljenosti.

Spustilo se veče. Sklonio sam se u jednu nagorelu brvnaru i utonuo u razmišljanje.

Zavoleo sam ovu planinu na kojoj su još bili vidljivi ožiljci borbi iz Prvog svetskog rata. Zavoleo sam italijanske borce sa kojima sam toliko meseci delio dobro i zlo. Razmišljao sam o tim mladim ljudima, odgojenim u fašizmu, koji su mu, razočarani, okrenuli leđa i latili se oružja. Kako su lepe bile večeri koje smo, u slobodnom vremenu, provodili pevajući italijanske borbene pesme.

Voleo sam te njihove borbene pesme, koje su odisale nežnošću i toplinom, kao da su ljubavne. I danas, posle toliko godina, kada pokušam da se prisetim tih melodija, reči spontano izranjaju iz mene, kao da su svilenim nitima vezane jedna za drugu. Pevušim melodiju:

„T'amo amo contutto 'l cuore...“ – Volim te svim srcem svojim... Ti si strasna ljubav napuštenih koji uzdišu i koji se nadaju... Voleću te, ljubiću te, kao što se ljubi iskrena ljubav.“

Takav je bio njihov karakter. U pesmu su unosili svoju dušu. Sećam se da sam jednom, u zatvoru „Svetog Roka“ u Splitu, zapevao ariju Rudolfa iz opere „Boemi“ od Pučiniija. Uleteo je stražar, kao bez duše, i uzviknuo:

„Chi e il tenore, chi e il tenore?“ (ko je tenor, ko je tenor?)

Njemu je bilo neshvatljivo da neko od nas „bandita“ u ovoj surovoj tamničkoj stvarnosti priziva Pučiniija.

Vratio sam se tužan sa Monte Grape, ali vremena za tugovanje nije bilo, događaji su nas gurali na nove zadatke.

Saveznici su napredovali kroz Italiju, stopu po stopu. Za nas presporo, a za fašiste prebrzo. Lokalni fašisti su postajali sve nervozniji, svesni da je poraz neizbežan. Njihova glavna briga bila je da zatru sve tragove i uklone one koji bi ih posle kapitulacije mogli ugroziti. Mene su svakako ubrajali među takve. Vest o mojoj smrti se pokazala kao netačna, jer su me seljaci vidali i susretali. Proradila je mašta naroda i počele su se širiti priče kako, naoružan do zuba, krstarim po brdima, na skijama i nosim radio-stanicu preko koje razgovaram sa Čerčilom, svakog dana.

Fašisti su činili sve da me se dočepaju, upadali su u kuće seljaka, vršili premetačine i najzad raspisali visoku ucenu za moju glavu. Ja sam se opet, sa svoje strane, trudio da me ne uhvate. Menjao sam boravišta, noćio po pojatama, ovčarskim skloništima i u štalama na senu, a da vlasnik za to nije ni znao. Ugrožene su bile i neke jevrejske porodice koje su se skrivale u tom kraju, jer se proturio glas da će nad njima vršiti represalije.

Mi smo, početkom 1945, formirali odred Garibaldinaca „Velo gastone“, koji je ušao u sastav divizije „Beluno“. Odred je delovao na terenu Kavaza, Posanja i u naseljima oko Monte Grape. Komanda divizije je mene imenovala za političkog komesara, a za komandanta Garibaldinca čije je borbeno ime bilo Tita.

* * *

Poslednjih nedelja rata, Nemci su se u neredu povlačili, pojedinačno i u grupama. Italijani su se masovno laćali oružja koje su otimali od Nemaca. Više se nije moglo govoriti o odredima ili brigadama, nego o opštenarodnom ustanku. Zarobljen je veliki broj Nemaca, što nam je stvaralo značajne probleme, jer ih je trebalo smestiti, hraniti, čuvati. Bilo je neophodno odrediti jednu energičnu osobu koja će održavati disciplinu u logoru. To nije bilo jednostavno jer se Nemci nisu mirili sa statusom partizanskih zarobljenika i isticali su neka svoja prava. Predloženo je da se taj zadatak poveri jednom Garibaldincu. Izabrao sam Draga i on je pristao. Drago je bio mlad i ambiciozan, ali dovoljno hrabar i odlučan.

Došao sam sa Dragom i prevodiocem u nemački logor radi uspostavljanja reda. Namerno smo stavili oko vrata crvenu maramu – oznaku Garibaldinaca. Stajali smo licem u lice pred krhotinama nekad moćne armije, od koje je još nedavno strepeo svet. Razmišljao sam o ulogama koje su se izmenile. Na početku rata bio sam njihov zarobljenik, kao čovek neprimećen, pripadnik „niže rase“, dvostruki grešnik: Jugosloven i Jevrejin. A sada ta nepobediva „viša rasa“, ti „ibermenši“, ponizno stoje pred nama, pripadnicima „niže rase“ i slušaju naše propovedi i pravila dobrog ponašanja.

Desio se i mali incident. Jedan oficir kojemu je visio veliki dalekozor na grudima istupio je, protestovao i tražio neka prava, pozivajući se na međunarodne konvencije kojih se oni, skoro nikada, nisu pridržavali. Dok se on uzbuđivao, ja sam posmatrao njegov dalekozor. Šta će mu, pomislio sam. Njemu to više ne treba a nama još može poslužiti. Pozvao sam ga da priđe bliže, premestio dalekozor s njegovih grudi na svoje i odlučno rekao:

„Ne zaboravite da ste vi ovde samo zarobljenik i kao zarobljenik se ponašajte. Dobro znamo, od vas smo naučili, kako treba postupati sa neposlušnima.“

Posle nekoliko dana rat je završen.

O PORODICI

DANIEL ISAK DANON, otac, rođen je u Sarajevu 1888. Završio versku školu u Sarajevu (ješivu) i bio veroučitelj. Od 1918. do 1926. rabin mešovite aškenasko-sefardske veroispovedne opštine u Tuzli. Od 1928. do 1932. rabin u Travniku. Odlikovan ordenom Svetog Save. Od 1932. živi u Sarajevu i služi u hramu na Bjelavama. Bio je član Bet-Dina čiji je predsednik bio nadrabin dr Moric Levi.

Prema porodičnom predanju, vodi poreklo od čuvenog rabina Moše Danona koji je sahranjen u Stocu. Bio je poslednji živi rabin u Sarajevu 1942. godine. Iz Sarajeva je odveden u Jasenovac gde je ubijen.

*Porodica rabina DANONA: CADIK sa suprugom JELISAVETOM
i kćerkama GRACIJELOM i DANIJELOM*

GRACIJA DANON, majka, rođena je u Zenici 1889. Odvedena je 1941. godine sa ostalim jevrejskim ženama u logor Đakovo, gde joj se gubi trag. Ne zna se gde je ubijena.

ISAK DANON, najstariji brat, rođen je u Sarajevu 1908. Godine 1941. ustaše su ga odvele na ostrvo Pag, gde je ubijen.

HAIM DANON, stariji brat, rođen je u Sarajevu 1910. Odveden u Jasenovac, odakle beži 1942. godine. Zatim mu se izgubio trag.

ERNA DANON, udata Samakov, starija sestra, rođena je u Sarajevu 1913. Aktivno pomagala NOP u Sarajevu. Posle hapšenja muža, beži u Split. U Splitu lečila ranjenike. Po kapitulaciji Italije 1943. beži u Bari. Po oslobođenju radi sa pokojnim Glunčićem i Nevenkom Skunac, iz Splita, na obradi neprijateljske emigracije. Dolazi u Veneciju i zapošljava se kod Engleza gde radi godinu dana. Na tom poslu je učinila značajne usluge Jugoslaviji. Zbog sumnje da radi za Jugoslaviju, uhapšena 1946. godine. U nedostatku dokaza, posle mesec dana puštena je iz zatvora. Povučena je u zemlju 1947. godine.

Njen muž *HAIM SAMOKOVLJA*, tipografski radnik, bio član Partije od početka 1941. godine. Njihov stan je služio za održavanje partijskih sastanaka, skrivanje ilegalaca i kao baza za sklanjanje materijala namenjenog za oslobođenu teritoriju. Odveden je među prvima u logor Jasenovac i tamo ubijen.

RAŠELA DANON, sestra, udata Musafija, rođena je 1915. godine u Zenici. Pre rata bila je vezana za napredni radnički pokret, a naročito je bila aktivna u Sindikatu privatnih činovnika i nameštenika, gde je sekretar sekcije bio Nisim Albahari. Obavljala je i druge aktivnosti koje su 1940. vođene od strane KPJ, kao što su sakupljanje Narodne pomoći, rad sa ženama, rasturanje partijske štampe i drugo. Zbog svoje aktivnosti, postala je početkom 1941. godine kandidat za člana KPJ, ali do njenog prijema u Partiju nije tada došlo jer je zemlja ubrzo okupirana. Bila je uhapšena i odvedena u logor Đakovo. Rašela iz logora biva prebačena u bolnicu u Osijek zbog porođaja, gde rađa mrtvo dete. Iz bolnice organizovano beži i stiže u Split gde je fašističke italijanske vlasti odvede u zatvor i, posle kratkog vremena, prebacuju u koncentracioni logor na Rabu. U logoru se priključuje ilegalnom radu kojim rukovodi partijska organizacija logora. Posle kapitulacije Italije priključuje se partizanima i postaje referent saniteta bataljona. Posle jedne borbe, krajem 1943. godine biva zarobljena i odvedena u Aušvic, zatim u Bergen-Belzen. Preživljava teški tifus, dočekuje oslobođenje i 1945. se vraća u Sarajevo.

RUDI MUSAFIJA, Rašelin suprug, rođen je 1915. u Sarajevu. Član KPJ od pre rata. Zbog ilegalnog rada hapšen više puta. U NOP-u je od početka ustanka. Uhapšen je od ustaša 1941. godine i podvrgnut

zverskom mučenju. Na saslušanju se herojski držao. Odveden u Jasenovac, gde je ubijen 1945. godine.

JOSEF DANON, najmlađi brat, rođen je u Tuzli 1921. Student elektrotehnike. Pred rat primljen za člana KPJ. U NOV-u od jula 1941. godine. Borac Romanijskog partizanskog odreda, a zatim sekretar Sreškog komiteta SKOJ-a i član Okružnog komiteta SKOJ-a. Krajem januara 1942. prisustvovao savetovanju koje je održano kod Srednjeg, u prisustvu druga Tita. Poginuo aprila 1942. godine kao pozadinski politički radnik kod Borovčana (Romanija) u borbi sa četnicima. Sahranjen u zajedničkoj grobnici na Sokocu (Romanija).

Bjanka AUSLENDER

DIJETE SREĆE

Bjanka Auslender rođena je 10. decembra 1929. godine, od oca Izidora Levija i majke Flore, devojačko Levi. Iako istog prezimena, porodice nisu bile u srodstvu.

U Holokaustu je izgubila četrdeset i četiri člana najuže porodice, majčinog brata i osam sestara sa njihovom decom. U logorima Jasenovac i Đakovo stradali su njeni otac, majka, baka, majčine sestre sa decom, a mlađa šestogodišnja sestra Sarina odvedena je sa osječkom

decom u Aušvic, gde je ubijena.

Otac je bio jedinac u porodici. Njegov otac zvao se Avram, deda po majci zvao se Cadik, a baka, po kojoj je ona dobila ime, zvala se Blanka. Svi su živeli u Sarajevu.

U Zagrebu je 1949. maturirala, potom upisala Filozofski fakultet i završila ga u roku. U Zagrebu se udala za Draga Auslendera (čije sećanje takođe objavljujemo u ovoj knjizi), sa kojim ima kćerku Veru i dva unuka.

Po završetku fakulteta do penzionisanja radila je kao bibliotekar u Gradskoj knjižnici u Zagrebu.

Otac i majka živjeli su sa mojim nonom i očevim roditeljima. To zajedništvo, od mog rođenja do njihove smrti, nosim u sebi kao najvrednije sjećanje, ono najdragocjenije iz djetinjstva. Imala sam i sestricu

Sarinu. Ona je rođena 1936. godine, takođe u Sarajevu. Otac je bio jedina, a majka je imala brojnu porodicu. Moja nona Bjanka Levi imala je osam kćeri i jednog sina. Mamina porodica bila je patrijarhalna sefardska porodica i živjela je Velikoj avliji broj 8. Velika avlija nalazila se u neposrednoj blizini Kal Grande (Veliki hram). Tako su svi običaji i sve što je vezano za sefardski patrijarhalni život i tradiciju vezani uz moju porodicu.

Kad kažem da je porodica bila patrijarhalna, to se odnosi na veliko poštovanje prema starijima. Živjeli smo sa nonom-dedom i nonom-bakom, očevim roditeljima, i iz te kuće je u meni ostao onaj prvi osjećaj „bizar la manu“ (poljubi ruku svom nonu, poljubi ruku svojoj noni). I to svaki put kad su oni dolazili iz hrama, kad se sjedalo za stol, prije molitve... Te običaje, tu tradiciju nisu nosili toliko moji roditelji, oni su se smatrali modernijima, koliko su ih nosili i prenosili na nas, na mene i moju sestricu, upravo djed i baka.

Moja nona je nosila takozvani *tukadu*, kapu nekada oivičenu zlatnicima, nekada sa nekim ukrasima. Majka moje mame je nosila sefardsku odjeću sa *tukadu*, dok to njena djeca, osam kćeri, nisu više nosile jer nije bilo moderno. Oblačile su se građanski.

Bili smo srednja građanska porodica, ni bogata ni siromašna. Pristojno smo živjeli. Djed je bio bankarski činovnik, sjećam ga se kao već starijeg gospodina, a moj otac je imao tvornicu makarona „Union“. To nije bila neka velika tvornica, više kao neki obrt. Tako je u kući uvijek bilo makarona, brašna i drugih artikala.

Majka nije radila. Bila je kod kuće, zajedno sa svojom svekrvom i mojim djedom, koji je već bio u mirovini. I mi smo, praktički, sjećam se, sa nonom i majkom dočekivali i otpraćali, svakog petka, uoči subote, grupu siromašnih Jevreja, za koje su pripremani paketići. U njima je bilo brašna, ulja, malo šećera, tjestenine... Dolazili bi uvijek isti, meni nepoznati ljudi po te paketiće. Još nešto mi je ostalo duboko urezano u sjećanje: nona je petkom predavala te paketiće i svakom je pri tom govorila:

„Pardona mi!“, što znači: oprosti mi.

Pitala sam je:

„Nona, zašto *oprosti mi*, kad daješ?“

A ona je odgovorila, sjećam se kao da je sad čujem:

„Dijete, moram se izviniti što ja imam i što ne primam milostinju, a oni su sigurno u mnogo težem položaju i njima je mnogo neprijatnije primati.“

To *pardona mi* je nešto što je mom djetinjstvu ostavilo vrlo duboki dojam. Inače, uglavnom se živjelo u porodici. Posebno lijepi dani su bili praznici: Pesah, Purim, kad se okupljala cijela porodica. Bilo nas je trideset-četrdeset u našem stanu. Otvorila bi se vrata na sve tri sobe, da svi mogu stati, pjevale se pjesme, dolazile su maškare. Mi djeca smo se posebno veselili jer smo dobijali nekakve novčiće – „papilikus di Purim“ (sitni novčić za Purim). Imali smo neke vrećice, vezane oko vrata, i išli kod svake tetke, a tetaka je bilo jako mnogo, i dobijali po koji novčić. A stariji, isto se sjećam iz roditeljske kuće, nosili su „platus di Purim“ (ponude za Purim). Ispekli bi se raznorazni kolači, slatki i slani, i nosili dragim osobama, prijateljima.

Još su mi duboko, duboko u sjećanju dani, obično je bilo poslije petka uvečer, kada smo sjedili u djedovom krilu, sestra i ja. Na jednom kraju ja, na drugom kraju moja, šest godina mlađa sestra Sarina. I onda nam je djed pričao biblijske priče. Ja sam tada mogla imati deset, a sestra četiri godine. To je trajalo do 1941. godine, kada je sve naglo i nepredvidivo prekinuto.

*BJANKA kao četvorogodišnja
devojčica*

Djed bi uvijek unaprijed rekao što će nam pripovijedati: o sedam gladnih i sedam bogatih godina, o raznim situacijama, o Avramu, Isaku, Jakovu... Tih biblijskih priča je on bio pun. Pričao nam je i o našim starima, starim običajima, o životu kojim su nekad Jevreji živjeli tako da se najviše on bavio nama, svojim unučicama, Bjan- kom i Sarinom. I najviše sam, zapravo, tih običaja i tradicije od njih, na neki način, naslijedila. Poslije toga je život pošao drugim tokom i sve se prekinulo. Više nikada nisam imala prilike da budem u nekoj kući, u porodici koja bi bila slična našoj.

U našoj kući govorio se žudeo-espanjol. Moja baka jedva da je i govorila drugačije, osim žudeo-espanjol. Pogotovo su govorili tim jezikom kad su željeli da ih djeca ne razumiju. Međutim, varali su se jer smo mi vrlo brzo prihvatili taj žudeo-espanjol. To je jezik mojih roditelja, mojih predaka i ja ga i sad razumijem, iako je sa mojih deset-jedanaest godina prekinut moj kontakt s njim. Ali on još zuji u mojim ušima, u mojoj glavi, tako

da mi je uvijek drago kad se sretnem sa nekima koji taj jezik znaju. Moja tetka Batševa, sedma kćer moje bake i moga djeda, govori žudeo-espanjol i s njom sam razmjenjivala po koju riječ. Roditelji su, međutim, bili moderniji i nastojali su da učimo i druge jezike.

Mi smo bili djeca, mogli smo to što se zbivalo da shvatimo na svoj način, svojim jezikom. Dakle, uvijek u obliku pripovijedaka, bajki. I danas nosim u sebi osjećanje da su to sve bile bajke. Djed je to nama kazivao vrlo interesantno, praćeno pokretima. On je imao najviše vremena za nas, posvećivao nam je puno pažnje, želeći da nam prenese nešto od onoga što je on znao.

Na okupljanjima za praznike pjevane su sefardske romanse na žudeo-espanjolu. I danas mi se čini da živnem kad ih negdje uspijem čuti. Imala sam jednu tetku koja je predivno pjevala i imala je def, pa onda def i pjesma. Pjesma se orila u našoj porodici kada smo se okupljali, nas trideset-četrdeset! Sve tetke su bile udate a ujak Jozef je bio oženjen i živio je u Beogradu.

Svi u porodici bili smo religiozni, ali ne pretjerano. U kući se držao strogi košer. Subotom se nije palilo svjetlo. Kad bi se subotom završilo sa molitvom, djevojka bi podgrijavala jelo koje se subotom jelo. Poslije hrama obično se jeo pastel. Djevojka je bila muslimanka, mi smo je veoma voljeli, a i ona nas. Ona je bila ta koja je podgrijavala jelo. Baka je uvijek išla u templ, ujutro i uveče, mi kako kad.

Kod nas je u blizini bio Kal Grande, išli smo i u Veliki templ, koji je srušen 1941. godine. Ne mogu da se sjetim imena ulice u kojoj se nalazio. To je poznati templ u Sarajevu, građen po uzoru na sinagoge u Španiji, u orijentalnom stilu.

U Sarajevu je prije Drugog svjetskog rata živjelo oko 10 000 Jevreja. Na Vracama, sva imena utisnuta su u kamene ploče. Tu sam našla imena svih članova moje porodice, jer smo poslije rata trebali prijaviti sve one koji su nestali ili se nisu vratili. Od oko 10 000 sarajevskih

*FLORA i IZIDOR, BJANKINI majka
i otac, kao zaručnici*

Jevreja vratilo se možda 1 000–1 500. Ja poslije rata nisam živjela u Sarajevu. Nisam imala ni snage ni želje da tamo nastavim život.

Hebrejski čitati i pisati učili smo na vjeronauci. Naš vjeroučitelj zva se prof. Jakob Maestro, koji je završio u Jasenovcu na stravičan način – odrubljena mu je glava jer je rekao da je bio teolog židovski. O tome postoje dokumenti. Za mene je učenje hebrejskog bilo nešto najteže jer su to za mene bila, što se kaže, španska sela, hijeroglifi, ali morala sam učiti. I ja sam znala, kao djevojčica u osnovnoj školi, da čitam, a ne znam koliko sam znala i pisati – hebrejski.

Svi u kući su imali svoje dužnosti, pa i djeca. Često sam se pitala zašto, bunila se, pa i plakala onda kad su se druge djevojčice išle igrati a ja sam prvo morala obaviti ono što se od mene tražilo. A to je: da očistim cipele (djevojka to nije radila), da obrišem suđe, da određeno vrijeme sjedim, čitam, da budem kod kuće, da pomažem u postavljanju i rasporemanju stola, da kupim ono što se nije pojelo i sve što je bilo postavljeno uz trpezu, da redovno odlazim tetkama u posjetu, da budem uvijek od pomoći ako je trebalo negdje trknuti, nešto kupiti u bakalnici. Od malih nogu je bilo uvriježeno da svako ima radne navike, dužnosti, obaveze koje su se beskrajno poštovale.

Glavnu riječ u tim poslovima imala je moja baka, ne mama. Ona je određivala ko će šta raditi, šta će se jesti, ko i kada ima da obavi neki posao. Ja nikad nisam mogla reći mami da nešto neću. Ona bi mi rekla: „Nona ti je tu. Pitaj nju.“

Najuobičajenija jela bila su pastel, zelenika... Pastel je jelo koje je spremalo pre početka Šabata, u petak prepodne, a jelo se subotom, oko deset sati, poslije hrama. Dole je tijesto i gore je tijesto, a u sredini mljeveno meso. To se peklo na naglo. Zelenika je, također, sa tijestom gore i dole, a u sredini je sir sa jajima i špinatom. Pravili smo i bamije sa janjetinom. Bamije su prodavane osušene i nanizane na koncu. Spremane su baklave, urmašice, orijentalna jela. Od strane muslimana bili smo pozivani na Bajrame.

Do 1941. godine život je tekao porodično i u širem krugu prijatelja, od kojih nisu svi bili Jevreji. Bilo je muslimana, pravoslavaca...

Godina 1941. naglo je promijenila naš život. Bombardiranje Sarajeva, strah, užas. Mi smo stanovali u centru, morali smo bježati iz naše kuće jer je u susjedstvu pala bomba. Bježali smo prema Bjelavama. Preko dana smo bili tamo a noću smo se vraćali. To su bili prvi znaci da se sve poremetilo. U bombardiranju je poginuo i naš teča, muž majčine sestre.

Sarajevo su bombardirali Nijemci, odmah poslije Beograda. Pogodene su Pošta, Kazalište, nekadašnja Aleksandrova ulica (mi smo stanovali blizu nje). Čak je cijela porodica u jednoj manjoj kući poginula. To su bila djeca sa kojom sam se igrala. To bombardiranje Sarajeva je u meni prelomilo sve ono što se do tada, u mom djetinjstvu zbivalo, kao jedno stravično predskazanje onoga što će se kasnije desiti.

*Sa jednog od okupljanja brojne porodice u Sarajevu o prazniku Hamišoši.
U krilu majke na jastuku je mala BJANKA, iza nje je otac IZIDOR*

Nakon bombardiranja, neki od članova šire porodice dospeli su u zarobljeništvo. Dva moja tetka zarobili su Nijemci. Ostali mobilisani uspjeli su da se nekako vrata kući iz Jugoslovenske vojske. Nakon toga je proglašena Nezavisna Država Hrvatska, i od tada je počelo skupljanje Židova. Prvo na prisilni rad u samom Sarajevu. Već u maju smo veoma često nailazili na proglase da se Jevreji, muškarci, moraju javljati na prisilni rad. Tata je odlazio još uvijek u svoju tvornicu. Međutim, tada je postavljeno ustaško povjereništvo NDH, i on je u svojoj tvornici ostao praktički kao neki radnik koji je pomagao da ta tvornica još nekako funkcioniše. Međutim, malo, malo pa bi dojavili: Izidor je odveden, Izidor je odveden na rad... Dolazio je kući vrlo umoran.

Mi, djeca, nismo smjeli sve da znamo. Čula sam puno puta plač moje majke, moje bake, moga djeda. Dok, jednog dana, nisu javili da su Izidor, moj otac i Avram, moj djed, koji je imao više od sedamdeset

pet godina, odvedeni u Jasenovac, da se više nikada, ni jednom riječi nisu javili, niti se ikada više vratili. Čuli smo od znanaca, koji su također bili svjedoci, da je otac vrlo kratko živio (imao je bolestan želudačni trakt, mislim) i podlegao je u logoru. Nikada od njega niti od djeda nismo dobili ni jednu riječ.

Moja mama je ostala sa mojom nonom, staricom od sedamdeset i pet godina. I dok su se drugi nekako spašavali i odlazili put Mostara, mama nije htjela ostaviti svoju nonu. Jedina njena sestra koja je otišla u Mostar je tetka Batševa, Ševa smo je zvali, učiteljica u jevrejskom zabavištu u Sarajevu. Ona je došla u Mostar, uspjela se tamo nekako skloniti. Za njom je krenuo njen muž Eliezar Levi, poznati publicist, profesor grčkog i latinskog iz Sarajeva. Međutim, njega su na tzv. Malti, na granici, prepoznali, zatvorili i odveli u logor, da se otuda više nikad ne vrati. Odveli su ga u Jasenovac.

Mi smo još ostali u Sarajevu, skrivajući se skoro svake večeri, kod neke od tetaka koje su stanovale na periferiji grada. Govorkalo se da prvo odvedu ljude iz centra pa onda sa periferije. Skrivanje i strah trajali su do novembra 1941. godine.

Sve smo uvijek imali spakovano i već sam priželjkivala da nas negdje odvedu, da ne bježimo, da se ne sklanjamo, da se ne skrivamo. U kući se osjećala samo tuga, vladao je muk. Majka mi je preko noći ostarila za valjda deset- dvadeset godina. Roditeljski brak je bio idealan, o njemu se pričalo u cijeloj porodici, bio je ispunjen velikom ljubavlju.

Majku su prijatelji neprestano nagovarali:

„Florice, idi s djecom, skloni se s djecom!“

A moja majka je odgovarala:

„Ne možemo. Ne mogu ostaviti svoju staru majku, svoju svekrvu.“

Tako je došao novembar, 1941. Jednog poslijepodneva upravo smo se spremali da negdje noćimo. Tetke su stanovale na Bjelavama, i dalje od Bjelava, na Bembaši i kod Tvornice duhana. Obično smo popodne odlazili i po danu bismo se vraćali. Tog dana došla su tri čovjeka, jedan SS-ovac i dvojica ustaša, s velikim U na kapama. Mislim da ta lica nikad zaboraviti neću. Rekli su da se brzo spremimo, da idemo, da nas odvedu negdje na rad.

U kući su bile dvije mamine sestre sa djecom, muževi su im već bili odvedeni u Jasenovac. I tako smo te naše spakovane stvari, torbe, kofere, ne znam šta se tu već moglo nositi, nešto hrane, ponijeli sa sobom. Sesticu i mene, ona šest a ja jedanaest godina, majku i nonu. Strpali su nas u kamione. Ni ja ni sestrice se nismo mogle popeti. Nona ni-

kako. Nekako su nas uvukli gore, odozdo su nas gurali a odozgo prihvatili i uvlačili. Kamioni su bili puni da se nije moglo ni stajati. Stisnuti smo bili kao kakva stisnuta knjiga. To su bili sve Židovi iz našeg kvarta: Baš čaršija, Aleksandrova, onaj kraj. Odveli su nas u jednu veliku kasarnu i tamo nas utrpali u velike hale, bez igdje ičega, na goli pod.

Kasarna je bila smještena u blizini željezničke stanice, tako da su odmah blizu bili i vagoni. U kasarnama smo bili dva-tri dana, nismo dobijali hranu. Ono što smo ponijeli sa sobom to smo već bili pojeli, pa i ono od nekoga dobijeno. Nakon 2–3 dana, jedne hladne novembarske noći, u pozno doba su nas digli (bili smo zapravo sretni što su nas digli iz tih kasarni) i ubacili u marvene vagonne. Opet plač, kuknjava, zapomaganje. Magla je bila, kako samo sarajevske magle mogu da budu guste. U jednom trenutku smo se sestra i ja izgubile od mame, pa od none. Onda smo se opet našle. I nekako smo se ubacile u te vagonne, u kojima je bilo šezdeset-sedamdeset ljudi, male djece, bolesnih starih žena. Kompozicija je krenula u nepoznato.

Nismo znali kuda idemo.

Nikakvih higijenskih uslova nije bilo. Čak nije bilo ni noćnih posuda. Onda su se nekako snašli pa su jedan ugao odredili za te potrebe. Znam da smo putovali vrlo dugo. Bio je mrak, sve je bilo zamračeno, vagoni su bili blombirani. Strašno je bilo slušati svojim ušima, mislim da će dok dišem ostati u meni taj plač, kuknjava, zapomaganje, ali i pjesma mlađih ljudi. Riječi su govorile: „Napuštamo grad naš sada, krevet nam je ležaj tvrd, a sloboda već je blizu, veselimo se njoj baramba“. Još mi zuji u ušima.

Međutim, nismo odmah odvedeni u logor. Taj vlak bez voznog reda, sa vagonima punim žena, djece i starica, nekoliko dana vozio nas je prema Lobargradu, u Hrvatskoj. Prva stanica na kojoj smo stajali nakon nekoliko dana, bio je Zagreb. Tada su se prvi put otvorila vrata vagona. To je sigurno bilo nakon tri-četiri dana boravka u vagonima bez zraka. Sve fiziološke potrebe morali smo da obavljamo u vagonima. U Zagrebu smo stali, tu su nas dočekale žene Židovske općine, sa čajem, vodom, bilo je nešto tople hrane, kruha. Znam samo da smo tad prvi put dobili malo hrane. Imala sam tada dvanaest godina, sestra je bila šest godina mlađa od mene. Ruke su se pružale vani da hvataju, da prime tu hranu. Žeđ je bila stravična, vode nije bilo, tekućine nikakve nije bilo. Smrad je bio nesnosan. I ponovo su se vrata zatvorila, i opet smo negdje išli pa stali i išli dok ponovo nismo došli u Sarajevo. Lobargrad je bio prepun i nije mogao primiti više nikoga.

Vratili smo se u Sarajevo i smjestili u neku školu na Marindvoru. Bio je decembar, 1941. godina. Sedam dana je trajala vožnja tamo i natrag i onda su nas smjestili u tu školu. To nam se činilo kao raj. Škola je bila čista, podovi su bili drveni, bilo je slame u sobama. I tada su nas došli posjetiti, čak smo mogli imati posjete, mamine prijateljice koje nisu bile Židovke, da nam donesu nešto hrane. Bili smo prljavi, ušljivi, smrdljivi, bolesni, više nismo bili ljudi. Tada je majčina prijateljica Milena molila mamu da pusti moju sestricu i mene k njoj, iako je ona bila Srпкиnja i u ono vrijeme također u opasnosti. Prvo je uzela sestricu da je opere i nahrani, pa sam onda išla ja. Okupala me i nahranila. Neka-ko je uspjela da nas izvede kao svoju djecu. Međutim, majka nije očekivala da će biti tako tragičan naš dalji put i rekla je da će zadržati svoju djecu kod sebe. Mi smo se vratile natrag, u školu u Marindvoru i, kratko vrijeme poslije toga, opet strpane u vagone. Vagoni su bili zaplombirani. Ustaše su čuvalе stražu. U marvenim vagonima smo opet putovali. Neko je rekao da idemo prema Slavonskom Brodu. Onda smo čuli, kroz prozor, da idemo prema Đakovu, gde smo odvedeni u jedan mlin, gde su vagoni mogli da dolaze. Tada su se prvi put otvorila vrata. Već je bilo i umrlih. Moja nona je još bila napola živa, majka je bila ona koja je morala voditi brigu o nama, maloj djeci i starici, svekrvi.

Mi smo bili prva partija, tako se onda govorilo, koja je došla u Đakovo. Prva slika u Đakovu je bio mlin, ogroman, na tri kata. Hladan, maglovit decembarski dan. Ne znam koliko je bilo ispod nule, ali ledila se krv u žilama. A najhladnije je bilo u našim dušama.

To je bio već uređeni logor, sa debelom žicom, sa psima, sa kućicama za stražare i stražarskim kulama. Gurali su nas i vikali:

„Brže! Brže!“

Djeca su padala i ustajala. Snijeg je padao. Bili smo prestravljeni, jer su rekli da ćemo ići u radni logor. Prvo, prije nego što smo ušli u taj logor, bile su napravljene neke barake, gdje smo se morali okupati i istuširati. Bili smo prljavi, užasno smrdljivi, putovali smo dugo. Zadah je bio svuda i u svemu. Sve su nas gole skinuli. Bile smo samo žene, djeca i starice. Ono nešto muškaraca što je pokupljeno u Sarajevu sa ženama i djecom (moji tada nisu bili s nama, oni su već bili odvedeni u Jasenovac), već u školi u Marindvoru bili su odvojeni i odvedeni. To je bio isključivo logor za žene i djecu. I mi smo čekali na toj studeni, da se istuširamo. A to su stvarno bili tuševi, a ne gasne komore.

Skinuli smo odjeću, bacili je, tu je i zapalili i onda dobili neku drugu, staru odjeću, ili odjeću koju je još neko uspio da sačuva. Nakon

tuširanja, dočekala nas je grupa nasmijanih žena u samom logoru! To su bile žene iz Osijeka, koje su neko vrijeme imale pravo da uđu u logor, članice Židovske općine Osijek. Dočekale su nas sa toplim čajem, nešto hrane i osmijehom. To je bio melem na naše hladne i tužne duše. Bilo je to kao da smo se ponovo rodile.

Dobili smo topli čaj, nešto hrane i zauzeli mjesta na prvom katu mlina. Taj prvi kat je bio za prve internirce. Bilo je slame na podu a bio je decembar 1941. godine. U tom transportu bilo je oko 1200 žena i djece. Mlin je bio ogroman. Kasnije sam saznala da je to bio mlin biskupije i da ga je biskupija, na neko vrijeme, dala za tu namjenu logoru Đakovo.

Smjestili smo se u jednom uglu, moja majka, sestrice, ja, nona, majčine sestre sa svojom djecom, tako da smo nekako bile na okupu. Bilo je užasno hladno a nikakvog grijanja nije bilo, bili smo vrlo iscrpljeni, puni tuge i čemera.

Majka je zagrlila mene, zagrlila je moju mlađu sestricu i pričala nam vesele priče. I neki osmijeh, možda, na našim licima se pokazao. Obećavala je da ćemo tu malo ostati, da ćemo se opet vratiti svojoj kući, da ćemo naći našeg tatu i našeg nonu i da će opet sve biti onako kako smo nekada živjeli. I mi smo joj duboko vjerovali. Pjevala nam je uspavanke. A ja sam plakala za svojom bijelom kavom, koju sam poslije večere morala popiti. I onda mi je mama rekla da ću, kad se vratimo kući, dobiti ne samo jednu bijelu kavu, nego po dvije svake večeri, ili onoliko koliko budem željela. Ta bijela kava se meni činila kao nešto najvažnije. Nije toliko bilo važno sve ostalo koliko ta moja bijela kava prije spavanja.

Tada je Židovska općina u Osijeku još mogla da donosi hranu u logor u Đakovu. Dolazile su žene da nas obilaze, davale su nam po komadić kruha, sira, nešto hrane. Kasnije sam saznala da je u to vrijeme Židovska općina Osijek preuzela brigu o našoj ishrani i njezi. Bilo je nešto liječnika žena koje su dolazile i smjenjivale se u logoru Đakovo. Osječani tada još nisu bili pokupljeni i odvedeni u logore. Tek kada je došao zloglasni Tolj, onda je prestala funkcija Židovske općine Osijek u logoru Đakovo. Tada smo samo povremeno dobijali nešto hrane. Radila je i nekakva ambulanta, nekakav šnajderaj, radilo se nešto u kuhinji, tako da smo dobivali jako male obroke, ali smo ih ipak dobivali. Stravično je bilo to što smo bili opkoljeni debelom žicom, sa psima, što mi djeca nismo imali gdje da se krećemo.

Tako smo u tom logoru bili mi i te dobre žene koje su uspjevale da, kradomice, malu djecu odvedu iz logora u Osijek. Ja sam se svidjela jednoj teti, zvala se Ela Guter. Bila je krojačica i živjela je sa majkom, staricom u Osijeku, u Rajznerovoj 2. Ona me je prihvatila i molila je moju majku da me da, da će me uzeti i brinuti se o meni. Dolazila je često sa dozvolom, u Đakovo, i nosila hranu i pomoć koju su skupljali Osječani. To je uglavnom bila suha hrana, kuhana jaja i još ponešto. Vjerojatno je 70 odsto od toga išlo ustašama, a mali dio i logorašicama.

Majka je odlučila i – dala me! Teta Ela me je jednog dana izvela kao svoje dijete, ne znam kako me je uspjela izvesti. I taj stisak moje majke, na rastanku, osjećam još i danas.

„Vratit ćemo se. Bit ćemo opet zajedno“, rekla mi je.

Poslije toga je Židovska općina Osijek uspjela organizirati da djeca do 10 godina života budu smještena u židovskim familijama u Osijeku, Vinkovcima, u Slavoniji. Tada je izašla i moja sestra Sarina. I ona je bila smještena kod jedne prilično imućne porodice u Osijeku. Ne znam kako su se zvali. Teta Ela Guter je bila šnajderica. Obukla me je od glave do pete. Nije uzela samo mene nego i jedno malo dijete od dvije godine, poslije mene, malog Dragu, Dragana. I tako smo mi, ja u februaru, sestra u martu, bile izvučene iz logora smrti Đakovo i smještene u židovske obitelji u Osijeku. Ja sam, međutim, toliko patila i toliko sam bila bolesna (imala sam strašnu dizenteriju, jedva me je teta Ela izvukla), da me je jednog dana ona, kao aktivistkinja Židovske općine Osijek, ponovo dovela u logor. Tako sam ja izašla i ponovo ušla u logor Đakovo. Jedva sam prepoznala moju mamu. Ona je za mjesec dana, koliko je nisam vidjela, postala oronula starica. Moja baka Sara više nije bila živa. Smjela sam ostati kod mame toliko koliko je i teta Ela ostajala, jer sam došla kao njena kćerka. I tu večer, mislim da smo prenoćile, stisla sam se uz mamu. Grijale su me mamine suze. Mislim da je ona bila svjesna da se više nikada nećemo vidjeti. Moja mama je tada imala dvadeset i devet godina. Nikada se više nismo vidjele. Ona je umrla u Đakovu, od tifusa, a ja to nisam znala do poslije rata. Vjerovala sam da ćemo se vidjeti, jer ona mi je to obećala, a ja sam vjerovala mojoj mami, do kraja.

U Osijeku me je teta Ela, kao svoje najrođenije dijete, pazila, mazila, zajedno sa malim Draganom. I mojoj sestrici Sarini bilo je veoma dobro. Mnogo su je voljeli, pazili, željeli su da joj nadomjeste to što je ostala tako mala bez svoje mame. Međutim, i te iluzije su propale.

Došla su teška i zla vremena za Osječane, plemenite i dobre porodice koje su pokušale spasiti djecu. Nisam bila sama, bile su obe moje sestrične u Osijeku, takođe kod neke porodice.

Jednog tužnog i stravičnog dana desilo se ono najgore. Kako sam tome izbjegla, to samo Bog zna.

Teta Ela me je poslala svome bratiću u Bjelišće. On je bio oženjen Njemicom. U Bjelišću je bio ogromni drvni kombinat. Poslala me je na nekoliko dana jer je znala da će mi biti lijepo kod porodice Bihler. Dok sam ja tih nekoliko, vjerojatno uskršnjih, dana boravila u Bjelišću, ona je odvedena, sa svojom mamom, osamdesetgodišnjom staricom, a moja sestra sa familijom u kojoj je živjela, mislim da se teta zvala Olika – na Tenjsku cestu, tamo je bilo sabiralište osječkih Židova.

Familija Bihler, iz Bjelišća, me je zadržala. Pošto je on bio Židov, pobjegli su iz Bjelišća u Osijek. Tamo su stanovali u Reisnerovoj, ne sjećam se kojem broju. Imali su svoju kućicu. Oni su mi spasili život.

A moja sestra, čak nije otišla ni sa svojom tetom i stričekom ili onklom, kako su ga nazivali, drugom majkom, nego su malu dječicu od osam ili devet godina strpali u posebne vagone. Nisu nikad više nigdje stigli. Navodno, na putu za Aušvic, sva su dijeca likvidirana.

Moja tetka Batševa Levi, jedna od osam sestara moje mame, učiteljica u jevrejskom zabavištu u Sarajevu, jedina se uspjela spasiti pošavši u Mostar, grad koji je tada bio pod Italijanima. Proдалa je sve stvari što ih je bila ponijela i imala kod sebe, sve što je mogla da proda, i poslala jednu ženu, muslimanku, koja se time valjda bavila, da me dovede k njoj, u Mostar. Porodica Bihler nije mogla garantovati da će moći da me zadrži.

I tako, jednog dana, u ljeto 1942. godine, došla je jedna žena po mene. Poslije mnogo peripetija, jer rat je harao, stigla sam u Mostar kod moje tetke Batševe. Ona je stanovala kod svog bratića, Mostarca, u jednoj maloj sobi, sada već bez igdje ičega jer je sve što je imala proдалa da bi platila tu ženu da me dovede k njoj. Tako sam se, stvarno čuđom, spasila Đakova. Ni moja sestra, ni moje rodice, sestrične, takođe mala djeca, ni majka, ni baka, ni ta brojna porodica, niko nije ostao živ, osim moje tetke Batševe Levi i najstarijeg bratića, koji se našao u zarobljeništvu.

Živjeli smo u Mostaru nekoliko mjeseci. Mostar je 1942. bio podijeljen: ustaška uprava i italijanska uprava. Italijani su nas štitili.

U Mostaru je postojala židovska kuhinja i tamo smo se hranili. Ja sam čak učila krojački zanat, kod neke porodice, tako da nešto znam

da radim. Tada sam imala dvanaest i po godina. Međutim, Mostar je uskoro trebalo da pripadne Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Židovska općina, odnosno Italijani organizovali su iseljavanje, spašavanje Židova. I ne samo iz Mostara nego i iz drugih krajeva iz kojih su se Italijani povlačili 1942. godine.

Negdje u šestom mjesecu mi smo krenuli iz Mostara za Lopud. Tamo su nas smjestili Italijani u nekom hotelu. Tamo nam je bilo veoma dobro. Bili smo pod stražom, bili smo gladni, ali smo živjeli u lijepim sobama. Život je bio organiziran. Bili smo veoma gladni, ali nije bilo maltretiranja. Čak smo mi, djeca išli u neku školu. Profesorica Kon i učitelji i profesori iz Sarajeva organizirali su naš život i okupili djecu. Pomagali smo i u kuhinji. To je meni, poslije Đakova, bio pravi sanatorij. Kako je bilo u mom dječjem srcu i duši, jer nisam znala šta je s mojom majkom, roditeljima, sestricom, to se samo može zamisliti. Legala sam sa suzama i ustajala sa suzama. Ali nekako, dijelili smo sudbinu, svakom je neko bio odveden. Gajili smo nadu da ćemo se ipak, na kraju, naći. Nitko nije mogao zamisliti da se više nikad nećemo vidjeti s najmilijima.

Sa Lopuda su nas Italijani, iz tih mjesta gdje su bila sabirališta, sve skupili i, čini mi se trabakulama, prebacili na Rab. Tu je bilo skupljeno nekoliko tisuća ljudi. Iz hotela „Grand“ došli smo u barake pune stjenica, na stotine nas u jednoj baraci. Još smo mi dobro prošli jer su naše barake bile zidane. Logor je bio podijeljen. Oni iz Kraljevice imali su drvene barake, poput šatora. Dijelila nas je cesta. Preko puta su bili samo obični šatori, gdje su bili zatočnici Slovenci. Na Rabu smo živjeli kao pravi logoraši. Ograđeni debelom, bodljikavom žicom, stražarnicama, gladni, željni svega, ali živi. Nismo bili maltretirani.

Život smo nekako organizirali. Stariji su se pobrinuli da mi mlađi budemo nečim zaokupljeni. Organizirana je i škola. Znam da nam je sarajevska profesorica Kon nešto predavala. Organizirani su zborovi, rad u kuhinji, čišćenje, pranje. Čak smo imali i satove italijanskog. Svakog dana, svako od nas, djeca i odrasli jednako, dobijali smo po jednu panjoku (pecivo, teško 10 dekagrama). Djeca od dvanaest godina čak su bila odvedena na neku divlju plažu, na kupanje. Tako da smo se mogli i okupati.

Na Rabu smo ostali do kapitulacije Italije, 8. septembra 1943. godine. Stariji omladinci su bili organizirani, držani su tečajevi za bolničare. Spremali su se valjda da organizirano odu u partizane. Mi smo sve prisluškivali. Nakon kapitulacije Italije, osnovan je Židovski od-

red. Ja sam, sa tetkom koja me spasila, zajedno s jednom grupom Jevreja iz logora, prebačena u grad Rab. Logor se rasformirao, ostao je prazan. Mi smo bili smješteni u hotelima i pansionima i dobivali smo malo bolju hranu. Međutim, to je kratko trajalo. Italijani su se povlačili sa Raba a došli su Nijemci i ustaše. Hitno smo morali da napustimo Rab i odemo na oslobođenu teritoriju.

Već krajem septembra, otišli smo u partizane. Nas je bilo trinaest. Bili smo razbijeni na male grupice. Prešli smo u Senj. Iz Senja su se dosta velike kolone Židova sa Raba kretale na oslobođeni teritorij. Ja sam sa mojom tetkom dospjela u Moslavinu. Sve pješice. Naravno, bilo je pucanja, bilo je skrivanja u zemunicama. Već je bio početak zime, deseti mjesec. To putovanje je bilo putovanje bez kraja. Krenuli smo prema Moslavini i moja tetka je, kao učiteljica, odmah bila angažirana u neki dječji dom. U taj dječji dom došla sam i ja. Poslije su djeca nekako raspoređena. Djeca do deset godina bila su u jednom selu... Dišnik, Bršljatica, tako nekako, a mi u drugom. Za djecu koja su ostala bez roditelja, bilo da su bili u partizanima ili poginuli, organizirani su internati i dječji domovi. U jedan od tih dječjih domova dospjela sam i ja. Prikupljali smo hranu za ranjenike, partizane, a imali smo i obuku, nastavu.

Sve do VI ofenzive bili smo u internatima na teritoriju Moslavine, a onda smo, preko Mađarske, prešli u Bajmok. Bilo je jedno dvanaest, možda i više tih dječjih domova na cijelom oslobođenom teritoriju, gdje su bili partizani i Narodnooslobodilačka vojska. Tamo sam završila prvi razred gimnazije, u đaćkom domu u Bajmoku.

I završio se rat.

Veselje, pucnjava, oduševljenje. Svi smo se nadali da ćemo naći svoje. Iz Bajmoka smo prebačeni u Zagreb. Tamo je odmah, 1945. godine, osnovan partizanski dječji dom u Habeličevoj 1. I ja sam došla u Zagreb, moja tetka takođe. Međutim, postojala je naredba da svi moraju natrag, u svoj zavičaj. Moja tetka se vratila u Sarajevo, i ja s njom. I to su možda bili najstrašniji dani u mom životu, jer spoznaja da se više nitko nije vratio od te brojne porodice: osam sestara i brat, četrdeset i četiri člana najuže porodice, majčine sestre i njihova djeca – za mene je bila stravična. Tada sam prvi put pomišljala na samoubojstvo. Nisam više željela da živim. Sve su nade propale, sve iluzije i očekivanja postala su priče za malu djecu. Ja sam bila u pubertetu. Za mene život više nije imao smisla. Pomoglo mi je to što su me pozvali u Zagreb, bez obzira na to što sam rođena Sarajka, i što pripadam Sarajevu. Internat u Habeličevoj 1, partizanski internat i partizanska gimnazija vratili su

mi snagu i vjeru u život. Tetka je ostala u Sarajevu do 1948. godine, kad je preselila u Izrael. U Zagrebu sam završila u jednoj godini dva razreda gimnazije, tako da sam maturirala u školskoj godini 1948/49. Do tada sam stalno bila u internatu. Godine 1949, nakon mature, dobila sam stipendiju i tada sam se, zapravo, prvi put našla na ulici. Bila sam sa devetnaest godina sama, nespremna za život izvan doma. Srećom, naišla sam na mog dragog i dobrog prijatelja iz logora Lopud i Raba, na Dragu Auslendera, mog današnjeg muža. Upitao me:

*BJANKA pokraj spomenika najdražima
na groblju u Đakovu*

I tako se moja sudbina preko noći preokrenula. Ne samo što sam našla drugu pomajku, Rikicu Kajon, našla sam i svog budućeg muža, Dragu Auslendera. Moj život je dobio smisao. Postala sam optimista, počela sam vjerovati u život, pa i u sudbinu. Izvući se iz razjapljenih ralja smrti nije tako često, i naći svoju porodicu, svog dobrog, dragog, plemenitog muža, dobiti kćerku, koja je postala magistar veterine, dva preslatka unučića. Ja sam, zapravo, ponovo rođena. Ja sam srećna žena.

„Šta to radiš? Šta lutaš?“

Rekla sam da sam dobila stipendiju, da sam se upisala na Filozofski fakultet, ali da nemam gdje da stanujem, da sam na ulici. A on je rekao:

„Čuj, pokušajmo. Ja stanujem kod jedne divne gospođe, Rikice Kajon, sestre gospodina Levija, sekretara Židovske općine, koja me primila. Možda će i tebe primiti. Pitat ću.“

Ispričao joj je o meni.

„A je li ona nešto u rodu sa Batševom Levi, učiteljicom iz Sarajeva?“, pitala ga je.

„Da, to joj je tetka.“

„Odmah je dovedi kod mene, dijelit će moju sobu. Ja ću u mojoj sobi napraviti još jedan krevet i ona neka dođe“, rekla je.

Drago AUSLENDER

NISMO ZNALI ŠTA SE SPREMA

Rođen je 4. maja 1929. godine u Vinkovcima, Hrvatska, od oca Mavra i majke Erne, rođene Deitelbaum. Do Drugog svetskog rata živeo je u selu Ivankovo pokraj Vinkovaca, u kojem je, osim njegove, živela još jedna jevrejska porodica. Pradeda mu je verovatno bio poreklom iz Mađarske. Otac Mavro bavio se trgovinom žitaricama na veliko, a obrađivao je i oko 100 jutara svoje i zemlje brata Jakše i sestara Herme, Irme i Ružice, dakle očevine.

Do Drugog svetskog rata u Ivankovu je završio osnovnu školu i dva razreda gimnazije u Vinkovcima. Za vreme rata 1941–1945. nije pohađao školu. Nakon rata nastavio je školovanje u Osijeku, u partizanskoj gimnaziji, gde je maturirao 1948. godine. U Zagrebu je upisao i Agronomski fakultet i kao završeni diplomirani inženjer zaposlio se u ovom gradu u Stočarskom selekcijskom centru Hrvatske, u kojem je radio neprekidno do penzionisanja 1993. godine.

Najpre želim da kažem nešto o svojoj užoj i široj porodici. Otac je imao brata Jakšu koji je bio liječnik u Vinkovcima. Imao je suprugu Gretu i kćerku Elizabetu, zvali su je Liza, rođenu 1930. godine. Svi su preživjeli Holokaust. Stric i strina umrli su poslije rata, a njihova kćerka, moja sestričina, danas živi u Njujorku. Najstarija očeva sestra, Herma, bila je udata za beogradskog advokata dr Hercoga. Oni su za vrijeme rata izbjegli u Mađarsku i preživjeli Holokaust.

Druga očeva sestra Irma, udata Kraus, živjela je u Osijeku. Bila je udata za Emila Krausa koji je u Osijeku držao kupalište „Dijanabad“. Imali su dvoje djece. Sin Zdenko je 1941. iz Zagreba odveden u Jadovno gde je stradao. Kćerka Mira je bila udata za aktivnog oficira. Živjeli su u Beogradu i preživjeli rat. Tetka Irma je bila na Rabu i na taj način se spasila, dok je njezin muž Emil 1941. odveden u Jasenovac, odakle se nije vratio. Treća sestra, Ružica, udata Binder, živjela je u Zemun. Imali su trgovinu drvenom gradom. Oni su imali dvoje djece: sina Paula i kćerku Anicu. Paul je u ono vrijeme imao trinaest, a Anica osamnaest godina. Svi su stradali u logoru na Sajmištu kraj Beograda.

Mamin otac Josip Deitelbaum imao je oko 82 godine kada je stradao 1942. godine, u vreme likvidacije Židova iz Vinkovaca. Bio je strogo patrijarhalno odgojen, vrlo pobožan. Uglavnom se, u starosti, bavio svojim vrtom. Kad je bio mlađi, imao je trgovinu tekstilom i to najprije u Bošnjacima, odakle je preselio u Vinkovce. Moja baka Gizela bila je stara oko 78 godina kada je odvedena u logor i stradala. Mama je imala brata Huga Deitelbauma, oženjenog Gizom. Imali su sina, rođenog 1927. godine. Svo troje su 1942. odvedeni u Jasenovac i tamo stradali.

Mamina najstarija sestra, Olga, udata Brihta, živjela je u Beogradu. Stradala je na Sajmištu, gdje je ugušena u kamionu „dušegupki“. Njen sin Zdenko je preživio Holokaust i poslije rata dospio u Izrael gdje je kasnije umro. Druga sestra Helena, udata Jung, živjela je u Osijeku. Muž joj je bio poznati trgovac konjima. Imali su troje djece. Najstarija kćerka, Lilika, uspjela je da se sa poslednjim transportom, 1940. godine, iseli u Palestinu, dok su joj dva sina ostala u Jugoslaviji. Stariji sin, Leo, dospio je u Mađarsku, odakle je 1944. godine odveden u Bergen Belzen. Preživio je strahote tog logora i dospio u Švicarsku, odakle se, poslije rata, vratio u Hrvatsku. Mlađi sin je bio sa roditeljima. Prvo su pobjegli u Mostar, odakle su prebačeni na Lopud, a potom na Rab. Na taj način su se spasili.

Trećoj maminoj sestri, Emi, udatoj Grin, muž je umro prije rata. Živjela je u Vinkovcima, sa roditeljima. Imala je dva sina. Stariji sin Oto upravo je bio maturirao, dok je mlađi sin Egon išao u srednju školu. Imao je šesnaest godina. Oni su 1941. odvedeni u logore u Hrvatskoj i tamo stradali.

Iz tih dana ostalo mi je u sjećanju da smo imali poslugu i tri kočijaša koji su radili na imanju. Imali smo i jednog čovjeka koji se bavio poljoprivredom i pomagao ocu u trgovini žitaricama. Naša kuća, velika, lijepa, puna života, nalazila se u središtu sela. U dvorištu su se svakodnevno otkupljivali poljoprivredni proizvodi. Tu su bili i nadničari

koji su radili kod oca. Mama je pomagala. Imali smo oko deset konja. Imali smo i dvije služavke. Bili smo dobrostojeća porodica.

Majčin otac je svakodnevno išao u hram u Vinkovcima. Mi ostali nismo bili pobožni, mada smo za praznike redovno išli u sinagogu. Tati roditelji su umrli 1932. ili 1933. godine od posljedica napada Čaruge, poznatog razbojnika, koji je jedne noći upao u kuću. Kod nas se pekla rakija. Pošto nije bio zadovoljan onim šta je očekivao, djeda i baku je premlatio tako da se nikada nisu oporavili, i umrli su.

Antisemitizam sam prvi put stvarno osjetio 1941. godine, kad su Nijemci ušli u Ivankovo. To se desilo oko jedan po ponoći, kad je njihova vojska protutnjala na motorima. U Ivankovu je tada živjelo oko 50 odsto Hrvata i toliko procenata Nijemaca, folksdojčera. Oni su bili oduševljeni ulaskom Nijemaca, i naši susjedi folksdojčeri pozdravljali su ih sa „Hajl, Hajl!“ (Heil). Mama, tata i ja smo to gledali iza žaluzina i slušali. Tada smo naslutili da za nas nastupaju vrlo teška vremena.

Koliko se sjećam, otac i majka ranije nisu pomišljali na bjekstvo. Vladao je opći strah. Ipak, kao da nismo bili dovoljno svjesni šta nam se sprema. Pošto je otac živio u dobrim odnosima sa svima u toj sredini, ljudi su naivno mislili da će oca spasiti. Ivankovo je veliko selo i susedljani Hrvati sakupili su oko dve hiljade potpisa da oca niko ne dira. Ali, kad je 1942. u Vinkovce došao zloglasni ustaša Ivan Tolj, nastala je opća hajka na Židove. Za samo mjesec dana u okolici nije bilo Židova. On je uspio da pobije sve Židove iz Vinkovaca i okolice. Ivan Tolj je 1945. godine uhvaćen, suđeno mu je i javno je pogubljen u Vinkovcima.

Da, u tim danima opće pometnje, nismo bili dovoljno svjesni što nam se sprema. Tek poslije masovnih hapšenja Židova koje je izvršio Tolj, kao da su nam se otvorile oči! Sjećam se da je jedan naš prijatelj, bilo je to u nedjelju, 3. maja 1942. godine, došao kod nas oko ponoći, i zakucao na naš prozor. Tada nam je rekao:

„Dolazim iz Vinkovaca. Vidio sam, sve su odveli! Vidio sam vaše rođake. Nastojte se spasiti!“

Slijedećeg dana, 4. maja, bio je moj rođendan. Moja Barmicva. Mama i ja smo se spakirali, uzeli neki pinklec i zaprežnim kolima, u četiri sata ujutro, pobjegli kod prijatelja Ilije Zelića, na salaš. Otac nije pošao sa nama. Ne znam šta je mislio, uglavnom je rekao da će za nama doći uvečer. Međutim, oko sedam sati, kako sam kasnije saznao, došli su po njega i odveli ga u sakupljalište u Vinkovicima, odakle je odveden u Jasenovac. Više se nije vratio. Ilija Zelić je bio uhapšen, jer su pretpostavljali da smo kod njega. No, mi smo već slijedećeg dana otišli u selo Tordince. Tamo su živjeli roditelji njegove snahe. Kod tih ljudi boravili

smo osam dana, skrivajući se. Ali, kako su Iliju uhapsili, došao je njegov sin i rekao da nas oni više ne mogu sakrivati i da moramo otići. Mama i ja smo, obučeni u seljačka odijela, krenuli pješice u Vinkovce.

Došli smo u Vinkovce, gdje su živjeli tatin brat, žena i dijete. Stric je bio liječnik, tada već mobiliziran u Bosnu, gdje su mnogi jevrejski liječnici bili angažirani u sprečavanju endemskog sifilisa. Kod njih nismo mogli ostati jer su bili u velikom strahu da bismo ih mogli ugroziti. U međuvremenu, mama je otišla u roditeljsku kuću. Tamo nikoga nije našla. Vratila se i rekla:

„Ja više nemam izlaza. Ne vidim više nikakvih mogućnosti za spasavanje! Idemo se prijaviti za logor!“

Ja sam odbio taj predlog koji nije pružao nikakvu nadu. Rekao sam da se nećemo predati i da ćemo pokušati dalje bježati. Tako smo odlučili da krenemo u Osijek. Bilo je oko pet sati. U međuvremenu smo molili fijakeriste da nas prebace do Osijeka, ali se niko od njih nije usudio da to učini.

Pošto smo pobjegli bez novca i bez propusnice, pošli smo prema Nuštru, cestom Gaboš-Ostrovo. Oko sedam sati navečer došli smo u neko selo – ne sjećam se da li je to bio Tenjski Antunovac. Vladao je redarstveni sat i nije se smjelo dalje ići. Prenoćili smo u jednoj kući. U četiri sata ujutro krenuli smo dalje. Bojali smo se da nas vlasnici ne prijave. Izvukli smo se, nismo se niti zahvalili niti oprostili od domaćina. Dalje smo išli i kolima, i pješice i svakako. Uglavnom, uspjeli smo, i pored ustaških patrola, ući u Osijek. U Osijeku, na ulici, mama je sreća svoju sestru koja je tamo živjela, budući da oni još nisu bili odvedeni. Nekako smo došli njenoj kući. Ali, pošto su osječki Židovi bili ugroženi, morali smo dalje.

Boravak u Osijeku potrajao je do 1. juna 1942. godine. Tada me je ujak, Marcel Jung, koji je u to vrijeme radio za jednu firmu koja se bavila trgovinom konjima, odveo u Đakovo. U Đakovu se održavao stočni sajam. Odveo me je prijateljima, porodici Surovi. Ti ljudi su imali strojobravarску radionicu i lokomobil, koji je davao pogon našoj sušari kukuruza. Ujesen je taj lokomobil radio kod moga oca i odatle potiče to prijateljstvo.

Porodica Surovi me je prihvatila kao šegrta na naukovanju u njihovoj strojobravarскоj radionici. Naravno da je to za njih bilo vrlo opasno. U Đakovu, na oko 35 kilometara od Ivankova, moje skrivanje je bilo vrlo opasno. Bojao sam se da će me neko iz Ivankova vidjeti, da će me prokazati i da ću biti odveden. Moja majka je, u međuvremenu,

iz Osijeka, sa svojim nećakom, sinom svoje sestre Helene, otišla u Mostar. Posle njih, tamo je otišla i tetka Helena sa suprugom.

Sve do juna 1942. odlazili smo svakog dana na Tenjsku cestu, gdje smo izgrađivali logor. A dan prije nego što je logor zatvoren (oni koji su tamo zatečeni na radu nisu više mogli izaći), otišao sam u Đakovo i tako se spasio. U Đakovu sam boravio do septembra 1942. godine. Pošto mi je prijetila opasnost, javio sam mami, tada u Mostaru, da pošalje nekoga po mene jer mi je boravak postao opasan. Ne samo meni nego i familiji Surovi. U to vrijeme je u Đakovu bio sabirni logor za žene, Jevrejke i djecu, uglavnom iz Bosne.

Zbog posla sam svakog dana prolazio pored tog zloglasnog mlina, gdje je dnevno umiralo po nekoliko desetina žena. Logor je bio u đakovačkom mlinu, koji je za tu namjenu bio adaptiran, ali u kojem su uslovi bili užasni. Harao je tifus. Žrtve su bile pokapane u đakovačkom groblju koje i sada tamo postoji. Zna se za svaki grob pojedinačno. U to vrijeme, u logoru je, kao dijete, bila zatočena i moja sadašnja supruga Bjanka. Njena majka, baka i tetke tamo su stradale. A ona se, kao dijete, spasila. Tada se nismo poznavali. Znali smo odakle su logorašice, jer smo im još 1941. godine dostavljali pomoć iz vinkovačke i osiječke općine.

Jednoga dana, u septembru, pojavila se žena koja je iz Mostara došla po mene. Kao njen sin, koji je bio na naukovanju u Đakovu, prebacio sam se sa njom u Mostar. Putovanje je bilo teško. Već su se dešavale partizanske diverzije po prugama, pa su sprovedene stalne kontrole. Da sve bude još teže – žena koja je došla po mene i ja u Slavonском Brodu smo se – izgubili! Od silnog straha, nisam zapamtio ni kako ona izgleda! Kod te žene bile su putne karte za nas oboje. A sve se desilo u jednom trenu: pošto je bila velika gužva ona me je poslala naprijed, da zauzmem mjesto, a ona je trebala doći za mnom. U toj gunguli smo se izgubili. Patrola u vlaku zahtjevala je od mene, u nekoliko navrata, da pokažem dokumente – koji su bili kod nje. Išao sam kroz vlak, od kupea do kupea, tražeći navodnu majku. Sreća da je ona mene prepoznala i tako smo se legitimirali.

Došli smo u Mostar. Mama me nije smjela čekati na kolodvoru nego u jednoj susjednoj uličici. U Mostaru je vladala dvojna uprava, italijanska i hrvatska-ustaška. I majka se isto tako ilegalno prebacila u Mostar, sa lažnom legitimacijom i lažnom propusnicom. Ni ona ovdje nije bila mirna – nakon osam dana ustaše su je uhapsile. No, intervencijom predsjednika Židovske općine Mostar, Hajona, koji je imao jake veze sa Italijanima, spašena je.

Kad su se Italijani povlačili iz Mostara, sa sobom su povukli i Židove. Tako smo dospjeli neko u Kupare, neko u Mline, neko na Lopud... Mi smo došli na Lopud. Bili smo smješteni u tada zatvorenim hotelima, ograđenim žicom. Nismo smjeli izlaziti, ali smo se, pod stražom, smjeli čak i kupati. U sjećanju mi je ostalo da smo se mi, djeca, često znali provući kroz žicu i otići sami na kupanje.

Boravili smo na Lopudu do marta 1943. godine, kada su Italijani sakupili sve Židove i internirali ih na otok Rab. To je bio pravi koncentracioni logor, ograđen žicom. Vladao je daleko strožiji režim, hrana je bila mnogo lošija, postupanje je bilo strože – iako ubijanja nije bilo. Daleko teža situacija je bila sa Slovencima na Rabu. Tamo je bilo i puno stradalih jer su se u jesen 1942. desile poplave, a oni su boravili pod šatorima. Dosta je ljudi stradalo uslijed tih oluja i bujica.

Znali smo za očevu sudbinu, iako nikad s njim nismo bili u direktnoj vezi. On se povremeno javljao svome bratu u Vinkovce. Koliko sam čuo, stradao je u Jasenovcu 1944. godine.

Na Rabu smo dočekali kapitulaciju Italije, 8. septembra 1943. godine. Svi smo se veselili, čak i italijanski vojnici, ne znajući šta nas još čeka do kraja rata. Sa kopna su došli partizani i Talijani su položili oružje. Slovenci i naši preuzeli su vlast u logoru i postali smo slobodni. Nakon toga počelo je prebacivanje na kopno. To prebacivanje se odvijalo svake noći, malim brodićima. Išli smo uglavnom prema Senju i Jablancu, na oslobođeni teritorij Like, Korduna i Banije. Prebacivanje su organizirali partizani. Na žalost, nisu se svi prebacili. Mislim da je na Rabu bilo od 3 000 do 3 200 Židova. Većina je spašena, ali ih je jedan broj ostao na Rabu. Dana 19. marta 1944. na Rab su se iskrcali Nijemci i oko 95% onih koji su tu ostali završili su u njemačkim koncentracionim logorima. Ti koji su ostali bili su mahom stariji ljudi.

Na oslobođenom teritoriju, pješačili smo od Jablanca, preko Otočca, Kladuše, Topuskog i Banije do Slavonije. Seljačka kola su nosila stvari, ruksake, ako je imao tko kakav kofer, a mi smo uglavnom išli pješke. Pratili su nas njemački avioni, tako da je po danu kretanje bilo gotovo nemoguće. Moja tetka Irma Kraus, tatina sestra, cijelo je vrijeme ostala na Rabu: Nisu je otkrili i preživjela je. Ostala je kod jedne familije... Poslije rata je njena kćer otišla po nju na Rab i našla je u teškom zdravstvenom stanju. Prebacila ju je najprije u Zagreb a zatim u Osijek, gdje se oporavila.

Gotovo svi mlađi ljudi otišli su sa Rapskom brigadom u borbu. Znali smo da narodnooslobodilačkim pokretom rukovodi Komunistič-

ka partija. Znali smo i da će se Nijemci kad-tad iskrcati na otok, što se i dogodilo. Svi oni koji su se dvoumili, platili su to životima. Mamina sestra je čak otišla u Slavoniju, na Papuk, a mi smo se zadržali u Topuskom, Glini, Buzeti, Klasniću.

Bilo je puno ljudi u okolici Topuskog. Sami su se, prodavajući ono iz ruksaka, snalazili za hranu. Majka i ja smo bili sa grupom iz Sarajeva, s porodicom Finci. Kretali smo se zajedno: Senj, Otočac, Babin potok, Kladaša, pa prema Topuskom. Iz Topuskog smo došli u selo Buzeta, na Baniji. Tamo nas je, zajedno sa familijom Finci, zatekla VI neprijateljska ofanziva, decembra 1943. godine.

U isto vrijeme mama se razboljela, dobila je jaku upalu zglobova. I kad su jednoga dana ustaše iz Gline krenule u napad na srpsko selo Buzetu, cijelo selo se povuklo u šumu. Bio sam prinuđen da vučem i mamin i moj ruksak. Mama je ostala sa jednom ženom koja je preživjela ustaško klanje. Nije mogla da se kreće. Na sreću, naišla je partizanska jedinica i zaustavila ustaše. Navečer smo se vratili u Buzetu. Konačno, u siječnju 1944. mama je bila prebačena u susjedno selo Klasnić, u kojem je, navodno, bio liječnik.

U organizaciji partizanskih vlasti, dobijali smo smještaj. Postojao je raspored i seljaci su morali primati izbjeglice u svoje kuće. I škole su korištene u tu svrhu. Spavali smo na podu, na zemlji.

Nadali smo se da će liječnik uspjeti da pomogne mami. Međutim, s obzirom na to da nije bilo nikakvih lijekova, ništa joj nije pomoglo. Moja mama je umrla 15. siječnja 1944. godine. Osjećala je da neće preboliti pa je zamolila Jahiela Fincija da se, ako se njoj nešto desi i ne preživi, oni pobrinu za mene. Tako sam od 15. siječnja 1944. bio sa tom familijom, do dolaska u Zagreb, maja 1945. godine. Prema meni bili su vrlo dobri i pažljivi.

Nakon boravka u Buzeti (Banija) prešli smo u Topusko, gde je Jahiel Finci radio u ekonomatu ZAVNOH-a, a ja sam bio kurir. U jesen 1944, poslije oslobođenja Splita, sa ZAVNOH-om smo došli u Split, gdje smo ostali do tavršetka rata. U Splitu sam radio u Državnom Opskrbnom Preduzeću Hrvatske i nastaviti i u istom preduzeću nastavio raditi i u Zagrebu. Sa porodicom Finci rastao sam se u Splitu, jer su se oni vratili u Sarajevo.

U Zagrebu sam ostao do jeseni 1945, kada sam otišao u Osijek, kamo se bila vratila moja teta Helena Jung, mamina sestra, sa sinovima Vladom i Leom. U Osijeku i kasnije u Zagrebu nastavio sam sa školovanjem i radom.

Josip ELAZAR

SA PUŠKOM I GITAROM KROZ RATNI VIHOR

Josip Elazar rođen je u Doboju (Bosna i Hercegovina) 16. aprila 1916. godine, od oca Salamona, trgovca, i majke Estere (Erne, Zlate) Nahmijas, rođene takođe u trgovačkoj porodici iz Banjaluke. Pripada staroj porodici Elazar koja se pre više od pet vekova doselila u Bosnu nakon progona Jevreja iz Španije, u vreme inkvizicije. Otac Salamon je ubijen u logoru Jasenovac. Majka Erna oduzela je sebi život prilikom pokušaja hapšenja od strane ustaša 1942. godine u Doboju. Najstariji brat

Mordo (Bukus), trgovac, odveden je sa ženom Florom i ćerkom Sidom u logor Banjica 1943. godine, gde su ubijeni. Sestra Berta, udata Danon, odvedena je 1944. godine u Jasenovac. Brat Moša sa ženom i dvoje dece odveden je u logor Jasenovac, gde su svi ubijeni. Brat David, sajdžija, poginuo je u partizanima 1943. godine. Od desetoro Salamonove dece samo su Josip, sestra Sida (Ida), učiteljica, i sestra Klara, krojačica, preživeli Holokaust.

Josip je osnovnu školu završio u Doboju, a Državnu kožarsku školu u Visokom 1937. godine uz materijalnu pomoć ujaka i stipendiju jevrejskog društva „La Benevolencia“. Bavio se umetnošću od rane mladosti, naročito slikanjem i muzikom. Svirao je violinu i gitaru i lepo pevao. Od gitare se nije odvajao celog života, čak ni u ratnim godinama. Vrlo aktivno se bavio gimnastikom u sportskom sokolskom društvu. Nakon školovanja, živio je i radio u Beogradu i Splitu.

Početak rata dočekaao je u Doboju, odakle je pobjegao u Split, a odatle se 1943. godine priključio borbama Narodnooslobodilačke borbe. Nakon oslobođenja nastavio je karijeru profesionalnog vojnika, napredujući do čina potpukovnika. Dobio je visoka vojna odlikovanja, među kojima i Orden za hrabrost. Posle rata je maturirao i 1952. godine završio oficirsku intendantsko-finansijsku školu u Trebinju. Nakon toga bio je zaposlen u Intendantskoj upravi Jugoslovenske Narodne Armije (JNA). Više godina radio je kao intendat u Oblasnoj vojnoj bolnici u Beogradu, sve do penzionisanja 1965. godine.

U Beogradu je bio aktivni član beogradske Jevrejske opštine. Dve uzastopne godine bio je upravnik jevrejskog letnjeg odmarališta u Zatonu Malom, kraj Dubrovnika.

Njegova velika ljubav i preokupacija bilo je slikarstvo, naročito tehnika akvarela i gvaša. Počeo je da uči slikarstvo 1950. godine kod pedagoga Đorđa Ilića, beogradskog akademskog slikara. Jedan je od osnivača Likovne grupe Doma JNA, sa kojom je izlagao grupno na preko stotinu izložbi. Prvu samostalnu izložbu imao je zajedno sa Rafajlom Talvijem 1971. godine, u organizaciji Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu. Izlagao je i na grupnim izložbama sa jevrejskom tematikom. Bio je član „Likovnog kluba Đuro Salaj“ iz Beograda, sa kojim je izlagao u zemlji i inostranstvu, grupno i samostalno. Priredio je 12 samostalnih izložbi i dobio brojna likovna priznanja i nagrade od kojih je najznačajnija Gran pri „Majskih susreta Đorđe Andrejević-Kun“ 1990. godine.

Oženio se 1948. godine Milkom Ratković, sa kojom ima ćerku Vesnu, doktora psiholoških nauka i profesora Beogradskog univerziteta, udatu Radoman. Od nje ima unuke Dinu i Đorđa. Ima i posinka Radoja Tatića, prevodioca i novinara, i unuke Savu i Jovu. Preminuo je u Beogradu nakon kraće bolesti 1994. godine.

*Beg iz ustaškog Doboja i ilegalni rad u Splitu**

Kada je počeo rat 1941. godine, živio sam u mom rodnom Doboju. Radio sam u Sekciji za obeležavanje pruge Sarajevo–Doboj, u knjigovodstvu, na poslovima figuranta. Bio sam pod uticajem komunističkih i socijalističkih ideja. U tom pravcu su na mene uticali drugovi sa kojima sam radio, posebno Vlado Kalezić, geometar (kasnije general

** Ovaj tekst autor je napisao 21. aprila 1982. godine u Beogradu, a njegova kćerka Vesna mestimično ga je dopunila.*

JNA), zatim Josip Jovanović, Uzunović i Eraković. U Sokolskom društvu, čiji sam član bio od svoje 6. do 20. godine, stekao sam brojne prijatelje svih vera i narodnosti. U to vreme, u zemlji se osećala fašizacija, posebno uticaj Hitlerovog nacionalsocijalizma, čije su ideje propagirali i pojedinci iz Doboja. Sećam se Jovice Savića, sina dobojskog pekara, koji je od usta odvajao kako bi školovao sina u Pragu da bi postao arhitekta, a on se umesto toga vratio u Doboj glave pune hitlerovskih ideja. Sa njim sam se potukao u jednoj žučnoj raspravi, zastupajući nezavisnost naše zemlje i suprotstavljajući se ideologiji fašizma.

Dolaskom ustaša i Nemaca, nastalo je doba bespravljia, ubijanja, pokrštavanja na katoličku veru, denunciranja i odvođenja u logore. Odnosi među ljudima, komšijama, odmah su se poremetili. Križarska organizacija okupljena oko katoličke crkve bila je sve aktivnija i agresivnija. Jevreji su pod prinudom odvođeni na rad kod nemačke vojske iza bivšeg Sokolskog doma ili u logore. Tragika tih malih vrednih trgovaca, lekara, obučara i kočijaša bila je u tome što su Jevreji. U takvoj atmosferi trgovac građevinskim materijalom Renert i njegova supruga, starac i starica, da ne bi bili odvedeni u logor, svesno su se otrovali u svojoj sobi. Kao najistaknutije ustaše pamtim Glavanića, iz berberske radnje na staroj stanici, zatim Mahnića, koji je bio glavni organizator deljenja Jevrejima žutih traka, i dobojske babice čijeg se imena ne sećam. Kao organizator ustaške vlasti posebno se isticao bankovni činovnik Dusper, okoreli ustaški logornik. On me je jednog dana zaustavio na ulici i naredio da mu se svakog dana u 11 časova moram javljati u ustaško poverništvo. Kada je otišao na drugu dužnost, morao sam se i nadalje javljivati novom ustaškom logorniku, katoličkom svešteniku sa dva doktorata, perfidnom dr Kamberu. Na javljanjima kod te dvojice bio sam brutalno ispitivan, pljuvan i na različite načine ponižavan, osetivši tada svu gorčinu zlostavljanja. Kada su mi na ruku stavili žutu traku, otišao sam na staru železničku stanicu i pred hotelom „Maks Griza“, gde je bilo mnoštvo ljudi, od jednog Nemca dobio takav šamar da ga neću zaboraviti do kraja života. To je bila kap koja je prelila čašu. Doneo sam čvrstu i neopozivu odluku da pobegnem iz Doboja i borim se protiv fašizma.

Nije bilo lako napustiti Doboj. Pod drugim imenom, sa lažnim dokumentima, zajedno sa sestrom Idom krenuo sam na put u neizvesnost. U vozu kojim smo putovali prišao mi je vojnik u uniformi bivše avijacije. Nisam ga odmah prepoznao, ali me je on podsetio ko je. Rekao je: „Znam da si u teškoj situaciji, nemoj misliti da sam zaboravio da si mi pre mnogo godina spasio život, kada sam se davio u reci Bosni. Ako mogu da ti pomognem, ja sam spreman“.

Pošto sam video da pred sobom imam odlučnog i hrabrog mladića, predložio sam mu da umesto da izađe iz voza u Rajlovcu, kuda se zaputio, krene sa nama do Sarajeva, i da mene i sestru sprovede pod puškom kroz vojni izlaz iz železničke stanice gde su agenti ustaša dočekivali sumnjive i odvodili ih u logor. Mustafa, to mu je bilo ime, sestru i mene je bezbedno sproveo pored straža i tako nam najverovatnije spasao živote.

Istog dana otišli smo vozom za Mostar. Odatle smo, posle mnogo peripetija, stigli brodom u Split, 12. septembra 1941. godine, gde nas je italijanska vlast stavila u zatvor. Pušteni smo iz zatvora da, navodno, nastavimo put za Klis, u Nezavisnu Državu Hrvatsku, a zapravo smo ilegalno ostali u Splitu. Tamo je živela naša sestra Klara, udata za splitskog trgovca Mentu Altarasa. Oni su nas prihvatili i pomogli da se snađemo. Zaposlio sam se kao trgovački pomoćnik u Mentovoj radnji u Bosanskoj ulici broj 6.

Imao sam utisak da su Italijani u primeni fašističkih ideja bili mnogo nedosledniji od nemačkih nacista. Međutim, taj utisak su kvarili lokalni fašisti predvođeni A. Hofmanom i Đ. Savom. Sećam se antisemitskog plakata italijanskih fašista koji je osvanuo na kupalištu Bačvice, 1941. godine. Te godine su okupatori izbacili sve jevrejske učenike iz osnovnih i srednjih splitskih škola. Slično je bilo i sa činovnicima i trgovcima. Bio sam očevidac zlodela grupe crnokošuljaša predvođenih najomraženijim splitskim fašistom Đovanijem Savom. Upali su u jevrejski hram usred molitve. Tu je bilo batinanja, ranjavanja i uništavanja svetih predmeta i imovine hrama. Izbacili su sve molitvenike, stare knjige i dokumente kroz prozor i na sred trga zapalili lomaču. Istovremeno su polupali izloge Morpurgove knjižare i sa tim knjigama potpaljivali već rasplamsalu vatru.

Ja sam se odmah povezao sa Narodnooslobodilačkim pokretom preko Jozefa Danona, časovničarskog pomoćnika, Cadika Danona i Izidora Fincija. Jednog dana rekli su mi drugovi da sam dobio zadatak da prenesem paket bombi konspirativnom licu. U zakazano vreme, na vrh Bosanske ulice, primio sam paket i na obali ga predao naznačenoj osobi. Kada sam jednom prilikom posle rata o tome govorio mom rukovodiocu iz tih vremena Đorđu Lisici, on mi je rekao: „E moj šjor, tako smo mi proveravali ljude za Narodnooslobodilački pokret. Nisi ti nosio bombe već kamenje“. Kada sam svojim držanjem i radom zadobio poverenje drugova, početkom 1943. godine primljen sam u Narodnooslobodilački odbor trgovinskih pomoćnika i činovnika i posle postao rukovodi-

lac tri ilegalne grupe koje sam vodio sve do odlaska u partizane. Među njima su bili Jozef Pesah, Jure Radić, David Memez, Albert Eškenazi, Fanika Grof i drugi. Upoznao sam mnoge ilegalce, izuzetne ljude, kakav je bio moj rukovodilac Šime Krstulović, aktivan, konspirativan, sa dubokom verom u našu pobjedu, koju je umešno prenosio na svoje saradnike, zatim dr Silvije Altaras, liječnik, Splitsanin, humanista, poznavalac marksizma i veliki polemičar. Mnogo puta sam ga zatekao u magacinu roba njegovog brata Mente, kako u svojoj „ambulanti“ leči i previja ranjene partizane. Moj stariji brat David i sestra Ida, sa kojima sam stanovao u centru Splita, takođe su bili uključeni u ilegalni rad, ali smo to kri-li jedni od drugih zbog velike konspiracije i rizika, mada smo naslućivali tako nešto. Prvi put sam to shvatio kada sam video užurbanog Davida kako cepa i baca u toalet neke papire, u trenutku kada nam je policija bila pred vratima stana. Oboje su kasnije otišli u partizane ali se samo Ida vratila živa. David je poginuo u borbi kod sela Jabuke, blizu Sinja, kao borac Mosorskog partizanskog odreda. Bio je odličan časovničar, pedantan i savestan radnik. Bio je drag, strpljiv, miran i tolerantan čovek.

JOSIP ELAZAR je pohađao oficirsku intendantsko-finansijsku školu u Trebinju. Snimak je napravljen juna 1952. godine

Koncem 1941. godine Ida, Klara, David i ja veoma smo brinuli za sudbinu naših roditelja koji su u Doboju ostali sami. O drugoj braći i sestrama nismo mnogo znali. Ja i sestra tada smo rešili da jednoj Splitsčanki, katolikinji, platimo i pošaljemo je u Doboju, kako bi im nekako

pomogla, eventualno ih izvukla odande i spasila. Kada se vratila u Split, ispričala nam je sledeće: „Vaš otac Salamon odveden je u Jasenovac. U vaš stan na starom sajmištu uselio se jedan ustaški kapetan. Majka je morala da mu bude sluškinja i bila je maltretirana. Kada sam stigla u Doboju, ona je već bila mrtva“. Oduzela je sebi život pred ustaško hapšenje. Sprovod i ukop izvršili su dobojski muslimani. Kasnije mi je Branko Popović, jasenovački logoraš, inače Dobojlija, pričao da je svojim očima video kad je moj otac u Jasenovcu ubijen udarcem toljagom po glavi. Bio sam očajan i nesrećan, moju tugu teško je pretvoriti u reči. Pustio sam bradu u znak žalosti i dugo je nosio. Velika uteha i duševno pročišćenje u teškim časovima bila mi je moja gitara.

Split je odigrao veliku ulogu u prihvatanju brojnih izbeglica, naročito Židova, i dao veliku podršku ilegalcima, Komunističkoj partiji i oslobodilačkom pokretu. Duboko sam uveren da je malo gradova imalo tako patriotsko, gordo i vanredno dobro organizovano stanovništvo kao što je to imao Split. Najbrojnija je bila omladina. Ilegalni rad bio je veoma živ iako je u Splitu živelo mnogo italijanskih agenata. Na sastancima ilegalnih grupa određivali su se zadaci i planirale akcije, kao što su: pisanje parola masnom bojom, skrnavljenje fašističkih simbola, bacanje bočica tuša na table sa imenima ulica ispisanim na italijanskom, deljenje letaka, prikupljanje odeće, obuće, zavoja, lekova, flaša (za tenkove) za partizane, prikupljanje oružja i podataka o neprijateljskim magacinima. Nikad neću zaboraviti kakvo smo divno osećanje, samopouzdanje i veru u uspeh oslobodilačke borbe doživeli kao ilegalci kada je 1. maja 1942. godine uspela akcija i zalepršala se crvena zastava na crkvi Sv. Duje, ili prilikom akcije na italijansku glazbu na splitskoj rivi, kada je napravljen dar-mar koji je teško opisati, pa od tada nekoliko meseci glazba nije prolazila gradskim ulicama.

Oblačim vojnu uniformu i uzimam pušku u ruke

Kada je život u Splitu postao krajnje opasan jer su hapšenja bila svakodnevna, rešio sam da odem u partizane. Septembra 1943. napustio sam grad sa jednom ilegalnom grupom. Otišli smo u Žernovicu sa oružjem da bi se povezali sa 18. četom Mosorskog odreda u Dubravama u koji smo tada stupili.

Sa sobom sam svuda, uz ranac i pušku, nosio gitaru kojom sam razgaljivao dušu sebi i umornim i gladnim borcima tokom predaha i odmora. Jedne večeri, pored logorske vatre u šumi, svirao sam i pevao sve što sam znao, od bosanskih sevdalinki do sefardskih balada. Borci

su bili oduševljeni a mnogi ganuti do suza. Jedan od njih prišao mi je sa suzama u očima i iz pocepanog šinjela izvukao kocku šećera, obri-
sao je pažljivo rukavom i pružio mi je na dar. To je bio poklon kojeg
se uvek sećam.

*Tokom ratnih dana,
uz ranac i pušku,
nosio je i gitaru
kojom je razgaljivao
dušu sebi i umornim
i gladnim borcima.
Od nje se nije
odvajao ni kasnije,
na slobodi.*

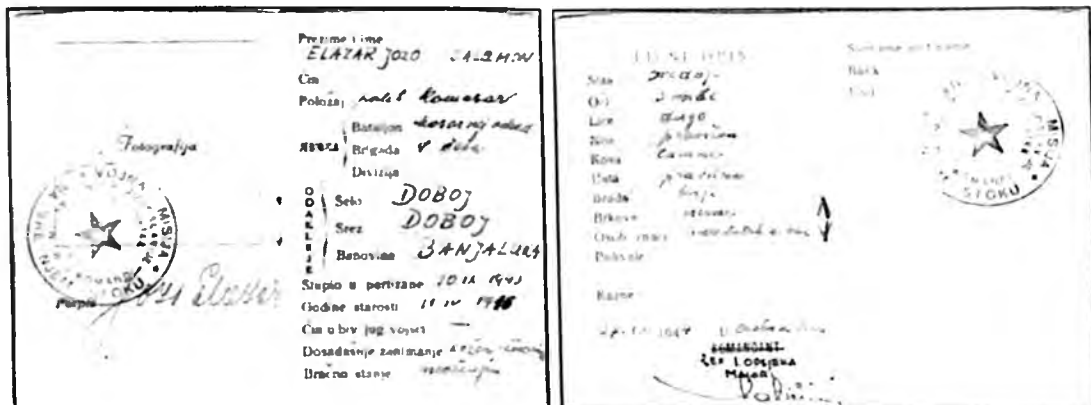

Kasnije sam prebačen u Stari Grad na Hvaru, u IV operativnu zo-
nu. Odlazim u Italiju gde postajem politkomesar radne čete u partizan-
skom logoru Castro di Lece. Zadatak mi je bio okupljanje naših konfi-
niranih drugova i formiranje prekomorske brigade u Castro di Lece.

Posle su me premestili u Gravinu, kao komandanta intendantske
čete. Dolaskom u Italiju život je postao mnogo lakši, više nije bilo stra-
ha i gladi. Musolini je kapitulirao, saveznici dolaze i sloboda je bila na
vidiku. Ja sam se bavio i kulturnim radom (bio sam sekretar odbora za
kulturu), slikao sam i ispisivao plakate, organizovao svečanosti, svirao i
pevao uz gitaru. Završio sam sa uspehom i kurs za vožnju automobila.

Put kojim sam krenuo vodio me je u članstvo Komunističke par-
tijije, 1944. godine. U Partiju su me primili Nikola Dotlić i Mate Raos,
bila je to partijska jedinica Auto škole Gravina (Italija). U Gravini sam
obavljao mnoge odgovorne dužnosti: bio sam pomoćnik glavnog in-
tendanta i zamenik komandira četvrte čete auto-škole. Februara 1945.
imenovan sam za komandanta transportne auto-kolone u kojoj je bilo
36 kamiona, popularnih „dodževa“, i vojne opreme, kao i lečenih pr-
voboraca koje je trebalo prebaciti od luke Bari do Beograda. Krenuli
smo 9. februara iz Barija, preko Dubrovnika, Crne Gore, Tirane, Ohri-
da, Skoplja, sve do Beograda. Put kroz Albaniju bio je najteži. Napa-
dale su nas bande pljačkaša, pogotovo noću, ometajući nam napredo-

vanje. Na kraju, posle velikih napora, bez velikih gubitaka, srećno smo stigli u Beograd krajem marta.

Partizanska legitimacija JOSIPA ELAZARA, izdata novembra 1943. godine

Kad sam stigao u oslobođeni Beograd, raspoređen sam u III bataljon auto-puka u kojem sam bio politkomesar prateće čete štaba automokomande. Bio sam zadovoljan što sam opet u ovom gradu, tu sam imao rođake i prijatelje. Rešio sam da i dalje ostanem na radu u JNA.

Rad Josipa Elazara „Sumračni predeo“, gvaš

Započeo sam novi život u oslobođenom Beogradu, srećan što sam ostao živ i sa velikim nadama u budućnost. Naravno, bol za izgubljene

nim roditeljima i brojnom rodbinom nikada nije minuo niti može da bude potisnut u zaborav.

Sa mnom su sve vreme, i na slobodi, i dalje ostale puška i gitara.

U MOJIM SLIKAMA I CVETOVIMA

Još u meni živi uspomena
u slikama i cvetovima
na mrtve drugove...

koliko hrabrih i nevinih...
ko će na sve humke staviti
belu hrizantemu...

Sretnem njihove
oči, lica, grč, osmeh
u pupoljcima i vrbama,
ja živ, a oni mrtvi
razgovaramo...

Lutam cvetnim poljima,
razgovaram sa drugovima
i kolonama,
koje mi se vraćaju
u slikama i pupoljcima.

Koliko je rasuto grobova
zemljom,

Josip Elazar

PRILOG JOSIPA ELAZARA

Stanovništvo, žrtve fašizma i borci NOR-a
jevrejskog porekla iz Doboja 1941. godine

Redni broj	Prezime i ime	Srodstvo	Zanimanje	Žrtva fašizma	Učesnik NOR	Primedba
1.	Levi Boja	supruga pok. Isaka (Kuće)	domaćica	logor	-	-
2.	Levi Donka	kći	domaćica	-	-	udata Skutari
3.	Levi Rifka	kći	domaćica	logor	-	
4.	Levi Jakica	sin	trg. polj. ?	-	-	umro
5.	Levi Binjo	sin	krojač	ubijen	-	-
6.	Levi Moni	sin	trg. polj.	-	učesnik NOR	živ
7.	Elazar Salamon		trgovac	ubijen u Jasenovcu		
8.	Elazar Erna (Zlata)	supruga	domaćica	nađena obešena u kući		
9.	Elazar David	sin	urar	-	poginuo 1943. u selu Jabuka kod Sinja	
10.	Elazar Ida	kći	učiteljica	-	učesnik NOR	živa
11.	Elazar Josip (Joža)	sin	kožar. teh. p. puk. JNA	učesnik NOR	živ	
12.	Pesah Simha	udova pok. Davida	domaćica	-	-	-

Redni broj	Prezime i ime	Srodstvo	Zanimanje	Žrtva fašizma	Učesnik NOR	Primedba
13.	Pesah Majer (Buki)	sin Davida	trgovac	logor	-	-
14.	Pesah Angelina	supruga	domaćica	logor	-	-
15.	?	kći	dete	logor	-	-
16.	Pesah Jozef	sin Davida	trgovac	-	-	-
17.	Pesah Sida	supruga	domaćica	ubijen	-	-
18.	Pesah Rita	kći	dete	-	-	-
19.	Pesah Albert	sin Davida	trgovac	-	-	-
20.	Pesah Sofija	supruga	domaćica	-	-	-
21.	Pesah Cita	kći	dete	-	-	-
22.	Pesah David	sin	dete	-	-	-
23.	Trinki Moric		štampar	logor	-	-
24.	Trinki Aneta (rod. Pesah)	supruga	domaćica	logor	-	-
25.	Atijas Blanka	udova Salamona	domaćica	logor		
26.	Atijas Berta	kći Blanke	krojačica	logor		
27.	Atijas Mordo	sin	fijakerist	logor		
28.	Atijas Micika	supr. Morde	domaćica	logor		
29.	Atijas Mikica	sin Blanke	obučar	-	-	umro
30.	Atijas Mirta	kći Blanke	domaćica	logor		ud. Flajšer
31.	Atijas Mošo	sin	urar	-	poginuo 1943.	
32.	Flajšer Jakob		gostioničar	logor		imao dva sina
33.	Flajšer	?????	hotelijer	logor		imao sina i kćerku
34.	Flajšer Elza	kći Maksa	domaćica	logor		ud. Ščeta
35.	Flajšer Josip (Joži)	sin Maksa	knjigovođa	?		
36.	Abesberg Emil		dir. banke	logor		
37.	Abesberg Julka	supruga	domaćica	logor		
38.	Abesberg Anita	kći	bank. čin.			

Redni broj	Prezime i ime	Srodstvo	Zanimanje	Žrtva fašizma	Učesnik NOR	Primedba
39.	Isković Adolf		gostioničar	logor		
40.	?	supruga	domaćica			
41.	Isković Joži	sin	porez. čin.			
42.	Dr Ileš Vojislav		veletrg. drv.	logor		
43.	Ileš Ilona	supruga	domaćica			živa
44.	Ileš Stjepan (Pišta)	sin	zubar			živ
45.	Ing. Levi Mojsije		šef sckcije	Jasenovac		
46.	Levi Flora	supruga	domaćica	logor		
47.	Levi Mario	sin	učenik			živ
48.	Altarac Majer		trg. pomoćn.		poginuo u borbi	ud. Ščeta
49.	Altarac Lorica	supruga	domaćica		učesnik NOB	
50.	Altarac Lonika	kći	dete		učesnik NOB	
51.	Altarac Santo		trg. pomoćn.	logor		imao dvoje dece
52.	?	supruga	domaćica	logor		
53.	Lesić Zvonko		činovnik	Jasenovac		
54.	Lesić Rahela (Micika)	supruga	domaćica			živa
55.	Angelus Puba		veletrgovac			umro
56.	Skutecki Greta		domaćica			udata Icković (živa)
57.	Renert Leopold		trgovac građev. mat.	otrovaio se		
58.	?	supruga	domaćica	otrovala se		
59.	Renert Etelka	kći	domaćica			udata Saračević (živa)

Primedba: – Prezime i ime štampano masnim slovima znači da je reč o glavi porodice ili samcu.

– Menahem (Davida) Elazar („Mento“) rođen je u Doboju. Činovnik ureda za osiguranje radnika u Sarajevu. Upućen u Jasenovac. Iz logora pobjegao i stupio u Četvrti krajiški odred NOV. Poginuo maja 1942. godine kod Čemernice. U Doboju nije bio 1941. godine.

Beograd, septembra

Sastavio
 Josip Elazar
 p. pukovnik JNA u penziji (S.R.)

Livia BABIĆ

JEDAN ŽIVOT IZMEĐU JEVREJSTVA I SOCIJALIZMA

Livia-Lili Babić rođena je 15. februara 1920. godine u Kečkemetu, u Mađarskoj, od oca Geze i majke Ane Brajder, devojачko Špicer. Bila je jedinica u aškenaškoj porodici. Porodica se doselila u Osijek 1927. godine i tu je Livia završila osnovnu školu, realnu gimnaziju i srednju muzičku školu. U Beogradu, u koji se porodica preselila 1938, započela je studije medicine. Uključila se u rad SKOJ-a i posle demonstracija 27. marta 1941. i okupacije Jugoslavije, otišla je u Dalmaciju, gde se s mužem Matom Babićem priključila partizanskim jedinicama. Nosilac je Partizanske spomenice 1941.

Od njezine uže i šire familije, u Holokaustu je ubijeno 57 članova, a među njima i njezini roditelji.

Posle rata, sa porodicom je živela u Zagrebu, gde je završila Pravni fakultet 1949. Do 1951. godine radila je u Državnom tužilaštvu grada Zagreba. Potom se sa porodicom preselila u Mostar gde je najpre radila kao personalni referent u Fabrici aviona „Soko“ a zatim, do penzionisanja, kao zamenik direktora Zavoda za socijalno osiguranje za srez Mostar.

Umrla je 13. maja 2001. u Beogradu. Suprug Mato je umro 1. januara 1964. godine u Mostaru.

Iza nje su ostali sin Goran Babić i kćerke Branka Džidić i Zora Itković Zuckerman, osam unuka i šest praunuka.

Rođena sam u mjestu Kečkemet, u Mađarskoj, 15. februara 1920. godine. Moj otac Geza Brajder, po zanimanju građevinar i trgovac, rođen je 1. aprila 1895. u Velikoj Kikindi. U Prvom svjetskom ratu, četiri godine bio je oficir u austro-ugarskoj vojsci. Zbog zasluga na fronti dobio je najviše odlikovanje za hrabrost „Željezni križ“, dok je njegov posilni dobio odlikovanje „Viteza“ (što odgovara našem odlikovanju „Narodni heroj“), kojeg moj otac zbog svoje jevrejske vjeroispovijesti nije primio, iako je on komandovao u toj borbi. Prilikom jednog ranjavanja, od ukupno sedam koja je doživio, svi zubi su mu izbijeni, tako da je naknadno imao sve zlatne zube. Poslije Prvog svjetskog rata u Pešti je završio Visoku komercijalnu akademiju. Porodica se 1927. godine preselila u Osijek. U međuratnom razdoblju radio je kao zastupnik tvornice građevinskih strojeva iz Njemačke, u čijem je sastavu bila tvornica porcelana „Rosenthal“. Stoga je mnogo poslovno putovao po Evropi, Sjevernoj Africi i Bliskom istoku, pri tome donoseći kući razne dragocjenosti. Jedna od stvari koje je uvijek donosio, bile su mamine note za klavir. Sjećam se da mi je kao djevojčici, jednom prilikom, kao iznenađenje, donio cijelu granu banana.

U septembru 1941. potplatio je jednog gestapovca, kako bi dobio propusnicu za izlazak iz grada. Nakon što se automobilom uputio u pravcu Zemuna, ponijevši sa sobom znatnu količinu novca, biva uhapšen kod beogradskog Savskog mosta od unaprijed obaviještenog Gestapoa. Odveden je na Banjicu, gdje je već sutradan izvučen iz zatvorske ćelije i kundacima pretučen do smrti, u 46. godini života. Dok su ga tukli, zlatna proteza poletjela je iz njegovih usta. O načinu na koji je moj otac ubijen, kasnije je posvjedočio jedan vodoinstalater iz Beograda, koji je sa njim bio u istoj ćeliji i poslije pušten iz zatvora. Očevo beživotno tijelo bačeno je u jamu u mjestu Jajinci, nedaleko od Beograda.

Moja majka Ana Brajder, rođena 1902, potjecala je iz vrlo imućne jevrejske obitelji. Završila je konzervatorij u Pešti, klavir, violinu i solo pjevanje. Bila je veoma religiozna, svetkovala je sve jevrejske blagdane i redovno išla u sinagogu. Neposredno nakon ulaska njemačke vojske u razrušeni Beograd, mnogi beogradski Jevreji su već u aprilu 1941. raspoređeni u grupe za radove oko raščišćavanja grada. Jevreji su poslednji dolazili na red u prodavaonicama za hranu, kada gotovo ničega i nije bilo da se kupi. Moja majka je bila određena u grupu za čišćenje javnih zahoda. Za sedmicu dana kosa joj je potpuno posjedila, nosila je žutu traku, poštujući još mnogobrojne njemačke naredbe protiv Jevreja. U našu kuću uselio je jedan njemački kolaboracionista,

koji je moju majku izbacio i natjerao da živi u betonskoj praonici rublja u dvorištu kuće. U kući smo imali veliku biblioteku, mamin koncertni klavir, mnogo vrijednih predmeta, garderobe i nakita. U proljeće 1942. godine moja majka, nakon što je prethodno odvedena na Sajmište, ugušena je u 42. godini života u dušegupki, njemačkom specijalnom vozilu za usmrćivanje Jevreja trovanjem ugljičnim monoksidom. O sudbini moje mame saznala sam 1945. od naše susjede Nate Jovanović. I tijelo moje mame bačeno je u jamu u Jajincima. Obje moje bake su umrle prije početka Drugog svjetskog rata. Baka po ocu Julija Brajder, rođena Cukerman, umrla je 1926, dok je baka po majci Sidi Špicer, rođena Singer, umrla 1937. godine. Dva moja djeda ubijena su u Holokaustu – djed po ocu Henrik Brajder u 75. godini života odmah po dolasku fašističkih vlasti u zatvoru u Velikoj Kikindi 1941, a djed po majci Mikša Špicer u 78. godini života, nakon deportiranja iz Mađarske u Dahau 1944. godine.

Iz Mađarske, gdje sam započela osnovnu školu, preselili smo u Osijek 1927. godine, te smo primili jugoslavensko državljanstvo. U Osijeku sam ostala do 1938, kada sam završila veliku maturu u ženskoj realnoj gimnaziji. Moja najbolja prijateljica bila je Jevrejka Nada Njemirovski i nas dvije smo jedine ostale žive nakon Holokausta od svih Jevrejki iz našeg razreda. Nada je preživjela Holokaust tako što je iz Zagreba pobjegla u Delnice, gdje je dočekala kraj rata. Nada se 1945. udala za Jevreja Tibora Prajsa, kemičara, poslije i doktora tehnoloških znanosti. On je preživio rat kao zarobljeni oficir poražene jugoslavenske vojske od 1941. do 1945, u njemačkom vojnom zarobljeništvu u mjestu Furstenberg, blizu Berlina. Tibora sam poznavala još iz Osijeka, a srela sam ga nakon rata, pošto sam se i sama iznenadila kada sam na poštanskom sandučiću, u kući u kojoj je pred rat

GEZA BRAJDER, otac LIVIE BABIĆ

živio, pročitala prezime Prajs. Kada smo se ugledali, nismo prozborili niti riječi, samo smo se zagrlili i plakali. Cijelog života Nada i ja ostale smo najbolje prijateljice, sve do 1987, kada je ona umrla u Zagrebu. Tibor je umro nekoliko mjeseci poslije nje.

Sa roditeljima sam 1938. preselila u Beograd, gdje sam se upisala na Medicinski fakultet. Moji roditelji su htjeli da najprije završim fakultet, nakon čega su planirali da se udam za Jevreja, očevog poslovnog suradnika Arpada, ali svakako za Jevreja. Slijedeće godine počeo je Drugi svjetski rat. Moji roditelji su bili svjesni toga da Jevreje čekaju mjeseci neizvjesnosti i nesigurnosti. I ja sam to slutila pa sam se 3. jula 1940. udala za svog fakultetskog kolegu Matu Babića, Hrvata iz Dalmacije. Mato je potjecao iz imućne dalmatinske obitelji, čiji je otac Boško prethodno bio u Johannesburgu i u rudnicima Južne Afrike pronasao zlatnu žilu.

Sve do početka rata u aprilu 1941, nisam uopće znala niti shvaćala što je to siromaštvo. Ali se i danas sa tugom sjećam jednog mog školskog druga iz Osijeka, Adolfa Vajsa. Bio je komunistički nastrojen, veoma načitan, inteligentan i ponosan. Potjecao je iz siromašne jevrejske obitelji, a kao najstrariji od sedmoro djece siromašnog krojača, morao je pomagati ocu u radnji. Za vrijeme velikog odmora često smo sjedili na klupi, ja sam uvijek imala dobar doručak, a on nikakav. Znala sam da bih ga povrijedila ako bih mu ponudila da podijelimo to što ja imam, pa sam ga varala da nešto od hrane ne volim, ali da to zbog stroge mame ne smijem vratiti kući. Tako smo dijelili hranu, a mene je radovalo da nije gladan. Ubili su ga nacisti. Mnogo godina poslije, shvatila sam da nas je život bio spojio, ali zbog tadašnjih prilika to nismo znali ocijeniti. Adolf Vajs i sada u mojim mislima živi kao čista, poštena i nesretna osoba.

Nekoliko dana poslije učestvovanja na velikim beogradskim demonstracijama protiv pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu 25. marta i manifestacijama posle raskida pakta 27. i 28. marta 1941. godine, zajedno s mužem i majkom krenula sam vozom iz Beograda za Metković prema Slivnu, mjestu iz kojeg je potjecao moj muž. Prilikom prolaska kroz Sarajevo, već tada sam vidjela tablu na kojoj je rukom bilo napisano: „Srbima, Židovima, Ciganima i psima, ulaz zabranjen“. Poslije dolaska u Metković, otišli smo u obližnje mjesto Slivno, gdje je pristigao i moj otac. Htio je da sa majkom ode u Split, međutim ona je insistirala da se vrate u Beograd zbog kuće i imovine. Nikada ih više nisam vidjela.

Proglašenje takozvane Nezavisne Države Hrvatske, 10. aprila 1941, dočekala sam sa mužem u Slivnu. Našla sam se u kraju gdje nisam znala ni ljude, ni mentalitet, a nikada ranije nisam bila u takvom kamenjaru. U tom području žena nije imala nikakvu javnu ulogu i ja sam od politički aktivne i samosvjesne žene postala poput drugih žena čije se ni ime nije spominjalo, samo su bile žena Jure, žena Marka itd. U kotaru Metković bilo je vrlo malo Jevreja, ali su bili istaknuti, poput bračnog para Hajmer, koji su bili liječnici, zatim liječnik Papo i još nekih. Ne znam šta se kasnije sa njima događalo.

LIVIA sa roditeljima u Splitu 1935. godine

Od mog dolaska u Slivno do odlaska među partizane, pogodovala su dvije stvari: drugi nisu znali da sam Jevrejka, a uz to bila sam žena. Moram da istaknem da Matina porodica nikada nije napravila nikakvu aluziju na moje jevrejsko porijeklo. Ni tamošnji ustaški povjerenik don Petar Antić nije davao važnost ženama, zanemarivao ih je i potcjenjivao kao politički opasne, za razliku od muškaraca. Dolaskom ustaša na vlast, počele su dolaziti i vijesti o pokoljima Srba od strane ustaša u Hercegovini. Saznavali smo o pljačkama imovine, počela su brojna ubijanja, bacali su muškarce, žene i djecu u jame ili rijeku Neretvu, bilo pojedinačno, bilo vezane žicom. Pročulo se da su mnogi Srbi pobjegli od ubijanja i klanja u šume. Tadašnja direktiva za komuniste je bila da budu spremni kada ih Partija pozove u borbu, u ilegalnosti da budu samo oni koji su poznati kao komunisti ili kompromitirani, a ostali da budu u kućama do daljnjega.

Samo jedan dan nakon njemačkog napada na SSSR, 23. juna 1941, neki omladinci su nam javili da ustaška patrola iz Opuzena dolazi u Slivno radi hapšenja izvjesnih pojedinaca. Mato je odmah otišao u ilegalu. Strahovala sam da će me ustaše sigurno ubiti ako me uhapsu. Rano ujutro, 24. juna 1941, iz mjesta Duboke došao je Ante Juračić „Mali“, s porukom da dođem k odbjelim antifašistima. Istog časa stavila sam u jednu korpu nešto sitnica i otišla iz kuće. Uzrujana i zaplašena došla sam u mjesto Duboku, gdje me je sačekala rodbina nekih odbjelih antifašista. Dali su mi nešto hrane za naše ljude, te sam čamcem, uz Petra Juračića, prešla na Pelješac, u mjesto zvano „Bez Zemlje“. Tako smo mi bili prvi ilegalci u šumi na tom području Neretve, a svakim danom dolazili su i drugi antifašistički orijentisani pojedinci. Činjenica je da sam bila jedna od prvih žena u Dalmaciji, u šumi, kao ilegalka u vojnom logoru, pod rukovodstvom Komunističke partije. Logor smo zvali gerilski, no tek nakon savjetovanja Vrhovnog štaba pod rukovodstvom Josipa Broza Tita u Stolicama 26. septembra 1941, službeno je uveden naziv partizanskih formacija. Naš logor je bio jezgro budućih jedinica. Tamošnji partizanski vojni logori pod rukovodstvom KP bili su blizu i Dančana i Bristave, ali su svi logori bili na oprezu i mijenjali pozicije.

U našem logoru bilo nas je dvadesetak. Tu sam kuhala i krpala, naučila da se služim puškom, čuvala sam stražu kao i drugi. Početkom jeseni 1941. naš partizanski logor se rasformirao zbog teškoća s opskrbom hranom i oružjem. Vratili smo se u Matinu kuću u Slivnu. Tada je, početkom oktobra 1941, don Petar Antić denuncirao Matu i mene ustaškim vlastima. Optuženi smo zbog slušanja Radio-Moskve, propagiranja komunizma i Sovjetskog Saveza. Uhapšeni smo u kući Matovih roditelja, odvedeni u mostarski, pa u dubrovački zatvor. Iako je po ustaškom zakonodavstvu već bilo riješeno da se svi zatvorenici iz ovih grupa predaju redovnim sudovima, neki tamošnji ustaše posebno su tražili da budemo predani prijekom sudu u Sarajevu. Sjećam se jednog dana kada je ljubuška grupa drugova oslobođena optužbi i njihova veselja u mostarskom zatvorskom hodniku. Dok smo bili u mostarskom zatvoru, sa Matom sam održavala kontakt putem porcija za hranu. Zbog trvenja oko nadležnosti između italijanskih i ustaških vlasti, s obzirom na to da je ovo područje bilo proglašeno za italijansku okupacijsku zonu, cijela grupa komunista, njih oko tridesetak, iz raznih krajeva Dalmacije i Hercegovine, predata je na suđenje nadležnim okružnim sudovima. Međutim, postojao je nalog iz Zagreba Okružnom sudu u

Mostaru da se svi zatvorenici predaju redovnim okružnim sudovima, konkretno nas dvoje Okružnom sudu u Dubrovniku. Dr Zlatar, predsjednik Okružnog suda u Mostaru, izvršio je nalog da nas prepusti redovnom sudu u Dubrovniku i nije udovoljio lokalnim ustašama da nas uputi prijekom sudu. Po oslobođenju zemlje dr Zlatar nije osuđen, ali je nekoliko mjeseci po puštanju iz istražnog zatvora umro.

*Zajedno u borbu protiv fašizma: suprug MATE, na slici iz 1939,
i LIVIA na fotografiji iz 1945.*

Tako smo Mato i ja tokom maja 1942. sprovedeni u dubrovački zatvor. Kako don Petar Antić, kao glavni svjedok, nije došao na sud, puštena sam na slobodu pri prvom pretresu. Uskoro je pušten i moj muž, pošto je don Antić, došavši na Matino suđenje, povukao navode iz optužnice. Na koncu sudske rasprave don Antić je dobacio Mati da se sve dobro završilo, te da mu ne zaboravi. Mato mu je samo kratko odgovorio: „Kako ni ovo, tako ni ostalo“.

Odmah po izlasku iz zatvora, htjeli smo se vratiti u partizane, ali je veza za prebacivanje ljudi bila prekinuta, pa smo morali čekati. Uskoro su prebacili Matu, a za mene nije bilo mjesta. U Dubrovniku je situacija postajala sve teža, a već su počeli da se interesiraju za mene u kući u kojoj sam sama stanovala. Kao mladoj ženi od samo 22 godine, ostao mi je u sjećanju jedan užasan i mučan dan. Silazila sam pre-

ma Stradunu na vezu, prilikom čega sam naišla na kordon italijanske vojske oko ulice kojom su prolazili kamioni. Nama prolaznicima su vikali da odlazimo i da u grad idemo okolnim putem. Gomila ljudi se ipak okupila ispred žive ograde italijanskih vojnika. Italijani su deportirali Jevreje u nekoliko kamiona, muškarce, žene, djecu, starce. Vidjela sam porodice sa djecom, svi su se međusobno dozivali, muškarce su posebno ukrcavali, stare žene su se teško pele u kamione, djeca su plakala, kamioni su bili prepuni. Italijanski vojnici su vikali, djeca su plakala, a ja, kao Jevrejka, stojala sam van kordona i gledala! U meni se sve lomilo, kamioni su odlazili, kordon nestajao, prolaznici odlazili svojim putem. Mislila sam o svojim i ništa nisam znala. Potom sam došla na trg, gdje je počela svirati italijanska muzika, a na stup se podizala italijanska zastava. Svi prisutni dižu ruku na fašistički pozdrav, a ja skrhanana, spuštenih ruku čekam da muzika prođe. Tada mi je prišao italijanski vojnik i uhvatio me je za ruku želeći mi pokazati da je dignem u znak pozdrava. I te kako sam ga razumjela, ali sam samo prazno gledala u svoju ruku, na što se on ljutito okrenuo, promrmljao „imbecile“ i otišao. Iako to nije bilo pametno s moje strane, bilo je jače od mene u tom trenutku, i nisam mogla dignuti ruku na fašistički pozdrav.

U jesen 1942. došla sam brodom u Trpanj na Pelješcu, gdje su Italijani imali svoj garnizon i straže na svim izlazima iz mjesta. Prošla sam s falsificiranim dokumentima kao Nikica Brajković, sa Mljeta, rođena 1918, neudata. Ostavljajući iza sebe italijansku stražu, nekoliko nas pristiglo je do partizanskih položaja u mjestu Donja Vručica. Tu sam jednog partizana zamolila da mi nakratko dâ svoju kapu, on se začudio i dao mi je, a ja sam pogladila našu partizansku zvijezdu i počela strašno plakati. Sve što sam do tada prošla izbilo je iz mene od sreće, jer sam ponovo među svojim istomišljenicima, na oslobođenoj teritoriji. Muškarci su šutke stajali, oni tako sigurno ne bi reagirali, ali su me shvatili. Jedan partizan stavio je svoju ruku na moje rame i umirivao me.

Pošto sam dobro vladala stranim jezicima, njemačkim, francuskim, latinskim, mađarskim i jidišem, Ivo Mordin-Crni, politički sekretar Okružnog komiteta za Južnu Dalmaciju, rasporedio me je na rad u tehniku okružnog komiteta za to područje. Štampali smo letke i druge propagandne materijale, imali smo i naš list pod naslovom „Naš tjednik“. Po noći, uz svjetlost s radija, slušala sam različite radio stanice, odmah pisala informacije, koje bih prepisala na matricu i izvlačila na šapirografu. Tehnika se jednom nalazila iznad Trpnja u špilji na najvišem brdu Pelješca. Znala sam sjediti po noći pred radio aparatom i

pisati, dok bi pred sam ulaz u špilju dolazili vukovi (čagljevi), čije sam svjetleće oči u mraku zapažala, uz njihovo strašno zavijanje. Imala sam pištolj, ali nisam niti smjela pomisliti da u njih pucam zbog italijanskih položaja. Bilo nam je naređeno da po cijenu života odgovaramo za sav materijal u tehnici, pošto je do tehničke opreme bilo teže doći nego do ljudi. Veoma malo ljudi je znalo za smještaj tehnike. Ponavljala sam svoju želju da idem u borbene jedinice, ali mi to Mordin nije dozvoljavao, jer sam bila korisnija tu.

U proljeće 1943. primljena sam u Komunističku partiju. Baš u tom periodu vladao je strašan teror Italijana na Pelješcu, ubijali su, hapsili i palili sela. Većina partizanske vojske prebačena je na Biokovo. Napustila sam tehniku i otišla sam s Pelješca u maju 1943. i nikada više nisam došla na taj teren. Tada sam se rastala s Mordinom, kojeg nisam više nikada vidjela. Poginuo je 1944. na Pelješcu. Od Komiteta sam upućena u kotar Metković na rad u AFŽ-u, preuzevši dužnost sekretara Kotarskog odbora AFŽ-a. Moj muž Mato je bio na biokovsko-neretvanskom području i posle dugo vremena, saznajući da sam na novom položaju, došao je do mene. Izgledao je promjenjeno, odjeven poluvojnički sa oružjem, titovkom i petokrakom na glavi. U naredno vrijeme, Mato je radio na partijskoj liniji, rijetko smo se viđali, malo bili zajedno.

Jednom smo zarobili nekoliko Nijemaca. Bili su uplašeni i mladi, kao i mi. Prevodila sam kad su ih saslušavali. Rekli su da nisu fašisti i da nisu dobrovoljno u vojsci. Bili su osuđeni na strijeljanje, a komandant Prpić je mene odredio kao egzekutora. Odbila sam. On se strašno naljutio, a da je umjesto mene bio neki muškarac, sigurna sam da bi ga smjesta ubio. I ja sam se jako uzrujala i njemu svašta rekla, prije svega da ne smatram junaštvom ubiti vezane Nijemce.

Kada je VI ofanziva zaprijetila biokovsko-neretvanskom kraju, okružno rukovodstvo je donijelo odluku da se žene, djeca i bolesnici pre-

*Jedan od najdražih portreta:
ovako je LIVIU u partizanskoj
uniformi video umetnik*

bace brodovima kao zbjeg na otok Hvar, odakle će ih slati dalje, u Italiju pa u El Šat. Prebacivanje je počelo negdje krajem 1943. Kao pomoć tim ženama i djeci, poslali su i nas, dvadesetak drugarica iz okruga. Imala sam dvije bombe i revolver koji mi je na Hvaru dao komandant mornarice Josip Černi, koga sam upoznala još u Dubrovniku. Ubrzo je zbjeg brodovima prevezen na otok Vis. Neke moje drugarice, među njima i Paula Zon, otišle su s njima, a jedan broj nas se vratio na Biokovo.

Uskoro je došla 1944. Svuda je jačao otpor fašizmu.

Bojala sam se da Mato u posljednjim godinama rata ne pogine. Strahovala sam već tada da su mi roditelji ubijeni. Željela sam imati dijete, da ako ja preživim, ne ostanem bez ikoga svoga. Uskoro je odlučeno da me pošalju na Vis, gdje sam stigla početkom proljeća 1944. Bila sam raspoređena na rad u bolnici i imala dužnost zamjenika političkog komesara. To je bila jedna od bolnica VIII korpusa. Kada je formirana kombinirana englesko-partizanska bolnica u selu Pothumlju, negdje između Komiže i Visa, postala sam zamjenik komesara bolnice i sekretar partijske organizacije. Već tada sam počela osjećati trudnoću. U podmakloj trudnoći, premještena sam na Vis, na dužnost komesara okružne bolnice. Radila sam do časa kad su se pojavili porođajni bolovi. Strašno sam se veselila djetetu. Svog sina Gorana rodila sam 18. oktobra 1944. na Visu. Uskoro sam dobila propusnicu da mogu slobodno putovati s djetetom sa Visa u Makarsku, bliže Mati i njegovima. Dijete nije napredovalo, imala sam velike teškoće oko nabavljanja mlijeka. Početkom 1945. u Makarskoj su me rasporedili u okružnu bolnicu za komesara, dok je Mato bio na području Neretve i radio na formiranju tamošnjeg narodnooslobodilačkog odbora.

Odatle sam prešla na rad u Metković. Bila sam jedno vrijeme pročelnica zdravstva, a potom prosvjete u Kotarskom Narodnooslobodilačkom odboru i tajnica Kotarskog odbora Antifašističkog vijeća žena. Ubrzo sam postala i član Kotarskog komiteta Komunističke partije Hrvatske za Metković.

Godine 1946. preselili smo u Zagreb i ja sam se upisala na Pravni fakultet. Diplomirala sam 1949. godine. U Zagrebu smo 1948. dobili dvije kćerke bliznakinje, Branku i Zoru.

Tek po završetku rata suočili smo se sa strašnom istinom da je od naše velike uže i šire porodice stradalo 57 članova, a preživjelo nas je svega sedmoro, rasutih po cijelom svijetu. Dvoje mojih rođaka živi u Budimpešti, jedna rodica u Buenos Airesu, njen brat u Parizu, najmlađi bakin brat u Nataniji, te stric i ja u Jugoslaviji.

Olivera ĐURĐIĆ*

MOJE SEĆANJE JEDINI JE SPOMENIK MOJIMA

Olivera Đurđić, rođena Gutman, potiče iz poznate partizanske jevrejske porodice iz Užica, grada u zapadnoj Srbiji. Njena majka Frida, lekar, i sestra Vita poginule su u partizanima. Otac Iro, takođe lekar, stradao je na povratku iz logora nemačkih ratnih zarobljenika. Olivera je, vrlo mlada, jedina ostala živa od cele porodice.

Roditelji Olivera Đurđić, Jevreji iz Poljske, došli su sa studija u Beču da službuju u Čajetini. Tu su ih primili kao najrođenije i sa poštovanjem. U ovom mestu dobili su decu, u njemu su ih podizali i vaspitavali. Gotovo idiličan život među Srbima prekinut je početkom rata. Nadiranje fašizma raznelo je ovu mirnu porodicu na razne strane i učinilo da gotovo nestane: otac je završio u Nemačkoj, majka u Bosni, jedna kćerka stradala je kao partizanski borac...

Po završetku rata Olivera se udala za Dušana Đurđića, sa kojim ima kćer Zoricu, lekara, profesora na Medicinskom fakultetu u Beogradu, i sina Veljka, advokata. Ima i unuke Vitu i Gorana.

Radila je u pravosuđu, a potom u Ministarstvu inostranih poslova. Kasnije je, do penzionisanja, radila u Ministarstvu unutrašnjih poslova.

* Olivera Đurđić je umrla u martu 2007. tokom pripreme njenog svedočenja za štampu.

Nosilac je Partizanske spomenice 1941. i dobitnik više odlikovanja i priznanja.

Evo me, u svojoj osamdesetoj godini života, okružena svojom decom i unucima... Pa šta bih više i mogla da poželim?

A godine donose svoje. Hteli mi to ili ne, sećanja se nameću sama od sebe. Sećanja na prošlost, na detinjstvo – onoliko koliko ga je uopšte bilo – na izvore.

I onda se i nevoljno pojavi osećaj nepravde. Opšteljudske nepravde dvadesetog veka koja je najžešće pogodila one koji su rođeni kao Jevreji.

Za mene, u mom mikrokosmosu, to je nepravda koja je pogodila moju porodicu. Stabilnu, čestitu, takoreći tek zametnutu. Od nas četvoro, od svega što smo sanjali, hteli, želeli, verovali, ostala sam samo ja...

A sam početak ovde, u toj lepoj zemlji koja se zvala Jugoslavija, bio je u znaku entuzijazma, humanosti i ljudske solidarnosti.

Evo kako je počelo:

U nekadašnjoj Austrougarskoj, u mestu koje se zove Podhajce, 1888. godine rođen je moj otac Iro, a 1893. godine moja majka Frida. Kuća do kuće. Ali, otac iz veoma siromašne, a mati iz vrlo bogate, aristokratske porodice.

Po završenoj gimnaziji (otac u Tarnopolju, majka delom u Beču), oboje su studirali i diplomirali medicinu u Beču. Sa jednom bitnom razlikom: otac je studirao radeći kao nosač, a mati živeći na visokoj nozi, u sopstvenom stanu u Beču.

Međutim, ljubav rođena još u školi, trajala je.

Po završetku studija – to je vreme Prvog svetskog rata – mama je radila kao klinički lekar u Beču, a tata je bio mobilisan i, kao lekar-oficir austrijske vojske, dospeo na Zlatibor.

Koristeći poziciju lekara, na Zlatiboru je ne samo lečio ljude, već mnoge od njih i spasao mobilizacije i zarobljavanja, tako da ga je narod zlatiborskog kraja proglasio svojim dobrotvorom. Na kraju im je obećao da će se, po završetku rata, vratiti tu, a oni su se, stotinama svojih potpisa, obratili Jugoslovenskoj vladi da mu odobri državljanstvo.

Kad je rat završen, sa vojskom se povukao, stigao u Beč i tamo dobio obaveštenje da mu je odobreno državljanstvo.

Septembra 1921. godine Iro i Frida su se venčali u Beču, zbog čega se bogata porodica odrekla moje mame (do pomirenja je došlo tek

kad im je rođena druga kćerka. Onda su njena majka i baba došle u Užice i donele joj njen miraz: nakit, bundu, srebrninu...).

Odmah posle venčanja, oni su se preselili u Čajetinu, koja je tada imala nekoliko kuća. Bili su, naravno, jedina jevrejska porodica u tome kraju.

Ubrzo zatim, krajem 1922. godine preseljavaju se u Užice, gde tata, specijalista za venerične bolesti, radi kao lekar Okružnog ureda za osiguranje radnika, a mama, internista, kao lekar školske poliklinike. Osim toga, i tata i mama su bili angažovani i kao predavači odgovarajućih predmeta u gimnaziji i učiteljskoj školi.

Kad su se doselili u Užice, dolazi i tatina majka, koja je tu ostala do kraja života i sahranjena je na užičkom groblju. Rađaju se deca: 1923. godine Vita, a 1927. godine rodila sam se ja.

Bili smo jedina jevrejska porodica naseljena u Užicu, mada je bilo Jevreja koji su tu povremeno i privremeno boravili: Rašela Hajon Kulišić iz Bjeljine, bila je neko vreme profesor francuskog jezika, Josip Fenje, veterinar, sa ženom i dve kćerke, Magdom i Ilonkom, ostao je tu do uoči rata. A Martin Špicer, zubotehničar iz Sombora, došao je, oženio se Užičankom i tu ostao. S njima smo bili u vrlo bliskim odnosima.

U kući se govorilo nemačkim jezikom, mada smo sestra i ja sa tatom najčešće govorile srpski. Tata i mama su govorili jidiš, ali, iz straha da ne iskvarimo svoj nemački, nama to nisu dozvoljavali. Ni jevrejske, ni bilo koje druge praznike nismo slavili.

Kako je pravoslavna veronauka bila obavezan predmet u školi, sestra i ja smo učile tu veronauku, za šta je otac dao pismeno odobrenje.

Porodica GUTMAN u Užicu tridesetih godina dvadesetog veka

U Užicu uopšte nije bilo nikakvih jevrejskih obeležja, tako da smo mi bile vaspitavane u duhu sredine u kojoj smo odrastale. O tome možda najbolje govori svedočenje Blaža Savičevića, profesora Užičke gimnazije, uhapšenog zajedno sa Vitom Gutman juna 1941. godine. Na pitanje islednika šta je po narodnosti, Vita odgovara: „Srpkinja“. Iznerviran, islednik podvlači: „Vita Gutman je čisto jevrejsko ime i prezime, te, prema tome, ti si Jevrejka, a ne Srpkinja“. Na to Vita staloženo uzvraća: „Ja srpski govorim, srpski pišem, osećam i mislim. Završila sam srpsku osnovnu školu, i srpsku gimnaziju u Užicu i pripadala horu Srpske pravoslavne crkve. Prema tome, Srpkinja sam i tako pišite, u protivnom neću potpisati zapisnik“.

Ali i odnos ove sredine prema nama bio je toliko prirodan i dobar da smo se mi među tim ljudima zaista osećali kao „svoji na svome“.

Inače, u to vreme tata nije nikuda putovao, dok smo mama, sestra i ja više puta odlazile kod babe, dede i ujaka u Podhajce, Beč i Lavov. Podhajce, kraj Lavova, bio je mali grad, kao i Užice. Pre Drugog svet-skog rata imao je 8 000 stanovnika. Poslednji put smo tamo bile 1935. godine.

I po prirodi posla koji je obavljao, ali i po svom ličnom ponašanju, tata je postao neobično omiljen među svojim pacijentima – radnicima. U svojoj privatnoj ordinaciji, siromašne je pregledavao bez naplate, davao im lekarska uverenja a često im i kupovao lekove, te je ubrzo postao poznat kao „sirotinjski lekar“. Tako je njegova lekarska delatnost počela da dobija i politički smisao. Utoliko pre što je često koristio svoje lekarsko pravo da, uputom na specijalističke preglede, mnogim naprednim ljudima omogući ne samo lečenje već i obavljanje partijskih zadataka u Beogradu.

Razume se da ovakvo njegovo ponašanje nije ostalo nezapaženo. U opštem nadiranju fašizma, koje se manifestovalo na razne načine, u novinama „Užički glas“, u okviru sedmomesečne polemike o Jevrejima, decembra 1935. godine, na najružniji način napadnut je i „čivutski“ bračni par Gutman. Na uporno insistiranje svojih prijatelja Užičana, otac je podneo tužbu protiv autora, inače profesora učiteljske škole. Autor je za klevetu kažnjen uslovno i novčano. Novčana kazna je, na očev zahtev, isplaćena udovici Vidi Penezić i radniku fabrike oružja Radojku Vidiću.

U poznatoj, sve složenijoj političkoj atmosferi tih godina, kuća Gutmana postaje stecište za mnoge napredne ljude i ideje, utoliko pre

što je starija kćer Vita već uveliko i na više načina bila uključena u ilegalnu skojevsku organizaciju.

Posle 27. marta 1941. godine, otac lekar, kao rezervni oficir Jugoslovenske vojske, biva mobilisan i odlazi u Timočku krajinu. Kako je njegova jedinica, povlačeći se prema Bosni, prolazila kroz Užice, on je iskoristio priliku i naložio nam da se spakujemo. Nameravao je da se nas tri prebacimo preko Sarajeva u Italiju, a odatle u Ameriku. Imale smo sva potrebna dokumenta koja nam je još ranije, 1940. godine, obezbedio očev polubrat. Otac je tada tu ponudu iz Njujorka odbio, ne želeći da bude „dezertar iz svoje domovine“. Ali, kako sve oko nas, a naročito za nas postaje sve opasnije, on neopozivo odlučuje da spasi svoju porodicu. Međutim, baš te iste noći Nemci ulaze u Užice i od našeg odlaska nije bilo ništa.

Otac sa jedinicom dolazi do Rogatice, gde čitava jedinica biva zarobljena. Nemci ubrzo oslobađaju sanitetsko osoblje, tako da se on vraća u Užice već u aprilu, za Uskrs.

Od ukupno četrnaest lekara u tadašnjem Užicu (sa 8 000 stanovnika) jedino su tata i mama tečno govorili nemački jezik, ostali su bili manje-više francuski đaci. Otuda je, na sastanku svih lekara sa Nemcima, šef lekara i predložio moga oca (koji se u svim administrativnim aktima izjašnjavao kao Srbin) za upravnika bolnice. Na to je reagovao bolnički hirurg pitanjem: „Zar Čivutin da nam bude upravnik?“ Situacija je bila krajnje neprijatna i šef se, onda, obratio ocu, rekavši da Firer i njegova ideologija ne dozvoljavaju saradnju sa Jevrejima, te da će od danas i on morati tri puta dnevno da se javlja u mesnu komandu.

Posle ovog događaja, opet prema savetima svojih užičkih prijatelja, otac odlazi u logor jugoslovenskih oficira, a sa njima u zarobljeništvo, u

*IRO GUTMAN, lekar, rezervni oficir
Jugoslovenske vojske, uoči rata*

Nemačku. Tamo, u Nemačkoj, sve vreme je imao status oficira zarobljenika. Kao lekar, bio je premeštan iz logora u logor.

U Užicu je zavladała atmosfera rata. Uprkos činjenici da nas građani Užica, bez obzira na politička opredeljenja, uglavnom štite, ipak smo veoma uplašeni. Otac i majka su već ranije skinuli sa kuće table privatne lekarske ordinacije, sa svojim imenima. Čitavo Užice se pripremalo za vreme potpune oskudice, tako da smo i mi u kući imali ogromne zalihe potrepština. Svesni da smo Jevreji, tata (kratko vreme, do odlaska u zarobljeništvo) i mama su prestali da rade. Živelo se od zaliha i gotovine koju su roditelji imali.

Mama, Vita i ja ostajemo u Užicu, gde Vita, uz svesrdnu pomoć profesora gimnazije, uz velike muke i teškoće od strane antisemitski i ljotičevski nastrojenih đaka i pojedinih profesora, ipak uspeva da, kao jedan od osmoro odličnih đaka, položi veliku maturu. Zatvarana, puštana iz zatvora, osporavana, ona nastavlja svoju skojevsku aktivnost.

Junu 1941. godine izbačene smo iz stana u kojem smo živele, sa nešto zavežljaja. Stan je zasednut za potrebe oružanih snaga. Naloženo nam je da idemo u sabirni centar za Jevreje, odakle su oni otpremani u logor.

Spašene smo zahvaljujući molbi prijatelja i garanciji učitelja Dragog Đokovića. Taj čovek, otac petoro dece, svestan rizika u koji ulazi, a uz podršku još nekih građana Užica, uspeo je da nas spasi i smesti u svoju kuću.

Rat je stigao i do nas.

Dakle, tata je u zarobljeništvo, nas tri u Užicu.

Hrabra, opredeljena, agilna Vita sve je aktivnija. Mama preko nje stupa u kontakt i leči ranjene i bolesne partizane novoosnovanog Užičkog odreda. Kad su partizani oslobodili Užice, 24. septembra 1941. godine, mama je dobrovoljno došla na rad u partizansku bolnicu. Tamo je zatekla i negovala teško ranjenog Jožu Baruha, koji je, na žalost, od posledica teškog ranjavanja, umro. Vita je otišla u odred, a ja sam se uključila u kulturno umetničku četu.

Užice je bombardovano oktobra 1941, a novembra se desila eksplozija u fabrici oružja. Nastradalih i ranjenih bilo je na sve strane. Potom sledi naredba o povlačenju iz Užica i mama, sa mnom, preko Zlatibora prati kolonu pokretnih ranjenika na putu za Sandžak.

Tako počinje naša ratna golgota. Zlatibor, Sandžak, Crna Gora, Bosna... Kilometri i kilometri pešačenja po kiši, snegu, ledu. Uglavnom po gudurama i bespućima. Ponekad zajedno, ponekad u slučajnom susretu.

Svako od nas sa neprekidnim pitanjima – gde su i šta li je sa ostalima. A vesti koje stiži nepouzdana su, često i surove: „Vita je streljana... Ne, sa jedinicom je tu i tu.“

Prvi put smo sve tri u ratu bile zajedno februara-marta 1942. godine. Mama i ja smo sa zbegom i bolnicom prelazile Lim, tu se susrele sa Vitom i sve tri nastavile put prema bolnici na Žabljaku. Nedugo potom, majka je prekomandovana za upravnik bolnice u Čajniču, Vita se pridružila svojoj brigadi, bolnica se iz Čajniča povlači u Rudine, a ja odlazim, kao bolničarka, u zlatarski bataljon.

Sledi još jedan moj susret sa Vitom, juna 1942. godine, ali samo u prolazu.

U to vreme majka biva upravnik nekoliko bolnica u okolini Borskog Petrovca. Ona je sada već poštovani partizanski lekar koji, uprkos poodmaklim godinama (tada joj je već pedeset) i poreklu koje se uveliko razlikovalo od svih oko nje, postaje neodvojivi deo sredine kojoj je pristupila. Sve je to uticalo da maja 1943. godine dobije jedno, za to vreme zaista imponantno priznanje: prvim ukazom o činovima u Narodnooslobodilačkoj vojsci, proizvedena je u čin majora.

Učestvovala sam sa svojom jedinicom u IV (Neretva) i V ofanzivi (Sutjeska). Na Neretvi, u Jablanici sam se srela sa mamom. Bile smo u jednoj kući koju je direktno pogodila bomba. Kuća se srušila na nas, ali, srećom, bomba nije eksplodirala. Videla sam, uz Neretvu su ležali mrtvi borci cele Sedme banijske brigade, ubijeni avionskim mitraljiranjem. I ja sam s jedinicom prešla Neretvu i učestvovala u borbi s četnicima, koji su nas, zajedno sa Nemcima, držali u obruču.

U želji da se oduprem prirodnoj težnji da o svojoj porodici govorim i slušam sve najlepše, moram naglasiti da ovo što saopštavam predstavlja samo mali deo svedočenja velikog broja ljudi koja su zapisana u dokumentu: „Užički zbornik“, izdatom 1979. godine u Užicu. Najvećim delom sam se oslonila na sadržaj tog dokumenta, a najmanje na sopstvena sećanja koja uvek nose opasnost od prepuštanja emocijama.

U svojim sećanjima, mnogi koje je mama lečila ističu njenu profesionalnost, a posebno jedan ljudski pristup i odnos koji je u neuslovima partizanskog lečilišta ponekad značio više od medicinske terapije. U prilikama kada su među bolesnicima i ranjenima bile i njene sopstvene kćeri, ona se ponašala jednako prema svima. Prema sebi je bila najstroža i zbog toga je, očito, stekla veliko poštovanje.

Sada, u godinama u kojima sam, ne mogu a da ne pomenem jedan detalj: lečeći partizanku Kosovku Tus – ovo su Kosovkina sećanja –

prilično se vezala za tu devojkicu. Slučaj je hteo da tu nađemo Vita i ja. Upoznala nas je i jednu ampulu glikoze podelila na nas tri, rekavši: „Deco, ukoliko ostanete žive posle ovog rata, smatrajte se sestrama!“ Ne mogu a da se ne pitam kako li je majci kada svojoj deci opravdano kaže „ukoliko ostanete žive“?

VITA, starija OLIVERINA sestra, poginula je 1943. na Sutjesci

Juna 1943. godine usledio je još jedan kratak moj i Vitin susret sa mamom. Razbolela sam se u maju od pegavca i opet bila u maminoj bolnici. To je bilo vreme najžešće Pete ofanzive. Od iste bombe bile smo ranjene i majka (u glavu) i ja (u pluća). Tokom proboja preko reke Sutjeske, u prolazu smo videle Vitu. Sutjesku sam prešla sa grupom Save Kovačevića. Sledeće noći smo nastavili da se probijamo kroz nemački обруč. Bila sam u koloni sa desetak partizana ispred mene, kada se kolonom proneo glas – „Pogibe Sava“. Pošla sam da priđem bliže i tada sam se okliznula i survala se niz padinu do reke Hrčavke i tu i ostala.

Vita je ubrzo zatim poginula, ostala sam u обруču sama. Iznemogla, izgubljena, gladna. Mi, zaostali, počeli smo se nekako okupljati u selu Vrbnica i organizovati potragu za partizanskim jedinicama. Kako je to izgledalo nemoguće, ja nisam imala kud već da pronađem bilo koju jedinicu. U Vrbnici sam srela dr Simu Miloševića i Ivana Gorana Kovačića, koji su tamo i poginuli.

Slučaj je hteo da naletim na jednu lokalnu četničku jedinicu, čiji je načelnik štaba zapravo bio saradnik partizana. Da ne dužim, posle mnogih peripetija, dospela sam i do majke, koja je tada bila lekar Banijske divizije.

Juna 1944. odlučeno je da mama ide u Bari, za lekara partizanske bolnice. Ona je to odbila, u želji da oslobođenje dočeka kod kuće.

I dalje je premeštaju iz bolnice u bolnicu, da bi se na kraju, septembra 1944. godine, našla u pokretnoj divizijskoj bolnici za prihvatanje ranjenika. Na putu te bolnice prema Banjaluci, dogodio se i poslednji moj susret sa majkom. Pratila je moju jedinicu sve do izlaska iz grada, a onda je nemoćno zaplakala.

Nekoliko dana potom, vodeći grupu ranjenika koje je trebalo da smesti u korpusnu bolnicu i da istovremeno primi dužnost upravnika te bolnice – mama je poginula, ne zna se kako, krajem septembra 1944. godine.

O maminoj pogibiji postoji nekoliko verzija: da je zarobljena, da je zaklana, da se borila do poslednjeg časa, štiteći ranjenike od napada oko 2 000 četnika, pa da je, shvativši da je situacija bezizlazna, zajedno sa svojom saborkinjom, bacila bombu ispod sebe.

A otac?

Sve vreme rata, on je u zarobljeništvu i dopisuje se sa svojim nekadašnjim pacijentima i prijateljima. Iz sačuvanih pisma doznaje se da mu oni takoreći redovno šalju pakete i da ga obaveštavaju o nama, onoliko koliko je to moguće. Ta obaveštenja su mu dragocena, utoliko pre što je u novinama do kojih je ponekad dolazio, često bilo raznih, zlonamernih napisa i dezinformacija o sudbini Jevreja, pa i o našoj sudbini.

Živeo je do kraja rata, a onda, vraćajući se kući, 29. aprila 1945. godine susreo je poznanika – četnika, koji ga je svesno obmanuo, saopštivši mu da je cela njegova porodica još 1941. godine streljana. Obolelo srce moga oca nije izdržalo. (Taj čovek je bio u Užicu sve do 1943. godine i vrlo dobro je znao da su Gutmanova žena i obe kćeri u partizanima. Ali, on je ispunjavao svoj zadatak da demotiviše svakog jugoslovenskog oficira na povratak u domovinu.)

Ni za moju majku ni za sestru ne znam tačno ni gde su sahranjene. Obeležja, ipak, postoje. Mamino ime je urezano na spomen-ploči poginulih partizanskih lekara na zgradi Vojnomedicinske akademije u Beogradu, a sestri u Spomen muzeju na Tjentištu i na spomen-ploči poginulih đaka Užičke gimnazije.

Sa majkom, u predahu borbi za oslobođenje, u kojima su od početka rata obe učestvovala

Rat je završen. Nikoga od mojih nema. Meni je sedamnaest i po godina. Bez ikoga i ičega sam, bez doma, bez stana. Ali, nisam bila sama. U tom poratnom entuzijazmu, koji je sadašnjim generacijama nepojmljiv, u poletu mladosti, sa prijateljima i dojučerašnjim saborcima, kao da nisam bila bez porodice. Imala sam osjećaj da je to jedna velika porodica.

A onda sam se udala za Užičanina Dušana Đurđića. I stvorena je nova, mlada porodica.

Danas je moja kćer Zorica lekar, profesor na Medicinskom fakultetu u Beogradu, a sin Veljko je advokat. Tu su i unuci Vita i Goran. Moja nova mladost i velika motivacija življenja u ozbiljnim godinama.

Inače, odmah posle rata bila sam zaposlena u Tužilaštvu, a potom u Ministarstvu inostranih poslova. Trebalo je otuda da idem u inostranstvo, ali je moj suprug Dušan bio raspoređen na rad u Užice i ja sam mu se, naravno, pridružila. Krajem pedesetih godina preselili smo u Beograd, gde sam do kraja radnog veka bila u službi Ministarstva unutrašnjih poslova.

Nosilac sam Partizanske spomenice 1941. i više partizanskih odlikovanja. Zbog prostrelne rane na plućima (parče gelera je još uvek u tkivu) invalid sam sa 40 procenata invaliditeta. Živim sa svojom decom i unucima. Uz breme godina, ipak sam još uvek dobro.

Na kraju, želim da podvučem i to da sam uvek – za vreme rata, posle rata, a i danas, bila i ostala vrlo ponosna što sam bila vojnica Narodnooslobodilačke vojske koja se borila protiv okupatora i kvislinga u mojoj zemlji. Moji roditelji, koji su ovamo došli kao stranci – Jevreji iz Poljske – voleli su ovu zemlju i smatrali je svojom. I ja, kad govorim o ovoj zemlji, govorim o jedinoj svojoj zemlji – Jugoslaviji. Tu sam rođena, tu sam živela i tu ću završiti.

Sa ponosom se sećam svojih roditelja i svoje sestre, koji su poginuli boreći se protiv fašizma. Sećam se i to moje sećanje jedini je spomenik njima. Drugih nemaju. Produziće se ono preko moje dece, preko mojih unuka. Pa zar je to malo?

Dr Jaša ROMANO

KROZ ŽIVOT ČASNO I S LJUBAVLJU

Rođen je 1908. u Banjaluci od oca *Rabina Menahema Romana* i majke *Rašele*, devojačko *Kamhi*. Imao je dva brata i dve sestre. *Sestra Rikica* stradala je u logoru *Sajmište* kod Beograda.

Završio je *Veterinarski fakultet* u Zagrebu 1932, a dve godine kasnije odbranio je doktorsku disertaciju.

Službovao je u raznim mestima u Srbiji, a 1941. godine rat ga je zatekao u Loznici. Po dolasku Nemaca, priključio se oslobodilačkom pokretu. Nalazio se na visokim vojnim dužnostima.

Nosilac je *Partizanske spomenice 1941.* i brojnih visokih vojnih priznanja.

Napisao je više naučnih i istoriografskih knjiga, publikacija i članaka. Između ostalog, autor je dela od velikog dokumentarnog značaja o stradanju Jevreja u vreme Holokausta u Kraljevini Jugoslaviji: „*Jevreji Jugoslavije 1941–1945. žrtve genocida i učesnici NOR*“.

Oženio se 1945. godine, odmah po završetku rata, sa *Nadom*, rođenom *Marčinković*, sa kojom ima dva sina i od njih tri unuke.

Priloge o ovom izuzetnom čoveku napisali su njegova supruga *Nada*, dr *Eta Najfeld* i sinovi *Nenad* i *Predrag*.

I DEO

Moj suprug je bio veoma dobar životni saputnik i otac. Bio je osećajan. Voleo je svoj jevrejski narod i, koliko god je mogao, pridržavao se običaja i života svoga naroda.

Rođen je u patrijarhalnoj porodici, od oca rabina Menahema Romana i majke Rašele, devojačko Kamhi. Imao je dva brata i dve sestre. Sestra Rikica stradala je u logoru Sajmište kod Beograda. Njen muž, dr Krishobci, stradao je u logoru Šabac.

Bili smo u braku skoro 50 godina. Izrodili smo dva sina, koji su oženjeni i obojica završili visoke škole. Imamo tri unuke, vredne i dobre devojke: Ninu, Maju i Saru. Sve tri završile su fakultete.

Mnoge lepe godine i uspomene vezuju me za moga supruga Jašu. Pored toga što je imao puno obaveza u službi, mnogo pažnje i ljubavi pružao je porodici. Unuke je beskrajno voleo. Koliko god je mogao, svima je pružio dobar i častan život.

Kada smo odlazili na godišnji odmor, obično smo išli preko Sarajeva da bismo videli njegove roditelje. U kući njegovih roditelja strogo su se pridržavali jevrejskih običaja. Na primer, hrana je uvek bila košer. Molitve, uobičajene pre i posle jela, nikada nisu izostajale. Svakog blagdana su bila zastupljena jela i ostalo što je uobičajeno za praznik. Baka Rahela se, obično subotom, oblačila svečanije. Već je bila u godinama kada sam je upoznala kao majku moga muža. Veliko poštovanje smo svi imali prema njima. Poljubili bismo joj ruku, Jaša nije pušio subotom, svečani ručak je obično bio uz molitvu i svi smo bili prekrivene glave.

Kada sam se udala za Jašu, imala sam običaj da mu uredim uniformu (tada je samo uniformu nosio). Čudila sam se zašto u džepu uvek ima komadić suvog hleba. Jednom sam ga upitala za to. Rekao mi je da mu je to u ratu davalo osećaj da ima hleba iako je u stvari bio više gladan nego sit.

Takođe, jednom sam ga upitala kako to da se nije pre oženio. Rekao mi je:

„Nisam hteo da moja buduća supruga i deca stradaju, pa ako moram da stradam, bolje da stradam sam“. Dodao je da je video šta se događa sa Jevrejima u susednim zemljama i nije mogao da bude spokojan.

Jaša je bio veoma pobožan. Molio se Bogu, decu je uvek ispraćao sa molitvom kada bi išla na odmor, čak i kada su bila odrasla. Često smo

išli u hram na pomen ocu ili majci. Posmatrala sam ga u hramu, sa strane, gde su bile žene. Unosio se u molitvu sa velikom pobožnošću.

Još puno toga lepoga imala bih da kažem o Jaši jer je bio izuzetan čovek, pun ljubavi, ozbiljan i radan, nikada nikome nije učinio ništa nažao, bilo šta da je u pitanju. Naprotiv, pomagao je svima sa kojima se susretao, kako je kad mogao.

U živom sećanju ostao mi je trenutak kada je jednom sa drugovima morao da ide na put, u obilazak neke jedinice. Rekao je da će se vratiti kasno naveče. Međutim, vratio se poslepodne. Bila sam začuđena i pitala ga: „Kako to, jesu li se svi drugovi vratili?“ „Ne, oni su završili posao i otišli negde na ručak“, odgovorio mi je. Ponovo sam ga upitala: „Zašto nisi i ti?“ Nije ništa rekao nego je iz džepa uniforme izvadio novac koji nije potrošio i rekao: „Evo ti dnevnicu koju nisam potrošio i kupi nešto deci.“

To su samo neke od brojnih uspomena i sećanja. Mnogo čega odricao se samo da bi nama bilo bolje. Jednom rečju, bio je pošten i vredan. Radio je noću, prekucavao radove i obavljao druge poslove da bi nama omogućio da bolje živimo. Mnogo toga sam o životu naučila od njega. Pričao mi je o patnjama jevrejskog naroda, o čemu sam i sama dosta znala. Živeći sa njim i potpunije upoznavši narod kojem je pripadao, zavolela sam Jevreje i u svima njima videla divan, vredan i pošten narod.

II DEO

Ovo pišem po sećanju, iz onoga što sam za sebe sačuvala iz priča mog pokojnog muža.

Kada je 1941. godine počeo rat, Jaša je sa službom bio u Srbiji, u gradu Loznici. Čim su Nemci ušli u Loznicu, odmah su počeli sa naredbama koje su pogađale Jevreje. Jaša je bio otpušten iz službe. Nekako je, krijući se, uspeo da se domogne Sarajeva da bi video šta je sa roditeljima. Kada je stigao u Sarajevo, dogovorio se sa roditeljima da se on ipak, nakon dva dana, vrati u Loznicu jer je tamo imao veće mogućnosti da reši kako i gde da se skloni. Istog dana u Sarajevu Nemci su izdali naredbu da se svi Jevreji moraju javljati na određeno mesto. U početku Jevreje su slali na teške i prljave fizičke radove. Oni bi se ujutro javljali, a uveče bi ih puštali kućama. Tako je i Jaša bio određen da celog dana unosi ugalj u hotel „Evropa“. Na kraju, rešio je da se više ne javlja na rad i odlučio da se vrati u Loznicu, odande pridruži Mačvanskom partizanskom odredu i uključi u Narodnooslobodilački

pokret. Pop Vlado Zečević mu je poručio da se javi, odnosno pridruži Lozničkom odredu. Tako je postao borac Narodnooslobodilačkog pokreta. U martu 1942. nalazio se pri Vrhovnom štabu Narodnooslobodilačke vojske.

*JAŠA i NADA sa decom u Skoplju
1953. godine*

partizanskim jedinicama i tako se spasili.

Kada je Sarajevo dočekalo oslobođenje, Jaša je otišao do stana svojih roditelja da nešto sazna o njima. Zazvonio je na poznata vrata. Otvorila ih je neka žena. Pitala ga je šta traži, a on je rekao: „Samo da pitam, od kada vi tu stanujete?“, na šta je ona odgovorila: „Od 1941.“ „A do tada su tu bili i živeli moji roditelji“, reko je. Sa vrata je već poznao stvari svojih roditelja: tepih, čiviluk i još ponešto. Pitao je: „Čije su to stvari?“, na šta je jedan mlađi čovek izašao iz jedne sobe i rekao: „To je sve naše“. A Jaša je ugledao na njemu gornji deo svoje pidžame: „Je li i to tvoje? To na tebi je moja pidžama, ostala je kod mojih roditelja prilikom jednog od brojnih dolazaka kod njih. Ja sam sin tih Jevreja, kako ste mi rekli“. Razgovor se na tome završio, a Jaša je sa svojom jedinicom otišao dalje, prema Karlovcu i Zagrebu, jer još nije bio kraj rata.

Iako po struci doktor veterinarskih nauka, godine 1943. raspoređen je u sanitetsku službu Šeste krajiške brigade, a 1944. za načelnika saniteta 39. divizije. Ubrzo po dolasku na ovu dužnost, postavljen je za načelnika Petog korpusa i na toj dužnosti ostao do kraja rata.

Uglavnom je učestvovao u ratnim operacijama koje su se vodile u Bosni. Koliko znam, u jednom periodu, dok je bio u sanitetskoj službi, obavljao je taj posao zajedno sa dr Etom Najfeld i njenim mužem dr Alfredom Najfeldom. U više navrata mi je pričao o njima i veoma ih je cenio kao iskrene prijatelje i divne ljude. Bio je srećan što su se i oni pridružili

III DEO

Pišem onako kako se čega setim...

Jašin stariji brat, dr Samuel Romano, 1941. godine bio je određen da, kao i drugi Jevreji lekari, u Slavoniji radi na suzbijanju endemskog sifilisa. To je bila takozvana Nezavisna Država Hrvatska (NDH). Jedan od uticajnih ljudi u selu u kojem je tada bio Samuel, zapravo čovek uticajan i na tadašnu vlast, jednom mu je rekao: „Doktore, majka mi je bolesna, ako je izlečiš nećemo te dirati“. Naravno, majku mu je izlečio. Zauzvrat mu je učinio i to da roditelje iz Sarajeva dovede u selo. Oni su došli vozom, sa jednim ustaškim vojnikom, kao da ove stare Jevreje vodi u logor u Gradišku.

Tako je ovaj čovek spasio roditelje Romano. Živeli su i krili se u Petrovom selu i oblačili se kao seljaci. Sami meštani su rekli tada vodećim ljudima u selu: „Ako doktora odvedete, svi ćemo otići u šumu. On nas sve leči besplatno i daje nam pomoć i savete.“ Selo je bilo siromašno, nisu imali ni lekara ni lekova. Tako su dočekali kraj rata.

Čim je Nova Gradiška oslobođena, dr Samuel i roditelji su otišli u taj grad. Rat je bio završen 1945. i Jaša je iz Zagreba otišao u Novu Gradišku da čuje ili sazna nešto o svojim, jer je nešto bio načuo. Kada je stigao, upitao je nekog čoveka: „Je li, družo, ima li tu neki doktor?“ Ovaj mu je rekao da ima i da ide u ulicu gde lekar pomaže i previja ranjenike. „Ima li koga?“, upitao ga je Jaša. „Ima stare roditelje“.

Tako je Jaša stigao do kuće u čijoj su kapiji ležali vojnici i ranjenici. Kada je ušao u prostoriju koja je služila kao kuhinja, ugledao je svoju staru majku okrenutu ka šporetu, kako nešto sprema. Samo je

NADA i JAŠA 1955. godine

glasno pozvao „majko“. Nije ga dobro čula pa je, ne okrećući se, rekla: „Eno ti na klupici kanta i lončić, pa uzmi vode i pij!“ Mislila je da je jedan od vojnika koji su stalno ulazili i tražili vode. Njegov otac, stari rabin Menahem Romano, prepoznao je sinovljev glas i iz sobe izašao srećan što je ugledao svog sina Jakoba, oficira Narodno-oslobodilačke vojske, zdravog i živog. Nastalo je veselje i plač. Jaša se vratio u Zagreb na dužnost sutradan, ali tada presrećan što ih je našao.

Treći brat, Majer, bio je u logoru Osnabrik, u Nemačkoj (zabližen je kao rezervni oficir vojske Kraljevine Jugoslavije). Posle mesec dana došao je i on u zemlju.

To su uglavnom moja sećanja o tome kako se spasila porodica Romano.

Zagreb je oslobođen 8. maja 1945. Tamo smo se upoznali i vrlo brzo venčali.

Dr Eta Najfeld: MOJ PRIJATELJ JAŠA ROMANO

Sreli smo se sa Jašom u julu 1944. godine, moj muž, dr Alfred Najfeld i ja, u redovima Narodnooslobodilačke vojske. Bilo je to u selu Sokolovu, u zapadnoj Bosni. Tada je Jaša bio referent saniteta 39. krajiške divizije, a moj muž određen za upravnika bolnice iste divizije. Ja sam vodila zarazno odeljenje te bolnice.

Naš prvi susret u bolnici u Sokolovu bio je početak jednog bliskog i nepomućenog prijateljstva sve do Jašine smrti. Kad god bismo uhvatili vremena, a to je obično bilo naveče, kad su sve dužnosti i obaveze bile završene, sedeli smo nas troje i pričali. O čemu? Uvek o našoj jedinjoj preokupaciji: šta se to dešava u logorima? Da li se naši javljaju? Ko još nije odveden u logore? I tako redom. I tako stalno. Mi još tada nismo ni shvatili ni mogli da dokučimo veličinu i strahotu tragedije našeg naroda, jer ni na radiju iz Londona, niti iz Sovjetskog Saveza, nije se baš mnogo govorilo o logorima. Velike sile saveznice imale su svoje probleme i interese. Logori u kojima su ubijani Jevreji nisu bili od prioritnog interesa saveznicima.

Jaša je, kao i mi, brinuo za sudbinu jevrejskog naroda za koji je bio duboko vezan. To ga je od prvog dana ustanka protiv nacizma opredelilo za jedinu opciju koji smo mi Jevreji Jugoslavije imali, a to je da se zajedno sa drugima borimo protiv nacističkog zla.

Jaša je bio izvanredan organizator saniteske službe: u borbama i okršajima uvek je dobro procenio gde treba da postavi sanitetsku službu, vodeći računa da se štede i ljudi i sredstva. Kako je u svakom po-

slu kojeg se prihvatao bio krajnje obazriv i precizan, katkad je dolazio u sukob sa ljudima koji nisu mogli ili nisu hteli da ga razumeju.

Dr JAŠA ROMANO sa suprugom NADOM prilikom promocije njegove knjige 1980. godine u Beogradu

Jašu su krasile najlepše ljudske osobine: poštenje, pravednost i istinoljubivost. Bio je uporan, marljiv i predan svakom radu. Neću zaboraviti sedeljke u našoj kući nakon zavšetka rata. Nastavile su se priče iz Sokolova, ali sada još žalosnije i još dramatičnije jer su naša strahovanja i crne slutnje postale stvarnost. To je Jašu navelo da napiše svoje najznačajnije delo: „Jevreji Jugoslavije 1941–1945. žrtve genocida i učesnici NOR“. Putujući od jednog do drugog kraja zemlje, tražujući minuciozno za svakim podatkom do kojeg je mogao da dođe, posvetio je svoj život sudbini Jevreja Jugoslavije. I danas, nakon toliko godina, kada treba da se sazna o bilo kom članu naše bivše zajednice, važi pravilo: „Pogledaj u Jašinu knjigu!“

Ja lično moram Jaši da zahvalim za jedan poklon i pažnju koju ću pamtiti celog života. U maju 1945. sreli smo se Jaša i ja kada je 2. armija oslobađala Zagreb. Ja sam u naručju nosila mog sina Igora koji se rodio u partizanima. Igor je bio bosonog. Jaša me ugleda i zapita: „Zar ti dete nema cipele?“ Ja odgovorim: „Odakle bi imalo?“ Na to mi Jaša kaže: „Sutra ću ti doneti kožu kojom su opšivene pantalone nemačkih konjičkih oficira pa napravi detetu cipele“. Tako je moj sin dobio prve cipele zahvaljujući Jaši. Hvala mu za cipele i za iskreno i lepo prijateljstvo.

VINJETE IZ OČEVOG ŽIVOTA

NENAD ROMANO: Pričao mi je da je jednom prilikom, kao desetogodišnjak, kada je gostovao cirkus u Banjaluci, prihvatio da ga obuku kao klovna i postave ispred cirkuske šatre sa megafonom kojim je pozivao narod da dođe na *restive*. Za tu uslugu dobio je besplatan ulaz na cirkusku predstavu. Nevolja je nastala kada ga je jednom prilikom ugledao stariji brat Samuel i, naravno, prijavio ocu.

Kasnije, kada sam odlučio da upišem fakultet dramskih umetnosti, šalio sam se sa njim da „iver ne pada daleko od stabla“ i da „krv nije voda“ i da mi je ljubav prema umetnosti verovatno nasleđena od njegovih „slavnih“ cirkuskih dana.

Usredsređen na svoj naučni rad, nije ni primećivao da je „fića“ kojeg je kupio šezdesetih, a kojeg je moj brat prepravio za trke, dobio široke gume, veoma bučan motor i specijalna sportska sedišta u koja je teško ulazio, a još teže izlazio kada bi ga moj brat negde vozio.

Bio je veoma strog i zahtevao je izuzetan uspeh u mom i bratovljevom školovanju. Naravno, kad smo brat, inženjer Predrag Romano, i ja odrasli a on ulazio u poznije godine, postajao je „mekši“. Definitivno je postao blag po rođenju prve unuke.

PREDRAG ROMANO: Imao sam 17 godina i bili smo na letovanju u Malinskoj. Jednoga dana, po dolasku na plažu, bili smo grubo napadnuti od jednog krupnog Nemca koji je tvrdio da je rezervisao to mesto na plaži. U tom trenutku, moj otac, koji nikada nije bio jak čovek, isprsi se pred tom ljudinom i mirno mu reče na perfektnom nemačkom: „Gospodine, u ovoj zemlji Nemci nikada ništa ne mogu rezervisati!“ Čovek se bez reči povukao.

Nikada se mom ocu nisam zahvalio za taj postupak. Evo, činim to ovim putem...

Eliezer KATAN

PO ŠUMAMA I GORAMA

Rođen je 22. februara 1920. u Rogatici (BiH), od oca Eliše, rođenog 1888. u Rogatici, i majke Mazalte (devojačko Katan), rođene 1890. godine u Gorazdu. Roditelji i mlađi brat Izidor, rođen 1932. godine, jedno vreme, u toku okupacije, skrivali su se po okolnim selima. U jesen 1943. ustaše su ih uhvatili, zaklali i bacili u bunar. Stariji brat Albert, rođen 1915. godine, preživeo je rat.

Posle završetka rata ostao je u Jugoslovenskoj armiji. Završio je vojno sanitetsko učilište, odsek za apotekarske pomoćnike, a zatim i studije na Farmaceutskom fakultetu. Bio je na raznim funkcijama u Apotekarskoj službi JNA, i nastavnik u Školi za rezervne sanitetske oficire. Nekoliko godina pre penzionisanja, postavljen je za načelnika odeljenja za istoriju vojnog saniteta, sa zadatkom prikupljanja i sređivanja dokumentacije o sanitetskoj službi u Narodnooslobolilačkom ratu (NOR). Objavio je dvadesetak radove iz te tematike. Bio je redovni član Naučnog društva za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije.

Živeo je u Beogradu i bio oženjen Marijom (rođenom Fijał), sa kojom ima kćerku Matildu, doktora molekularne biologije, koja radi u Londonu. Udata je za Roberta Milera (Muller) sa kojim ima sina Aleksandra.

Umro je početkom 2007. godine.

Osnovnu i građansku školu (malu maturu) završio sam u Rogatici. To je gradić između Sarajeva i Višegrada. Do Drugog svetskog rata u njemu je postojala i manja jevrejska opština. Sa izuzetkom jednog apotekara i jednog advokata, sve jevrejske porodice bavile su se trgovinom. Imale su manje radnje sa mešovitom robom, uglavnom za potrebe seoskih domaćinstava. I moj otac je imao takav dućan sa skromnim asortimanom i količinom robe.

Školovanje mog starijeg brata, Alberta, u srednjoj tehničkoj školi u Sarajevu omogućeno je zahvaljujući pomoći rodbine, koja ga je prihvatila na stanovanje i ishranu, kao i stipendiji društva „La benevolencija“. A nastavak mog školovanja u Sarajevu (1934–1938) bio je omogućen na isti način, uz pomoć porodice mamine sestre. Pohađao sam mušku zanatsku školu, bravarski zanat.

Po dolasku u Sarajevo priključio sam se cionističkom omladinskom pokretu Hašomer hacair. O ciljevima tog pokreta imao sam saznanja jer je moj brat od ranije bio u njemu.

Nakon završetka škole, nekoliko meseci sam uzalud nastojao da se zaposlim. Tada sam tražio da budem pozvan na hahšaru. Poziv sam dobio januara 1939. godine, da idem u Novi Sad, gde je bila zanatska hahšara. Radio sam u Vojvodanskoj livnici. U aprilu 1939. godine preselili smo se u poljoprivrednu hahšaru, u selo Golenić, blizu Podravske Slatine. Na hahšari u Goleniću bio sam do februara 1941. kada je ona rasformirana zbog opasnosti od rata. Morao sam da se vratim u Rogaticu.

Nemačka okupacija aprila 1941. godine i formiranje Nezavisne Države Hrvatske (NDH) zbililo se iznenada. Na početku, garnizon u gradu sačinjavale su nemačke jedinice, sa oko 300 do 400 vojnika. U rogatičkom srezu nije od ranije postojala ustaška organizacija, ali se ona vrlo brzo stvara. Odredbe rasističkih zakona ustaške vlasti morale su odmah da se sprovede. Juna meseca nemačku vojsku i garnizon zamenili su domobrani. Tada je formirana i ustaška naoružana jedinica – zdrug. Oni su odmah u jevrejske radnje postavili svoje poverenike. Mlađe pripadnike jevrejske zajednice pozivaju za fizičke poslove u njihovu kasarnu, više radi ponižavanja nego zbog stvarne potrebe.

Tokom leta, u julu i avgustu, na teritoriji rogatičkog sreza situacija se naglo menja. Otpor u selima raste i brzo prerasta u oružani ustanak. Ustaničke jedinice su ovladale u mnogim selima a napadi na puteve prekidali su saobraćaj. U prvoj sedmici septembra, meta napada bila je i Rogatica. Jednog jutra ustanici su ušli u grad, ali su se u njemu

zadržali samo oko dva sata. Domobrani su se, uz pomoć pojačanja iz Sarajeva, ponovo vratili.

Dan-dva kasnije, počele su represalije. Kasno popodne, patrole domobrana, predvođene ustašama, iznenada i na brzinu izvodile su iz kuća sve muškarce, Srbe i Jevreje, među njima mog oca i mene, i terale ih u crkvenu portu. Posle su nas sve smestili u Crkveni dom. Noć smo proveli u sali za priredbe. Nepotrebno je spominjati crne misli koje su nas obuzele. Ujutro su nas, sporednim ulicama, odveli u Građansku školu, koja se nalazila preko puta vojnih kasarni. Oko 140 muškaraca smestili su u dve učionice na spratu, a dvadesetak žena, uglavnom učiteljica i nastavnica, u jedan školski kabinet. Rekli su da smo u zatvoru kao taoci. Odobrili su nam da od kuće dobijemo po ćebe i jastučić, i da, kasnije, možemo da primamo čisto rublje.

Sledećeg dana, u obilazak zatvora su došli komandant grada, domobranski satnik i šef civilne uprave grada. Zagledajući starije zatvorenike, upravnik grada pozvao je moga oca Elišu i rekao mu da može ići kući, ali da ne sme da izlazi iz nje. Razlog za to je što su njih dvojica bili u istoj četi austrougarske vojske u toku Prvog svetskog rata. Hrana, neukusna i jednolična, donosila se iz domobranske kasarne. Skoro svakog dana smo po grupama imali po jedan sat šetnje školskim dvorištem.

Jednog popodneva, početkom oktobra, u sobe su upali stražari. Naredili su da trkom pređemo put i odemo na prostor između vojnih paviljona. Mnogi od nas su bili samo u košuljama, bosu ili u čarapama. Postrojili su nas u dvored. Posle kratkog čekanja, uključen je radio aparat. Slušali smo govor generala Milana Nedića u kome poziva srpski narod da bude poslušan prema okupatorskoj vlasti.

Na dopisnici poslatoj iz Sarajeva, koju sam našao pri oblačenju košulje donete od kuće, uz ostalo, bilo je napisano: „Daviko i Šmuel otišli su u Jaar da posete svoju tetku“. Poruka je bila jasna: otišli su u šumu, odnosno u partizane. To su bili haverim sa kojima sam bio na hahšari u Goleniću.

Sredinom oktobra počeli su ponovo napadi ustanika na položaje u okolini grada. Tada je i režim u zatvoru postao mnogo strožiji. U sobama je sa nama bilo i po pet stražara. Ranije je bio samo po jedan, u hodniku pred vratima. Hrana je donošena samo po jedanput, i to noću. Sada smo počeli strepiti od mogućih posledica za nas, kao taoce. To je trajalo oko nedelju dana. Jednog dana, oko ponoći, stražare iz soba pozvali su u prizemlje na večeru. Neko vreme smo ih čuli a zatim se sve

utišalo. Oko sat vremena posle, u našu sobu je ušao jedan stražar i rekao da su domobrani napustili vojni logor a da je on odlučio da ostane i priključi se partizanima.

Jedan od zatvorenika je odmah, noseći belu zastavu, otišao do položaja ustanika i obavestio ih. Ubrzo je stiglo 5–6 boraca koji su nam rekli da po grupama odemo u obližnja oslobođena sela i tamo čekamo do potpunog oslobođenja mesta. Bilo je to rano ujutro, 24. oktobra.

Desetak nas, u grupi kojoj sam se pridružio, otišlo je u selo Gučevo, udaljeno oko dva sata hoda. Iz tog sela u partizanima je bila jedna brojčano jaka četa. Domaćini su nas primili veoma srdačno. Nakon obilnog doručka, usledilo je iznenađenje – primerak lista „Borba“, koji je, nekoliko dana ranije, štampan u Užicu.

Sutradan smo se vratili svojim kućama. Nas pet ili šest mladih Jevreja javili smo se odmah u partizansku jedinicu. Rasporedili su nas u četvu za obezbeđivanje, odnosno za vršenje stražarskih dužnosti i patroliranje. I četnici su imali četvu sa istom namenom za druga stražarska mesta u gradu. Patrole su bile mešovite, sastavljene od boraca i jedne i druge jedinice.

U nekoliko sela rogatičkog sreza bile su formirane bolnice u kojima je bilo dosta ranjenika. Jedina apoteka u srezu nalazila se u Rogatici. Za tadašnje vreme, imala je dosta solidne zalihe. Apotekar nije uspevao da sam priprema i pakuje pošiljke, pa je zatražio od komandira stražarske jedinice da mene dodeli njemu za ispomoć. Odobreno mi je da u toku dana radim u apoteci, uz obavezu da svaku drugu noć budem po četiri sata u patroli. Iznad apoteke, na spratu, bio je stan lekara, upravnika banovinske bolnice u kojoj su se tada lečili i neki partizani. On je ispričao apotekaru da se u bolnici nalazi i jedan ranjeni Jevrej iz Sarajeva. Spomenuo je i ime koje je meni izgledalo poznato. Posetio sam ga. Znao sam ga iz viđenja, kao veoma aktivnog člana društva „Matatija“. To je bio Salamon Konforti, iz Sarajeva, službenik. Poginuo je 19. juna 1943. blizu Goražda.

Krajem novembra u Rogaticu su upale grupe četnika, seljaka, sa dosta tovarnih konja, i, uz pucnjavu, odmah počele da pljačkaju trgovine. Brzom intervencijom partizanskih jedinica pljačka je prekinuta i svi oterani natrag, u njihova sela. Delovi Prve proleTERSKE brigade, formirane u mestu Rudo, došli su u Rogaticu 24. decembra, kasno popodne. Dva dana kasnije, svratio je kod mene haver sa hahšare Pajki, koji je i u aprilu mesecu bio kod nas jedan dan, u vreme kapitulacije. Tada je on uspeo da delove uniforme zameni za civilnu odeću. (Valter Koen-

Pajki, radnik iz Beograda, borac Prve proleterske brigade. Poginuo krajem 1942. godine u Pjenovcu, blizu Han Pijeska. Njegov mlađi brat, Erih, takođe je bio na hahšari u Goleniću i poginuo kao borac u NOB.)

Polovinom januara 1942. godine Nemci su, zajedno sa domobranima, počeli jaku ofanzivu i na teritoriji Istočne Bosne. U okolini Višegrada, u borbi protiv partizana pridružuju im se i četnici. Povlačenje jedinica iz Rogatice prema Podromaniji bilo je 14. januara posle podne. Tog dana bilo je i moje poslednje viđenje sa mojim ukućanima. Veza sa jevrejskom zajednicom Rogatice se prekida. Inače, krajem decembra 1941. u Rogatici je bilo 10 jevrejskih porodica sa ukupno 38 članova. Preživelo je devet članova, skrivanjem i učešćem u NOB.

ELIEZER na hahšari Hašomer hacaira u Goleniću marta 1940. godine

Neprijateljska ofanziva dovela je Romanijski partizanski odred u težak položaj. Zauzimanjem velikog dela do tada slobodne teritorije, a posebno ovladavanjem glavnim komunikacijama, došlo je do skoro potpunog razdvajanja jedinica odreda na manje grupe. Poseban udarac za odred bila je pogibija njegovog komandanta, Čiče Romanijskog (Slaviša Vajner). Na prekid veza uticala je i jaka zima sa dubokim snegom, što je dovelo do toga da i sporedni putevi i šumske staze postanu teško prohodne. Mnogi pojednici napuštaju jedinice, a bilo je i toga da su se i čete raspale. Za vreme ofanzive, četa se pod pritiskom povlači sa položaja u blizini ceste. Tada nas je bilo oko 60. Prvih dana se nismo mogli udaljavati i vršili smo manje prepade na patrole i isturene straže. Posle smo se kretali prema području zapadnog dela Romanije, ka selima odakle je bio najveći broj boraca u četi.

Jedinice koje su se povukle sa položaja smeštene su privremeno u krug kasarne u Podromaniji. Stražarsku jedinicu komanda Romanijskog odreda je rasformirala, a nas, po nekoliko u grupi, poslala u razne čete odreda, koje su se nalazile u okolnim selima. Tada sam dobio partizansko ime – Lazo.

Do prekretnice je došlo u prvoj polovici marta, kada je Glavni štab partizanskih odreda naredio prikupljanje grupa partizana u mesto Srednje (oko 30 kilometara severno od Sarajeva) radi reorganizacije jedinica. U toku dva-tri dana okupilo se oko 200 do 250 boraca. Pored boraca iz romanijskih sela, bilo je dosta omladinaca, studenata i radnika iz Sarajeva i okolnih industrijskih mesta. Nekoliko njih sam poznao od ranije. Vršeno je raspoređivanje u nove čete i počela priprema za formiranje udarnog bataljona, po uzoru na bataljone proleterskih brigada. Odmah je organizovana ekipa i hor od dvadesetak boraca, za proslavu. Neposredni pokretač tih aktivnosti, autor i kompozitor pesme udarnog bataljona i dirigent hora bio je naš tadašnji zamenik komandanta bataljona Jovo Cigo. (Oskar Danon, sarajevski kompozitor i dirigent, nosilac Partizanske spomenice 1941, većnik Prvog i Drugog zasedanja ZAVNOBIH-a.)

Prvi istočnobosanski udarni bataljon bio je veoma pokretna jedinica sa sposobnim komandnim kadrom, visokim stepenom političke zrelosti i samodiscipline boraca. Raspoređen sam u prvu četvu bataljona, koja je brojala 50 boraca, najviše iz sela u okolini Pala, a ostali su bili radnici i đaci, uglavnom iz Sarajeva. U toj četi sam proveo, kao borac, neprekidno, punih petnaest meseci. U tom vremenu pređen je dug put, put od Romanije i Zvijezde, Ozrena, preko Konjuha do Birča, zatim na Majevicu, preko Save i Bosutske šume, na Frušku goru do Iriškog venca, a onda nazad u Semberiju, na Trebavu, preko Spreče i Drnjače, Milan planinom do Romanije, pa ponovo u Šekoviće.

Kada sam se u maju 1943. godine razboleo od pegavog tifusa, smestili su me u partizansku bolnicu u selu Aščerići. Tako je došlo do mog odvajanja od čete i saboraca sa kojima sam proveo veoma dug period, u istim životnim prilikama i sa istim težnjama.

Prilikom odlaska od kuće bio sam dosta dobro odeven i obuven. Teškoće su nastale posle mesec dana stalnog pešačenja, kada su mi se čizme (koje su me dobro sačuvale tokom zime) potpuno raspale. Jedino što sam tada mogao dobiti bili su opanci od sirove kože, neštavljene. Kad bi palo malo kiše, oni bi omekšali i sa njima bi počelo klizanje, kao po ledu.

Dobro sam upamtio jednu mrklu aprilsku noć. Spuštali smo se niz neku blatnjavu vododerinu. Ni desetak metara nisam mogao preći a da se ne okliznem. Tada sam se dobro ugruvao, ali sam morao odmah da se dižem, da ne bih zaostao za kolonom. Rano pred zoru, stigli smo u selo u okolini Vareša, pokisli i blatanjavi.

Komandir je, kao i obično, raspoređivao borce po nekoliko u svaku kuću. Mene i još trojicu uputio je prema jednoj manjoj kući, rekavši da do podne nismo predviđeni ni za stražu ni za patrolu. Kad smo ušli u prednju prostoriju, gde se nalazilo ognjište, uočili smo veliko siromaštvo. Na pitanje za jelo, rekli smo da nismo gladni, da želimo negde da prilegnemo. U sobici, gde je spavalo troje dece, domaćica ih je pomakla na jednu stranu, a u drugom delu, donevši još malo slame i stavivši krparu preko nje, napravila ležaj za nas. Mi smo skinuli mokru odeću, izuli opanke i čarape pa to stavili oko ognjišta da se suši. Kad smo, nakon nekoliko sati, ustali, bili smo iznenađeni. Domaćica je našu blatnjavu odeću očistila, čarape i opanke oprala i sve dobro osušila. Za jelo nam je pripremila razljevušu (kašasto umućeno ječmeno brašno na tankoj zamašćenoj tepsiji, razliveno i prepečeno na ognjištu, pod saćem). Izvinjavala se što nema ništa drugo da nam ponudi. U komšiluku je pozajmila šolju mleka pa prelila preko razljevuše, da bude ukusnija. Osim toga, od četiri šarena jajeta (toga dana je bio Vaskrs) koja je spremila za njih četvoro (nju i troje dece, muž joj je bio u zarobljeništvu) nama je dala dva. Tako smo svi imali po pola uskršnjeg jajeta da pojedemo.

Polovinom aprila stigli smo na područje gde se nalazio Ozrenski partizanski odred, koji je držao položaje prema Doboju i Maglaju. Po selima oko odreda nalazile su se već̃ grupe četnika koji su pretili da napadnu odred. Po našem dolasku, sa delom odreda, krenuli smo u obilazak sela, da sa njihovim komandirima obavimo razgovore kako da se izbegnu međusobni sukobi. Obećali su da će sutradan doći u štab odreda radi postizanja dogovora.

Sledećeg jutra oni su stigli, ali sa sasvim drugim ciljem. Tokom noći, prikupili su sve svoje snage i iznenada nas napali. U prvom naletu zarobili su desetak boraca koji su se nalazili u kući na kraju sela. Upali su i u školu, u kojoj se nalazila odredska bolnica sa nekoliko ranjenika i lekarom odreda dr Rozom Papo, koja je imala veliku, još nezaraslu posekotinu na licu, od razbijenog prozora, kada je, desetak dana ranije, bolnica bila bombardovana. Brzo smo se povukli na obližnji brežuljak i pregrupisali se a zatim izvršili oštar kontranapad. Četnici su oterani, ranjenici i zarobljeni borci oslobođeni.

Krajem maja počeo je pokret Grupe udarnih bataljona preko planine Konjuh. Kretali smo se po potpuno nenaseljenom šumskom terenu. Marš se odužio jer smo se, dva-tri puta, morali vraćati natrag i ponovo tražiti pravu stazu prema vrhu. Bili smo bez hrane više od četiri

dana, a ni vodu nismo nalazili. Glad se zavaravala sa nekoliko listova srijemuša, kada bismo ih našli na proplanku, travnatoj šumskoj čistini. Žeđ smo ublažavali travom kiselicom, sličnom detelini, ili mezgrom, sokom ostruganim ispod kore stabla bukve.

Na samom vrhu Konjuha odmarali smo se nekoliko sati. Sunčan majski dan pružao nam je priliku da uživamo u panorami šumskog predela pred nama. Marš je nastavljen i sutradan ujutro stigli smo do Drinjače, u blizini Šekovića. Došli smo u vezu sa Birčanskim partizanskim odredom. Na Drinjači smo se, posle dugo vremena, okupali i osvežili. Štab odreda u Šekovićima nas je dočekaao dobrim ručkom a zatim je sledilo spavanje u učionicama osnovne škole.

Među borcima prvog bataljona 6. istočnobosanske brigade u Semberiji bio je i ELIEZER KATAN (na snimku drugi sdesna, sa šubarom)

Napad bataljona na uporište Han Pogled (na cesti Han Pijesak–Vlasenica) izveden je oko tri sata ujutro. Otpor ustaša bio je veoma oštar i trajao je oko pola sata. Koristeći jutarnji polumrak, oni su se počeli povlačiti prema obližnjoj šumi. Odmah smo krenuli za njima, prebacujući se od stabla do stabla. Već se bilo razdanilo kada sam se ja, u žurbi i dosta neoprezno, iznenada našao na petnaestak metara sa ustašom. Izgleda da smo jedan drugog opazili istog trenutka i nagon-ski reagovali: bacili se na zemlju i pucali. U takvoj situaciji nema preciznosti. Ostao sam neokrznut. Kada se, kasnije, četa ponovo okupila, saznali smo da su u jutrošnjem napadu poginula dva naša borca. Jedan od njih bio je Buki. Njegov deda i moja baka bili su brat i sestra.

(Alkalaj /Merkuš/ Mošo „Buki“, rođen 1920. u Bijeljini, radnik. U NOB od 1941, Rogatica, borac, poginuo 15. juna 1942. na Han Pogledu.)

Tokom leta 1942. godine, najduže smo boravili na području Birča, koje je postalo naša stalna baza iz koje se išlo u borbene akcije. Obično su to bili napadi na manja ustaška i domobranska uporišta. Postavljane su i zasede pored cesta, sa manje ili više uspeha. Vraćali smo se na kraće odmore i sunčane dane koristili za kupanje i pranje rublja na potoku kod manastira Lovnica.

Oskudica u hrani je bila stalna, a i ono što se imalo bilo je jednolično. Za doručak: retka kuvana zaprška, ponekad cikorija ili čaj; za ručak: komadić kuvanog mesa sa nekim varivom i parče kukuruznog ili zobenog hleba. Večera je često izostavljena.

Proglašenje Grupe bataljona za Šestu istočnobosansku udarnu brigadu obavljeno je 2. avgusta 1942. godine, na poljani kod Šekovića. Pred postrojenim bataljonima pročitana je naredba Vrhovnog štaba. Toj svečanosti prisustvovao je veliki broj meštana iz okolnih sela. U sastavu Šeste brigade... „borili su se najbolji predstavnici Srba, Muslimana, Hrvata, Jevreja... radnici, seljaci i inteligencija istočne Bosne...“*

Na području Majevice, Trebave i Semberije bilo je nekoliko izdvojenih grupa četnika, pod komandom raznih, samozvanih vojvoda. Jedno vreme i mi i oni smo izbegavali sukobe. Grupa koja se nazivala Vojno-četnički odred, kojom je komandovao aktivni oficir Subotić (posle rata u JNA dobio generalski čin), stavila se pod komandu naše brigade. Glavni cilj je bio da se što više ojača Majevički partizanski odred koji se nalazio na tom terenu.

Početak oktobra, štab brigade je doneo odluku da se dva naša bataljona prebace preko Save u Srem. Ukrčavanje u čamce bilo je u blizini sela Brodac. Bilo je svega 6–7 čamaca malog kapaciteta pa je prevoženje trajalo do zore. Na sremskoj obali, na nasipu, dočekao nas je manji otpor domobranske straže. Iza nasipa je počinjao veoma veliki kompleks. Jednog dana, oko podne, bili smo pored neke napuštene lovačke kuće (mesto se zvalo Dvorac), uz veoma široki prosek. Patrole su javile da se tim putem prema nama kreće jedna veća formacije nemačke vojske. Naređenje je bilo da se rasporedimo sa obe strane u šumi pored puta i čekamo da njihova kolona dođe u domet naše zasede. Na njihov nailazak se nije dugo čekalo. Naši pucnji su ih iznenadili. Za odbranu su mogli da koriste samo šančeve uz ivicu puta. Borba

* BORBENI PUT 6. PROLETERSKE, „Naša riječ“, Zenica 1973, str. 12.

je trajala oko tri sata. Imali su velike gubitke pa su počeli da se povlače. I među našim borcima bilo je oko desetak poginulih.

Sutradan, dok smo se odmarali na jednoj udaljenoj šumskoj parceli, naišla su četvoro zaprežnih kola, da bi odvezla drva. Kola su zadržana do posle podne, kad je u njih utovareno po nekoliko sanduka sa granatama i na njima su se smestili ranjenici. To sve je prekriveno čebadima. Stigli smo do neke ceste na kojoj su već bila kola. Pored njih je stajao i naš komandant bataljona. Iz kolone je odvajao po nekog borca. Pozvao je i mene.

Nas desetak okupljenih, zapazio sam, svi smo nosili nemačke šinjele i još neke delove uniformi sa kojih nismo stigli da skinemo oznake. Naš zadatak je bio da, kao pratnja kola, prođemo kroz jedno selo u kome je bila samo seoska straža. Bilo se smračilo kad je naš vodnik, obučen u nemačku podoficirsku uniformu, naređivao straži da se oni, i svi meštani sklone s puta dok mi ne prođemo. Prošli smo bez smetnje. Do reke smo brzo stigli i na skelu, koja je uz obalu stajala, ukrcali kola i za kratko vreme došli do druge obale. I skelar je prevarom, pozivom na nemačkom, dovezao skelu da bi se mi ukrcali. Pokret je odmah nastavljen i, u toku noći, prebacili smo se preko ceste i pruge Beograd–Zagreb. Sledećeg popodneva uspeali smo da pređemo i put Erdevik–Ilok i da stignemo na venac Fruške gore, kod mesta Ležimirska kapija.

Na Fruškoj gori smo se odmarali oko petnaest dana. Za smeštaj smo koristili zemunice iskopane oko dva metra u padini brega. Hrana je, za nas ogladnele, bila više nego dobra. To je bio period za potpuni oporavak. Izvršena je i popuna jedinica novim borcima iz Srema, a u sastav brigade uključen je i novi, četvrti bataljon – fruškogorski.

Za vreme boravka u Sremu, na području Majevice četnički odredi su se bolje međusobno povezali. Po prelasku smo se češće sukobljavali s njihovim sve jačim grupama. Oni su vršili pripreme za odlučan napad na naše jedinice. Krajem novembra došlo je do oštre i odlučujuće borbe sa njihovom glavnom grupacijom, kod sela Maleševci (severni deo Majevice).

Da bi se zavarali četnički obaveštajci, kretanje bataljona vršeno je tako što smo u noći, koja je prethodila borbi, prošli kroz nekoliko sela. U svakom selu vršili smo pripremu za noćenje, ostajali oko jedan sat, a zatim nastavljali dalje. Tako je te noći izmenjeno sedam konačišta, a ujutro smo iznenada stigli na mesto za napad.

U borbi, koja je trajala skoro do podne, bio sam pomoćnik puškomitraljescu našeg voda. On je imao šinjel sa dobro vatiranim rameni-

ma. U jednom trenutku sam čuo neki tup udar i spazio raznetu naramenicu. Na našu sreću, metak nas je promašio. Ishod borbe je bilo zarobljavanje, odnosno predaja mnogih četnika, koji su, u većini, puštene kućama, kao i potpuni raspad četničkih snaga na tome području.

Na toj teritoriji zadržali smo se još petnaestak dana, za koje vreme je potpuno reorganizovan Majevački odred. Brigada je, sredinom decembra, izvršila prebacivanje preko ceste Zvornik–Tuzla i uputila se na jug, na Birač, gde su se nalazili romanijски četnici. Kada su saznali za naš dolazak, odmah su počeli da se povlače. Mi smo u Šekoviće stigli 19. decembra (Nikoljdan) i u koloni pregazili Drinjaču, duboku oko pola metra. Na njenoj desnoj obali odmah smo nastavili sa penjanjem, više od četiri sata, bez zastoja, da se na nama ne zamrzne odeća. U jednom selu smo osušili odeću i prenoćili. Sledećih desetak dana prošlo je u sustizanju četnika i povremenim borbama sa njima, sve do blizu Romanije. Na Romaniji je tada bio dosta dubok sneg, pa se odustalo od gonjenja.

U pokretu nazad za Šekoviće, kretao sam se sa dosta napora, zbog bolova u zglobovima na nogama. Dobio sam da jašem jednog tovarnog konja. Ne znam šta je bilo teže, ili bolovi pri hodanju ili smrzavanje na konju. Dobar deo puta sam prošao držeći se konju za rep.

Do kraja aprila 1943. brigada se kretala na skoro istom području centralnog dela istočne Bosne, kao i pre godinu dana. Sve se svodilo na stalne pokrete, česte sukobe sa domobranskim i četničkim jedinicama i uporištima, uz povremene odmore na raznim mestima.

Verovatno je bio kraj aprila, ili početak maja, kada su naša Šesta i novoformirana Petnaesta majevačka brigada započele duži marš, prema području južno od Sarajeva. Drugog dana, za vreme penjanja uz Milan planinu, dobio sam visoku temperaturu. Zbog sumnje na pegavac, odmah sam prebačen u bolnicu, u konaku manastira Lovnica, u blizini Šekovića. Visoka temperatura je opala u roku od 4–5 dana. Bio je to dosta jak grip i malaksavost je trajala još desetak dana. Zbog toga sam i dalje ostao neko vreme u bolnici.

U to vreme, brojni pokreti neprijateljskih jedinica po bližoj okolini ugrožavali su bezbednost ranjenika i bolesnika u toj bolnici. Zbog toga je bolnica evakuisana iz manastirskog konaka. Skoro svi ranjenici i lekarka dr Roza Papo otišli su na područje Majevice, u selo Trnava. Laki ranjenici, bolesnici i oni koji su se još oporavljali prešli su u zaselak Aščeriće. Taj zaselak nalazio se na manjoj visoravni, oko dva sata iznad manastira. Dva-tri dana nakon dolaska, ja sam dobio vrlo

visoku temperaturu, oboleo sam od pegavca. Ležao sam u sobici, na podu, na krpari. Sva pomoć lekara sastojala se u tome da ujutro i naveče izmeri temperaturu.

Zbog neposredne opasnosti od neprijatelja, sklonjeni smo u šumu. Nekoliko nas, tifusara, smešteno je u jednu vrtaču prekrivenu granjem. Tu smo ostali četiri dana. Nekoliko dana po povratku u bolnicu, opasnost je prošla.

U periodu mog oporavka od tifusa ja sam, naročito prvih dana, samo ćutao, sedeo pored kuhinje i prosto buljio u kazan, čekao od doručka do ručka, od ručka do večere. Vrlo malo znam, i to nepovezano, šta se u to vreme događalo.

Krajem juna počeli su da stižu ranjenici koji su uspeli da se probiju posle bitke na Sutjesci. Svakim danom se povećavao njihov broj pa su u poslove oko prijema, smeštaja i evidencije uključeni i rekonvalescenti, koji su bili u mogućnosti da to obavljaju. I ja sam odmah dobio određena zaduženja.

Prilikom prijema jedne grupe teških ranjenika, koji su dovezeni na volovskim kolima, imao sam jedan iznenađan susret. Vozač, gonič volova bio je iz Seljana, sela veoma blizu Rogatice, moj školski drug iz osnovne škole. Jednu godinu smo sedeli zajedno, u istoj klupi. Pozdravili smo se i počeli razgovor o stanju u Rogatici. Ispričao mi je da su većinu Jevreja, u februaru 1942. godine, ustaše odvele u Podromaniju i tamo ih ubile, ali da su moji roditelji i mlađi brat još živi i da se skrivaju po nekim okolnim selima.

Stalnim pristizanjem, došlo je do toga da se na ovom terenu okupi preko 150 ranjenika i bolesnika. Radi njihovog uspešnog zbrinjavanja, u prvoj polovini jula izvršena je reorganizacija bolnice u reonu nekoliko obližnjih zaselaka. Oni su se nalazili okolo jednog platoa (livade), međusobno udaljeni od 500 do 1 000 metara. Ukupno, u tim zaseocima moglo je biti tridesetak kuća, i to raštrkanih, po nekoliko u grupama. To je stvaralo dosta problema u razmeštanju delova bolnice i smeštaju ranjenika. Stručnog sanitetskog osoblja bilo je malo. Koliko se sećam, tri ili četiri lekara i oko petnaest bolničarki, uglavnom onih koji su sa tim ranjenicima i došli.

Jula 1943. grupa domobrana bacila je nekoliko ručnih bombi u pećinu u kojoj je bilo skriveno desetak teških ranjenika, koji su, većinom, poginuli. Pećina se nalazila u jednom uskom i strmom klancu, oko 50 metara od manastira Lovnica. Nekoliko kilometara dalje, u šumi, u

pravcu reke Spreče, neprijatelj je pronašao nekoliko sakrivenih ranjenika i uz njih lekarku Sidoniju Lipman i ubio ih.*

Do sredine jula ja sam se dosta dobro oporavio. Tada sam zatražio da se vratim u svoju brigadu. Nisu me pustili. Kao razlog su naveli da imaju veoma malo osoblja za rad u bolnici sa tolikim brojem ranjenika, pa zato zadržavaju mnoge koji su ozdravili.

Bio sam određen u jednu grupu za previjanje ranjenika, za pomažaća pri primicanju teških ranjenika i za njihovo pridržavanje. Kao posebno zaduženje, imao sam da od svih grupa prikupljam upotrebljivi zavojni materijal i odnosim ga bolničarki zaduženoj za pranje tog materijala. Takođe, trebalo je da od svih odeljenja prikupim liste potrebnih lekova i predam ih apotekaru. Sutradan sam imao obavezu da preuzmem čisti zavojni materijal i lekove i to raspodelim odeljenjima i grupama. Zalihe zavojnog materijala i lekova bile su veoma male. Apotekar bolnice bio je mr. ph. Bruno Finkelštajn iz Prnjavora. U obavljanju ovih poslova bio sam angažovan po ceo dan. Nalazeći se neprestano uz teške ranjenike, bio sam svedok njihovih patnji, ali i stoičkog držanja. Hirurške operacije u toj bolnici, tada, obavljao je dr Ivo Herlinger, iz Osijeka.

Na teritoriji istočne Bosne, tada, u septembru 1943. godine dejtvoovao je Treći korpus Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ). Bolnica u kojoj sam radio dobila je naziv Korpusna bolnica br. 1, Trećeg korpusa. Zauzeta je velika teritorija. U prvoj polovino oktobra zauzeta je i Tuzla. U bolnicu je stiglo dosta ranjenika i nekoliko starijih lekara. Iz Tuzle je dopremljena značajna količina sanitetskog materijala. Došao je i apotekar mr. ph. Vladoje Grabarić iz Zagreba. Tada sam određen da uredim prostorije za smeštaj i da sa apotekarom sređujem dopremljeni sanitetski materijal. Iz tog slagališta snabdevala bi se bolnica i sve jedinice korpusa.

Posle nekoliko dana, kada su, uglavnom, bili završeni glavni poslovi oko smeštaja i sređivanja, u sobici koja je imala daščani patos, Vlado, apotekar, improvizovao je radni sto sa apotekarskom vagonom i nekim priborom za izradu lekova. To je iz Tuzle doneto zajedno sa ostalim stvarima. Uz Farmakopeju, bio je tu još i neki priručnik-prak-

* Dr Sidonija Lipman-Polak, rođena 1893. u Baji, u Mađarskoj, Jevrejka, lekar. U NOB od 1941. stupila iz Šapca, upravnik bolnice Mačvanskog odreda, poginula jula 1943. kod Tuzle.

tikum za obavljanje stručnih poslova. Koristeći taj priručnik, Vlado je počeo da me podučava u nekim osnovnim apotekarskim radovima.

Decembra meseca počela je nova neprijateljska ofanziva na slobodnu teritoriju istočne Bosne. Morala se izvršiti evakuacija bolnice. Teži ranjenici su smešteni u ranije pripremljene zemunice, u šumi. Deo osoblja i lakši ranjenici kretali su se sa jedinicama. Iz našeg skladišta, izvesna količina materijala data je u ranjenička skloništa, a nešto jedinica, za njihovu rezervu. Sve ostale zalihe iz skladišta prebačene su u dve posebne zemunice.

Jedan poseban slučaj ostao mi je dobro u sećanju. Stariji inženjer, medicinska sestra i njen desetogodišnji sin (došli su pre mesec dana iz Tuzle) kretali su se u koloni sa osobljem bolnice. U trenutku su stali i pošli prema jednom stablu. Taj inženjer počeo je da zove: „Kolege, pođimo ovamo u ovaj lepi restoran da se okrepimo“. Jedan borac je odmah otišao do njih i vratio ih u kolonu. Bio je to jedini put da budem očevidac halucinacije, pojave kod veoma premorenih.

Krajem decembra 1943. izvučeni su ranjenici iz zemunica, sanitetsko osoblje se vratilo i obnovljen je rad bolnice u istim zaseocima. U to vreme je apotekar Vlado, po nekom zadatku, upućen u bolnicu Trnava na Majevidi. Meni je tada naređeno da ne izvlačim sanitetski materijal iz zemunica. Rečeno mi je da iz zemunica uzmem samo manju količinu materijala i da se sa tim smestim u malu, osamljenu kuću u šumi blizu zemunica. U toj kući je bio starac, samac, otac komandanta područja. Tako sam i postupio.

Bolnica se nalazila na oko sat hoda šumskim puteljkom. Svakog drugog dana išao sam u bolnicu po svoje sledovanje hrane, a tamo dobijao spisak potrebnog sanitetskog materijala. Ovaj materijal sam vadio iz zemunica i pri sledećem odlasku nosio ga u bolnicu. To je trajalo dva meseca.

Početak marta 1944. godine, kada se Vlado vratio, izvučen je sav materijal iz zemunica i to smo smestili u jednu manju kuću blizu

ELIEZER u Sarajevu jula 1945.

bolnice. I ovde je improvizovana mala receptura, slična onoj ranije, za stručni rad. Nedaleko od kuće bila je štala, gde je ispod poda iskopan prostor za skrivanje materijala, pokriven, i preko toga je nabacano stajsko đubrivo.

Saveznici su krajem aprila 1944. uputili sanitetskoj službi Trećeg korpusa, za ispomoć, jednu hiruršku ekipu. Padobranom su spuštteni major dr Colin Dafoe, kanadski hirurg, i dva njegova pomoćnika. Sa ekipom je dopremljena i velika količina sanitetskog materijala. Samo manji deo odvojen je za korpus, a sve ostalo je ekipa zadržala za svoje potrebe. Načelnik saniteta korpusa, na osnovu naših iskustava, sugerisao je hirurgu da taj materijal stavi u skloništa. On je to u početku odbijao, ali je zatim dozvolio. Njihov materijal smestili smo u dve posebne zemunice.

U septembru 1944. Tuzla je konačno oslobođena. Tokom oktobra, sa područja Šekovića, bolnica i sanitetsko slagalište prebacuju se u Tuzlu. U gradu se tada formira Bolnički centar vojne oblasti Trećeg korpusa, u čijem sastavu je bilo nekoliko hirurških bolnica, kao i interna i zarazna bolnica. Sanitetsko skladište je smešteno u prostorije jedne veće civilne apoteke. U decembru je blizu Tuzle padobranima stigla veća pošiljka sanitetskog materijala koji smo dovezli u skladište. Jedan veći deo, uglavnom zavojni, smešten je na tavanu Doma zdravlja.

Do sredine januara 1945. godine bio sam na dužnosti u skladištu, a zatim sam određen za rukovaoca bolničke apoteke u novoosnovanoj hirurškoj bolnici.

U tom preiodu doživio sam jedno veoma tužno saznanje. Na ulici sam se sreo sa jednim krojačem iz Rogatice, koga sam dobro poznavao. Zastali smo, iznenađeni susretom. Ispričao sam šta sam prošlog leta čuo o mojim roditeljima od mog školskog druga Veljka Stakića. Reče mi da je Veljko kazao istinu, ali da on mora da me obavesti i o kasnijim događajima. U jesen 1943. godine ustaše su po okolnim selima uhvatile grupu Srba, i žena i dece, koji su se tamo skrivali. Među njima su bili i moji roditelji sa mlađim bratom. Sve su ih doveli u Rogaticu. Odveli su ih u avliju kuće bojadžije, tu su ih redom klali i bacali u bunar. Posle rata, kosti su im izvađene iz bunara i sahranjene u zajedničkoj grobnici na Partizanskom groblju u Rogatici.

Krajem marta određen sam na novu dužnost u sanitetskom slagalištu. Desetak dana kasnije dobio sam naređenje da, sa jednim apotekarom iz Beograda, odem u Zemun, u Glavno sanitetsko slagalište i da tamo preuzmem sanitetski materijal za naš korpus. Na putovanju i pri

izvršenju zadatka nisam imao posebnih problema. Sećam se samo jednog događaja. U vozu Loznica–Koviljača našao sam se pored jedne grupe ratnih zarobljenika, oslobođenih iz logora u Nemačkoj. U razgovoru s njima, pomenuo sam da je moj brat u aprilskom ratu, kao rezervni potporučnik, zarobljen u blizini Skadra i da se javio iz logora u Italiji. Tada me je jedan od njih zapitao za ime, jer je i on bio tamo zarobljen. Kada sam mu rekao, kazao je da ga zna i da su bili u istim logorima i u Italiji i u Nemačkoj. Zatim mi ispriča da su, dva dana pre nego što će njih osloboditi Crvena armija, Nemci evakuisali na zapad grupu u kojoj se nalazio moj brat. To je u meni probudilo nadu da uskoro može doći i do susreta sa mojim bratom Albertom.

Novu 2000. godinu ELIEZER je dočekaao u krugu porodice

Sredinom aprila, posle povratka u Tuzlu, obavešten sam o mom unapređenju u čin potporučnika i postavljenju za šefa sanitetskog slagališta Trećeg korpusa.

Objavljivanje vesti o završetku rata izazvalo je spontano oduševljenje. Krajem maja došao sam u Sarajevo na novu dužnost. U gradu u kojem je pre rata bilo dosta naše rodbine i gde sam proveo najlepší period moje mladosti sa mnogim haverim Hašomer hacaira, ne nalazim nikoga poznatog. Tada sam postao potpuno svestan nastale praznine. Razmišljao sam o tome kako da doznam da li nekoga mogu naći u Sarajevu. Ne sećam se tačno od koga sam dobio obaveštenje da postoji kancelarija jevrejske opštine, u kojoj ima registar onih koji se nalaze u gradu. Našao sam samo jedan podatak, za tetku Reginu, očevu

sestru, sa imenima njenog muža Šandora Samokovlije, njene kćerke iz prvog braka – Rozike i kćerke njenog muža – Elice. Adresa je bila ista, predratna. Brzo sam ih našao. Prilikom jedne od sledećih poseta, kod nje sam našao i drugu očevu sestru, tetku Rožu, sa kćerkom Lunčikom. Njen suprug Jakov i sin Jozef ubijeni su februara 1942. godine u Podromaniji. Ovaj susret me je posebno uzbudio, jer su one živele u Rogatici. Spasile su se skrivajući se po okolnim selima, neko vreme zajedno sa mojim roditeljima i mlađim bratom. Potvrdile su moje saznanje o njihovom stradanju. Samo zahvaljujući sretnoj okolnosti one nisu doživele istu sudbinu.

Moj brat Albert vratio se iz zarobljeništva početkom avgusta. U Sarajevu je ostao samo nekoliko dana. Upućen je u Drvar, na dužnost upravnika pilane. U Drvaru je bio još dve godine. Posle je oko tri godine radio u Bosanskoj Krupi. Zatim je otišao u Banjaluku na novu dužnost, gde se sa porodicom nastanio i stalno živeo. Preminuo je avgusta 2003. godine. U Banjaluci sa svojim porodicama žive njegova kćerka Gordana i njegov sin Aco. Duže vreme posle rata bio sam obuzet mišlju kako da što tačnije utvrdim broj, odnosno imena stradalih rođaka. Izradio sam spisak. Ustanovio sam, imenom i prezimenom, da je broj žrtava genocida iz naše bliže rodbine – šezdeset i tri osobe.

Regina KAMHI

PELENE SAM SUŠILA NA PRSIMA

Regina Kamhi rođena je u Sarajevu 29. decembra 1915. godine od majke Rifke, devojačko Altarac, i oca Isaka Levija. Iz njene uže porodice niko nije preživio Holokaust.

Iz braka sa Aronom Kamhijem, diplomiranim inženjerom, ima dva sina, Davida i Isaka, i posinka, ratno siroče, Šloma Zupkovića, koji živi u Izraelu sa suprugom i troje dece.

David je redovni profesor na Muzičkoj akademiji u Sarajevu. Ima sina i kćerku koji žive u Izraelu. Isak, doktor tehničkih nauka, građevinski inženjer, kao građanin Izraela radi u SAD. Ima troje dece.

Regina Kamhi radila je nekoliko godina u Ministarstvu socijalne politike u Sarajevu. Razvila je široku društvenu aktivnost u radu Jevrejske opštine u Sarajevu i u Crvenom krstu. Koautor je knjige na temu sefardskih poslova i mudrih izreka. Dobila je brojna priznanja i više odlikovanja, a za svoj dugogodišnji rad u jevrejskoj zajednici dobila je Megilu Saveza jevrejskih opština Jugoslavije.

Danas živi u Zakladnom domu „Dr Lavoslav Švarc“ u Zagrebu.

Rođena sam u Sarajevu gdje je živio relativno veliki broj Jevreja, većinom Sefarda, i gdje se nje govala posebna sefardska kultura i naročiti društveni život.

Još kao djevojčica bila sam u grupi Hašomer hacaira koji je vodila Dona Konforte, udata Kon. Svake nedjelje sastajale smo se s Donom

Konforte i ona bi nas vodila na izlete u okolicu Sarajeva. Učila nas je raznim pjesmicama i pričala o halucima koji se spremaju za odlazak u tadašnju Palestinu. Dala nam je plavo-bijele kasice s Magen Davidom i poučila nas da štedimo za Keren kajemet. Pažljivo smo je slušale i, iako smo bile male, upamtila sam te lijepe sastanke u prirodi s našom Donom koju smo uvijek željno očekivale.

Udala sam se 1935. godine u Sarajevu za građevinskog inženjera Arona Kamhija, zvanog Aroniko. On je još kao gimnazijalac bio mardrih najstarije grupe Ahdut hacofim, zvane u Sarajevu „Alef“, 1925. i 1926. godine. Aroniko je želio da ode u Palestinu ali ga je otac sprečio želeći da prvo završi fakultet. On je studije završio 1933. u Berlinu. Po dolasku Hitlera na vlast, vratio se u Sarajevo, gdje je radio kao građevinski inženjer do 1941. godine. Po nastanku Nezavisne Države Hrvatske, odveden je na prinudni rad, odakle je pobjegao i otišao u NOB, 1941. godine. Preživio je rat i umro je 1971. godine od posljedica saobraćajne nesreće. Poslije rata radio je u Ministarstvu građevina a zatim je bio direktor Projektantskog zavoda za puteve i mostove.

Kao udata žena bila sam članica upravnog odbora WIZO, čija je predsjednica bila Pepica Pinto. Poslije 1933, kada je Hitler došao na vlast, dio njemačkih Jevreja emigrirao je u Sarajevo. Članice WIZOa su odmah prihvatile izbjeglice i pomagale im prema mogućnostima. Neki od njih otišli su dalje, a u Sarajevu je, pored ostalih, ostao i dr Leopold Kaufer sa familijom. On je otišao u partizane, preživio rat i, nakon rata, radio u Vojnoj bolnici u Sarajevu kao ljekar.

Šestog aprila 1941. bombardirano je Sarajevo i ubrzo su upali Nijemci u grad. Bila sam trudna i skrivali smo se po skloništima.

Dvanaestog aprila 1941. strijeljali su grupu Jevreja na Vracama. Popisivali su jevrejske stanove i Jevreje u centru grada. Po tim popisima, u septembru 1941. počeli su odvoditi Jevreje u logore smrti. Moja cijela porodica stanovala je u centru, u Aleksandrovoj i Šenojnoj ulici, broj 18 i 20. Kuća se sastojala od dva dijela, i imala je deset stanova i pet dućana. Tu kuću gradio je moj djed prije više od sto pedeset godina, po planu arhitekta iz Beča. Moj djed, Juda Altarac po zanimanju je bio zlatar i nosio je nadimak „Juda il saatči“ (Juda časovničar). U te dvije velike kuće stanovala je gotovo cijela moja porodica. U jednom od stanova na prvom katu stanovala je porodica Fanike i Melka Goce-Gučetić. To su bila vlastela iz Zatona, pokraj Dubrovnika, a došli su u Sarajevo po službenoj dužnosti. Kad su u septembru 1941, noću, u zgradu došle ustaše i kulturbundovci, digli su moju cijelu porodicu iz kreveta,

te ih u spavaćicama odveli u koncentracione logore, odakle se nitko nije vratio živ. Familija Goce-Gučetić čula je vrisak i plač moje porodice kada su ih odvodili, ali nisu mogli pomoći – jer bi i njih odveli.

Sina Davida rodila sam 1936. U ljeto 1941. bila sam trudna i obilježena žutom trakom koju sam nosila kao i svi Jevreji. Jednog dana, kada sam pošla da kupim nešto hrane, na ulici me je četrnaestogodišnji dječak udario nogom, rekavši mi „ćifutko“. Slučajni prolaznik otjerao je dječaka a mene otpratio do dr Jelke Knežević-Švarc, ginekologa. Dr Jelka Knežević odmah me je odvela u bolnicu na Koševu te su me ona i dr Bokonjić smjestili na svojem odjelu.

Dr Jelka Knežević i dr Bokonjić uvijek su me obilazili i premještali iz I u II i III klasu da me ne bi prepoznale ustaše, jer su stalno bile racije. Odvodili su Jevrejke iz bolnice, trudne, stare, bolesne i nemoćne. Tako sakrivena, u noći 18. oktobra 1941. rodila sam bezbolno sina Isaka-Kiku, jer su psihičke boli i strah bile jače od porođajnih bolova. Sin Kika rodio se sa 2 kg i 300 grama težine. Moja dugogodišnja dvorkinja Marica Odobašić, nakon porođaja, iz bolnice me je odvela svojoj kući u Zembiljevoj ulici i tu me krila. Prijateljica Seka Trumić donosila mi je hranu, a također mi je pomagala i druga prijateljica Fahrija Hrasnica-Fadilpašić. Majka ni iko drugi iz moje cijele porodice nije vidio moga mlađeg sina Isaka-Kiku, jer su svi odvedeni u septembru 1941. u koncentracione logore smrti. Nitko se nije vratio.

Petnaestoga dana nakon porođaja, dobila sam lažnu legitimaciju od naših prijatelja, koji su uspjeli ranije pobjeći iz Sarajeva u Mostar. To su bili Čučo-Josip Albahari i Mirko Levinger. Napisali su mi na malom papiriću: „Legitimaciju, po mogućnosti, nemoj pokazivati jer je falsificirana.“

Moja Marica Odobašić nabavila mi je odjeću muslimanske žene (žene muslimanke imale su veo na glavi, da pokriju lice, te malu kapiću). Marica me je pratila na stanicu sa dvoje djece, Davidom rođenim 1936. i pre petnaest dana rođenim Isakom-Kikom. Na sebi sam imala široki kaput ispod kojeg sam nosila duplu presvlaku. Sinu Davidu obukla sam sve duplo, novorođencu Isaku-Kiki metnula sam nekoliko peleni ispod bijelog jastuka. Napisala sam njihova imena i dan rođenja te čija su djeca, ako bi mene uhvatili. Davidu sam stalno govorila „zoveš se Džavid“ (muslimansko ime), jer sam bila obučena kao muslimanka.

Na staru željezničku stanicu došla sam u poslednji čas, u 18 sati, prije polaska vlaka za Mostar. Na prvom pregledu viknula sam na konduktera i kulturbundovca: „Pustite me, pobjeći će mi vlak!“ „Idi, nek

te đavo nosi“, odgovorio mi je. Tako sam izbjegla da pokažem isprave (legitimaciju). Kao u magli nekako sam došla do vlaka koji ide u Mostar. Sjela sam u vlak s djecom, a suze su mi same kapale od straha i uzbuđenja. David me je upitao: „Zašto, mama, plačeš?“ Rekla sam mu: „Boli me tibia“ (trbuh).

U kupeu pored mene sjedio je jedan čovjek sa crvenim fesom na glavi. Sina Davida stavila sam na suprotnu stranu od mene, da me ne bi odao. Kada je došla kontrola, ja sam se instinktivno okrenula suprotno, otvorila široki kaput i pokrila se njime kao da dojmim novorođenče Isaka. Čovjek sa crvenim fesom rekao je kontroli: „Vidiš da hanuma (tako su zvali muslimanske žene) doji dijete, dođi kasnije.“ U vlaku je bila gužva i više se nisu vratili. Tako sam opet izbjegla da moram pokazati lažnu legitimaciju. Izgledalo je kao da smo muž i žena, on sa fesom na glavi a ja sa velom na licu. Zapitkivao me: „Zašto ideš na put po noći?“ Rekla sam mu da idem bolesnoj majci u Mostar.

U ponoć smo stigli u Mostar. Na stanici su bili italijanski vojnici. Civilnu vlast vršile su ustaše, a vojne vlasti Italijani. U to vrijeme predsjednik Židovske općine u Mostaru bio je David Hajon. Po dolasku u Mostar, a to je bilo rano ujutro i vladao je policijski sat, morala sam s djecom sjediti na klupi na stanici do 6 ujutro.

Pošto se u Mostaru broj izbjeglica povećao toliko da je Italijanima bilo nemoguće voditi kontrolu nad njima, oni su, u sporazumu sa jevrejskim predstavnicima, znatan broj Jevreja u septembru 1942. privremeno zatočili na otok Lopud. Slijedeće godine prebacili su ih u italijanski koncentracioni logor na otoku Rabu, osam kilometara u unutrašnjosti, u naselju Kapor. Logor je bio ograđen visokom bodljikavom žicom. Na suprotnoj strani također je bio logor ograđen žicom, u kojem su bili zatočeni Slovenci. Istuširali su nas, kako su rekli, radi dezinfekcije, i rasporedili u još nezavršene barake, posebno žene s djecom, a posebno djevojke i muškarce. U logoru sam sve vrijeme imala velikih problema sa ishranom sina Davida i još malog Isaka-Kike, iako smo imali malu pomoć od Jevreja iz Mostara. Oni su mogli ponešto donijeti sa sobom, i hrane i odjeće, ali nedovoljno za svu djecu, a socijalni odbor, koji su logoraši sami izabrali od nekoliko logoraša, trudio se da pomogne najmlađoj djeci. Predsjednik tog odbora bio je dr Lav Singer, a članovi Valika Štajner, Zimerman, Lilika Kamhi, Salamon i drugi. Tajno su organizirani tečajevi prve pomoći i sakupljanje odjeće i cipela za budući Rapski bataljon.

Karabinjeri su u autu-cisterni dovozili vodu, a mi smo stajali u redu sa zdjelom u ruci za litru vode i hrane. Količina vode i kratkotraj-

ni tuševi, nedovoljna i neispravna ishrana i loši higijenski uslovi doprinijeli su da su djeca počela pobolijevati. Često smo istu količinu vode upotrebljavali i po dva puta. Mokre pelene za Isaka sušila sam na svojim prsima – to je trajalo do kapitulacije Italije, septembra 1943.

Odmah po kapitulaciji došli su partizani s Velebita, oslobodili logor, održali miting i logoraše koji to žele pozvali na oslobođeni teritorij. Većina je na oslobođeni teritorij, preko senjskih bura, trabakulama prebačena na Sv. Juraj, jer je tada Senj bombardiran. Išli smo samo noću da nas ustaše ne bi uhvatile. Stare i bolesne logoraše, koji su ostali u logoru, ubili su Nijemci koji su prodrli u logor. Omladinke bolničarke otišle su sa Slovencima u partizane i tek oformljeni Rapski bataljon. Pješačili smo do Otočca, gdje se nalazio Glavni štab partizana Hrvatske. U Čemernici su nas rasporedili po oslobođenoj teritoriji.

*REGININE
drugarice u
danima kada
niko nije bio
svestan
pretećeg zla*

U Čemernici je bio sabirni centar. Ja sam dobila zadatak da vodim jevrejsku grupu djece iz logora. Trebalo je da budemo evakuirani u El Šat, u Africi, jer se još vodila teška borba i trebalo je spasiti djecu. Drugu grupu djece vodila je Rikica Ovadija. Sva su djeca odvedena po noći na aerodrom za ukrcavanje da bi se razočarana vratila jer se pojavila nova grupa ranjenika. I mi smo se noću s djecom vratili u bazu. Zato je ZAVNOH (Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske) odlučio da se u pozadini oslobođenog teritorija opet uspostave dječji domovi i dječja bolnica.

Nisam imala dovoljno mlijeka za Isaka, a on je stalno plakao jer je bio gladan. U logoru, u baraci u kojoj je spavalo više nas, držala sam Isaka noću na prsima da ne bih smetala ostalim logorašima. Mlijeka

nije bilo, a on je sve tražio, sisao i plakao, tako da sam na bradavicama imala rane i sukrvicu. I sada ponekad čujem taj glas noću.

Na oslobođenom teritoriju bio je i liječnik iz Zagreba, dr Gustav Jungvirt, pedijatar. On je, uz pomoć partizana, u jednom zabačenom selu skriveno napravio bolnicu za djecu iz logora i svu ostalu djecu. Moja djeca bila su teško bolesna. Imala su hripavac, skorbut, svrab i avitaminozu, Kiko i Bulkica Kamhi – tuberkulozu. Moj sin Isak, iako u trećoj godini života, nije znao govoriti. Neartikulirano bi rekao: „Jaš, johu.“ To je samo David razumio: to je značilo – hoću piškiti i hoću jesti. Bojala sam se da će biti nijem, no to je bila posljedica mojih psihičkih bolova kada sam bila trudna. Isto tako bila je bolesna i moja nećakinja Bulkica Kamhi, kći mog šogora Hajima Kamhija. Isak i Bulka bili su na samrti. Dr Jungvirt ih je spasio mojom krvi (nultom krvnom grupom), koju im je od mene dao u dva navrata. Poslije nekog vremena djeca su se počela oporavljati od bolesti, krasta, skorbuta, hripavca. Oko koje je Bulkici bilo zatvoreno od TBC-a otvorilo se. Oni su na našu sreću i požrtvovanošću dr Jungvirta i ostalog osoblja bolnice ostali živi.

Po oslobođenju, 1945. godine, po mojoj želji i molbi, prekomandirana sam u Ministarstvo socijalne politike u Sarajevu. Sina Isaka odvela sam u antituberkulozni dispanzer. Pregledao ga je dr Sveto Teofanović, nastavio liječenje i davao daljnje upute. Čim je došao prvi streptomycin, dao nam ga je dr Moni Levi, general.

Ministar Mastilović, Zehra Muidović i dr Smilja Kršić, načelnici u Socijalnoj politici, a poslije i dr Tošo i dr Draga Ilić pomogli su mi u liječenju sina Isaka-Kike, dajući mi plaćeni i neplaćeni odmor.

Učila sam ga polako govoriti. Prvo sam ga vodila na Trebević. Tu mu se proces jače razvijao pa sam ga onda, po preporuci dr Svete Teofanovića i dr Drage Ilića, odvela u selo Reljevo kod Sarajeva, gdje je bila blaža klima. Jedna seljanka donijela mi je šest svježih jaja, polila sam ih sokom od limuna pa otopila ljuske od jajeta, probušila opnu i dodala malo čokolade ili šećera, pomiješala sa žumancetom i time ga hranila. To sam nastavila i kad sam se vratila u Sarajevo. U početku on to nije podnosio, ali poslije se počeo polako oporavljati uz riblje ulje i bakalar koje sam dobivala za bolesnike od TBC-a, na kartice. Moj Kiko-Isak je pomalo vježbao i počeo se razvijati u lijepa dječaka. Srećom, svi ti užasi preživljenog nisu ostavili posledice na budući razvoj mojih sinova.

Lenka Lea STRAHINJIĆ

BEŽITE, KUPE NAS!

Lenka Lea Strahinjić rođena je u Tuzli 21. avgusta 1925. godine, od majke Riske, rođene Altarac, i oca Jonasa Klimpla. Imala je stariju sestru Esteru (rođenu 1924) i brata Alberta (rođenog 1930). Rat su preživeli samo baka Rozalija Klimpl i Lenka.

Pohađala je građansku školu u Tuzli. Školovanje je morala da prekine zbog dolaska ustaša na vlast 1941. godine. Posle rata nastavila je školovanje u Beogradu.

Udala se 1952. godine za studenta medicine Špiru Strahinjića, kasnije profesora Medicinskog fakulteta u Nišu, osnivača Instituta za nefrologiju i hemodijalizu. Imaju kćerku Vesnu, profesora engleskog jezika i književnosti, i jednu unuku.

Posle rata, radila je kao službenik Ministarstva unutrašnjih poslova Srbije. Sada je u penziji.

Nakon aneksije Bosne od strane Austrougarske, mnogi Jevreji iz Češke i Poljske dovedeni su na ovo područje na rad kao stručnjaci. Moj otac je došao u Sarajevo, gde je otvorio knjižaru i knjigoveznicu. Kad je stvorio porodicu, preselio se u Tuzlu jer mu je u Tuzli živela rođena sestra Lotika Laufer, sa porodicom. U Tuzli se otac bavio istim poslom – imao je knjižaru i knjigoveznicu.

Otac je bio aškenaskog a mama sefardskog porekla. Bio je to skladan brak. Detinjstvo mi je bilo srećno, delom vezano za moju baku, za

mene najbolju na svetu. Družili smo se sa svima, držali naše praznike a učestvovali u slavama, Bajramima i ostalim praznicima naših sugrađana. Sa sestrom sam odlazila kod školskih drugarica na razne proslave.

Moj otac je bio miljenik Srba. Kao da su im se i temperamenti slagali – bio je duhovit, pun dobrote i poštovanja prema drugima.

Baka, očeva mama, sa svima nama govorila je nemački, jer je u to vreme nemački bio školski a često i poslovni jezik. U kući smo uvek govorili srpski. Ali, kad bi nam dolazile prijateljice i rođaci, Sefardi, mama se sa njima sporazumevala na žudeo-espanjolu.

Velika sloga vladala je među pripadnicima svih nacionalnosti, od škole do komšiluka, što je oduševljavalo mog oca, češkog Jevrejina. Kao znan po svojoj druželjubivosti i veseloj prirodi, izabran je najpre za igrača a kasnije i za doživotnog sudiju nogometnog kluba „Šumadija“. Sa tim klubom obišao je celu Srbiju, organizujući međuklupske utakmice.

*RIFKA ALTARAC KLIMPL,
LENKINA majka*

Niko od članova moje porodice, prijatelja i rođaka nije mogao ni da sluti kakve nas strahote očekuju i da se može desiti ono što se desilo Jevrejima u Tuzli. Stvaranjem Nezavisne Države Hrvatske, tuzlanski Jevreji bili su zatečeni činjenicom da su počeli nečuveni progoni, hapšenja i mrcvarenja građana. Počela su odvođenja u nepoznatim pravcima. Moji roditelji, cela naša kuća i šira porodica, od babe do najmanjeg unučeta, morali su da nose žute trake.

Nemci su imali komandu u Srpskoj Varoši, tačnije u Vladičinoj palati, dok je vladika bio ubijen ili prognan. Ugledni Srbi nestajali su preko noći. Njihove porodice dolazile su sa ćebadi i hranom u ustašku komandu, gde je bio uzaludan svaki razgovor, i odlazile bez ikakvih informacija ili odgovora na pitanje da li su njihovi živi. Uglavnom, porodice ih više nikada nisu videle.

U očevu radnju je postavljeno strano lice, musliman, kao poverenik, tj. komesar radnje. Izgubili smo prihode, u kući se gladovalo.

Baka je imala još jednu kćerku, u Brčkom, koja je vodila veliku manufakturnu radnju. Radnja je bila vlasništvo tatinog polubrata

Samuela Klimpla, češkog Jevrejina. Dok je bilo moguće, kćerka iz Brčkog je pomagala našu porodicu. Ali, 10. decembra 1941. godine ustaše su, tokom zimske noći, upale u jevrejske kuće i pozvale Jevreje da neobučeni, po strašnoj hladnoći, pod izgovorom da se ne moraju oblačiti, pođu i u njihovim ustanovama popune neke formulare, a potom se vrate nazad. Tako su, doslovno iz kreveta, poluobučeni, po nezapamćenoj studeni, odvezeni na most iznad Save. Likvidacija je smišljena na sledeći način: svi su međusobno bili povezani žicama. Velikom brzinom, maljem su udarani u glavu da bi završetak bio – kama u stomak! Nogom bi, potom, bili gurnuti u Savu. Taj zločin je izvršila zloglasna ustaška Francetićeve legija. Tako su stradali tatina rođena sestra Etelka Klimpl, Samuel Klimpl, njegova žena Olga i još neki rođaci čijih imena se ne sećam.

Tuzlom se velikom brzinom pronela vest da Francetićeve legija dolazi u grad. Glavni muftija, sudija, najugledniji Hrvat u gradu i jedan srpski ugledni građanin dogovorili su se da zajedno odu u nemačku komandu i izlože glavnom komandantu da je grad u panici i da su građani saznali za strašni pokolj u Brčkom. Komandant je naredio da se odmah štampaju plakati sa sadržajem utehe za Srbe, da se građanstvo spokojno ponaša, da se slobodno izlazi na ulice i da se nikom ništa neće desiti. I zaista je tako bilo tog predvečerja. Sutradan je iz Brčkog došla seljanka, prodavačica ribe i mlečnih proizvoda, poznanica porodice Klimpl, i mom ocu saopštila

da su svi iz kuće njegove sestre poklani i bačeni u Savu. Zanemeli smo od straha. Ali, otac nije rešio da idemo bilo gde. Porodica je bila velika, novca nismo imali, sve što smo posedovali potrošilo se na hranu.

*Jedine preživjele iz porodice KLIMPL:
LENKA sa bakom ROZALIJOM u Tuzli
maja 1946. godine*

Ubrzo su počela hapšenja Jevreja i Srba. Počeli su da odlaze transporti za Jasenovac, Staru Gradišku i Aušvic. Mi smo se posle razbežali, samo je tata ostao u kući jer je smatrao da je bežanje uzaludno. Krili smo se u Tuzli i okolini i povremeno dolazili kući. Mene su krili u muslimanskim porodicama i jednoj katoličkoj, u Kreki, čija su deca išla u isti razred sa mojom sestrom. Bila je to porodica Štefice Ledić. Međutim, sve je bilo uzaludno: došla je 1942. godina.

Baka i ja smo na Đurđevdan otišle kod naših prijatelja, kod porodice Lazara Kaljalovića, da čestitamo slavu. Oko 9 sati uveče, vraćale smo se kući. Mali brat Albert je bio na prozoru i rekao je:

„Bežite, kupe nas!“

I pobegao je s prozora.

U istom trenu, prvi komšija je izašao pred baku i mene i kazao isto što i brat. Vratile smo se u onu istu kuću u kojoj smo bile na slavi i u njoj prenoćile. Rano ujutro, došao je naš komšija i rekao da su odveli celu porodicu: oca, mamu, sestru i brata. Baka i ja smo bile izgubljene. Jedna seoska porodica, koja nas je snabdevala mlekom i sirom, savetovala je da se sklonimo u njihovo selo, da će neko preko noći doći i odvesti nas. Tako je i bilo. Umakle smo, ne znajući šta je s našima.

Tata, mama, sestra i brat kasnije su pušteni i bili su pod prisмотрom. Na kraju, Nemci i ustaše doneli su plan: prvi deo porodice (otac, brat i sestra) odmah odlaze u logor, a majka, baka i ja ostavljene smo za drugi transport. Mama i ja smo iskoristile zaštitu srpskih seljaka i Srba iz Tuzle i napustile grad. Baku Rozaliju su jedno vreme okupacije skrivale srpske porodice u Tuzli.

Komšije su, izgleda, bile povezane s nekim rođacima partizana, a iz tuzlanske omladinske antifašističke organizacije su se pobrinuli da me prebace na Majevicu. Tako sam sledećeg jutra bila već kod treće po redu porodice, a baku su prebacili u neku drugu, sigurniju kuću. Čini mi se da je baka tada imala više od osamdeset godina.

Godine 1943. sestra Estera se javila iz Oberlagera Nojbern, u Poljskoj. Majka Rifka je prebačena na slobodnu teritoriju na Majevidi. Krajem te godine bila je ranjena i smrznula se u snegu u Šekovićima, blizu Vlasenice, i umrla.

Kada sam 1944. godine došla s partizanima u oslobođenu Tuzlu i smestila se u Vladičinu palatu, svi su zaspali na slami. Ja sam presedela, gledajući u prazno. Nije bilo ni tuge, ni jačih otkucaja srca, ni želje da vidim kuću u kojoj smo nas šestero nekada srećno živeli. Moja duša, srce, moje misli bili su ubijeni.

Sutradan ujutro, pozvana sam da izađem u dvorište Vladičine palate, jer me traži jedna žena. Izašla sam i videla krug partizana i ništa više. Približila sam se tom krugu. Napravili su mi mesta. U sredini je bila baka, u crnini. Ništa nije rekla, samo je drhtala i plakala. Sa njome i krug boraca koji ju je okruživao. Prišla sam i zagrlila je bez suza, a ona je progovorila:

„Znaš li ti, sinko, da više nemaš nikoga?“

Kazala sam joj:

„Nemoj, bako, tako da govoriš. Zar i tebi nisu stizale vesti da sam poginula pa sam, evo, živa? A mama i tata su sigurno otišli u Ameriku, kod tvog brata“.

Samo je ćutala. Brada joj je drhtala. Borci, od straha da ni ja ni ona ne padnemo na zemlju, pridržavali su baku i mene, uveli nas u palatu i umili hladnom vodom. Baka je otišla kući u pratnji partizana, a ja sam se srušila na pod. Komandant je rekao:

„Garava, nemoj da plačeš, tebe ostavljamo baki, a mi idemo na granicu u Sloveniju da oteramo Nemce i ustaše“.

*LENKA sa unukom TIJANOM, kćerkom VESNOM i mužem
ŠPIROM STRAHINJIĆEM, 2000. godine*

Ostala sam i bila uključena u rad Kulturne ekipe za istočnu Bosnu. Moja baka danima nije videla hleb. Jeli smo neki hleb od starog neprosesanog kukuruza, od kojeg sam docnije i ja dobila bolove u stomaku.

Već je bio oktobar 1944. godine. Rešila sam da se potužim predsedniku opštine Tuzla. Otišla sam kod njega, ne ogorčena nego otrovana zbog činjenice da je baka morala da bude gladna i sad i da nema nikog da joj makar kao vojniku da malo povrća i hleba. Predsednik mi je jednostavno i hladno rekao, mada je poznavao ranije moju porodicu:

„Nemamo ni mi, drugarice, pa ne možemo ni tebi da damo“.

Ponovila sam da ne moraju da daju meni, ali da baki, koja je izgubila sve, napaćenoj od strahova, gladi i samoće, moraju dati hrane. Teško mi je zbog toga i danas. Baka je, mislim, 1946. godine prebačena u Zagreb, u jevrejski Dom staraca koji se nalazio u Palmotićevoj 16. Obilazila sam je više puta, sve do mog porođaja 1954. godine. Te godine je baka umrla, prirodnom smrću.

Po oslobođenju 1945. godine saznala sam da su moj otac Jonas, brat Albert i sestra Estera likvidirani u Aušvicu.

II

U LOGORIMA

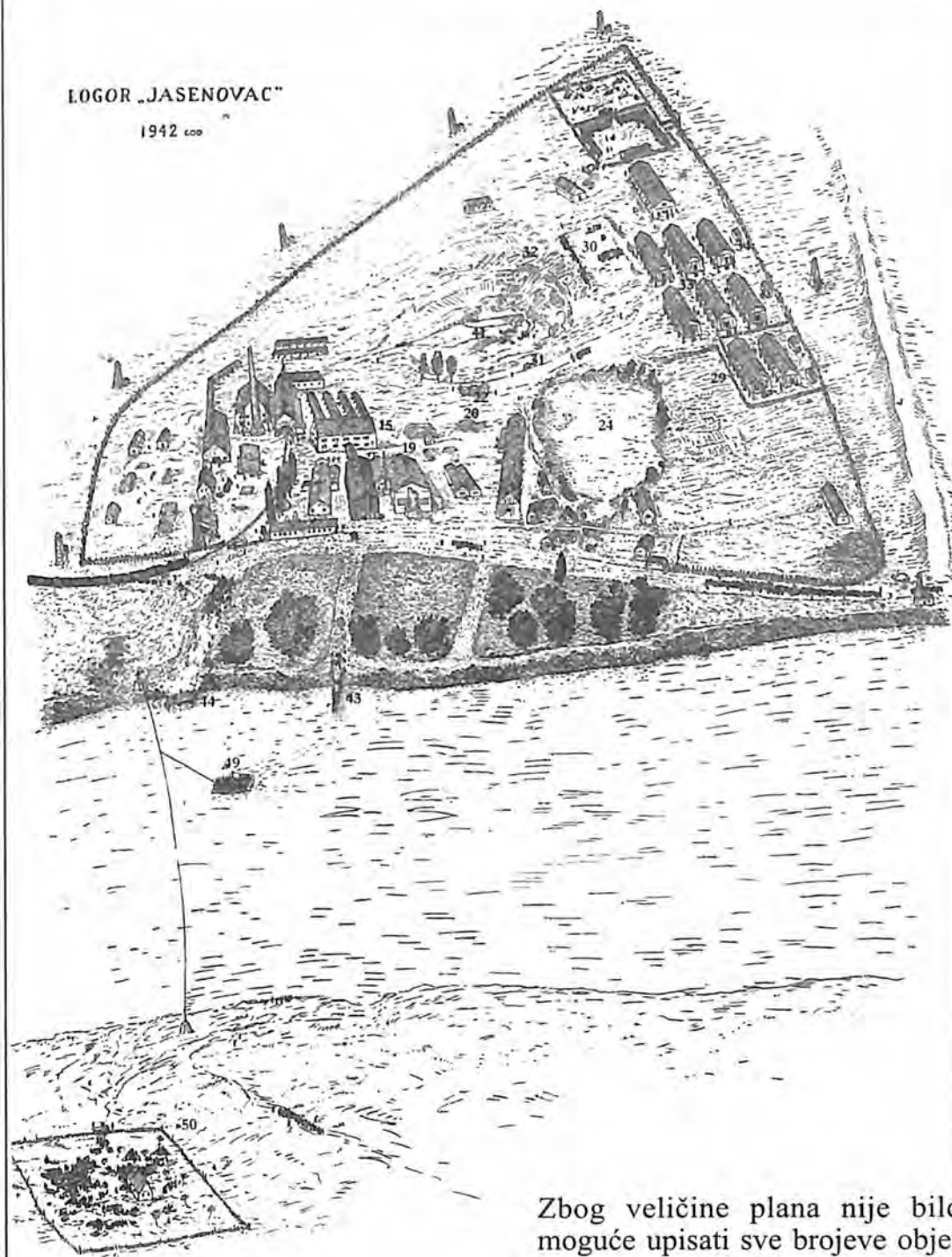

LEGENDA UZ PLAN LOGORA JASENOVAC

- 1 Stražara Ustaško-„časničke“ nastambe, „Hodnik maljeva“.
- 2 Zvonara.
- 3 Mučionica – zatvor i stan mučitelja.
- 4 Šupa za opljačkane stvari.
- 5 Zapovjedništvo, stan Luburića – „sveta soba“, stan Ljuba Miloša – mjesto sadističkih umorstava iz uživanja, kancelarija Begovića.
- 6 Mjesto primanja novopridošlih osuđenika i odabiranja za individualna i masovna umorstva i bezbrojnih javnih mučenja i ubojstava.
- 7 „Montaža“.
- 8 Magazin, limarija.
- 9 Garaža.
- 10 Groblje željeznih uređaja, automobila itd.
- 11 Lančara.
- 12 Ciglana „Ring“ peći (keramika) za spaljivanje živih i poklanih.
- 13 „Tunel smrti“.
- 14 Električari.
- 15 Građevinska grupa, stolarija.
- 16 Pravljenje sirovih čerpića za ciglu – mjesto mnogih ubojstava.
- 17 Ustaško-„časnička“ kantina i trpezarija. Radionice: umjetno-keramička, umjetno-bravarska, brijačnica itd.
- 18 Pilana.
- 19 Pogon.
- 20 Mjesto mnogih „nastupa“ i ubojstava.
- 21 Staja za oruđe i stočnu hranu.
- 22 Latrine s otvorenim otjecanjem „Bajer“ (41), odakle se voda pumpala (31) u „jezero“ (24), koju su logoraši pili, a bila je zaražena trbušnim tifusom.
- 23 Pekara i magazini hrane.
- 24 Sablasno jezero.
- 25 Ekonomija, staje.
- 26 Klaonica.
- 27 Bolnica „B-I“.
- 28 Bolnica „B-II“ (Ljudolovka)
- 29 Bolnička „nastamba“ – za osoblje bolnice.
- 30 Mjesto „nastupa“ i „primjernih egzekucija“.
- 31 Pumpa za prebacivanje zaražene vode iz „Bajera“ u „Jezero“ (24).
- 32 Povrće buja iz groblja plitko zakopanih žrtava.
- 33 Logor.
- 34 Latrine.
- 35 Vježbalište djece, koja su kasnije poklana.
- 36 Desinfekcija. Stan, gdje su stanovala djeca s učiteljem.
- 37 „III-C“
- 38 Čergaški, ciganski „logor gladne smrti“.
- 39 Kuhinja za zatočenike i magazin.
- 40 „Krpara“ – za sortiranje ciganskih pmja, koje su slali u tekstilne fabrike.
- 41 „Bajer“ veliki krater, iz kojega se kopala glina. Mjesto masovnih ubojstava iscrpljenjem.
- 42 Ciklonska plinara – radionica sapuna.
- 43 Granik.
- 44 Skela za Gradinu.
- 45 Kule „vrebačnice“.
- 46 Vrančićeva veterinarska ambulanta.
- 47 Mrtvačnica.
- 48 Kancelarija „III-C“.
- 49 Skela „sv. Moloha“.
- 50 „Kuća sablasti“ Pere Vukića.

LOGOR „JASENOVAC“

1942 1:500

Zbog veličine plana nije bilo moguće upisati sve brojeve objekata naznačenih u legendi.

PREGLED
KONCENTRACIONIH
LOGORA - KZ
(NAVEDENIH U KNJIGAMA
"MI SMO PREŽIVELI...")

Lea ŠRAJER

ZAŠTO SAM PUSTILA MAMINU RUKU?!

Lea Šrajer, devojčko Rajh, rođena je u Subotici 31. avgusta 1927. godine od oca Lajča Rajha, i majke Mancie, rođene Kesler.

Od dvanaest članova njene porodice samo su ona i njen otac preživeli Holokaust.

Iz braka sa Martinom Šrajerom, sklopljenim 1946. godine, ima kćerku Evu i sina Đorđa, petoro unučadi i praunuka. Eva i njena porodica žive u Torontu, u Kanadi, dok Đorđe sa porodicom živi u Oak Park-u, gradiću pored Čikaga, u Americi.

Suprug Martin umro je u Subotici 1984. godine.

Lea živi u Torontu, u Kanadi.

Detinjstvo sam sretno provela u harmoničnoj, tipično jevrejskoj porodici. Sve praznike smo redovno proslavljali uključujući i Šabat svakog petka uveče. Kod kuće smo se strogo držali košer: ne samo da smo imali posebno posuđe i pribor za mlečnu i mesnu hranu, već je i pripremanje hrane u kuhinji bilo odvojeno. U petak ujutro sa mamom bih išla na pijacu da kupimo kokošku za Šabat večeru. Živu kokošku bismo potom odneli kod šahtera koji bi je zaklao po verskim propisima. Šahter je imao „kancelariju“ u maloj prostoriji u dvorištu sinagoge.

Sećam se da je moja mama nekoliko dana pre početka Purima uvek pekla veliku količinu kolača. Kolači sa makom i orasima, zvani *kindla*, bili su naročito omiljeni. Tradicionalne pakete sa kolačima zване šlahmones raznosili smo po susedstvu.

Pre Pesaha promenili bismo svo posuđe i pribor za jelo. Maces smo kupovali u pekari Šibalić. Ja sam naročito volela okrugli maces pošto je bio najukusniji. Od mnogih prijatnih uspomena vezanih za Pesah, jedna je ipak zauzimala posebno mesto – nova haljina kao poklon. Jednom prilikom sam čak uz haljinu dobila i crne lakovane cipele, koje su onda bile vrhunac mode.

Roš Hašana je bio veseli praznik. Tokom praznika redovno bismo išli na službu u sinagogu. Tradicija u našoj kući je bila da tokom Roš Hašana jedemo bar jednu „slatku“ hranu da nam godina isto bude „slatka“. Izbor moje mame, ali ne i moj, bio je varivo od šargarepe. Ovu tradiciju sam ja nastavila u našoj kući i, kako vidim, ni moja deca nisu mnogo bila oduševljena. Ali su se zato herojski držala i pojela makar jednu kašiku variva. Posle toliko godina sada sam svedok kako moji unuci negoduju kada im se servira varivo od šargarepe za Roš Hašana.

Jom Kipur takođe dobro pamtim. Naročito po tome što bih postala veoma gladna negde oko četiri popodne. Nismo imali hrane u kući i ceo dan smo proveli u sinagogi. Jom Kipur je bio jedini praznik u mojoj mladosti za koji sam jedva čekala da prođe.

Moja baka, Flora Kesler, živela je u Somboru. Bila je vrlo pobožna. Sećam se da je prilikom svake posete Subotici insistirala da idemo u ortodokсну sinagogu. Službe u Velikoj (glavnoj) sinagogi za nju jednostavno nisu bile dovoljno pobožne. Odveli su je iz Sombora 1944. i nikada više nismo čuli o njoj.

U aprilu 1941. godine mađarske vlasti su okupirale Suboticu. Živeli smo u velikom strahu. Hapšenja poznatih ljudi, uglavnom Jevreja, komunista i protivnika režima bila su jedno vreme svakodnevna. Za to je bila dovoljna sumnja da je dotična osoba protivnik režima. Rezultat je bio hapšenje i odvođenje u „Žutu kuću“, zloglasni zatvor. Mnogo ljudi je bilo mučeno i zlostavljano u „Žutoj kući“. Petnaest poznatih lica, uključujući devet Jevreja, među njima sin glavnog rabina Gerzon – Nikola, Lola Vol (Wohl), dr Singer bili su obešeni. Na ulazu u „Žutu kuću“ danas se nalazi spomen ploča.

Ja nisam mogla da nastavim školovanje u gimnaziji jer su uveli „*numerus clausus*“: samo mali broj jevrejske dece mogao je da nastavi školovanje. Ja sam počela da učim fotografski zanat, pošto moj otac nije hteo da budem kod kuće po ceo dan. Fotograf Roži Hirš imala je studio u istoj kući u kojoj smo i mi stanovali. Tamo sam upoznala mog budućeg muža Martina.

Martin je odrastao u izuzetnom siromaštvu. Njegov otac je ostavio porodicu kada su Martin i njegova sestra Kata bili vrlo mladi. Njihova majka, Julija Epštajn, izdržavala ih je spremajući hranu po kućama drugih ljudi. Ekonomska nužda je naterala Martina da se zaposli kao pomoćni radnik u drvare kad je imao samo 14 godina. Drvare su u to vreme bile trgovine sa građevinskim i ogrevnim materijalom. Sedam godina kasnije otvorio je svoju firmu i tako postao najmlađi vlasnik drvare u Subotici. Za vreme mađarske okupacije, Martin je bio osumnjičen kao protivnik režima i odveden u „Žutu kuću“. Tu je bio podvrgnut mučenju i zlostavljanju i samo zahvaljujući intervenciji njegove prve žene Lilike, Martin je uspeo da izvuče živu glavu. Većina njegovih prijatelja bila je streljana ili obešena.

*Fotografija sa venčanja LEINIH
roditelja, oca LAJČA RAJHA i majke
MONCI KESLER u Somboru 1925.*

Martina, mog oca i ostale muškarce mađarske okupacione vlasti odvele su na takozvani prinudni rad – u šumu. Pošto su mogli da se uveče vrate kući, to je bio relativno dobar period okupacije. Situacija se promenila kada su prinudni radnici bili prebačeni u Sombor da grade aerodrom. U Somboru su živeli u nekim barakama. Martin je uspeo da nađe posao u kancelariji. On je bio zadužen za izdavanje propusnica za odlaske kući, često ignorišući vlasti. Za pokazanu harbrost, preživeli drugovi sa prinudnog rada Martinu su, posle oslobođenja, oдали zaslužen priznanje.

U leto 1942. godine jedan deo radnika je odveden u Rusiju. Odatle se malo ko vratio. Drugi deo, u kojem se nalazio i moj otac Lajčo, bio je odveden u Groskirhen (Groskirchen), u Austriji, na rad. To ga je spasilo od sigurne smrti. Martina su poslali u Mauthausen (Mauthausen) gde je ostao sve dok američke trupe nisu oslobodile logor. On se vratio u Suboticu odmah posle završetka rata, 1945.

godine. Kao i većina logoraša, Martin se ubrzo nakon oslobođenja razboleo od pegavog tifusa. Mesecima je lebdeo između života i smrti i samo zahvaljujući izuzetnoj nezi jedne (nepoznate) američke bolničarke, Martin je uspeo nekako da preživi.

U proleće 1944. godine mislili smo da nam se život vratio na normalu. Ali, kakve li zablude! Te godine, 19. marta, nemačka vojska je umarširala u Suboticu i proganjanje Jevreja se nastavilo i čak ubrzalo. Odmah nakon nemačke okupacije, vlasti su svim Jevrejima naredile da nose žutu Davidovu zvezdu. Uveče, posle policijskog časa, nismo mogli da budemo na ulici. Pored svega toga, odredili su poseban deo grada za jevrejski geto. Stan u kojem smo živeli morali smo da ostavimo. Konfiskovanje imovine, nakita, ubijanja, postala su svakodnevna pojava. U petak ujutro, 16. juna, sa poslednjim zalihama hrane odveli su nas u jedan mlin, u Bačalmašu (Bácsalmás), malom mestu nedaleko od Subotice. Bačalmaš, u kojem se nalazio sabirni logor, bio je pun Nemaca – i izrazito antisemitsko mesto. Oko mlina se nalazila visoka ograda, tako da nije bilo mogućnosti za bekstvo.

Ovde moram da napomenem da je Subotica bila oslobođena 22. oktobra 1944, četiri meseca nakon što su nas deportovali iz Subotice.

Posle nedelju dana boravka u mlinu, utovarili su nas u vagone za stoku – bilo nas je osamdeset i pet po vagonu. Ja sam bila zajedno sa dvanaest članova porodice: između ostalih sa mojom majkom, tetkom, bakinom sestrom, sestričinom sa petogodišnjim detetom...

Putovanje je bilo strašno, sa vrlo malo vode, hrane i prostora. Posle pet dana putovanja stigli smo u Aušvic 29. juna. Svi smo mislili da ne može ništa biti gore od puta. Ovo je bila druga velika zabluda.

Umarširali smo kroz kapiju na kojoj je bilo napisano „Arbeit macht frei“. Ta kapija se sada nalazi u Jevrejskom Muzeju u Vašingtonu.

LEA sa roditeljima 1934. u Subotici

nu (Washington), D.C. Odmah sam bila razdvojena od moje majke koja je tada imala samo 44 godine, ali sa gotovo potpuno sedom kosom. I dan-danas, posle toliko vremena, ne mogu da zaboravim tu scenu – kada sam njoj pustila ruku i nikada je posle više nisam videla. Godinama me prati misao da nisam pustila njenu ruku možda sam mogla da je spasim. Ili bih i ja dospela na „onu stranu“ i nestala zajedno sa njom. Više od 61 godine je prošlo od tog kobnog dana, ali kao da se sve to juče desilo. Od dvanaest članova naše porodice samo smo otac i ja preživeli te strašne godine.

Kada smo se posle dolaska u Aušvic našli goli i bosu u kupatilu, uspela sam da prepoznam nekoliko osoba iz vagona sa kojima smo zajedno putovali, i pored toga što su nam glave bile očišane. Posle tuširanja dobila sam neke cipele i otrcanu haljinu. Zatim su nas postrojili u kolone i odveli u baraku.

Prebrojavanje je bilo dva puta dnevno, rano ujutro, još dok je bilo mračno i hladno (pored toga što je bilo leto), i popodne, po suncu ili kiši. Ova tortura trajala je po nekoliko sati. Ali ko je o tome vodio brigu? Sećam se da smo uvek bile gladne i da smo tokom prebrojavanja stajale po pet u redu. Od naše petorke, samo sam ja danas živa, sa uspomenama i mislima koje je teško opisati.

Vode za umivanje skoro da nije bilo. Jedna čaša vode bila je određena za umivanje 5–6 osoba. Latrina, dvadeset u redu, nalazila se napulju, bila je bez krova i ograde, pa se nužda obavljala na očigled svih. Reflektori su stalno „šetali“, a žica sa visokim naponom je bila svuda oko baraka. Stalno sam osećala dim i smrad gorelog mesa. Dugo, dugo nisam bila u stanju da shvatim šta je to – gusti crni dim iz visokog dimnjaka!

Kao i većina mađarskih Jevreja iz poslednjih transporta, mi nismo bili tetovirani. Ali selektiranje je išlo punom parom. Kada bi se neko od nas razboleo, trebalo je da se uveče gola popne na kamion koji je sakupljao iznemogle i bolesne. One koje su odveli više nikada nismo videli...

Hrana koja se sastojala od stočne repe bila je užasna, ali smo je svi jeli jer je trebalo snage da se nekako preživi. Dobile smo jednu zdelu za nas pet u redu – svaka je smela da uzme samo jedan gutljaj – a ne dva – jer onda ne bi ostalo za sve. Uveče smo dobijali parče hleba sa margarinom (to je jedina hrana koju ni dan-danas ne mogu da jedem). Inače sam naučila – da se sve jede, ništa se ne baca... Ja sam danima plakala, jer je bilo užasno osećanje odjednom izgubiti toliko članova porodice! Tačno se ne sećam (ili valjda i ne želim da se setim) kako smo provele dane u logoru Birkenau. Samo to znam da, čim smo po-

kušale da sednemo za vreme prebrojavanja, „kapo“ se odmah pojavila da nas tuče bez ikakvog vidljivog razloga – samo zato jer smo bile „smrdljive Jevrejke“. Noći su bile još groznije, jer nas je bilo mnogo u baraci, pa smo spavale (ko je mogao!), stisnute kao sardine. Ako bi se jedna okrenula, onda su sve u tom redu morale da se okrenu, jer nije bilo dovoljno mesta. Mešavina straha, užasa i gladi su nas pratile celog dana i cele noći. Naša osećanja su postala potpuno otupljena kao posledica ovih užasnih okolnosti.

Jednog dana krajem avgusta (ili početkom septembra, ne sećam se tačno) pročulo se u logoru da će biti izabrano 300 devojaka za rad. Mislile smo da će nas odvesti u gasnu komoru. Trebalo je da marširamo pred dr Mengeleom, koji je lično vršio izbor. Moja rođaka Anica Šporer nije htela da se prijavi za rad, ali sam je ja nagovorila, da ako „rad“ u stvari znači put u gasnu komoru, ipak je bolje da umremo, nego da živimo ovako... U prvom krugu nas nisu izabrale. U drugom krugu smo imale sreću. Anica, ja i još nekoliko devojaka iz Subotice (Lili Lederer Šahter (Schachter), Iluš Beder Šporer i Rožika Bader Vajs (Weiss)) bile smo izdvojene u posebnu baraku. Tada nismo imale pojma kakva nas sudbina čeka. Očigledno smo imale sreću, jer velika većina koja je ostala u logoru, a bilo ih je dosta iz Subotice, nikada se nije vratila. Kasnije smo čule da su nacisti pobili sve koje su ostale. Bacili su ih u veliku jamu koju su logorašice morale same iskopati.

Ta posebna baraka nije imala ni krov, a ni pod. Mi smo preko noći cvokotale od hladnoće, a preko dana pržile se od sunca i toplote. Zbog čestih kiša smo bile mokre, ali mi nismo marile, jer je jedino važno bilo da smo još bile ŽIVE! Hranu smo jedva dobijali. Nedostatak hrane su nadoknadili batinama. Sećam se da smo ovako provele tri dana i tri noći. Četvrtog dana, rano ujutro, u pratnji SS-ovaca, sproveli su nas na železničku stanicu. Za razliku od puta za Aušvic (Aushwitz), železnički vagoni su ovog puta bili za putnike a ne za stoku. Ovde moram da napomenem da su SS žene uvek bile daleko surovije od SS muškaraca. Voz je napokon krenuo. Prvi put se zaustavio u Katovicama (Katowitz). Tamo smo presele u drugi voz koji nas je odveo u Langenbilau, u Gornjoj Šleziji. Langenbilau je bio industrijski grad sa fabrikama konca, štofa i farbanja materijala.

Sa železničke stanice u Langenbilau odveli su nas u logor koji se sastojao od malih kućica. Ja prosto nisam mogla da verujem – svako je dobio poseban krevet – što je bio neverovatan luksuz! Bilo nas je oko 1200 devojaka koje su rasporedili na posao. Logor je bio opkoljen

žicanom ogradom pod visokim naponom. Čuvari su stalno vikali na nas. Logor je bio udaljen od fabrike otprilike šest kilometara. Radno vreme u fabrici je bilo od 6 ujutro do 6 uveče sa odmorom od 30 minuta u podne. Pošto nam je trebalo više od sat vremena da stignemo do fabrike, mi smo uvek ustajale u 4 ujutro da bismo stigle na početak radnog vremena. Ja sam radila u fabrici koja se zvala Dirig (Dierig), u predionici („Spinnerei“), na mašinama koje su pravile konac. Radila sam na dve mašine. Pošto su špulne na kojima je bio konac bile na obe mašine u dva reda, neprestano sam trčala sa jednog do drugog kraja mašina. Uveče sam mrtva umorna pešačila nazad do logora. Hrane je bilo vrlo malo i ja sam stalno bila gladna.

**„SAMOUBISTVO NA
BODLJIKAVIM ŽICAMA“**

Žice su bile pod naponom.
Bila su to vremena kada su
zatočenici svoje patnje
skraćivali na njima.

HELGA
WEISSOVA

HELGA VEISSOVA, poznata umetnica koja je takođe bila zatočena u Aušvicu, autor je potresnih grafika o životu u logoru i načinima kojim su zatočenici prekraćivali muke

Da bih nekako došla do hrane, počela sam da kradem konac iz fabrike. Nekako sam nabavila igle za štrikanje, pa sam noću štrikala šalove, rukavice, kape i danju ih razmenjivala za hranu. Devojke koje su radile u kuhinji, imale su prilike da se snabdeju hranom, te su one bile izvor dodatne hrane. Znam da me je štrikanje spasilo od sigurne smrti. Negde kasno u jesen razbolela sam se od šarlaha, bolesti koja je zarazila skoro svakog u logoru. Odmah sam bila prebačena u Krankenzimmer, odnosno bolesničku sobu, gde je na svu sreću stalno bila medicinska sestra. Lekarka nas je pokatkad obilazila, za razliku od SS-ovaca koji su svake večeri pedantno brojali bolesnike. Ponekad su SS-ovci odvodili bolesnike. Ja sam, opet, imala neverovatnu sreću. Pošto sam lekarki štri-

kala džempere i ostale zimske stvari, ona me je zaštitila od SS-ovaca koji su i mene nekoliko puta pokušali da odnesu. Nakon što sam se izlečila od šarlaha, vrlo brzo sam dobila difteriju, te sam sledeća tri meseca provela u bolesničkoj sobi. Ta tri meseca su bila „najbolji“ period.

Krajem januara ili početkom februara 1945. godine, ruske trupe su se približile logoru, te su SS-ovci naredili evakuaciju. Dobili smo cipele sa drvenim đonom i neke otrcane kapute, pošto je zima bila u punom zamahu sa puno snega. Naravno da smo peške marširale uz strogu pratnju SS-vaca. Nakon pet dana marširanja, promrzle, gladne i žedne stigle smo u grad Paršnic (Parschnitz). Tu su nas poslali u fabrike gde smo radile pod mnogo gorim uslovima nego u Langenbilau-u. Ruske trupe su se povukle, a nas su posle otprilike mesec dana provedenih u teškom i mukotrpnom radu, pošto je trebalo radne snage u Dirigu, kamionom vratili iz Paršnica u Langenbilau. Povratni put je trajao samo tri sata. U Langenbilau-u smo nastavili rad starom rutinom od 6 ujutro do 6 uveče, sve dok nije osvanuo 8. maj 1945. godine. Straža oko logora je nestala i ubrzo smo ugledali prvog ruskog vojnika. On nam je saopštio da se rat završio i da smo slobodni. U prvi mah nismo bili svesni značenja njegovih reči, ali znam da taj dan neću nikada zaboraviti.

Moja rođaka Anica Šporer i ja odmah smo napustile logor. Presele smo se u neki stan, napušten od Nemaca. Oslobođenje je donelo i mnogo tragedija. Mnogi izgledali logoraši, nenavikli na normalnu hranu, nisu mogli da se odupru naglom izobilju, te su navalili na hranu, razboleli se od dizenterije i, na žalost, umrli.

Pošto je trebalo neko vreme da se formira transport za povratak kući, mi smo se vratili na posao u Dirigu. Ovog puta smo dobili platu, istina minimalnu, i otpusnicu da smo bili dobri radnici.

Sa jugoslovenskim transportom, koji je pošao iz Brna, vratila sam se kući krajem jula. Na putu za Suboticu, ja sam u Budimpešti saznala da je moj otac živ i da se vratio u Suboticu. Nikada neću zaboraviti njegovo lice kada sam ga ugledala na železničkoj stanici u Subotici.

Nakon povratka, jednog dana na ulici sam ugledala mog starog prijatelja Martina, koji se vratio iz logora – ali je izgubio ženu Liliku Hirš i devetomesečnog sina Pištu u Aušvicu.* Iz ruševina naših gubitaka, okrenuti prema budućnosti i ohrabreni našom uzajamnom ljubavi, Martin i ja smo, te jeseni 1946. godine, polako i mukotrpno počeli da gradimo zajednički život.

* Videti sećanje Žuže Marinković u knjizi „Mi smo preživeli... 3“, strane 124–129.

Eva ARSENIĆ

UKRADENA VEKNA SPASILA MI ŽIVOT

Rođena je 13. februara 1922. godine u Budimpešti, od oca Đeneš (Gyenes) Erna (Ernő), lekara, i majke Alise Polacsek (Alice Pollacsek).

Osnovnu školu i gimnaziju završila je u Budimpešti. Pošto nije mogla da se upiše na univerzitet izučila je fotografski zanat i završila jednogodišnju školu za nastavnika engleskog jezika.

U Beograd je došla 1945. godine i udala se za Jovana Arsenića, šumarskog inženjera, koji je umro 1970. godine. U

Beogradu je završila medicinski fakultet, specijalizirala je internu medicinu i magistrirala iz dijabetologije. Bila je primarijus. Osnivač je Društva za borbu protiv šećerne bolesti u Beogradu i Savetovišta za dijabetičare. U penziju je otišla sa mesta načelnika poliklinike Zavoda za hitna interna i cerebrovaskularna oboljenja.

Iz braka sa Jovanom Arsenićem ima sina Vladimira, lekara, dva unuka i jednu praunuku.

Odrasla sam okružena velikom ljubavlju, ali naučena disciplini i poslušnosti. Deda sa očeve strane, dr Jakob Grinblat (Grünblatt) takođe je bio lekar. Baka je bila domaćica. (U ono vreme mađarski Jevreji promenili su svoja prezimena u mađarska, i tom prilikom moj otac je uzeo prezime Đeneš).

Sa majčine strane upoznala sam i zapamtila dedu i babu. Deda je bio trgovac drvetom. Sa majčine strane „glava porodice“ zapravo je

bila prababa Marija. Ona je živela 95 godina. Imala je tri braka i dvanaestoro dece. U to vreme, u mladosti moje prababe, Mađarska je bila u sastavu Austrougarske. Članovi brojne porodice živeli su u raznim krajevima Austrougarske monarhije – neki u Čehoslovačkoj, neki u Jugoslaviji, neki u Rumuniji, neki u Mađarskoj. Svi su povremeno posećivali moju prababu Mariju tako da sam neke od njih i upoznala.

Veliki broj Jevreja u Budimpešti mnogo se trudio da bude asimiliran, jer su se osećali Mađarima jevrejske vere.

U mojoj porodici su se verski običaji poštovali: petkom uveče su se, uz očev blagoslov, palile sveće. O velikim praznicima otac je odlazio u sinagogu.

Osnovnu školu pohađala sam u Nemačkoj školi – Budimpešta („Reichsdeutsche Schule zu Budapest“). Imala sam izvanredne i učitelja i veroučitelja. Pod uticajem ovog potonjeg za praznik Pesah isključivo sam jela maces, a ne hleb i ništa što bi bilo spremljeno sa kvascem.

Posle završenog četvrtog razreda osnovne škole moj učitelj je savetovao mog oca da ne nastavim školovanje u toj školi, jer su već svuda bile izvešane Hitlerove slike tako da sam srednju školu učila u ženskoj gimnaziji („Mária Terézi leánygimnázium“), u kojoj sam i maturirala. Uzgred, istu školu je pohađala i u njoj maturirala i moja majka.

Moj otac je težio da i ja postanem lekar jer su njegovi i otac i deđa bili lekari, pa je želeo da to ostane tradicija. Ja sam to vrlo rado prihvatila i odlučila da ću kad-tad studirati medicinu. Naime, posle mature položene 1940. godine, to za mene kao Jevrejku nije bilo moguće.

Moj otac je, inače, bio pristalica socijalističkih shvatanja, koja sam ja preuzela od njega još u najranijoj mladosti.

Za vreme kratkotrajne Mađarske komune otac je bio asistent na fakultetu, bavio se histologijom, pravio izvanredne crteže. Posle toga je, naravno, odmah odstranjen sa fakulteta. Specijalizirao je pedijatriju i postao poznat i veoma omiljen stručnjak u toj oblasti.

Umro je mlad, 1937. godine, u 46. godini života.

Za vreme pohađanja gimnazije jedna moja školska drugarica, Ljiljana Konta, odvela me je u hor muzičke akademije gde su mi proverili glas i primili da pevam prvi sopran. U pitanju je bio ogroman hor, a pripremali smo za Uskrs Bahov oratorijum, jedne godine Pasiju po Mateju, a druge po Jovanu. To pevanje u horu ispunjavalo me je neverovatnim zadovoljstvom i redovno sam odlazila na probe i pevala na koncertima. Osim toga, u društvu u kome sam se kretala upoznala sam

se i sprijateljila sa mladim dirigentom Andrašom Korodijem koji je postavio kamerni hor. Pevali smo srednjovekovnu muziku: Madrigale Orlanda di Lasa i slično. Pevali smo i Bramsov „Liebeslieder Walzer“. Nisam pomenula da sam kao devojčica nekoliko godina uzimala časove klavira.

Posle mature, pošto, kao Jevrejka, nisam mogla da studiram bilo šta, a pogotovo medicinu, da ne bih bila besposlena išla sam na tečaj kuvanja i završila sam kod časnih sestara jednogodišnju privatnu školu za nastavnika engleskog jezika. Zaposlila sam se kod jednog poznatika fotografa koji je imao poznati atelje „Varkonji“ (Várkonyi) u centru Budimpešte. Izučila sam fotografski zanat, položila stručni ispit i postala sam kalfa.

Pošto smo posle rane očeve smrti u kući imali vrlo male prihode, samo od stanarine izdatih stanova, u kući koju je moja majka kupila od novca dobijenog od očevog životnog osiguranja, ja sam od svoje uštedevine (obučavala sam đake iz pojedinih predmeta) kupila sebi fotoapararat Rolleiflex automat i pribor za izrađivanje i kopiranje filmova, mali reflektor za atelje i počela sam da pravim fotografije, u prvom redu dece, i to naplaćivala od poručilaca. Uzgred, poznavalo me je dosta roditelja dece pošto je tata bio dečji lekar sa razgranatom praksom.

Moji roditelji su živeli u divnom braku, zavoleli su se u mladosti. Posle očeve smrti, majka je bila neutešna i pod uticajem jedne svoje prijateljice uključila se u sektu „Hristova braća“. Članovi te sekte su, uglavnom, proučavali i čitali Sveto pismo. Moja majka je u tome našla neku utehu i postala istaknuti član te zajednice. Znajući strane jezike uvek je sačekivala i bavila se gostima iz inostranstva. Govorila je nemački, francuski, engleski jezik.

Ja sam imala prilično veliko društvo, od kojeg je jedan broj pripadao mondenskom jevrejskom krugu. Preko svoje školske drugarice Marion Spiero upoznala sam mlađe članove mađarskih bogataških krugova, sopstvenika ogromnih čeličana na ostrvu Čepel (Csepel) na Dunavu kod Budimpešte, Manfreda Weissa i tekstilnog giganta Goldbergera. Većina njih imali su vile u najelitnijem delu Pešte, u ulici zvanoj Fašor, što u prevodu znači aleja. Tu su priređivani prijemi na kojima se društvo zabavljalo.

Drugi deo mog društva sastojao se većinom od studenata, među kojima je bilo puno nezadovoljnih, pristalica levičarskih ideja, koje sam ja još od mog pokojnog oca prihvatila. Redovno smo se sastajali, diskutovali. Stvoreni su kružoci u kojima smo izučavali levičarsku

literaturu i izvršavali određene zadatke. To je trajalo sve do momenta dok cela grupa nije uhapšena, 3. juna 1943. godine. Odvezli su nas u predgrađe Budimpešte gde smo bili smešteni u jednoj zgradi u ulici Šoroksari ut, čini mi se, u podrumu. Sedeli smo na slami, licem okrenuti zidu i nismo smeli da govorimo. Agenti batinaši su nas tamo dovezli i pozivali pojedince na ispitivanje, pri čemu su nas nemilosrdno tukli po tabanima, prstima ruku, upotrebljavali su nadraživanje strujom. Za mesec dana boravka u takozvanom DEF-u (Odseku za kontraobaveštajnu službu) to batinjanje sprovedeno je svakodnevno, uz ispitivanje, sve dok svako od nas nije potpisao neki od batinaša izdiktirani zapisnik. Zatim smo premešteni u istražni zatvor Konti – koji nosi naziv po ulici u kojoj se nalazio.

Suđenje je održano u višem vojnom sudu koji se nalazio na Margit Kerut (Körut). Tužilac je za sve učesnike tražio smrtnu kaznu. Na kraju sam osuđena na pet godina robije. U zatvoru Konti bili smo po više nas smešteni u jednoj ćeliji. Čuvari su bili vojnici. Pošto je to bio istražni zatvor, nismo dobijali ništa za večeru. Na proleće 1944. godine naša grupa, kao pravosnažno osuđena, prebačena je u ženski zatvor Marijanostra (Márianosztra). Taj zatvor se nalazio u brdima na severu Mađarske. U tom zatvoru smo se upoznale i sprijateljile sa grupom političkih zatvorenica iz raznih delova Mađarske.

U Marijanostri svo osoblje (čubarke i ostali) činile su časne sestre, dok su spoljni čuvari bili muškarci. Radile smo u polju i to nam je bilo skoro prijatno. Časne sestre su nam prilazile i pokušavale da nas preobrate na hrišćansku veru. Kada su Nemci okupirali Mađarsku, 19. marta 1944, izdvojene smo mi koje smo bile Jevrejke i odmah smo morale da nosimo žutu zvezdu. U junu iste godine prebačene smo u sabirni zatvor Đijte foghaz (Gyűjtő fogház) u Budimpešti, u koji su bili skupljeni svi Jevreji osuđenici iz cele Mađarske. Tu smo živele pod posebno strogim režimom, išle smo bose i usred leta smo nosile čojane zatorske uniforme obeležene žutom zvezdom. Ja sam radila kao spoljni radnik na održavanju čistoće i deljenju hrane. Među nama je bilo nekoliko drugarica koje su mogle da primaju pakete. Pošto smo bile u kolektivu mi smo tu hranu delile na sve nas. Bila sam jedna od onih koje su tu hranu raznosile krišom po ćelijama. Hranu sam prenosila u rukavu uniforme koji je bio zašiven sa donje strane. Posle boravka od kraja juna do oktobra, iz zatvora Đijte foghaz mi Jevrejke smo prebačene u tvrđavu Komarom, gde smo 20. oktobra predate Nemcima. Odatle smo utovarene u stočne vagona i odvezene u Nemačku, najpre u logor

Dahau (Dachau), to jest njegov deo zvani Alah (Allah). Tu smo ostale desetak dana a zatim smo transportovane u Bergen Belzen. Po dolasku u ovaj logor smeštene smo u barake u kojima su već bile Slovakinje Jevrejke. Kreveti su bili „na sprat“.

Boravka u Bergen Belzenu sećam se po nekim vrstama maltretiranja, mučenja. Pre svega se sećam jednog od prvih susreta sa jednim od nemačkih oficira. Pošto sam dobro govorila nemački, na zahtev naših drugarica, sa još jednom zatvorenicom istupile smo pred njega sa zahtevom da našu grupu tretiraju kao političke zatvorenike sa posebnim pravima. Nemač, iznenađen našim istupom, počeo je grubo da viče na nas da smo komunistički psi kojima će on pokazati njihova prava. No, srećom, ostalo je na tome. Činjenica je da nas nisu ošišali niti su nam oduzeli naše stvari. U početku smo bile smeštene u sasvim, za logorske prilike, pristojnim uslovima. Iz boravka u tom logoru sećam se nekih mučnih pojedinosti: zorom bi nas isterali na prebrojavanje, celapel (Zählappell). Zatim bismo stajale, na ciči zimi, nepokretne, tako da su neke od naših i padale.

Jedan broj nas bio je raspoređen na razne poslove. Ja sam radila u kuhinji u kojoj se pripremalo povrće: naša hrana je bila stočna repa. To se zvalo „Schälküche“. Pošto sam znala nemački bila sam određena da vodim računa o jednoj grupi nas koje smo radile. Ustajalo se u tri sata posle ponoći, čekalo se na red za umivanje, a u pet sati smo već morale da budemo na poslu.

Za vreme boravka u logoru je, kao i u zatvoru, sve funkcionisalo kao u takozvanom kolektivu. Bilo koja posebna hrana do koje smo došle delila se redom, po utvrđenom rasporedu. Ko bi se o to ogrešio bio bi prezren. Naša hrana bila je više nego oskudna i bedna: ujutro – neka crna tečnost, zvana kafa. Dobile bismo veknu hleba za nekoliko osoba (vremenom vekna je postajala sve manja, a broj učesnika sve veći). U podne – barena stočna repa, svakodnevno, a ponekad, valjda dva puta mesečno, dobile bismo neki kiseo kupus. Za večeru smo dobijale nekakav margarin, a nekada marmeladu.

Jednom prilikom, dok sam radila u kuhinji, pošlo mi je za rukom da dođem do čitave vekne hleba koju sam sakrila pod odeću. Nemač koji nas je redovno kontrolisao našao je tu veknu, oduzeo mi je i zato sam izbačena iz kuhinje, što mi je, ispostavilo se, spasilo život! Slučaj je hteo da se ubrzo posle toga pronela vest da je vođa logora (lagerälteste), zatvorenica Poljakinja, otrovana. Za taj događaj bilo je optuženo osoblje kuhinje i svi su, bez ikakvog suđenja, bili ubijeni.

Negde sredinom februara 1945. godine pojavio se prvi slučaj pegavca. Epidemija se širila kao požar i oni koji su oboleli mahom su i umirali. Što se naše ishrane tiče, porcije hrane su postale sve manje a vekne hleba su se delile na veći broj osoba, tako da smo, osim od pegavca, umirale i od gladi. Kako je epidemija uzimala sve više maha, najveći problem nam je bio kako da naše umrle iznesemo iz barake, jer su, na kraju, živi i mrtvi ležali izmešani. Jedan deo nas je koliko-toliko radio u „Gemüse Kommando“: posao se, zapravo, sastojao od transporta povrća do kuhinje. U tom poslu mi smo izigrali konje ili volove jer smo vukli i gurali kola u kojima se transportovalo povrće. U poslednje vreme, u baraci u kojoj smo tada bili, više nije bilo kreveta već smo ležali na golom podu. Hrane je bivalo sve manje poslednjih dana, iako mi nismo znali da su poslednji – gotovo ništa. Počelo je toplije vreme, što je ubrzalo procese raspadanja.

Tih prolećnih dana moja dobra drugarica Judita Kon iz Kluža (Kolozsvár) i ja razgovarale smo i predvidele našu skorašnju propast. Ja sam u to vreme bila krajnje malaksala, noge su mi bile sve u ranama. Tih dana praktično nije više bilo hrane, a što je još gore, ni vode...

I onda su nas 15. aprila 1945. godine oslobodili Englezi.

Neposredno pre njihovog ulaska u logor, videli smo istaknute bele zastave – čaršave.

Svi su blokovi bili zatvoreni, videli smo kako na jednom vozilu voze nemačkog oficira visokog ranga.

Oslobodioci su nam odmah podelili konzerve vrlo bogate ukusne hrane i odličnu čorbu. Kad smo tako izgladneli navalili na tu hranu svi smo se razboleli, sa teškim bolovima, a mnogi su i umrli, jer u tom izgladnelom stanju naš organizam nije podnosio jaku hranu, što niti smo znali mi, niti engleski vojnici.

Odmah su nas naprašili praškom za dezinfekciju. Svu zagađenu odeću smo bacili i ona je spaljena. Okupali smo se, dobili drugu odeću i prebačeni smo u kasarne u obližnjem mestu Bergen.

Na petnaest kilometara od logora, u mestu Falingbostel (Fallingbostel), nalazili su se jugoslovenski zarobljenici koji su dan kasnije, 16. aprila, oslobođeni. Oni su bili u znatno boljem stanju od nas logoraša i odlučili su da dođu u logor i da pomognu Jugoslovenkama. Naše drugarice su prihvatile pomoć pod uslovom da se ona odnosi i na nas Mađarice jer smo čitavo vreme delile istu sudbinu. Tako su nas obilazili, donosili hranu i odeću, organizovali pomoć za teško obolele a i veoma iznemogle, u koje sam spadala i ja.

Ja sam odmah dobila zadatak tumača – prevodioca. Dobila sam belu traku za rukav sa natpisom „INTERPRETER“. Tek što sam počela da objašnjavam engleskim vojnicima o zbivanjima u logoru, obolela sam od pegavca.

Tako sam u kasarni u Bergenu prebolela pegavac i oporavila se. Iz Bergena je grupa teže obolelih transportovana za Bad Reburg (Bad Rehbürg) na lečenje, iznemogli su prebačeni u Štajnhude am Mer (Steinhude am Meer), odmaralište u kojem smo bili smešteni u hotelima i dobijali vrlo bogatu hranu sa 5–6 obroka dnevno. Ovom grupom za oporavak rukovodio je Jovan Arsenić, moj budući muž.

On je u Štajnhudu vodio računa o smeštaju, ishrani i svim našim potrebama. Tako smo se i upoznali, zavoleli i odlučili da se uzmemo. Čak smo sklopili i predbračni ugovor, pri čemu su svedoci bili neki Jovanovi drugovi. Polako smo se oporavljali tako da je došlo vreme za povratak kući.

Pošli smo kući avgusta 1945. godine. Jovan i ja smo se rastali u Osijeku, on je otišao kući u Vinkovce, gde mu je živeo brat sa porodicom, a ja u Budimpeštu da nađem majku.

Kod sebe sam imala dokument na ruskom jeziku u kojem je pisalo da se vraćam kući iz logora. Pešačila sam oko 15 kilometara do Belog Manastira, a spavala na livadi pod drvetom. Kad sam prešla u Mađarsku, sela sam na voz za Peštu. U Peštu sam stigla 20. avgusta 1945. godine. Otišla sam u „našu kuću“ u Torocko (Torockó) ulici. Majka nije bila kod kuće, sačekala sam je na stepenicama na ulazu u kuću. Od članova moje porodice zatekla sam, osim moje majke, baku Ilku i tetku Margitu. Saznala sam da je prabaka Marija umrla 1943, u 95. godini života.

Ovo bi bio kraj moje kalvarije i sadržaj mojih sećanja kako sam preživela.

Kad sam došla kući, u Mađarskoj je vladala velika inflacija, pretila je glad. Dobijala sam hranu u jevrejskoj opštini. Odmah sam se upisala na medicinski fakultet. Sa Jovanom sam održavala kontakte i on mi je obećao da će mi poslati potrebna dokumenta za dolazak u Jugoslaviju.

Negde u oktobru 1945. stiglo mi je pismo sa dokumentom za useljenje u Jugoslaviju. Trebalo je da se prebacim kamionom koji je nosio hartiju za štampariju „Rad“ u Beogradu. Sve što sam našla za vredno zapakovala sam u jedan kovčeg i dva kofera i naznačenog dana sam napustila svoju majku i svoju domovinu.

Na granici se ispostavilo da mojoj propusnici nedostaje pečat pa su me odveli u OZNU (Odeljenje za zaštitu naroda). Srećom, u ovoj organizaciji je radila moja drugarica Vera Vajs, udata Štajner, sa kojom sam bila u zatvoru, tako da sam ubrzo prebačena u prihvatilište za raseljena lica. Pošto sam imala rane na potkolenicama, na intervenciju moje dobre prijateljice Magde Dušike Seneš smeštena sam u bolnicu.

Napokon, u novembru sam dobila dozvolu da krenem u Beograd.

Posle mnogih peripetija stigla sam u Beograd, na Jovinu adresu. Stanovali smo u iznajmljenom stanu. Drugi semestar medicinskih studija upisala sam 9. marta 1946. i istog dana smo se Jovan i ja „registrovali“, odnosno venčali. Naredne godine, 6. januara 1947, rodio nam se sin Vladimir, koji danas, kao lekar specijalista živi u Zrenjaninu. On ima dva sina i jednu unuku.

Po završetku studija medicine zaposlila sam se. Specijalizirala sam internu medicinu i magistrirala iz dijabetologije. Osnivač sam Društva za borbu protiv šećerne bolesti u Beogradu i osnivač Savetovaništa za dijabetičare. U penziju sam otišla sa mesta načelnika poliklinike Zavoda za hitna interna i cerebrovaskularna oboljenja.

Dina REMER

SPASIO ME TRANSPORT KOJI NISAM USPELA DA IZBEGNEM

Dina Remer je rođena u Somboru 1929. godine, od oca Geze Singera i majke Mirjam. U tom gradu živela je kao jedino dete u porodici, do izbijanja rata, da bi okupacijom Bačke od strane Mađara i potom dolaska Nemaca, porodica bila ugrožena i deportirana.

U Holokoustu su joj stradala oba roditelja i svi članovi šire porodice.

Po povratku iz zatočeništva u nemačkim logorima, živela je u Subotici, a septembra 1948. godine preselila se u Beograd i upisala studije medicine. Decembra iste godine, iselila se u Izrael, gde je 1952. godine završila medicinsku školu i do penzionisanja radila u zdravstvu.

U braku sa Đurom (Jichak) Remerom ima dve ćerke i šestoro unučadi.

Živi u Izraelu.

U danima moga detinjstva Sombor je imao oko 30000 stanovnika. To je bio prijatan i miran grad, sa nekoliko monumentalnih građevina. Dok je Sombor bio pod austro-ugarskom vlašću, bio je sedište županije. Većinu stanovnika činili su Mađari, u priličnom broju bilo je i Srba i oko 1200 Jevreja.

U kući smo govorili mađarski jezik, dok smo mi deca u zabavištu i u školi govorili srpski, koji je bio službeni jezik. Većina mojih prijatelja bili su Jevreji.

Tata je bio knjigovođa, a to je bilo i majčino zanimanje. Oboje su zajedno radili u velikoj firmi. Otac je bio ćutljiv čovek, veoma je voleo svoj posao i u kući se mnogo pričalo o problemima na poslu. Hobi mog oca bio je gajenje kaktusa, kojih smo u kući imali na desetine. Sećam se da sam sa tatom često išla do rasadnika, gde je on birao kaktuse. Takođe, voleo je da tka tepihe, tako da smo imali dosta izrađenih njegovom rukom. Mama je vezla goblene. Ona je celog svog života radila posao knjigovođe, koji je vrlo stručno obavljala, a u stvari je to bio njen hobi. Volela je knjige i stalno je čitala. U kuhinju nije ulazila, domaćinstvo je vodila moja baka – mamina mama. Otprilike od moje pete godine, živeli smo na drugom spratu zgrade u čijem se prizemlju nalazila prodavnica za veleprodaju materijala za nameštaj – radno mesto mojih roditelja. Oni su u osam sati silazili u prodavnicu, a u dvanaest časova se vraćali, u 16 ponovo odlazili na posao i radili do 18 časova.

Moja mama je imala astmu, tako da zimi nije mogla da ide na posao, a u kući su se gomilale knjigovodstvene knjige, pošto je posao obavljala u našem stanu. Vlasnik firme, Jevrejin, veoma ju je cenio. Znala je nemački, tako da je i na tom jeziku, osim srpskog i mađarskog, izvanredno brzo kucala na pisaćoj mašini i znala je stenografiju. U svojoj porodici mama je bila najmlađa od osmoro sestara i braće. Deda sa mamine strane umro je pre nego što sam se ja rodila. Mamina porodica je u Somboru živela oko 70 godina. Njene sestre i braća sa svojim porodicama živeli su u gradovima Vojvodine i u Beogradu. Oni su nas često posećivali da bi videli baku i nas.

Moja baka je bila veoma vesela žena; svakog dana je na pijacu išla sa kućnom pomoćnicom. Sve prodavačice na pijaci su je poznavale i sa njima je razgovorala o njihovim porodičnim problemima. Oblačila se samo u tamno. Znala je mađarski i tek po koju reč na srpskom. Međutim, kada su nas 1941. godine Mađari okupirali, iz otpora prema okupatoru i na pijaci je počela da priča na srpskom jeziku.

Naša porodica nije bila religiozna. Sa bakom sam ponekad išla u sinagogu. Kod mog dede i bake sa tatine strane pripremala se košer hrana. Bili su pobožni. Oni su živeli u Novom Sadu i kod njih smo išli veoma često za praznike. Na Pesah Sederu sam uvek ja bila ta koja je govorila "*Ma ništana*". Bila sam njihova jedina unuka. Bila sam mrša-

va i razmažena devojčica i nisam htela da jedem. Baka i deda su želeli da se malo ugojim dok sam bivala kod njih. Odlučili su da za mene kupe hranu koja se ne postavlja na trpezama u njihovoj kući. Pretpostavljajući da volim šunku, kupili su je za mene i stavili na hleb namažan puterom, sve to zajedno sa papirom stavili na stolicu, a ne na sto i ne na tanjir!

DINA prilikom odlaska u obdanište kao četvorogodišnjica

ujutro je otišao da kupi novine. Kada se vratio, histerično je lupao na vratima od spavaće sobe mojih roditelja i vikao da je izbio rat. Ja sam imala deset godina i nije mi bilo jasno šta je to rat. Moji roditelji su bili veoma uzbuđeni i govorilo se o nekom Hitleru. Ne znam da li su odrasli mislili da će se rat proširiti i do nas.

Antisemitizam sam počela da osećam 1940. godine. Te godine u Jugoslaviji je donesen zakon „Numerus clausus“.

U prvom razredu gimnazije bilo nas je 5–6 jevrejskih učenika; po novom zakonu ostalo nas je dvoje.

Nemci su zauzeli Jugoslaviju aprila 1941. godine. Bačku su okupirali Mađari.

Mađarska vojska je zauzela Sombor bez ikakve borbe. Moji roditelji su bili pod velikom tenzijom – šta će biti?! Mađarski vojnici su

U Somboru sam išla u zabavište i osnovnu školu. Osnovna škola je trajala četiri godine i završila sam je sa jedanaest godina. Tada sam pošla u srednju školu. Imala sam i drugarice koje nisu bile Jevrejke. Išla sam kod njih kući, i one bi dolazile kod mene, mada su većina mojih prijatelja tokom detinjstva bili Jevreji. Takav je bio slučaj i sa mojim roditeljima. Mama, koja je rođena u Somboru, imala je nekoliko drugarica Mađarica sa kojima je išla u školu, ali društvo mojih roditelja je bilo jevrejsko.

Rat je malo pomalo ulazio u moju svest; precizno se sećam slike od 1. septembra 1939. godine. Kod nas je u gostima bio mamin brat koji je živeo u Beogradu. Rano

ubrzo počeli da pucaju na sve strane, pod izgovorom da se po kućama kriju jugoslovenski vojnici. Mi smo živeli u kući koja se nalazila na glavnom trgu. Na ulicama se nije smelo kretati. Kroz otvore žaluzina videli smo da su Mađari postavili top uperen na našu kuću. Odjednom su počeli da lupaju na naša ulazna vrata i upali u naš stan; strašno su vikali da se iz tog stana pucalo na njih! Tata je odgovorio da je to nemoguće, jer mi uopšte nemamo oružje. Jedan vojnik ga je tako jako ošamario da je moj tata pao na pod. To je bilo za mene zastrašujuće, to da neko tuče moga oca.

Tada su nam rekli da moramo da napustimo stan i da iz njega ne iznesemo ništa. Dali su nam neki zapis da smemo da se krećemo ulicama, na kojima inače nije bilo žive duše. Tada sam prvi put videla leš čoveka. Posle desetak minuta pešačenja stigli smo do kuće mamine veoma dobre prijateljice, Mađarice, udovice čiji je muž bio bogati Jevrejin. Pozvonili smo na kapiji, a već smo čuli iz kuće buku

Sa ocem na letovanju u Durovniku

glasova, pevanje i muziku. Mamina drugarica je bila zaprepašćena kada nas je ugledala. Rekli smo joj da smo proterani i da nemamo gde da se smestimo. Ona nam je saopštila da joj je veoma žao što ne može da nas pusti u kuću, jer ona slavi sa mađarskim oficirima oslobođenje od Jugoslovena! Našli smo sklonište kod jedne Jevrejske porodice.

Iz ove epizode se vidi da su Jevreji mogli da se oslone uglavnom samo na Jevreje.

Posle 5–6 dana smeli smo da se vratimo u naš stan koji su mađarski vojnici dosta oštetili.

Ja sam septembra 1941. godine nastavila da pohađam školu; učilo se na mađarskom jeziku, što za mene nije predstavljalo problem.

Posle prve traume vezane za susret sa mađarskom okupacijom, život nam se nastavio uobičajenim tokom. Roditelji su radili na njihovom radnom mestu, ja sam učila. Ali to je tako meni izgledalo.

Za moje roditelje sve je bilo drugačije. Dva brata i sestra sa porodicama živeli su u onim delovima Jugoslavije koji su bili pod nemačkom okupacijom. Sestra i njen muž su ubijeni u Beogradu zajedno sa drugim Jevrejima. Mamin brat sa ženom uspeo je, juna 1941. godine, da prebегne u Bačku i da dođe kod nas u Sombor. Živeli su kod nas nekoliko meseci, dok nisu iznajmili stan. Taj ujak je sledeće godine odveden na prinudni rad i tokom rata ubijen.

Imala sam ujaka u Banatu, koji je bio okupiran od strane Nemaca. On i njegova žena, sa svim Jevrejima tog dela Banata, bili su zatvoreni u sinagogi; pod veoma teškim uslovima, zahvaljujući tome što je jednom nemačkom vojniku platio ogromnu svotu novca, on i žena su uspeli da budu prebačeni preko Tise u Bačku. Odmah su došli kod nas. Njihovim dolaskom u našem stanu postalo je veoma tesno. U svakoj sobi je živela po jedna porodica. Posle mesec-dva oba ujaka su iznajmila stan.

Nemci su Mađarsku okupirali 10. marta 1944. godine. Od tada su munjevitom brzinom počeli da se nižu brojni i teški događaji.

Od početka aprila svi smo morali da nosimo žute oznake prišivene na odela spreda i pozadi. Kada sam prvi put ušla u svoj razred sa žutom oznakom, drugarica koja je tri godine sedela sa mnom u klupi, prešla je u drugu klupu. Bilo je ponižavajuće ići ulicom sa oznakom koja govori da osobu koja je njome obeležena, treba mrzeti. Za nedelju dana bilo je Jevrejima zabranjeno pohađanje škole.

Krajem aprila počela su hapšenja jevrejskih porodica. Mama i baka su spakovale stvari za koje su mislile da će nam biti potrebne. Kuda će nas voditi – nismo imali pojma.

Grad je bio zatvoren ta tri dana dok je vojska pokupila sve Jevreje Sombora. Neke slike su nam se duboko urezale u sećanje. Sa prozora našeg stana videla sam kako sprovode Jevreje sa prtljagom, opkoljene vojnicima. Gledala sam ljude, koje sam celoga života poznavala, u bednom stanju. Videla sam pred sobom proterivanje. Trećeg dana hapšenja došli su Mađari po nas. Vukli smo teške stvari. Odveli su nas u neki prazni, ogromni magazin koji je već bio prepun Jevreja. Iste večeri odveli su nas na železničku stanicu, koja je bila dosta udaljena. Išli smo mračnim ulicama opkoljeni sa mnogo vojnika koji su nas stalno požurivali. Moja stara baka je jedva išla, čak je ostavila i neki prtljag na ulici. Dva do tri sata je trajalo putovanje vozom do Baje. Smestili su nas u jedno ogromno skladište za žito. Mi smo bili na drugom spratu, gde smo spavali na podu na ćebadima koje smo poneli. Na tom mestu

smo bili oko mesec dana. Ne znam gde su se spremali obroci, ali je hrana bila dovoljna za sve nas. U mojim očima, u očima devojčice od četrnaest i po godina, boravak u Baji nije izgledao tragično, jer sam bila stalno sa svojim prijateljima, a ležanje na podu nije mi bilo strašno. Mada mama nije imala nijedan napad astme, ali njoj, a pogotovo mojoj staroj baki, bilo je teško na podu. Život se sve više srozavao.

Jednog jutra probudila nas je vika na nemačkom jeziku da ustane-mo; da se brzo spakujemo i krenemo. Za jedan sat zgrada se ispraznila i mi smo svi bili na putu ka železničkoj stanici. Tamo nas je čekao voz sa vagonima za stoku, u koje su nas Nemci gurali i vikali da još i još ljudi uđe u njih. Bilo nas je oko sedamdeset. Tako smo bili strpani da je jedva bilo mesta za sedenje. Mama, baka i ja smo bile zajedno. Tata je bio na drugome mestu. Ubrzo je voz krenuo. Nismo imali pojma kuda putujemo. Neki su uspeli da se popnu na prtljag i dospeli do malog prozora. Oni su nam javljali kroz koje stanice prolazimo i u kom pravcu idemo.

Prešli smo austrijsku granicu i stali u Viner Nojštatu (Wiener Neustatt). Tada su nam Nemci prvi put otvorili vrata od vagona i naredili da siđu porodice koje su sposobne za rad na polju. Nemci su puštali samo porodice mladih i snažnijih. Teško mi je bilo upotrebiti reč „selekcija“ kada govorim o Viner Nojštatu, jer je za dva dana ta reč dobila potpuno drugo značenje. Nemci nisu pustili našu porodicu da siđe. Nismo se ni borili da siđemo, jer nismo znali gde nas voz odvodi. U vagonu, napunjenom u Baji sa sedamdeset ljudi, bila je samo jedna kanta sa vodom koja se za tri dana puta brzo ispraznila. Za fiziološke potrebe bila je određena druga kanta koja se brzo napunila. U vagonu je tokom putovanja umrlo troje starih ljudi. Moja baka je veoma patila. Sedele smo tri dana na prtljagu, a vazduha nije bilo dovoljno. Smrad nas je gušio; nije bilo nikakve hrane.

U Aušvic smo stigli predveče; spolja su otvorili vrata vagona. Dole su stajali ljudi u prugastoj odeći, potpuno odsečene kose sa prugastim kapama. To je bila zatvorska odeća, koju sam poznavala iz fil-mova. Ti ljudi su se drali na nas, terajući nas iz vagona i pritom vičući da sa sobom ne nosimo ništa. Silazeći, uplašeni od vike zarobljenika, neki su pali, a oni koji su nailazili za njima gazili su preko njih. Sišli smo na asfaltiranu cestu, dugačku i široku. Na razdaljini od nekoliko metara, jedan do drugog su stajali SS-ovci sa psima na povocima. Psi su strašno lajali. Sva ta scena je bila osvetljena jakim svetlom. To je bio uvod u pakao. Ništa mi nije bilo jasno, osim da je tu strašno.

Vikali su na nas da muškarci stanu posebno a žene zasebno, po pet ljudi u redu. Stala sam sa majkom i bakom u red. Ne znam ko je stajao ispred, niti pored nas, samo znam da smo polako išle napred. Odjednom smo bile u prvom redu a preko puta nas je stajalo 4–5 nemačkih oficira. Jedan od njih bi pogledao na osobu ispred sebe i prstom je pokazivao ili levo ili desno. Svako bi shvatio iz tih pokreta, kuda treba da ide. Tu već nije bilo vike, psi već nisu lajali, bila je mrtva tišina. Meni, a posle mene mami, oficir je pokazao na desno. Sve se odvijalo kao u nekom snu – tako brzo, a i tako sporo. Bake više nije bilo kraj nas.

Dosta dugo pešačile smo na putu, oko kojeg se sa obe strane nalazila veoma visoka ograda od žica, sa tablama na kojim je bila oznaka da je tu struja. Ja sam se približila majci, strašno uplašena; nekako sam osetila da se nalazimo u životnoj opasnosti. Svatile smo instinktivno da ako bilo šta uradimo samo malo drugačije od onoga što nam je rečeno, ili samo nagovešteno na bilo kakav način, uglavnom urlikanjem na nemačkom, umrećemo. Nisam znala ni kako, ni zašto, ali sam osećala da smo stigli na užasno mesto. Psi su lajali, a Nemci su vikali: „Los, los, los!“

Stotine žena među kojima smo i mi bile, stigle su do jedne velike zgrade. Unutra je bila ogromna dvorana; sa strane su sedele žene, koje su nam naredile da se potpuno skinemo. One su nas obrijale. Tražila sam mamu, ali nje nije bilo. Odjednom sam čula kako me ona zove. Okrenula sam se prema pravcu odakle je dolazio glas; ona je stajala kraj mene, ali ja je nisam prepoznala. Bila je obrijana i gola. Ušle smo u kupatilo i iz tuševa je izašla voda, a ne gas. Pri izlazu nam je bačena haljina. Ja sam dobila ogromnu haljinu. Mama je iscepala jedan deo haljine da bi mogla da u njoj hoda. Dugo smo pešačile do logora „C“. U logoru „C“, sa obe strane puta su bile zgrade. Sve zgrade u nemačkim logorima su se zvale „Blok“. Nas su stavili u „Blok 23“. Bilo je trideset „blokova“ u celom logoru. U „Bloku 23“ nije bilo kreveta na sprat. Spavale smo na podu, na golom betonu, strahovito stisnute. Bilo je oko 1000 žena. Nije bilo dovoljno mesta da se ispružimo.

U Aušvic smo stigle 1. juna 1944. godine. Svakodnevni mučni život je počeo u ranu zoru groznom bukom zviždaljki i deranja kapoa da ustanemo i izađemo. U jednom od blokova nalazio se niz klozeta, u stvari rupa u betonu, pored je bio blok sa nizom česama. Uz pisak zviždaljke i viku, postavili su nas u redove od po pet žena, svaki kraj svoga bloka. Stajali smo po dva, tri, četiri sata. Nemci su nas prebrojavali. To se zvao „apel“. U logoru „C“ je bilo oko 30000 žena. Dva SS-ovca su

nas prebrojavala. U zoru je bilo strašno hladno, a kada bi sunce izašlo bilo je veoma toplo. Ponekad je pljuštala kiša. Nismo smele da sedemo, niti da se pomerimo. Jednom sam se onesvestila, a žene koje su bile kraj mene drmale su me da se što pre osvestim, da me slučajno kapoi ne bi videli. Ponekad se broj zatočenika nije poklapao sa brojem sa kojim su Nemci raspolagali, pa bi počelo ponovno prebrojavanje. U tim slučajevima bilo je i kažnjavanje. Sve (30000 žena) smo morale da kleknemo i držimo ruke iznad glave.

Posle prebrojavanja nastavljale smo da stojimo u redu po pet žena. Delili su hranu. Dobijale smo parče tvrdog hleba i crnu tečnost, koju su zvali kafa. Kapoi su iz ogromnog lonca sipali kafu a uveče smo na isti način dobijali supu (u lonac od litar i po do dva litra u redu za pet ljudi). Kada sam stajala četvrta ili peta u redu sa strepnjom sam brojala gutljaje žena ispred mene, da li će u loncu ostati i nešto za mene. Pošto nam je to parče hleba koje smo dobijali bilo za čitav dan, u prvim danima sa mamom sam rešila da jedan hleb pojedem odmah, a drugi preko dana. To nismo mogle da sprovedemo. Bile smo tako gladne da nismo mogle da odmah ne pojedemo i drugi hleb. Sećam se da su nam jednom ukrali hleb. Hrana je bila očajna, ali sam ja od prvoga dana pojela sve što bi mi se dalo. Preko celoga dana nismo smeli da uđemo u blok; vrtele smo se okolo ili ležale na zemlji. Posle večernjeg apela i supe, puštali bi nas u blok. Svake večeri je bila strašna jurnjava da zauzmemo mesto na podu.

Moja mama je posle dve nedelje dobila strašan proliv (proliv je bio bolest logora, zbog nemogućeg jela i stresa). Iz dana u dan, stanje joj se pogoršavalo. Došla je u stanje da je kapoi nisu terali van bloka. Bolesnici su ležali u jednom delu bloka. Nisu ih ni sa čim lečili. Dobijali su istu hranu, kao i ostali. Preko dana je nisam viđala, jer je bilo zabranjeno da se ulazi u blok. Uveče sam trčala da budem sa njom. Posle sam morala da tražim mesto, gde bi mogla da spavam. Mama moje najbolje drugarice obećala mi je da će čuvati mali prostor pored njih, dok ću ići da posetim svoju majku. Jedne večeri kada sam ih našla u toj gužvi, rekla mi je: „Bebi, ovde je drugi svet, svako bi trebalo da se brine za sebe. Ja ti ne mogu čuvati mesto na podu“. Mislim da mi je mama ležala bolesna već nedelju ili deset dana, kada je usledila velika selekcija. Posle jutarnjeg apela, dobile smo naredbu da se skinemo gole, haljinu da držimo u ruci, a ruke nad glavom. Ulazile smo u blok jedna po jedna. Sa obe strane su stajali SS-ovci i gledali ko je još spo-

soban za posao, a ko je bio tako mršav da im više nije potreban. Mršavi nisu ušli u blok. Posle ove selekcije, blok je bio poluprazan.

Kada smo ulazili sporo u blok, sa strane sam ugledala mamu. Sve bolesnice su izneli iz bloka i one su ležale na zemlji. Ja sam dotrčala do nje i pokušala sam da je dignem, ali je ona stalno padala od slabosti. Ostavila sam je, jer je kapo vikala na mene i digla korbač da se vratim u red. Mamu sam još jednom videla kada se smelo izaći iz bloka. Pitala sam: „Blokelteste“ („Odgovorna za blok“), gde su oni koji nisu ušli u blok? Uputila me je na zadnji blok u logoru. Ja sam se videla sa mamom, ali o tom susretu ne mogu da govorim. Taj događaj je meni bio i ostao užasno bolan i traumatičan. Od toga dana bila sam sama. Bila sam zajedno sa ženama iz moga grada, ali sam se osećala usamljenom.

Nemci su s vremena na vreme izabirali žene za posao, za razna radna mesta u Nemačkoj. Grupe su bile sastavljane od 200–300 žena. Tako sam ja jednom izabrana, ali umesto da nas odvedu na železničku stanicu, prebacili su nas iz logora „C“ u logor „B-3“. Ja sam tamo srela svoju tetku Elu, sestru moga oca, i prešla u njen blok. Sa njom sam bila do dana oslobođenja. Ubeđena sam da bez nje ja ne bih ostala u životu. Ona mi nije mogla pomoći fizički, ali duševno mi je bila ogroman oslonac. Konačno, nisam bila sama.

Moja tetka se držala principa: „Mi za Nemce nećemo raditi“. Svaki put kada bi nas izabrali za transport, nekako smo uspevale da pobegnemo. Ja sam radila kako me je ona savetovala. Bila sam sretna da imam stariju osobu rođaku pored sebe. Ja još nisam imala petnaest godina. Jednom nismo uspele da se izvučemo; sada sam svesna da je to bilo na našu sreću. Bile smo prebačene u logor „A“, koji se nalazio kraj železničke stanice. U logoru „A“ su bile žene koje su na rukama imale tetovažu i one bi izlazile iz logora na razna radna mesta u okolini. One su tačno znale šta se dešava u Aušvicu, znale su za gasne komore i krematorijum. Kada sam bila u logoru „C“, starešina barake i kapoi govorili su da ako ne radimo šta su od nas zahtevali, završićemo u onom crnom dimu koji je i danju i noću lebdeo nad Aušvicem. One su vikale: „Tamo gore gôre vaše majke i deca!“ Tada sam mislila, kao i drugi, da kapoi hoće da nas zastraše, a da nam ne govore o nečemu što se stvarno dešava.

Čitav dan bile smo zatvorene u bloku, u lageru „A“. Uveče bi se pojavila moja ujna kraj prozora. Dugo bismo pričale. Ona nam je rekla da je Aušvic logor za istrebljenje, u kojem ubijaju sve starce i decu i nesposobne za rad. Takođe nam je rekla da treba da budemo srećne što

odlazimo iz tog pakla. Tetka bi cele noći plakala i drhtala od straha. Svih meseci provedenih u Aušvicu (mi uopšte nismo znale da se logor tako zove), u gladi, tuči i vici od ujne smo saznale da sva ta muka nije ništa u poređenju sa tim šta može da nam se desi. Plakala sam za mojom majkom i bakom.

Sutradan su nas odveli na železničku stanicu. Vozili smo se tri dana u vagonu za stoku. Ovog puta vagoni su bili bez krova, tako da nije bilo zagušljivo. Stigle smo u neki logor koji je bio potpuno drugačiji od Aušvica. Logor je bio ograđen žičanom ogradom, ali u njoj nije bilo struje. Oko logora, sve do ograde, bila je šuma (u Aušvicu oko logara nije bilo ničega). Ovde nikada nije bilo apela, nisu nas prebrojavali, hrana je bila nešto bolja; bile smo smeštene u ogromne šatore; Nemce smo jedva videle. Ostale smo u šatorima oko dva meseca, sve do trenutka kada je strašna oluja na nas oborila šatore. Prebacili su nas u drvene blokove.

Taj logor je bio Bergen-Belzen. Logor je bio rezervat za radnike na raznim mestima u Nemačkoj. Moja tetka i ja nekako smo uspevale da izbegnemo iz transporta. Blokovi bi se delimično ispraznili, tako da su nas prebacivali Nemci iz bloka u blok. Zbog toga smo došle u situaciju da više nismo poznavale nikoga. Niko nije znao ničije ime. Bilo je žena iz Poljske, Francuske, Grčke, Mađarske i drugih zemalja (Jevrejki iz svih evropskih država koje su okupirali Nemci). Kako su meseci prolazili, stizalo je sve više zarobljenika – Jevreja iz logora u Poljskoj, gde su već bili Rusi. Spavali smo na podu i postajalo je sve tešnje. U spavanju smo jedva uspevale da opružimo noge. Delili su sve manje i manje hrane. Mi smo bivale sve mršavije. Bile smo sa sve manje snage; vladala je opšta apatija. Nikoga nije bilo briga

Početak novog života: fotografija sa venčanja DINE i JICAHA REMERA u Izraelu avgusta 1952. godine

za drugog. Samo da on proživi dan. Bila je strašna zima na severo-zapadu Evrope. Bergen-Belzen se nalazi nedaleko od Hanovera. U decembru je svako dobio po jedno tanko ćebe. Ono bi danju služilo da se njime umotamo (imala sam letnju haljinu na golom telu, koju sam dobila pre šest meseci u Aušvicu). Noću mi je ćebe služilo kao pokri-vač kada bih ležala na podu.

Od avgusta, kada smo stigle u Bergen-Belzen, do aprila, jednom su nas odveli da se tuširamo. Bile smo strahovito prljave. Moja haljina je bila delimično pocepana, na nogama sam nosila drvene, teške klompe. Bile smo prekrivene sa hiljadama vašiju! Dobijale smo sve manje za ishranu: parče hleba ujutro i supu uveče. Ko tamo nije bio ne može da razume šta je to glad. U februaru je počela epidemija tifusa. Umrlo je puno njih. Svakog jutra oni koji bi ustali bili su još živi, a oni koji su nastavili da leže, bili su ili mrtvi ili u komi. Tetka i ja bismo izlazile, tačnije – isteturale bismo iz barake. Bilo je veoma hladno i padao je sneg. Čekale smo da pokupe mrtve, a posle smo se vraćale i iznemogle legle. Mrtve su bacale na gomilu ispred barake. Posle bi došli oni čiji je posao bio da odvuku mrtve sa gomile u krematorijum ili u rovove, gde su ih zakopavali. Ljudi koji su vukli mrtvace, takođe nisu bili daleko od smrti.

Bergen-Belzen se nalazi nedaleko od Hanovera i Hamburga. Amerikanci i Englezi su i danju i noću bombardovali ove gradove. Jeste da smo se bojale da bombe mogu da padnu i na nas, ali sam sa tetkom Elom govorila da to nije bitno; samo da Nemci pate i da što pre dođe do oslobođenja.

U martu je počela nekakva anarhija u logoru: bilo je mnogo manje nemačkih vojnika. Hranu, to jest kafu i hleb ujutro i supu uveče, ponekad uopšte nisu delili. Mi smo bile strašno gladne i mršave, tako da nam je bilo veoma teško da se pokrećemo. Više nismo imale snage ni da ubijamo vaši. Bile smo apatične, često bi me Ela zagrlila i ja nju; malo smo govorile, nismo imale o čemu, a nismo imale ni snage.

U bloku je na podu bivalo sve više mesta; ljudi su umirali. Ko je umro a ko je blizu smrti znale smo po tome što na umrlima nije bilo vaši (vaške odlaze sa mrtvaca!). Jednog jutra sam se probudila, moja tetka je ležala kraj mene kao i obično, ali na njoj nije bilo vaši! Izašla sam iz bloka i udaljila se koliko sam imala snage. Čekala sam, ležeći na zemlji, da iznesu mrtvace. Nisam mogla da podnesem prizor da je vidim kako je vuku po zemlji. Ona je bila mesecima u ljubičastoj haljini. Kada sam se vraćala u blok, na brdu leševa videla sam ljubičastu

haljinu. Brdo leševa je raslo, jer su ljudi brže umirali, nego što su odnosili leševe.

Spomenik sećanja na groblju u Somboru za Jevreje iz ovog grada stradale u Holokaustu, na kojem se nalaze i imena roditelja i bake DININE REMER

Ušla sam u blok i srušila se na pod. Bila sam toliko očajna da nisam mogla ni da plačem. Posle nekog vremena čula sam, spolja, nepoznate zvuke i veliku viku. Izašla sam i videla – na tri metra od mene stajao je ogroman tenk! Do danas se sećam zapanjenih pogleda vojnika. Oni su gledali na nas i nisu znali kakva su to stvorenja – prljavi kosturi, koji se nekako kreću. Sa tenkova su nam bacali svu hranu koju su imali. One koje su imale više snage od mene, navalile su... Ja sam se plašila da se približim jer sam se bojala da me ne ugruvaju. Nisam imala snage da se izborim za hranu. To je, ispostavilo se, bila moja sreća. Oni koji su jeli iz konzervi, u kojima je bilo masnog mesa i pasulja, dobili su strašan proliv. Posle manje od jednoga dana Englezi su nam delili hranu koja je odgovarala našim bolesnim crevima. Ipak, čini mi se da je od svega što su Englezi učinili za nas bilo najvažnije to što su nas zapražili DDT (deditijem) i oslobodili nas od vaški.

Došao je i dan oslobođenja: bio je to 15. april 1945. godine. Ne-daleko od Bergen-Belzena nalazio se logor ratnih zarobljenika. Među njima su bili i jugoslovnski ratni zarobljenici od 1941. godine. Oni su

došli u Bergen-Belzen i tražili Jugoslovane. Stigli su i u moj blok i upisali moje ime. Sećam se osećanja koje sam imala kada me je neko pitao za ime! Ja sam bila bez imena oko godinu dana. Bila sam anonimna osoba do koje nikome nije bilo stalo. Nikada nisam pomišljala da neću prebroditi taj užas, ali sam imala osećanje da sam bukvalno niko i ništa.

Jugoslovenski oficiri su se vratili nakon nekoliko dana i kada su videli moje stanje, odneli su me u bolnicu. Tamo sam ležala oko dva meseca.

Svi zarobljenici Bergen-Belzena su preneti u veliki logor koji je pre služio nemačkoj vojsci. Jugoslovenske žene su smeštene u jednu, a muškarci u drugu zgradu.

Naš zajednički logor u Bergen-Belzenu, čim je poslednji čovek iz njega prenesen, Englezi su spalili do temelja.

Sredinom avgusta 1945. svi Jugosloveni su vraćeni u Jugoslaviju.

DINA sa suprugom, danas

Ja sam se vratila u Sombor. Kamion me je doveo na glavni trg, pred kuću u kojoj smo stanovali i odakle sam odvedena. Na prozoru su još uvek visile naše zavese, ali sa prozora su gledali muškarac i žena koje nisam poznavala. Shvatila sam da u našem stanu stanuju ljudi i da u njega više ne mogu da uđem. Stajala sam na ulici i nisam znala kuda da krenem. Otišla sam kod jedne srpske porodice sa kojom su moji roditelji radili. Oni su me veoma srdačno primili. U kancelariji Jevrejske opštine postojali su spiskovi, imena Jevreja iz raznih krajeva Jugoslavije, koji su se vratili. U spisku sam našla i svog ujaka u Subotici. Otišla sam kod njega. Ne samo da se ujak vratio iz Nemačke, već i njegova žena i ćerka. U našoj najbližoj porodici bilo je 26 osoba. Od njih su ostali u životu petoro, uključujući i mene. Ujak se veoma brinuo o meni, ali je 1947. godine umro.

Završila sam gimnaziju, maturirala i upisala se na Medicinski fakultet u Beogradu.

Decembra 1948. godine iselila sam se u Izrael. Nastanila sam se u Jerusalimu, sa namerom da nastavim sa studijama. Ubrzo sam uvidela da su mali uslovi da studiram na Univerzitetu, prvenstveno zbog nemanja sredstava. Za život sam zarađivala radeći kao kućna pomoćnica. Mogla sam da se oslonim samo na sebe, jer nisam imala nikoga.

DININA ćerka MIHAL sa mužem AVIJEM i troje njihove dece – IRANOM, NETOM i NIROM

bila Jevrejka. Sada živim u državi Jevreja, koja je ostvarena posle 2000 godina, možda i zbog Shoa.

U penziju sam otišla 31. decembra 1990. godine.

Upisala sam školu za medicinske sestre, a 1952. godine završila sam tri godine studija.

Udala sam se za Jichaka (Đuro) Reme-
ra, rodom iz Novog Sada. Imamo dve ćerke i šestoro unučadi.

Na porodičnim svečanostima, gledajući i uživajući u mojoj lepoj i uspešnoj porodici, mislim u sebi da sam ja pobedila Hitlera.

Sve užasne tegobe i patnje došle su samo i isključivo zato što sam

Vera ŠTAJN

HVALA NEMICI HILDI MILER

*V*era-Estera Kelemen, udata Štajn, rođena je 3. februara 1926. godine u Novom Sadu, od oca Jozefa i majke Julijane Johevet, rođene Štern. Otac Jozef, rođen 1892. u Kanjiži, bio je elektrotehničar; a majka Julijana, rođena 1892. u Bačkoj Palanci, domaćica. Vera je završila osnovnu i građansku školu u Novom Sadu. Bila je pripadnik Hašomer hacaira.

Roditelji su joj stradali u Aušvicu.

Imala je stariju sestru Sidoniju-Sidu, rođenu 1920. godine.

Udala se 1948. za doktora Andriju

Štajna, lekara, sa kojim ima kćerku Mirjam i sina Rubena. Ima i troje unučadi. Od 1951. godine živi u Izraelu.

Moj otac Jozef Kelemen je radio kao preduzimač. Veoma malo je bio kod kuće. Zapamćen je kao dobar i prijatan čovek, koji je voleo da pomaže drugima. Bio je predsednik novosadskog fudbalskog kluba „Makabi“. Stradao je u Aušvicu 1944. godine.

Moja majka Julijana potiče iz porodice ortodoksnih Jevreja, iz Iloka. Preko nje smo starija sestra Sidonija – Sida i ja dobile jevrejsko vaspitanje. Bila je duša od žene, živela je za nas. Svoju majku je izgubila kada je imala četiri godine tako da, kako nam je govorila, nikad nije osetila majčinsku ljubav. Bila je najmlađa od osmoro dece.

Mnogo sam volela majku. Ona se predano brinula o domaćinstvu, o meni i mojoj starijoj sestri Sidi. Da bismo bile bliže veri i stekle ver-

sko vaspitanje, sestra i ja smo odlazile u sinagogu da pevamo. Na taj način majka nas je povezala sa sinagogom jer smo tamo odlazile za Erev Šabat i ostale praznike.

U Novom Sadu sam pohađala jevrejsku osnovnu školu koja se nalazila pored sinagoge. U njoj su radila dva nastavnika, jedan se zvao Mihajlo Boroš, a drugi Mavro Fan. Pored sinagoge, sa desne strane, bila je zgrada u kojoj su živela moja dva učitelja sa porodicama i rabin dr Hinko Kiš.

Po završetku osnovne škole, pohađala sam građansku školu u kojoj sam imala mnogo dobrih drugarica među Nemicama, Mađaricama i Srpkinjama. Ali, kada su Mađari 1941. okupirali Bačku, mnoge od mojih drugarica Mađarica i Nemica više nisu htele da nas poznaju! To je nas Jevrejke veoma povredilo jer smo dotad bukvalno delile hranu koju smo donosile u školu. Kad im više nije odgovaralo da imaju Jevrejke za prijateljice, tada su se trudile da nas i ne vide.

Pošto sam lepo crtala, želela sam da se posle završene građanske škole posvetim slikanju i da se za taj poziv školujem. No, kao Jevrejka nisam mogla da budem primljena u odgovarajuću školu.

Mama, kojoj je sve to teško palo, posle mi je rekla da ne treba samo da sedim u kući a da nešto ne radim. Ona je veoma želela da naučim da šijem. Tada sam počela da učim zanat kod mamine krojačice. Pošto mi se tamo nije sviđalo, rešila sam da prestanem da šijem, i to sam rekla mami. Posle toga sam nekoliko meseci bila kod kuće, pomagala sam mami, crtala i čitala.

Kada su Mađari aprila 1941. okupirali Bačku, brzo su počeli da zatvaraju Jevreje muškarce i da ih vode na prinudni rad. Stalno su nešto izmišljali. Jednom je objavljena naredba da Jevreji treba da daju novac vlastima.

Već u leto 1941. godine počeli su da hapse komuniste i protivnike mađarskog fašističkog režima. Među njima je bilo i članova Hašomer hacaira, kojima sam i ja pripadala. Odvodili su ih u zgradu zvanu „Armija“, gde su ih tukli i mučili, neke su i obesili. Jedan od njih se zvao Timar. Obešeni su još jedna devojkica i jedan mladić, ali sam im zaboravila imena.*

* Mađarski preki sud u Novom Sadu je 21. 11. 1941. osudio na smrt vešanjem sledeće Jevreje: Liliku Liviju Bem, Andriju Lederera i maloletnog Zoltana Timara (videti u knjizi JAŠE ROMANA: *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*, izdanje Jevrejskog istorijskog muzeja, Beograd 1980, str. 247; *prim. red.*).

Posle toga doživeli smo veliki udarac u Novosadskoj raciji kada je od 21. do 23. januara 1942. organizovano masovno ubijanje Jevreja i Srba. Tada je stradao i mamin ujak, a njegova dva sina su preživela. Oni su nam ispričali da se na groblju nalazi gomila leševa Jevreja, za jedan broj ubijenih naveli su i imena, od kojih su neki bili iz naše porodice. Tada su mog pokojnog muža i njegovu mladu suprugu, sa kojom je bio oženjen pre mene, odveli na obalu Dunava gde su, jednu po jednu grupu izdvajali, postrojavali i ubijali. Svi koji su tada bili na ulici čuli su pucnjavu. Njih dvoje su skoro došli na red za ubijanje, ali je iz Budimpešte stigla naredba da se prestane sa ubijanjem i da se ostali odvedu u zgradu pozorišta. Mada je stigla naredba, nastavili su sa odvođenjem i ubrzo stigli do naše kuće. Pitali su: ko tu stanuje, ali nas tada nisu odveli na Dunav nego u zgradu pozorišta. Tamo su skupili i ostale i po strašnoj hladnoći držali ih do dvanaest sati uveče, kada je jedan od predstavnika vlasti došao i, ne pominjući ubijanje na Dunavu, rekao da oni nama neće ništa loše da urade. Po njemu, to što se desilo, desilo se zbog četnika koji su ubili nekoliko Mađara.

Među ubijenima su bile i rođake moje majke koje su imale malu decu, tri devojčice i dečka. One su bile imućnije i imale su nekoliko kućnih pomoćnica, Mađarica, koje vojnicima nisu dozvolile da povedu decu. Decu su zaklonile i sakrile iza svojih leđa. Posle toga roditelji se više nisu vratili. Ubili su ih na Dunavu tako da su u toj kući ostali devojčica Olike, koja je imala devet godina, dečak Robi, koji je imao pet godina, detence Marta² od šest meseci, koje je još sisalo majčino mleko, i devojčica Eva koja je imala pet godina. Život najstarije Olike i Robija završen je u Aušvicu, kada su tamo stigli sa dedom i bakom. Eva je otišla u porodicu koja nije imala decu, koja ju je usvojila i na taj način spasila. Bebicu Martu usvojili su rođaci iz Budimpešte koji su imali svoje dvoje dece, ali su uspeli da ih podignu i da ih dovedu u Izrael. Marta sada živi u srećnoj porodici, ima ćerku i dva sina i pet unuka.

Posle racije, mama je strahovala šta se još može desiti i da to što ne radim može biti loše. Zbog toga mi je našla novo mesto gde bih mogla da učim da šijem. Tamo je bilo još četrnaest mladih devojaka. Učile smo zajedno. Dobro sam napredovala u tom poslu, ali ga nisam volela.

Sve do dolaska Nemaca u Mađarsku, marta 1944. Jevreji su živeli, doduše diskriminirani antijevrejskim zakonima, ali relativno bez velikih potresa.

² Videti svedočanstvo Marte Flato u ovoj knjizi, strane 349–354 (*prim. red.*)

Dolaskom Nemaca počele su da se šire glasine da će nas deportovati na prinudni rad. To je bio povod da pripremimo rančeve s najneophodnijim stvarima. Unapred smo saznali dan kad će nas deportovati. Kada su došli po nas, rekli su da ništa od novca ne možemo da ponesemo, nego da sve izvadimo i stavimo na sto. Rečeno nam je da sa sebe poskidamo zlatni i drugi nakit i da sve iz kuće stavimo na jedan sto; da ne zatvaramo ulazna vrata od kuće i da krenemo sa njima. Tako smo napustili kuću. Veoma dobro se sećam kada su od moje mame tražili da skinu burmu, da je ona to nevoljno i teško uradila, da je počela da plače jer ju je to mnogo povredilo.

Kada smo krenuli duž naše ulice, susedi sa kojima smo živeli u prijateljstvu, koji su nas videli i koji su znali da odvođe Jevreje, videvši mamu kako plače, dovikivali su: „Kelemenova, nemoj da plačeš!“ Došli smo do sinagoge, gde su nas okupljali. Mađari nisu bili bolji od Nemaca. Kada su nas iz sinagoge vodili do železničke stanice, nisu govorili. Išli smo u koloni po pet u redu i hodali po sredini puta, Kada smo stigli na stanicu, vozovi su već bili spremni.

U vagonu sa nama bila je jedna žena sa ćerkom. Svoju mladu ćerku od oko 3–4 godine dala je kućnoj pomoćnici da je čuva, tako da ih je iz voza videla kako prolaze u drugom vozu jer su devojčicu vodile u Budimpeštu. Žena i ćerka, koje su putovale sa nama, ubijene su u logoru, dok je dete koje je dala spremačici na čuvanje preživelo. Seli smo u voz koji je išao do Subotice. Tamo smo sišli i bili odvedeni u geto, unutar jedne fabrike.

Tamo smo ostali oko tri nedelje. Ja sam bila sa mamom i sestrom. Odjednom se pojavio tata, koji je rekao da će se odvojiti od nas jer ga vode na prinudni rad. Dok su ljudi na tom mestu tražili kako da se smeste i gde da ostave stvari, vojnici su nas postrojili i pitali ko hoće da ide da radi. Pošto je tata imao dobru struku, prijavio se za rad. Mislim da su odabrali oko dvesta ljudi za rad. Tata je došao da se pozdravi. Nisam baš shvatala šta se dešava iako sam imala 18 godina. Moja starija sestra je počela da plače. Tada smo se poslednji put oprostili od tate – on je odveden u Aušvic sa svojim učenikom Brunom Hofmanom, koji je preživio rat.

U getu smo spavali na drvenom podu.

Hrane smo imali onoliko koliko smo uspeli da ponesemo sa sobom ili koliko su nam doneli Jevreji i dobri ljudi iz Subotice. U Subotici smo bili tri nedelje i nakon toga bili odvedeni u Baju, gde smo takođe ostali tri nedelje, ali pod težim uslovima u pogledu smeštaja i ishrane.

Smestili su nas na neku farmu konja, gde je zemlja bila puna peska i prašine i gde je bilo veoma prljavo. Pošto je među nama bio lekar, Jevrejin, pitali smo ga da li je moguće odande izvaditi moju sestru koja je bolovala od tuberkuloze. Ona je ipak ostala sa mnom i mamom. Jednog dana došli su da odvedu muškarce a da mi nastavimo sa putovanjem i premeštanjem. Naravno, nisu rekli kuda idemo. Kad su nas odvodili iz Novog Sada, došlo je puno ljudi da nas isprate. Doneli su nam razne stvari. Mi smo svaki put mislili da nas vode negde na rad i da će nam biti bolje ako radimo. U Baji smo utovareni u stočne vagonne. Posle vožnje od tri dana, istovareni smo na železničkoj stanici u Aušvicu. Iako sam na usputnim stanicama viđala ljude u prugastoj odeći, nisam shvatala da su to logoraši.

VERA u mladosti

la odmah pored nas. Mama ju je savetovala da je bolje da sluša to što joj govore. Vladala je panika. Stalno su nas požurivali i sve vreme vikali „šnel, šnel“. Sećam se da smo bili veoma zbunjeni i da nismo shvatali šta se to dešava.

Razdvojili su muškarce sa sinovima od žena sa ćerkama. Levo su bili muškarci a desno žene. Odjednom se pojavila mlada žena, sa dve ljupke bebe u naručju, devojčicom i dečkom kovrdžave kose, koja je grcala u plaču. Sa njom su plakala i njena deca. Nismo shvatali šta ona hoće. Htela je da nama dâ njenu decu, a mi nismo znali šta sa njima da radimo. Kasnije sam saznala da je u Aušvicu postojao deo logora u kojem su izdvajani blizanci na kojima su vršeni eksperimenti. Da li se toga plašila ova mlada žena ili je u pitanju bilo to što su majke koje su

imale malu decu, zajedno sa njihovom decom, odvodili u krematorijum? Dok sam stajala u koloni, videla sam nemačkog oficira koji štampom pokazuje na ljude i govori im: levo i desno! Bila sam veoma naivna, mislila sam da on bez razloga razdvaja ljude da jedni idu levo, a drugi desno. Naravno da nije bilo tako. Tada sam pod ruku uhvatila mamu, pored mene su bile i moja sestra i rođaka, i rekla da stanemo iza sestre da bismo sve išle zajedno na jednu stranu. Naravno, to mi nije pomoglo. Kada smo stigle do oficira koji je, kasnije sam saznala, bio dr Mengele, jako me je udario a mamu gurnuo pošto smo se držale. Mi smo se samo okrenule i pogledale. Nisam razumela šta hoće. Tada sam osetila bol u srcu, kao da me cepaju. Glasno sam zaplakala. Ljudi koji su stajali pored mene počeli su da govore da prestanem da plačem.

Sve se to dešavalo na železničkoj stanici. Mene i mamu su razdvojili. Kasnije smo krenule prema logoru. Kada smo ušle u logor, prestala sam da plačem i gledala šta se dešava. Videla sam žene u haljinama sa crvenom crtom preko leđa. Videla sam da su potpuno izgubljene i da šetaju tamo-ovamo, da nemaju kosu. Pomislila sam da se nalazim u ludnici. Pomislila sam da ću i ja da biti takva. Nastavile smo da hodamo dok nismo stigle do neke velike prostorije. Rekli su nam da se skinemo i ostanemo samo u cipelama, da stavimo odela na jedno mesto i nastavimo dalje. Tamo su bile žene koje su nam ošišale kosu sa glave i sve dlake sa tela. Posle toga su nas odveli na mesto gde smo i cipele morali da ostavimo. Kasnije smo dobile drugu odeću i cipele. Odveli su nas u jednu prostoriju sa tuševima. Kada smo sve ušle, pustili su toplu vodu. Prijalo mi je da se istuširam posle toliko vremena. Kada je voda prestala da teče, prešle smo u sledeći prostoriju, dok nismo dobile haljine. Tada smo dobile i cipele. Opet su nas poređali i odveli u logor, koji je imao 32 barake. To su bile drvene građevine a u svaku je bilo smešteno po oko hiljadu žena. Bilo je užasavajuće stisnuto, u svakom kreveti spavalo je po 13 žena. Kada bi jedna on nas htela da se okrene, sve ostale morale su da se okrenu. To su bili kreveti na tri sprata.

Zapamtila sam šta se desilo pre nego što smo ušle u baraku. Ne znam zašto je to bilo tako predviđeno, ali smo stajale u krugu. Jedna žena se onesvestila. Tada su tamo već bili kapoi koji, umesto da je dignu ili da joj daju gutljaj vode kako bi joj bilo bolje, počeli su da je udaraju po licu – i tako je došla sebi! To se desilo pre nego što smo ušle u baraku.

Na ulasku smo dobile večeru – parče hleba sa, možda, kašičicom margarina. Nisam imala apetita da jedem pošto sam bila u šoku zbog svega što se desilo, posebno onoga vezanog za moju mamu, tako da sam hleb stavila pored sebe na merdevine od kreveta, računajući da ću ga jesti ujutro, ako budem bila gladna. Ujutro sam bila gladna, ali nisam našla ono što sam ostavila. Neko je preko noći bio gladniji od mene.

*Porodica u danima sreće: majka JULIJANA, VERA, starija sestra SIDA
i otac JOZEF KELEMEN*

Ishrana je bila loša da gora ne može biti. Ujutro smo dobijale tečnost boje čaje ili boje kafe. Nismo imale gde da se peremo, osećale smo se zapuštene i jako prljave. Onaj čaj smo koristile da properemo lice!

Prilikom deobe odeće, nisam imala sreću da dobijem normalnu haljinu. U stvari, dobila sam vrlo lepu haljinu, ali ne za Aušvic nego za neku svečanost. Dugačka haljina sa lepim detaljem na grudima, cela leđa su mi bila otvorena. U njoj sam vrlo smešno izgledala. Nije mi bilo dosta teškoća posle svega što se sa mamom desilo, a sada su mi se smejali! Počele su da padaju kiše. Dok su nas prebrojavali, morale smo da stojimo. Haljina je bila od takvog materijala da je bila potpuno mokra kada smo se, posle prebrojavanja, vraćale u baraku. Ja sam je skidala i stavljala pored kreveta da se osuši. Već u pet ujutro izlazile smo

na cel-apel, na prebrojavanje. Mučila sam se da obučem haljinu jer se posle kiše skupila i postala mala.

Stajale smo jednog dana na prebrojavanju. Brojali su nas i tražili nekog ko je nedostajao. Stajale smo dok nisu pronašli ženu, mršavu i verovatno bolesnu, koja se sakrila u zahodu jer je dr Mengele vršio selekciju. Odveli su je i rekli da se okrenemo. Videli smo ženu koja je ležala na zemlji sa kajišem oko vrata, kao pas.

Dani su prolazili i bili sve teži. Sestra i ja želele smo da nas uzmu i pošalju na neki posao, samo da izađemo iz Aušvica. Pričalo se da postoje takve mogućnosti. Jednog dana, kada smo izašle na cel-apel, videli smo grupu od nekoliko ljudi, mislim da su bili iz raznih fabrika. Nemci su birali za rad snažnije zatočnice tako da je meni, mojoj sestri i jednoj rođaki uspelo da budemo izabrane. Prebacili su nas u drugu baraku, u karantin. Karantin se sastojao u tome da smo bile odvojene od drugih ljudi. Čak nismo smele ni u zahod da idemo, nego smo imale neku kofu za te potrebe.

Jednog dana došli su i rekli da nas vode na rad. To gde smo bile smeštene u Aušvicu nazivalo se lager C. Postojali su i lager A i lager B, a nas su tada premestili u neki drugi lager, ne sećam se tačno koji. Pustili su nas da uđemo u jednu od baraka i predveče nas poslali da se istuširamo. Bio je veoma vruć tuš, obukle smo se i izašle napolje. Već je bila noć i bilo je veoma hladno. Nisam mogla da stojim i, dok je moja sestra pričala sa nekim, legla sam na zemlju i zaspala. Ona se uplašila i počela da me traži dok me nije našla kako spavam na zemlji. Tada sam se probudila.

Odveli su nas do mesta gde je bio voz i ušle u vagon. Nije bilo toliko stisnuto koliko kada smo stizali u Aušvic. Bilo nas je dvesta, skoro sve smo bile veoma mlade, samo je nekoliko bilo udatih. Kada smo stigle na odredište, kod jedne barake je stajala komando firerin Nemica, zadužena za rukovođenje ženama koje su bile tamo. Mesto se zvalo Vistegirsdorf (Wüstegiersdorf).

Od Aušvica do Vistegirsdorfa pratila nas je jedna nadzornica (Aufseherin) koja je imala spisak sa naših dvesta imena. Kada smo stigle u Aušvic, nismo bile tetovirane, valjda zbog toga što su Nemci smatrali da nas odmah treba uništiti i poslati u krematorijum, ali su nas, hvala Bogu, uzeli na rad. Nadzornica je ušla u baraku i kazala nam: „Devojke, ovde će vam biti mnogo bolje, svaka od vas će imati svoj krevet sa dušekom i svoje ćebe. Svaka od vas će imati svoj tanjir i svoju kašiku“.

Kada nam je to kazala, nismo verovala u to što čujemo. Ali to što nam je rekla bilo je istina. Radile smo u fabrici avionskih delova.

Pešačile smo nekoliko kilometara do radnog mesta u obližnjem gradiću. Moja sestra i ja dobile smo lak posao. Sastojao se od proveravanja veličine izrađenih delova.

Tek smo počele da radimo a ja sam dobila temperaturu. Nisam mogla da stojim i radim pa sam spustila glavu na sto. Htela sam da spavam. Svi su vikali da to ni slučajno ne radim. Rekla sam im da mogu da me ubiju, ali ja više ne mogu da se držim na nogama. Toga dana dobila sam zapaljenje pluća. Moja sestra je nastavila da radi.

Već je bila zima i padao je sneg koji se lepio za cipele. Bile su visoke i imale su drveni đon, pa je bilo veoma teško hodati. Moja sestra je povredila nogu i nije mogla da hoda, tako da je bila u sobi u kojoj su se nalazili bolesni, među kojima i ja. Ona je nekoliko dana bila sa mnom. Jednog dana je došla lagerelteste (Lagerälteste) i rekla da nas tu nisu doveli da bismo pazile jedna na drugu, nego da će ona morati da ide da radi. To nam je rekla ujutro, a popodne je moja sestra otišla u zahod i vratila se sa crvenim očima. Pitala sam je šta se desilo, zašto plače? Nije stigla da odgovori jer joj je pozlilo. Jako je kašljala, izbacivala je krv. Dala sam joj moju spavaćicu. Nastala je panika. Došla je lagerelteste sa još jednom devojkom – njeno stanje nismo mogle da sakrijemo od komando firerke. One su sve ispričale komando firerki, jer se svake večeri u svakoj sobi vršilo prebrojavanje.

Veoma sam se bojala da će moju sestru odvesti u krematorijum. Lagerelteste je sve ispričala komando firerki, ona je videla da su nam oči uplakane i crvene. Pitala je šta se dešava i mi smo joj rekle. Ništa više nije pitala, samo mi je rekla da dođem u njenu sobu. Ja sam takva da ne znam da lažem i sve sam joj ispričala. Rekla sam joj da je moja sestra, još dok smo bile kod kuće, bila bolesna, da je imala tuberkulozu, da je bila u bolnici i da joj je bilo mnogo bolje, ali izgleda da joj se to ponovo vratilo. Takođe sam joj rekla da je lagerelteste bila kod nas poslepodne i da nam je rekla da nismo tu došle da ležimo nego da radimo. Nju je veoma dirnulo to što sam toliko brinula za svoju sestru. Rekla je da ne plačem i ne brinem jer će mojoj sestri, kad se malo oporavi, dati da radi lakši posao unutar barake pa neće morati da hoda toliko do mesta gde radi. Stvarno je i uradila to što je obećala. Moja sestra je bila u sobi i 12 dana je izbacivala krv. Teško je bilo zaustaviti krvarenje pa je komando firerka donela 6 injekcija kalcijuma, tako da joj se stanje malo poboljšalo mada joj od tada pa do oslobođenja zdravlje nije

bilo dobro. Jednog dana, kada sam ozdravila, komando firerin je došla kod nas na prebrojavanje i opet me pozvala u svoju sobu. Pitala me je da li sam dovoljno jaka da mogu da joj čistim sobu, ložim vatru i čistim čizme. Ujedno mi je rekla da to nije celodnevni posao i da se po završetku rada mogu brinuti o svojoj sestri. Tako je i bilo. Bile smo tamo do kraja. Ja sam, osim toga, znala nemački i sa njene strane osetila sam neku vrstu naklonosti jer do tada ni ko nije uradio tako nešto dobro kao što je ona uradila za moju sestru i mene. Zvala se Hilda Miler.

Jednog dana povelala me je u fabriku u kojoj smo videle izmršavele ljude, suve kože, obučene u krpe. Iz torbe je vadila hranu i delila im. Videla sam nešto dobro u njenim očima. Jednom me je odvela radi čišćenja u logor Dernhau (Dörnhau), neku vrstu bolnice u kojoj su polumrtvi ljudi morali da šiju. Bilo je strašno gledati te ljude kako se muče i pate i kako odlaze na rad.

Jednom prilikom opet sam morala nešto da čistim u gradu. Tada sam zapazila natpis „evakuacija“. Čula sam da je ruska vojska blizu i da su neki muškarci, sposobni za kretanje, već ranije odvedeni. Shvatila sam da se bliži kraj rata. Navodno je trebalo da i mi žene budemo evakuisane, ali je to komando firerka sprečila – sve do kraja rata, 8. maja 1945, kada su nas Rusi oslobodili. To se desilo u mestu koje se nalazi na granici između Poljske i Češke.

Iz logora smo otišle u obližnji gradić Dernhau (Dörnhau), odakle su neke krenule pešice. Pošto moja sestra nije mogla da hoda, priključili smo se grupi od 15 Jevreja iz Češke, koji su našli konja i kočiju i nabavili nešto hrane. Tvrdili su da znaju put do Budimpešte.

Na polasku ispratila nas je Hilda Miler koju sam obavestila o našem odlasku. Obe smo bile veoma uzbuđene, ali ni jedna od nas nije pitala onu drugu za mesto u kojem će se nalaziti, za neku buduću adresu. Tako smo se oprostile.

HILDA MILER, Nemica sa „dobrotom u očima“, koja je spasla život VERI i njenoj sestri u logoru

Na granici sa Češkom, oduzeli su nam konja i kočiju. Stigli smo pešice do nekog gradića. Tamo su bili Česi koji su nas poslužili jogurtom i kolačem. Odatle smo pešačili do jedne škole, gde smo prenoćili.

Sutradan ujutru nastavili smo da pešačimo. Naišao je autobus koji nas je dovezao do Brna, gde smo prespavali na ulici.

Tu su nam ukrali i ono malo što smo nosili sa sobom, tako da smo ostali samo sa onim što smo imali na sebi. Nastavili smo da idemo dok nismo stigli do železničke stanice, gde smo sačekali voz. Put smo nastavili železnicom, šćućureni na krovovima teretnih vagona.

Kada smo stigli u Budimpeštu, primili su nas ljudi iz jevrejske opštine i odveli u jednu školu gde smo mogli da se operemo. Dok smo išli ulicom, neko nam je iza leđa doviknuo: „Vraćaju se smrdljivi Jevreji“. To me je jako pogodilo, posle svega što smo preživeli.

Iz škole smo nas četiri – moja sestra, ja i još dve devojke, a na predlog jedne od njih, otišle u jugoslovenski konzulat da pitamo kako da se vratimo kući. Tamo su nas savetovali da odemo u jedno prihvatilište gde bismo sačekale i druge logoraše pa da se u grupi vratimo kući. To nismo prihvatile, nego smo se ukrcale u voz koji nas je odveo do Subotice, odakle smo krenule kućama.

Kada smo stigle, nismo znale gde da idemo, roditelje nismo imali. Neki su nam predlagali da odemo u hotel. Moja sestra i ja rekle smo da ćemo da idemo u našu kuću, u stan u kojem smo živele zajedno sa roditeljima. Kada smo stigle do kuće, u njoj smo zatekle nama nepoznate ljude. Tim ljudima smo rekle da hoćemo da vidimo da li je ostalo nešto vezano za naše roditelje, znale smo da njih više nema. Tada je žena koju smo zatekle donela našu porodičnu sliku i rekla da je sliku sačuvala kako bi je dala nekome od porodice! Posle onoga što su uradili mojim roditeljima, bila sam veoma dirnuta i pogođena slikom koju sam ponovo videla. Ubrzo se pročulo da smo došle i ljudi su se okupili oko nas.

Jedna Jevrejka, udata za Nemca, pozvala nas je kod sebe da prenoćimo i spremila ručak po našoj želji. Sutradan je došla žena iz kuće u kojoj smo živeli i predložila da dođemo u stančić njene ćerke, dok se ne snađemo.

Prijavile smo se u jevrejskoj opštini, koja je već organizovala prehranu povratnika. Ja sam i dalje brinula o bolesnoj sestri. Odmah po dolasku htela sam da nastavim sa školovanjem, ali je sestra rekla da moram da radim da bismo imale od čega da živimo. Nekako smo se ipak snalazile, a ponekad su nam dobri ljudi pomagali.

Jednog dana prišao nam je neki čovek koji je nekad radio sa mojim ocem i dao nam poveću sumu novca, tvrdeći da on i njegov brat to duguju našem ocu. Kad god bi nas videli, oni bi nam davali nešto novca.

Iako je Novi Sad bio i ostao lep grad, sa puno parkova, nedostajali su mi oni koji se nisu vratili. Veoma sam želela da se iselim u Izrael. Tu želju nisam mogla da ostvarim 1948. godine, zbog teškog zdravstvenog stanja moje sestre koja je, na žalost, umrla 1949. godine.

Za Andriju Štajna, lekara, udala sam se 1948. godine. Zbog njegove struke – lečio je zarazne bolesti – nije mogao da dobije dozvolu za iseljenje. Ova želja nam se ispunila tek maja 1951. godine useljnjem u Izrael. Imala sam divnog muža, koji nije sa nama od 1993. godine. Njegova prva žena sa bebom od osam meseci, odvedena je 1944. u Aušvic, gde su majka i beba stradale.

Naselili smo se u mestu Ako, gde je moj muž radio do penzije. Zasnivali smo porodicu.

Prošlo je 18 godina. Jednoga dana, doznala sam od logorašice sa kojom sam bila zajedno, da je naša nekadašnja lageralteste Lili u Nemačkoj, na sahrani svoje prijateljice Nemice, sreća Hildu Miler. Hilda ju je odmah pitala da li zna šta se sa mnom desilo. Ona ju je obavestila da živim u Izraelu, ali ništa više nije znala o meni. Kada mi je to kasnije ispričala, bila sam vrlo srećna što je Hilda živa i što joj se ništa loše nije desilo. Radila je kao medicinska sestra u bolnici, u mestu gde smo nekada radile.

Kada sam dobila njenu adresu, napisala sam joj pismo. Od onda smo bile u stalnom kontaktu. Pošto smo želele da se vidimo, prilikom jednog putovanja s mužem u Nemačku, dogovorile smo sastanak. Susrele smo se u Austriji, blizu Insbruka. Stigla je sa usvojenim sinom. Provele smo celi dan zajedno. Dopisivale smo se do njene smrti.

Moj unuk Elijad imao je sedam godina kada se pričalo o Holokaustu u školi. Kada se iz škole vratio kući, sa svojom mamom pričao je o tome. Tada mu je ona rekla da je njegova baka preživela. Jednoga dana tražio je da mu ispričam kako sam preživela. Rekla sam da je on još mali i da neće razumeti moju priču, ali sam obećala da ću mu jednog dana pričati o svemu što sam preživela. Ovom pričom to sada činim.

Završavam svoju životnu priču sa zahvalnošću što sam imala priliku da ispunim svoje obećanje.

SLUČAJNO SAM OSTAO ŽIV

Rođen je 1920. godine u Sarajevu, gdje je stalno živio do 1941, u sefardskoj porodici, u kojoj je, osim oca i majke, bilo četvero dece.

Iz Sarajeva je 25. oktobra 1941, zajedno sa ocem i bratom, odveden najpre u sarajevski radni logor, a odatle preko sabirnog logora u Sarajevu, u logor Jasenovac. U ovom logoru ubijeni su otac i brat. Majka i dve sestre su 1942. odvedene u Jasenovac, odakle su navodno, prilikom prebacivanja preko Gradiške u Đakovo, ubijene.

Od četvero dece i roditelja samo je Ješua preživio rat. U Holokaustu je stradao veliki broj članova šire, inače brojne porodice.

Ima sina i dvoje unučadi koji žive u Torontu u Kanadi. On sa suprugom živi u Domu umirovljenika „Zenta“ u Splitu.

Otac je u Sarajevu imao svoju stolarsku radnju, a majka je bila domaćica. Pripadali smo srednjem staležu. Jedna sestra se zvala Simha, Sidica smo je zvali, druga Regina, a brat se zvao Santo, zvali smo ga Šani. Brat je bio trgovački pomoćnik, a ja frizer. Starija sestra je završila krojačku školu, radila je kao krojačica, dok je Regina, najmlađa, (rođena 1930. godine) 1941. bila još, takorekuć, dijete, sa jedanaest godina.

Majka je brinula o svima nama, vodila kućanske poslove, dok je otac radio u svojoj radnji. Kad smo mi, djeca, izrasli, živjeli smo solid-

no. Svi smo radili: radio je brat, radio sam ja i radila je sestra, tako da smo mogli lijepo živjeti. Nismo imali svoje posebne stanove, nego smo imali iznajmljeni stan u kući u centru grada. Tako je bilo dok nije došao rat, dok nije došla okupacija Njemačke. Onda je, kao što je poznato, nastala vrlo teška situacija za Jevreje u Sarajevu.

Prije Drugog svjetskog rata, otac je redovno, svakog jutra išao u svoju radionicu i radio sve do večeri. Mi smo mu, kao djeca, nosili ručak. I završavali smo škole, dok nismo došli i mi do kruha.

Kad je završio školu, brat je bio stalno zaposlen. I privatno je radio, aranžirao izloge. Ja sam radio sve do 1941. na Marindvoru, kod jednoga majstora koji je, sticajem okolnosti, kasnije bio zatočenik u Jasenovcu. I on je bio u bjekstvu sa mnom. I poginuo je.

Živjeli smo dobro, ništa nam nije falilo. Radilo se. Imali smo veliku porodicu. Tu su bile očeve i majčine sestre, i njihova djeca. Svi smo bili veoma bliski. Njegovao se kult porodice. Bili su tu i djed i baka. Kad je baka umrla, ostao djed, pa se ponovo oženio. Uvijek smo posjećivali djeda i djed nas. U sefardskoj porodici veoma se drži do obitelji.

Zajedno su se obilježavali praznici, odlazilo se u sinagoge. Strogo se pazilo da se sve pripremi i tog dana nije se radilo. Subotom su se, nekad manje, nekad više, čuvali običaji. Moram kazati da nismo bili veliki vjernici, ali smo njegovali jevrejsku tradiciju i obilježavali jevrejske praznike. Voljeli smo mi to kao djeca, a i kao odrasli. I sad volimo da se sjetimo tih nekadašnjih dana. I sada ih nekad obilježimo, zahvaljujući našim organizacijama, opštinama i drugima.

Bila je to jedna sefardska porodica sa mnogo članova obitelji koji su gotovo svi stradali. Moram priznati da do 1941. nismo imali nikakvih problema kao Jevreji. Živjeli smo sasvim normalno sa ljudima drugih nacija i vjera, posjećivali se, kontaktirali, razmjenjivali posjete o praznicima.

U Sarajevu je postojala jevrejska škola u koju smo išli. Kad sam završio osnovnu, išao sam i u građansku školu. U školi smo imali vjeronauku. Ne sjećam se više kako se zvao naš vjeroučitelj. Nismo učili hebrejski. Mi smo znali španjolski, koji smo naučili od roditelja. Majka je govorila skoro isključivo španjolski, koji smo u kući dosta govorili, pa su sva djeca dobro naučila taj jezik. Ali to nije savremeni španski. Mi govorimo žudeo-espanjol, ali se razumijemo sa onima koji znaju taj jezik. Gdje god sam bio u inostranstvu, a imao sam sreće da sam, kao frizer, puno putovao po Evropi, mnogo sam se pomagao španskim jezikom.

Moja porodica je porijeklom iz Španije, ali otac je rođen u Sarajevu. I djed je, navodno, ne znam koje godine, odnekle došao. Majka je u Sarajevo došla iz Travnika. Svi oni potiču od onih Jevreja koji su prije 500 godina morali napustiti Španiju. Raseljavali su se. I jedan veliki broj porodica došao je u Sarajevo.

Živjeli smo sasvim dobro u tim uslovima. Najčešća jevrejska prezimena u Sarajevu bila su: Abinun, Papo, Altarac, Kabiljo, Montiljo... Toliko je bilo zajedničkih prezimena da smo svi mi morali imati po jedan nadimak, da bi se moglo raspoznati o kojoj je porodici riječ. Bilo je slučajeva da više njih ima isto ime i prezime i ime oca. Moju porodicu, Abinune, zvali su Foli. Ne znam da objasnim taj nadimak. Onda, bilo je, na primjer, Juso Kokošak, zatim, Dani La Vaka. Vaka je krava, pa mu je to dato jer je radio sa proizvodima od mesa. A bilo je duhovitih nadimaka. Na primjer, Juso de la Kurva, što je bilo vezano za nešto nemoralno. Ljudi se nisu ljutili zbog nadimaka. Bez toga se nije znalo o kojoj je porodici riječ, da li je to ovaj Abinun, jer je takvih imalo još deset! Mi djeca već nismo imali takve nadimke.

U samom Sarajevu je poslije rata bilo mnogo mješovitih brakova, dok ih prije rata nije bilo. Uglavnom se gledalo da se brakovi zasnivaju među sefardskim porodicama. Među Sefardima je bilo i ugovaranja brakova. Vodio se računa da siromaha ne uzme neko iz bogatije porodice, kapital je trebalo da ostane u porodici. Bilo je provodadžika koje su išle i ugovarale brakove. Bilo je i prinude, znam za takve slučajeve, da su neku djevojku prisiljavali da se uda za nekoga. Ona ga nije volela, volela je drugoga, ali... I toga je bilo.

U Sarajevu su postojale jevrejska organizacija Hašomer hacair i vrlo jaka radnička jevrejska organizacija „Matatja“. „Matatja“ je imala amatersku sekciju koja je pripremala priredbe i organizovala zabave. Okupljala je vrlo sposobne amatere. U „Matatji“ se okupljala, uglavnom, radnička omladina, dok se u „Kenu“, u Hašomer hacairu, okupljala cionistička omladina, koja se pripremala za odlazak u Palestinu. U tim organizacijama sastajala se uglavnom jevrejska mladež. A odlazili smo i u „Slogu“, organizaciju u Sarajevu koja je okupljala i mladež iz drugih nacionalnosti. I tu su se organizovale priredbe i zabave.

Ja sam dugo godina bio član „Matatje“, sve do 1941.

Cionizam me nije privlačio. Mi smo bili radnička porodica. Bilo je naprednih Jevreja koji su na nas uticali malo drugačije. Da budem iskren, upoznavali su nas sa komunizmom, dok se u „Kenu“ omladina odgajala isključivo za odlazak u Palestinu. Sa vršnjacima smo raspra-

vljali o tome. Imali smo, u to vrijeme, šesnaest, osamnaest, dvadeset godina i, zapravo, nismo ni imali neke svoje stavove. Mi 1945. nismo bili tako čvrsto uvjereni da treba otići u Izrael. Imali smo jednak standard, niko nije pravio pitanje jesi li ili nisi Židov. I tako, sve do 1948. malo ko je pomišljao da ode u Izrael. Poslije rezolucije Informbiroa, i poslije svega što je slijedilo, jedan veliki broj Jevreja otišao je u Izrael.

Kao pripadnici staleža zanatlija, mi nismo imali nikakvog kapitala. Nismo imali svoju kuću. Otac je imao radionicu, imao je i dva-tri radnika, uvijek. No, nikada nismo morali misliti koliko ćemo potrošiti na ishranu, na garderobu i ostale potreštine. Uvijek je pristizalo koliko treba, ali nismo imali nikakvog kapitala. Bila je praksa da se za udaju kćeri pripremi sve. Tako smo mi, za udaju naše sestre, pripremali sve što će joj trebati kad se, danas-sutra, uda. U jedan veliki sanduk slagala se kupljena roba, tekstil, sve u svežnjevima... Mi smo to zvali *dota* (miraz). Za neke koji su imali kapitala, kuće, više trgovina, bavili se trgovinom, ja sam smatrao da su bogati ljudi.

Moja sestra je 1941. imala devetnaest godina. Imala je dečka, Jevreja, koji je sa mnom bio u logoru, ali prilike nisu dozvolile da se uda. Ja sam tada imao dvadeset i jednu, ona dvije godine manje, devetnaest. Niko od nas nije se ni udao ni oženio do 1941. godine. Svi smo još živjeli u zajednici: nas dvoje, otac i majka.

Kad su se slavili veliki praznici, familija se obično okupljala u kući i u hramu. U kući su se pripremla određena jela povodom tog praznika. Na Jom Kipur se postilo. Na Pesah održavali smo seder večer, kad je otac čitao iz Hagade izlazak Jevreja iz Egipta, jeli smo beskvasni hleb, maces. Za Purim su priređivane posebne priredbe i običaji. Djeca bi se maskirala i išla od kuće do kuće, nešto izrecitovala i dobila za to novac, jer je bio običaj da se za Purim djeci daje novac. U kraju u kojem smo stanovali bilo je dosta jevrejskih porodica. A blizu su bile i Bjelave, takođe kvart u kojem su živjele jevrejske porodice. Znam za Predimaret, gdje su takođe živjeli Jevreji. Onda je bilo jedno mjesto, zvalo se Kurtižiku, gdje su se djeci, za Purim, kupovale igračke.

Ja nikada nisam pjevao, nisam imao dobar glas, ali sam volio i volim da slušam sefardske romanse. Bilo je pojedinaca koji su krasno pjevali, ne profesionalno, nego u našem krugu, u „Matatji“. Dobro se sjećam romanse „Adio, kerida“: „La kerija mas ke me vida“. Zaboravio sam ostalo, davno je to bilo, ali i danas volim da to poslušam. Čak je pred ovaj poslednji rat na prostoru bivše Jugoslavije u sarajevskoj

Opštini gostovala jedna grupa iz Amerike, sa tim sefardskim pjesmama. U Sarajevu je postojalo i pevačko društvo „Lira“ koje je, navodno, putovalo po Evropi, pjevajući te pjesme.

U porodici smo voljeli ladino. Koristili smo ga uglavnom između sebe. Bilo je ljudi drugih nacija, koji su radili sa Jevrejima, koji su znali naš španjolski jezik i koristili ga, naročito u trgovini. Poznavanje tog jezika koristilo mi je prilikom putovanja u inostranstvo na takmičenja sa frizerima. Ima dosta riječi pravog španjolskog koje mi ne poznajemo, jer ladino je ipak pomalo arhaičan jezik, španjolski petnaestog stoljeća, ali sam se njime, gdje god da sam došao, mogao lijepo pomoći.

U porodici su se pričale razne priče, anegdote i poslovice koje su se prenosile s kolena na koleno. Bilo je mnogo izreka i viceva na španjolskom. Na primjer, kad neko hoće da kaže čovjeku da ne shvata najbolje, kaže: „No li digas al loku, ni munču ni puku“. Što znači: „Budali ne govori ni puno, ni malo, jer će krivo shvatiti“. Ili: „U zatvorena usta muha ne može uletjeti“, što znači „Drži usta zatvorena i ne možeš pogriješiti!“

Jevreji su se, inače, vrlo dobro uklopili u bosansku sredinu, sa specifičnim humorom. Veoma dobro smo živjeli sa svima, sa komšijama. Svako je njegovao svoje običaje i poštovao tuđe. Moram reći da je to stvarno bila tolerancija. Sve do 1941. godine. Tad se već promijenila situacija. Bilo je nezgodno poznavati Židova, biti sa njim na ulici. To je već sve poznato. Trgovci u Bosni su od Jevreja naučili ladino. Bilo je muslimana u trgovini, u Bašçaršiji, u Predimaretu koji su govorili španski bolje nego ja. Oni su sve znali, jer je trebalo privući mušterije i sve učiniti da one budu zadovoljne.

Privrednicima Sarajeva, pred iseljavanje Jevreja (da ne govorim o vremenu kad su bili ubijani) bilo je žao što odlaze u Izrael, jer trgovine neće više biti kakva je bila, bez trgovaca Jevreja. Oni su bili veoma sposobni trgovci: umeli su i da prodaju i da kupe. Sjećam se da je jedan značajan privrednik, bio je prvoborac, rekao da će se u Sarajevu trgovina teško obnoviti bez Jevreja, bez kontakta sa svijetom koji su oni imali.

Moj otac je htio da ja budem stolar, da budem s njim u radionici, čime je htio da me za čitav život veže uza se. Smatrao sam da mi sve sporo ide, da me to sputava da idem putem koji sam želim, ocu sam otvoreno rekao da „hoću da radim nešto drugo“.

I otišao sam u frizere. To sam radio do 1941. godine, dok nije došao povjerenik koji je uzeo radnju moga majstora. Taj majstor slučajno

je bio sa mnom u Jasenovcu gdje je i poginuo u pokušaju bjekstva. Imao je vrlo lijepu radnju na Marindvoru. Zvao se Rafael Levi.

Povjerenik je bio tipičan alkoholičar. Dobio je radnju za badava i odmah je mene izbacio. Kad sam preživio i došao iz Jasenovca u Sarajevo, našao sam tu majstorovu radnju, ostala je kompletna i bila bi mu vraćena da je ostao živ. Došla je njegova sestra, pa je Zadruga, koju smo mi formirali, otkupila tu radnju.

Bez posla sam ostao samo 1941. godine. To je bilo u maju ili junu, ne mogu se sjetiti, čim je došao ovaj povjerenik. Moj majstor, kod koga sam radio, odveden je među prvima. Odvedena je i njegova porodica. To je bilo naglo, preko noći. U jevrejske radnje su dolazili povjerenici. To je bila vlast Nezavisne Države Hrvatske. Bila je i njemačka, ali su ustaše bile na vlasti. Iz našeg velikog templa uzeli su sve što su htjeli, što se moglo uzeti. Čak su skinuli i lim sa krova. Bio sam tad u Sarajevu i vidio sam: nosili su lim jer je bio posebnog kvaliteta. Nastao je strah, panika.

Povjerenik je došao ujutro:

„Napolje! Napolje!“, vikao je.

Ni jedan Jevrej se tada nije mogao zaposliti u Sarajevu. Svi su dobili otkaze, a trgovine i kapital su oduzeti onima koji su ih imali. To je ovako izgledalo: dobije se pismeni nalog od tadanje vlasti, kojim se nalaže da dotadašnji vlasnik napusti radnju, da ona više ne pripada njemu nego onome koji je došao s tim nalogom. I kod nas je došao ustaški povjerenik, donio nalog u kome je stajalo da radnja tog Levija pripada sad njemu, da Levi više nije vlasnik. To je bilo od vlasti, navodno, legalno. Niko nije došao onako, samovoljno. Vlast je bila strogo ustaška. Kasnije je slijedilo: kretanje sa žutom trakom, hapšenja, odvođenja. Prvo su odvođeni istaknuti i imućniji ljudi. Tako je odmah njih petnaest-dvadeset najuticajnijih jevrejskih ličnosti odvedeno na Vraca (mislím da je među njima bio i Avram Altarac, koji je bio inicijator za građenje sinagoge) i tamo su ubijeni. To je bio početak masovnog maltretiranja i likvidiranja Jevreja, oduzimanja njihovog kapitala i deportovanja. Prvo su išle male grupe, u one prve logore: Jadovno, Kruščica kod Travnika. Poslije su masovno odvodili.

Moj majstor sa porodicom je odveden u Kruščicu kod Travnika. Neki su odvedeni u Kruščicu, neki u Jadovno. Vidio sam da hapse na ulici. Prije hapšenja, odvodili su nas na prisilni rad: čišćenje ulica, kopanje kanala. Postoji slika, bila je izložena u muzeju u Sarajevu poslije rata: Jevreji vuku onaj veliki valjak za asfaltiranje. Poslije 1945. slika

je bila izložena u Opštini. I ja sam išao na prisilni rad, u naselju Svrakino selo, koje se nalazi odmah iznad Skenderije. Tu smo kopali. Dok smo kopali, čuvao nas je policajac. Ljude su tukli kad nisu htjeli ili nisu mogli raditi. Mene tada niko nije tukao, jer sam mogao da radim. Bio sam mlad i snažan, imao sam dvadeset i jednu godinu. Tako se radilo do oktobra, dok nije počelo masovno odvođenje u logore. Moj transport je, mislim, imao više stotina ljudi.

Prvo su odvodili muškarce, sve, u sarajevski logor za koji je korišćena kasarna. Odatle su utovarivani u plombirane vagone i odmah slati u Jasenovac. Ta kasarna u kojoj je bio logor poslije rata se zvala kasarna „Maršal Tito“. I sad je to kasarna. Tu su skupljali ljude. Dolazili bi noću. Mi smo imali pripremljene rančeve, jer smo znali da će nas odvesti. Gdje pobjeći? Neko je i uspio pobjeći, u Mostar, pod lažnim imenom, ili pod zarom. Bilo je muškaraca koji su se obukli u zar. A bilo je i toga da se dobije muslimansko ime i, za pare, dobije se iskaznica. Ode neko u Mostar pa mu pripremi iskaznicu na muslimansko ime, da iziđe do Mostara. Kad je došao do Mostara, kao da se spasio. U Mostaru su bili Talijani. Oni su imali drugačiji odnos prema Jevrejima. Iskaznica nije bila jeftina. Mi smo možda i imali novac, ali nismo se time bavili, nismo o tome razmišljali, jer nas je bilo troje. Malo smo se i glupo zanosili, smatrajući da smo zanatlije i da ćemo ipak moći negdje raditi i tako ostati u životu. To je bila naivnost. Mislili smo da i Nijemcima i ustašama trebaju zanatlije. Međutim, niko im nije trebao, odvodili su masovno. Niko nije pitao šta je ko. Ko je imao nešto, oduzeli su mu. Recimo, kad smo došli u Jasenovac, novac, prsten, sve što smo imali, sve su uzeli.

Prije 1940. nisam viđao jevrejske izbjeglice u Sarajevu. Govorilo se da ih je bilo nešto iz Njemačke, iz Beča, da su dolazili neki, naročito u Zagreb. Ali u Sarajevo – možda jedno dvije familije. To se pričalo, ja ih nisam vidio. Kažu da je u Zagrebu bilo više porodica iz Beča, već 1939, 1940. godine. Bježali su u Zagreb misleći da se sklone, ali ih je tamo zatekla ista sudbina. Mi smo malo znali o tome šta se događa sa Jevrejima u Njemačkoj. I tome što smo čuli, nismo vjerovali. Na žalost, zanosili smo se time da ćemo kao zanatlije imati neki drugi tretman. Međutim, Nijemci su htjeli likvidirati Jevreje, i gotovo, da ih nema. Tu intenciju RAJH-a ustaše su svesrdno sprovodile, i bolje nego Nijemci.

Kad su mene odveli, mislim da je to bilo 25. oktobra 1941, bili smo u kući, u kojoj smo stanovali, u ulici Cara Ismaila. Tada su došli

agenti i policija i odveli oca, brata i mene. Imali smo pripremljene ruksake sa najosnovnijim stvarima, jer samo to smo smjeli nositi, misleći da će to nama ostati. Ali sve su nam uzeli. Tada su odveli sve muškarce iz komšiluka i okoline, tako da je to bio jedan veliki transport očeva, sinova i unuka. Žene su kasnije odvodili, u Gradišku, u Đakovo. Moja majka i dvije sestre su otišle 1942. godine. Dopremljene su u Jasenovac po veoma oštroj zimi. Pošto tu nije bilo mjesta da ih prime, odveli su ih u Gradišku i valjda im rekli da će ih odatle odvesti u Đakovo. Međutim, kažu da su ih na putu sve likvidirali.

A mi smo bili odvedeni u kasarnu. U krugu kasarne bile su tračnice, pa su tu mogli da dođu vagoni. Tu su nas potrpali u vagone bez WC-a i bez ičega i zatvorili. Mislim da smo u tim zatvorenim vagonima putovali dan i noć. U njima se obavljala i nužda, sve. Bilo je i starijih ljudi koji su umrli na putu. Dugo smo stajali pred Jasenovcem. Bilo je strašno. Onda smo uvedeni u sam logor Jasenovac. Kod ulaza u logor, uzeli su nam sve što smo imali kod sebe: sat, prsten, ruksake. To su radile ustaše, vojnici u ustaškoj uniformi, s velikim „U“ na kapi. Zvali su se Ustaška nadzorna služba. U službi su mahom bili seljaci, osim komandanata. Te ustaše uglavnom su bili iz Hercegovine. Obučeni, nahranjeni i napijeni prema nama su se surovo ponašali. Da su bili iz Hercegovine znam po njihovim razgovorima, po njihovim pjesmama. Znam tačno, a i poslije se čulo ko je odakle. Uglavnom su bili iz Širokog brijega i Imotskog.

Ulazak u Jasenovac nije značio samo oduzimanje svega već i batinanje. Bilo je i ovakve vrste ponižavanja. Pitaju, recimo:

„Ko zna lijepo pisati?“

U svojoj naivnosti, pojedinci su rekli da znaju lijepo pisati. Onda ih odvedu da čiste klozet. Odatle su nas, trčećim korakom, potjerali u selo Krapje. Putem su nas batinali. Ko nije mogao trčati, bio je ubijen.

U logoru Krapje svakog jutra smo u četiri sata išli na posao i vraćali se kasno. Pravili smo nasip, jer je Jasenovcu prijetila opasnost da bude poplavljen od Save koja je nadolazila. Po mraku su nas odvodili i, takorekuć, po mraku vraćali. Za jelo smo dobijali neku kašu. Uslovi su bili vrlo teški. Pošto je nadolazila voda, morali su nas prebaciti u sam Jasenovac. Je li to bio novembar ili decembar, ne mogu se sjetiti. Mislim da je bio novembar, kada smo ja i moj brat sa velikim brojem zatočenika noću prebačeni u Jasenovac.

Pao je prvi snijeg. Bila je veoma oštra zima te 1941/1942. godine. I Sava se već bila zaledila, tako je velika zima bila. A mi smo bili u

Jasenovcu, u delu zvanom Ciglana, čiji je vlasnik bio Srbin, koji je uspio da pobjegne. U Ciglani su nas smjestili na tavan, iznad same prostorije za pečenje cigle. Rečeno nam je da tog dana nećemo raditi, zbog velike hladnoće. Međutim, pošto su valjda popili, pojavili su se sa željeznim polugama. Znam da je bio 14. novembar. Udarali su koga god su mogli. Mog oca su tada ubili na mjestu, brata su mi ranili, a ja sam uspio da odatle iziđem i sklonim se, pa me nisu tada ranili. To je bio početak jedne veće likvidacije. Dosta je ljudi tada ubijeno jakim željeznim polugama. Koga su dohvatili, taj nije preživio. U tom surovom naletu nije bilo nikakvog sistema. Upali su u taj dio prostora gdje smo mi ležali i samo udarali. Ja tada nisam dobio batine, ali moj brat jeste, zbog čega je morao ići ljekaru. Oni su mu umotali ruku. Zapamtio sam datum, kad je moj otac ubijen.

Bilo je toliko strašnih stvari da se tome i ne može vjerovati. Recimo, njima su tada trebala drva za loženje. Bio je decembar, mislim. Tjerali su nas u šumu da vučemo balvane. Nas su vezali kao konje. Mi smo, po dvojica, trojica vukli jedan balvan od 3–4 metra. Ko nije mogao vući, taj je dobio batine i ostao tamo, u šumi, gdje je stao. Toga se dobro sjećam. To je bilo nešto strašno.

Bili smo obučeni u onome što smo donijeli na sebi – kaput zimski nisu nam oduzeli. Nosio si cipele koje si imao. Bila je strašna zima, nisi se imao gdje ogrijati. Tada je logor bio pun pa su ustaše u samom Jasenovcu počeli da likvidiraju ljude, da bi imalo mjesta za one koji dolaze. Obično je logor mogao da primi 2500 do 3000 ljudi. A novi zatočenici su stalno pridolazili. Ustaše nisu odvodile samo Jevreje, odvođena su i čitava srpska sela, sa djecom u kolijevkama. I Cigana je bilo mnogo. Cigani su imali hor koji ih je zabavljao sviranjem, a kad bi završili onda su ih likvidirali. Pa drugu grupu, treću... I tako su ubijali Cigane, isto kao Srbe, Jevreje i druge.

Bili su mi tamo dva strica, svi negdje bliskih godišta moga oca. Bilo je rečeno da će onaj ko ne može raditi ići u drugi logor. A raditi je bilo zbilja strašno. Nismo se smjeli svlačiti noću, jer je zima bila oštra pa ti se cipele skore, da ih ne možeš obuti. Onda spavaš sa cipelama. Ti ljudi su naivno mislili da idu u neki starački logor. A ustaše su njih trpale u kamione i odvodili na likvidaciju.

Ja sam nekako uspevao da se sklonim. U Ciglani, tamo gdje su se cigle pekle, postojala su udubljenja, kao nekakve kabine, u kojima smo mi po šestorica spavali. Ali ne na leđima, nego na boku, da bismo svi

stali. Ležeći tako, na boku, nas oni noću ne bi tražili. Nisu znali da i tu može neko spavati. Ja sam tu ostao sve do odlaska u Gradišku.

Kad su za Gradišku tražili obučare, zanatlije, nisu tražili frizere. Ja sam se javio kao obučar. Međutim, tamo, kad sam došao, formirala se brijačnica.

U logoru je radila kuhinja, brijačnica, krojačnica, pegleraj, dezinfekcija... I u Jasenovcu i u Gradiški. Bilo je više raznih grupa: vanjska grupa, šumska grupa, poljoprivredna grupa... U Jasenovcu je postojala ekonomija, vrlo jaka, u kojoj su neki radili, bili kočijaši, hranili konje i obavljali druge poslove.

Ustajali smo veoma rano. Kad sam bio u vanjskoj grupi, išli smo u sječu šume. Svako je morao da obori metar drva, isiječe na metar i složi. Ja to nikad nisam mogao da postignem. Mene su mogli likvidirati, ali ja sam se onda priključio grupi od tri seljaka, koji su to znali da urade, pa sam bio četvrti s njima. I mi bismo onda u toku dana po četiri metra drva spremili. Dok se to ne uradi, nije se moglo ići nazad. Dobijali smo nekakvu, bolje reći nikakvu hranu: ili mrkvu, ili repu, ili krompir u vodi, sve neslano. Rijetko smo i vrlo malo dobijali kruha.

Svakog jutra su bile prozivke i provjere. Koga nije bilo, moralo se znati gdje je. Događalo se i da neko pobjegne. To su bila individualna bjekstva. A onda, nije rijedak slučaj bio da su oni prikazivali kako je neko htio pobjeći, da bi ga, kao za kažnu, likvidirali.

Svojim očima sam vidio maltretiranje i likvidaciju žena i djece. Gledao samo to sa tavana, jednom, na samom Graniku na Savi. Bili smo skriveni na tavanu i vidjeli smo kako ubijaju žene i djecu. Unutar kruga postojao je Granik, gdje su dolazili čamci. Tu su odmah ubijali pridošle i leševe bacali u Savu. Uglavnom su ih klali, vrlo retko ubijali metkom, često ubijali sa željeznim polugama. Djecu su znali bacati u zrak pa ih nabodu na kamu. To se ne može vjerovati, ali to se događalo. To sam vidio. To smo gledali s toga tavana.

Bilo je i ovakvih slučajeva: Dva oficira idu, a zatočenici se kreću. Onda jedan od njih kaže drugom:

„Ajde da se kladimo da ću ga pogoditi točno u čelo!“

Postave zatočenika uza zid i gađaju. Ako pogodi, dobije opkladu, ako ne, dobije onaj drugi. To se često događalo. Srećom ili slučajem meni se to nije dogodilo!

Pamtim neka imena ustaša: Brkljačić, Alaga, onaj što je ostao živ, što je bio u Zagrebu početkom ovog zadnjeg rata – Šakić, Dinko

Šakić. On je bio komandant logora, opak i surov čovjek. Takvi su bili Maks Luburić i Majstorović.

Sjećam se događaja koji se dogodio prilikom mog prvog povratka iz Gradiške u Jasenovac, gdje smo bili na vanjskom radu. Kad smo se vraćali, zvonila su zvona za nastup (to je zbor). Šta je? Rekli su nam da su dvojica pobjegla. Međutim, ta dvojica, znao sam ih, nisu pobjegli, nego su ih ustaše prikazale kao da su pobjegli. I sad je trebalo da se za kaznu likvidira dvadeset-trideset ljudi. Postrojili su nas. Baš je tada bio Šakić, komandant logora, zajedno sa svojim ustašama. I Šakić kaže svom potčinjenom:

„Znaš šta, aj' prvo da se jave svi koji su radili i stanovali s ovom dvojicom, spavali s ovom dvojicom.“

Spavalo se u barakama, negdje po deset, negdje po petnaest ljudi. Ja sam spavao na jednom tavanu, u umjetničkoj grupi, a oni su spavali tamo gdje su radili. Bila je jedna mala stolarska radionica u kojoj su oni spavali.

„Dovedi one koji su s njima spavali!“, kaže.

Javili su se stvarno ljudi, nisu znali šta će biti. Ali malo ih je bilo, oni hoće još. Malo im je bilo za likvidaciju.

„Daj prozivnik!“, kaže Šakić.

Ja stojim u stroju, on proziva:

„Abinjon!“

Bio sam drugi po redu. Kako je on mene prozvaao, ja sam zamuknuo. Nisam izašao iz stroja. Jedan je prozvan iza mene, i ni on nije izašao. Neko ga je prijavio, mene nije. Taj isti Šakić je rekao:

„Izađi, ti!“

I njega je odvojio za likvidaciju. Tada su iz prozivnika izveli negdje dvadeset, dvadeset i dvojicu ljudi, koliko se sjećam. Istog dana su ih likvidirali, za odmazdu za to bjekstvo. Imao sam tada brata, živog, u Kožari. On je bio već čuo da sam ja odveden i likvidiran. Međutim, mene je bio uhvatio nekakav strah, noge su mi se oduzele, jednostavno, nisam se javio. Znao sam šta će se desiti, da će biti likvidirani, jer je poslije svakog bjekstva slijedila odmazda. Tako sam to preživio i ostao živ.

Ne znam da li je Šakić lično, svojom rukom, likvidirao ljude, on je bio komandant logora. Ne vjerujem, možda je to radio samo iz zabave, pištoljem. Ali da je bio strašan, kao i Maks Luburić, to dobro znam. Kad god bi Maks Luburić došao u Gradišku ili u Jasenovac, do večeri je moralo biti likvidirano 500 ljudi, Židova, Srba, Cigana, bez

razlike. Odmah. Ne znam ni da li je on ubijao lično, nisam to nikad vidio. Vidio sam oficire da ubijaju po logoru, recimo, Alagu, Brkljačića (volio je pucati na zatočenike), da lično ubijaju. Znam da je Majstorić ubijao. Nisam vidio, ali sam čuo da je ubijao, da je bio izrazito zainteresiran za likvidaciju zatočenika.

U logoru je postojala jedna baraka sa djecom, srpskom. To su bila djeca od šest, sedam, osam godina, koju su oni obukli u ustaška odijela i htjeli preodgojiti u ustaškom duhu. I znam da su u Jasenovcu pjevali pjesme. Međutim, i ta djeca su najedanput nestala, likvidirana su. Što se tiče likvidacije djece, zapamtio sam jedan slučaj, kad sam bio u Gradiški. Došao je jedan veliki broj srpskih porodica. Po ugovoru sa Njemačkom, ustaše su imale zadatak da pošalju tu radnu snagu u Njemačku. Majke su odvajali od djece. To smo gledali, bilo je vrlo tužno i strašno. Majke se nikako nisu htjele odvojiti od djece, ali oni su ih na silu odvojili. Taj veliki broj muškaraca i žena je odveden u Njemačku na rad. Svi u logoru smo znali da postoji soba sa ciklonom. Tu je tada bilo oko 400–500 djece. Sva su ta djeca ubijena ciklonom. Mislim da je to bilo početkom 1943. godine.

Jedan od viših oficira u Jasenovcu bio je Pićili, koji je konstruisao peć za likvidaciju, koju su izgradili zatočenici. Međutim, od spaljenih leševa je toliko zaudaralo da su to morali obustaviti. Jedno vrijeme su ih bacali u Ciglanu, gdje se cigla pekla, i tu su ih spaljivali.

Detalje nikad nisam imao prilike vidjeti, ali sam čuo za Pićilijevu peć da se ložila i u nju su bacani ljudi. To je bilo nešto kao krematorijum, po uzoru na Njemačke. Međutim, oni nisu valjda imali tu opremu, ta sredstva, kao Nijemci, nego je to bilo dosta primitivno pa je taj zadah bio težak. Govorilo se da se od ljudskih kostiju pravio sapun. To se pričalo u Jasenovcu. Ali činjenica je da su ustaše likvidirale mnogo ljudi na Gradini, koja se nalazila preko Save, naspram Jasenovca. Masovno se odvodilo na likvidaciju naročito pred zatvaranje logora. Sva-ke noći su se vršile likvidacije u samom logoru, na Graniku, a na masovno ubijanje zatočenici su odvođeni skelom preko rijeke. Tu su bili grobari, uvijek drugi. Grobari bi kopali, kopali, bacili bi sve ubijene u jame, posle čega bi ustaše i te grobare ubili i bacili ih u te iste jame. Sjutradan – druga likvidacija, druga grupa ljudi, drugi grobari. Tako je, postepeno, trebalo da se likvidira logor.

Ja sam tada bio u brijačnici. Sa mnom je bio neki Jovo, Srbin. Svakog dana su ustaše tražile brijače. Nije više bilo ni vanjskih rado-va, samo je trebalo logor likvidirati. Već je bio februar, mart 1945.

godine, već se znalo da se bliži kraj rata. Postepeno su htjeli likvidirati logor, smanjivali su ga, svakog dana. Samo su jeli, pili, opijali se i ubijali. I tražili su da im se svakog dana pošalje jedan novi brijač, da ih brije. Čim bi tog dana obavio posao, taj brijač je bivao likvidiran. Tako je 21. aprila od dvadeset, koliko nas je bilo, ostalo nas četiri-pet brijača. Tada me je naš šef Jovo Jagoda upozorio da se sklonim:

„Skloni se negdje kad treba ići tamo, jer ja te moram odrediti.“

I ja sam se uspio malo ukloniti, tako da sam doživio 21. april uveče 1945. godine. Ostalo je još oko 800 žena u ženskom logoru, dok je nas, u muškom logoru, bilo oko 1000. Tog 21. aprila odveli su sve žene. Rekli su im da ponesu stvari jer se sele u drugi logor. Međutim, žene su tačno znale da ih vode na likvidaciju. Žene nisu ponijele stvari, neke su i pjevale. Znale su da idu u smrt. Te večeri ustaše su pobile 800 žena u samom Jasenovcu!

Likvidaciju žena nismo vidjeli svojim očima, ali smo iz naših zidanih baraka vidjeli kako pale barake u kojima su žene do tada bile. Te večeri htjeli su i nas da likvidiraju. Međutim, fizički nisu stigli da, pored 800 žena, i nas pobiju. Ostavili su to za ujutro.

Međutim, zahvaljujući partijskoj organizaciji uspjeli smo sjutra dan da izvršimo proboj. Iako bez oružja, oteli smo im mitraljez, ili strojnicu kako su ga oni zvali. Ustaše su pucale na nas, bacali čak i bombe, a mi smo pod zaštitom strojnice uspjeli da dođemo do Save i pobjegnemo. Od 1060 logoraša, u ovom proboju ostalo je živih svega nas 60. Ja samo pukim slučajem nisam pogođen. Ne mogu da kažem da je to bio neki heroizam. Mi koji smo preživjeli, krili smo se u šumi dva-tri dana. Bilo je seljaka koji su nama, u šumu, donosili hranu. Onda je naišla XXI srpska narodnooslobodilačka divizija kojoj smo se odmah priključili. Bili smo potpuno iscrpljeni. Ja sam imao nekih 38 kilograma!

U logoru Gradiška postojala je Kula. U Staroj Gradiški bile su ženske samice, vrlo teški uslovi. U Kuli je bilo žena svih nacionalnosti. Bila je i jedna komandantica, zvala se Maja, i jedan natporučnik, zvao se Vrban. Kad je ta Maja prvi put ubila zatočenicu (pucala je u nju, a i inače su ih odvodili na likvidaciju), Vrban ju je poljubio, čestitao joj i rekao da je ona sad prava ustašica. To je bila Kula.

Od Jasenovca do Gradiške vozili smo se jedno 45 minuta. Transport je uvijek išao kamionima. Bilo je privilegija biti u Gradiški. Sama kazniona je bila zidana zgrada, dok je u barakama, u Jasenovcu, gdje se spavalo, bilo snijega. To su bile drvene barake, a 1941. je bila

jaka zima, tako da su bili vrlo loši uslovi. I u Gradiški su odvodili na likvidaciju. Kada je jedna grupa uspjela da pobjegne, u samoj Gradiški ustaše su za odmazdu ubile pedeset ljudi. Postrojili su ih uza zid i pobili. U Gradiški je, u K nastambi, bila i jedna grupa paćenika zatvorenih u samicama, ostavljeni da gladuju. To su bili uglavnom Hrvati, komunisti. I oni su se jednom pokušali da se probiju i pobjegnu iz tih kazniona. Ali im proboj nije uspio, svuda oko njih bilo je oružje. Svi su poginuli u tom proboju.

Kula je bila poznati ženski logor. U njega su masovno dovođene žene. I Jevrejke, i Srpkinje, i Hrvatice. Dovođene su žene sa malom djecom. Likvidacije su tu vršene sukcesivno, planski.

Kad nisam mogao svojim očima vidjeti likvidacije, zaključio bih to po jasnim znakovima. Prvo – odvodili bi ih; drugo – vraćala se njihova garderoba; treće – u logoru ih nije bilo, a nisu imale gdje da budu.

Znao sam da su ustaše radile strašne stvari. To nisi mogao vidjeti, jer, ako bi vidio, bivao si ubijen. Recimo, način ubijanja, na licu mjesta, batinanja, toga je bilo mnogo. Poznat je bio logor 3C. Tu su činjena strahovita batinanja. Zatočnici su bili stalno u žici. Najviše su tamo odvodili, kad ih uhvate, partizane ili četnike. Ili nekoga za kaznu bace tamo, u logor 3C. Tu ostaneš, umreš od gladi, nikad odatle ne iziđeš. U logoru su se mogla vidjeti samo pojedinačna ubijanja. Ako si vidio likvidaciju, onda si i ti bio likvidiran.

Logornici su bili ljudi, stariji zatočnici, koji su uglavnom upravljali oko rada, šta će ko raditi. Vodili su logoraše na posao, u šumu, na građevinske poslove, prozivali ih, da vide jesu li se svi vratili, da provjere šta ko radi. To su bili logornici. A to što se priča da su imali privilegije, kakve su privilegije mogli imati? Jedino što su možda dobijali malo bolju hranu i nisu morali raditi. Ali i oni su svi bili likvidirani. Niko od njih, koliko znam, nije preživio do 1945. godine. Sjećam se jednog komandanta grobara, koji je čak uživao i veliko povjerenje ustaša, ali su i njega likvidirali. Pamtim i neka imena logornika Jevreja u Jasenovcu: Bruner, Klajn, onda neki Leopold, pa Štajner. To su bili oni koji su među prvima zatočeni. Jedina privilegija koju su imali sastojala se, možda, u tome što su dobijali malo više hrane i kruha (dobiti kruha bio je događaj!) i što nisu morali raditi.

U Jasenovcu je postojala ustaška brijačnica u kojoj su radili zatočnici. I kad su vršene likvidacije, prvo su njih likvidirali. Tako da niko nije mogao ostati. Ustaše nisu htjele da njihova zlodjela imaju svjedo-

ka. Čista je slučajnost da je neko izbjegao likvidaciju, oni samo nisu stigli da sve pobiju.

Nama se dogodilo, prilikom našeg juriša, da smo mi prilazili ustaši, koji od straha nije mogao da izvadi metke iz puške. Njih je naš proboj jako iznenadio. Toliko pisanog materijala ima o ovome. Ja sam kupovao sve što je izlazilo, a izlazile su knjige i knjige. I od preživjelih. Sad je već mnogo toga nestalo. Ljudi su poumirali. Ja sada, 1996, imam sedamdeset i pet godina, malo sam sačuvao nešto u glavi. Ima čovjek u Zagrebu, sad je bolnici, taj je pamtio sve. Eno ga u domu, toliko je slab. On je pamtio imena, pisao, sve je znao bolje nego ja. Zove se Jakica Finci. Ja nisam pamtio imena.

Nakon rata bilo mi je teško i bolno da dajem izjave o mrtvima, čiju smrt nisam vidio svojim očima, a znam da ih više nema.

Iza rata sam bio jako opterećen davanjem izjava za umrle, za svjedočenje, za ustaše. Gdje god se koji pojavi, zovu vas da dokažete ko je bio, šta je bio. Umoran sam od toga već. Zna li šta znači imati porodicu, a ostati sam? Pustite me više na miru! To je bilo teško, uvijek oživljavaš te uspomene koje su bolne. Nije to jednostavno, od četvoro djece i roditelja, ostati sam. Kad sam doveden u logor imao sam dvadeset i jednu, kad sam izašao dvadeset i pet godina, bez igdje ikoga, bez igdje ičega. A morao si davati izjave, morao si proglašavati mrtve, ljudi su. I onda ta suđenja, to je bilo tako naporno. Moraš dokazati. A kako dokazati da sam vidio da je neko ubijen? A zna se koliko je ljudi došlo. Gdje su ti ljudi? I kad je ovaj (Franjo Tuđman) pisao u „Bespućima“ („Bespuća povijesne zbiljnosti“) – 59000, koliko li hiljada ljudi, a samo u Sarajevu je bilo 11000 Jevreja, od kojih je tek 1000 preživjelo.

Od poznatih Jevreja u Jasenovcu, znam da je strijeljan slikar Ozmo. Još za neke znam da su strijeljani, koje su poznavali kao intelektualce. U samom Jasenovcu postojao je zatvor, zvali su ga Zvonara, u koji su odvodili istaknute, i tu ih likvidirali. Tu su likvidirali ovako, za koga oni čuju. I Maček je slučajno tu bio, jedno petnaest dana, možda mjesec. Znam ko mu je od zatočenika nosio hranu. A nije smio govoriti ništa.

Jedne godine su nas bombardovali. Bombardovali su Jasenovac i vikali:

„Eto, ubijaju vas vaši!“

Jedan Sarajlija je baš tada poginuo.

Sačuvan je i jedan broj dopisnica koje sam poslije rata predao Muzeju. Na dopisnicama je stajalo ime, prezime, grupa u kojoj si i da tra-

žiš, ako ti ko šta može poslati. Ja sam u Zagrebu imao jednu majčinu sestru, od koje sam dobio jedan paket, dok nisu odveli i nju i njenu porodicu. Dolazili su neki paketi drugima, nama više nije imao ko da pošalje. Nešto je, kažu, dolazilo preko Crvenog križa, vrlo malo, ali to nama nisu davali. Katkad bismo dobijali pakete od zagrebačke židovske općine iz kojih bi ustaše vadile sve što im se sviđalo. Nije to slato na moje ime, ali slala je nešto, imala je kontakt, djelovala je kao općina. Jedno vrijeme je djelovala i općina u Sarajevu, ali vrlo kratko. Poslije je to sve likvidirano, izgleda.

Poslije proboja iz Jasenovca, bili smo dva dana u šumi. Bilo je tu seljaka, u mojoj grupi, koji su poznavali ta mjesta okolo. Skupili smo se na jednom mjestu nas petnaest-dvadeset, iz tog proboja. Jedan mještanin, odatle, otišao je u selo i rekao seljacima da smo mi tu, da smo gladni, da smo gladni bili i u Jasenovcu, ali da sad već dva dana nismo ništa jeli. I seljanke su nama, noću, donosile nešto da pojedemo. I jedne večeri su rekli da dođemo u kuću gdje će nam dati toplog mlijeka i pure. Otišli smo. Vani smo ostavili stražu. Ali kad su rekli da nailaze Nijemci i vojska, onda smo se opet povlačili u šumu. I tako dva-tri dana. Dok nije naišla XXI srpska divizija, koja nas je prihvatila.

Bio sam sa Jakicom Fincijem, išli smo u lipičku bolnicu. Partizani su nam uzeli oružje i poslali nas u bolnicu. U bolnici sam bio nekoliko dana, malo se oporavio i došao u Zagreb. Onda je postojala Komisija za ratne zločine, a bilo je mnogo uhapšenih, presvučenih ustaša. Mi smo ih prepoznavali i govorili ko je ko od njih. Jedno vrijeme smo tako pomagali toj vlasti, da otkrije ko je šta. Poslije sam otišao u Sarajevo.

Kad sam došao u Sarajevo nisam imao ništa. Sreća što je tamo bio Emerik Blum (i on je bio u logoru Jasenovac, i takođe pobjegao). On je bio uključen u novu vlast pa nam je omogućio da dobijemo najnužniju garderobu i smještaj, kod nekog prijatelja. Nisam imao šta da jedem. Došao sam u Štab armije u Sarajevu, da radim, da bih mogao da se prehranim. Od moje porodice, tu i tamo, bila je neka rodica u partizanima.

U Sarajevo se neko vratio poslije šest mjeseci, a neko poslije godinu dana od završetka rata. Onda smo mi formirali zadrugu, i ja sam bio jedan od osnivača. I radio sam u toj zadrugi. Vojska je htjela da me zadrži i tako mi pomogne, jer nisam imao nikoga. Nisam htio. Onda sam se doškolovao i radio neko vrijeme kao sindikalni funkcioner. Jedna rodica je došla, bila je nosilac partizanske Spomenice, druga borac 1943. godine. Neko vrijeme sam bio kod njih. Radio sam u svojoj struci. I onda sam oženio Hrvaticu s djetetom.

U Sarajevo sam se vratio 1945. godine. Od moje uže familije svi su stradali. Od šire, vratile su se dvije rodice. Jedna je bila udata za pravoslavca. On je ubijen odmah 1941. godine, a ona je ostala u Sarajevu. Nas troje je preživjelo, od cijele porodice.

Moj otac je imao brata koji je imao pet sinova. Svi su oni poginuli, što u logoru, što u partizanima. Niko nije ostao. Ja sam slučajno ostao živ. Otac mi je ubijen odmah 1941. u Jasenovcu. Brat mi je bio u Kožari. Oni su, isto, 22. aprila, u toku noći organizovali bjekstvo. Pošto su radili sa kožama, imali su svi otrov, napravljen za sebe, u slučaju da ih uhvate. I svak je imao to u džepiću. Čovjek koji je preživio to bjekstvo iz Kožare, sad je u Izraelu. Njegov brat je bježao sa mnom, i poginuo, a moj brat je bježao s njim, bio ranjen i popio taj otrov. Tako od moje uže familije niko nije ostao živ. Ja sam preživio. I to slučajno. Nije tu bilo pameti. Eto, nije te pogodilo i ostao si živ.

Poslije rata bio sam aktivni član Jevrejske opštine u Sarajevu, naročito poslije penzionisanja. Dok sam radio, nisam mogao toliko da boravim u Opštini. Imao sam veliku odgovornost da, kao direktor, brinem o radu osam pogona, sa 350 zaposlenih u Sarajevu.

A otkad sam 1981. godine otišao u penziju, nije bilo dana da nisam bio u Opštini.

Iz Sarajeva sam 1992. godine otišao u Split, gdje ja i supruga živimo u manjem stanu, u domu za starija lica. Da je ona zdrava, bilo bi lakše.

Vedrina mi je najviše pomogla u životu. Inače, ne znam kako bih preživio. Ona mi je pomogla da se održim i da počnem da formiram svoju sreću. Sa djetetom moje žene i našim, zajedničkim djetetom, nikad nisam imao problema. Čerka moje supruge je završila školu, a naš sin je magistrirao. Najveća mi je želja bila da budem malo više sa svojim unucima, ali ne znam hoće li se to ostvariti. Oni su u Kanadi, u Torontu, izbjegli su u ovom ratu. I sin je oženio Hrvaticu. Imaju dvoje djece. Žena mu već radi, inženjer je, on je magistar ekonomije. Jedino za unucima tugujem. Mislio sam da u starosti budem sa djecom, ali ne znam hoće li mi se ta želja ostvariti.

LJUBO MILOŠ: „HOĆU DA PUCAM DIREKTNO U SRPSKO SRCE!“

*R*ođen je 1901. godine u mjestu Filću, u današnjoj Ukrajini, od oca Lava (Leib, Lajbiš, Leon) i majke Sofije-Soše, devotjačko Finkelman. U tom selu njegov otac je radio u pilani.

Osnovnu školu pohađao je u više mesta, a gimanziju u Beču i Travniku. Medicinski fakultet završio je u Zagrebu.

Imao je četiri sestre – Klaru, Lotu, Tilu i Bertu.

Specijalizirao je internu medicinu i potom radio u više zdravstvenih ustanova.

Po oslobođenju zemlje radio je kao lekar specijalista na internom odeljenju Glavne vojne bolnice u Beogradu.

Iz braka sa Bjankom, rođenom Sabo, ima kćerku Rut.

U mjestu u kojem sam rođen nije bilo nikakve škole zbog čega sam išao u privatnu, židovsku školu. Naime, bio je jedan učitelj Židov, koji je židovsku djecu koja su živjela u tome mjestu podučavao Bibliji. Sjedjeli smo za jednim stolom, on na čelu a mi, đaci (bilo nas je desetak, raznog uzrasta) naokolo, s njegove lijeve i desne strane. Imao sam onda, otprilike, osam godina. Prije no što sam napunio deset godina, moj otac je smatrao da moram ići u gimnaziju. Ali ja nisam znao poljski jezik, a nastavni jezik u gimnaziji bio je poljski. Morao sam da na brzinu učim taj jezik. Slabo sam ga naučio ali sam se ipak uspio upisati

u gimnaziju. Išao sam u tu gimnaziju jedno godinu dana i za to vrijeme naučio poljski dosta dobro.

Poslije toga je moj otac preselio u drugi grad, također u austrijskoj provinciji, u Galiciji. Taj grad se zvao Holodenka. I tu me upisao u poljsku gimnaziju. Nakon nekog vremena otac je odlučio da me upiše u drugu gimnaziju, koja je bila u istom gradu, ali mnogo bliže našem stanu. Ta druga gimnazija bila je ukrajinska. I ja sam, silom prilika, prešao iz poljske gimnazije u ukrajinsku. I morao sam naučiti i ukrajinski jezik. Kad sam završio drugi i treći razred u toj ukrajinskoj gimnaziji, došao je rat. Morali smo bježati. Svi Židovi, među njima i moj otac sa familijom, od straha pred invazijom ruske vojske, bježali su na zapad.

To je bilo 1916. godine. Bježali smo otvorenim kolima sa konjskom zapregom. Ja sam imao veoma važan zadatak: sjedio sam straga i, kad su kola išla nizbrdo, bio sam kočničar. To mi je kao dječku vrlo imponiralo. Putovali smo nekoliko dana i stigli u današnju Čehoslovačku, u mjesto Nikolsburg. Tamo su nas austrijske vlasti skinule sa kola i smjestile u barake, u karantenu. Sjećam se drvenih kreveta i slamarica prepunih stjenica. To je bilo tako strašno da sam radije spavao na podu a moja majka na golom drvenom stolu, jer nije mogla podnijeti tolike stjenice. Tu smo ostali jedno osam dana, koliko je trajala karantena. Onda su nas austrijske vlasti strpale u željezničke vagone i istovarile u današnjoj Sloveniji. Smjestili su, nas izbjeglice, po raznim kućama, uglavnom na periferiji mjesta koje se zvalo Konjice, u seoskim kućama iz okolice i u onim malim kućicama koje su vlasnici, što su živjeli u mjestu, imali u svojim vinogradima. Tu smo živjeli do sloma Austrije.

Ja nisam tako dugo bio tamo. Otac me je uspio smjestiti u Beč, u gimnaziju. Jedno vrijeme sam živio kod rodice, u samom Beču, ali stan u kojem je ona živjela bio je, u stvari, jedna stara kuća krcata stjenicama. Veći dio noći provodio sam sjedeći na prozoru jer je tamo bilo najmanje stjenica. U Beču sam završio četvrti i peti razred gimnazije.

Došao je slom Austrougarske, 1918. godine. Moj otac se, u međuvremenu, zaposlio u Bosni, pokraj Travnika, u jednoj pilani jer je bio stručnjak za pilane. Tako smo i mi došli u Bosnu i ja sam se upisao u travničku isusovačku gimnaziju. Hrvatski nisam znao ali sam znao poljski i ukrajinski i to mi je pomoglo. Uprava te isusovačke gimnazije izašla mi je u susret i dala mi rok da naučim hrvatski. Naučio sam ga, donekle, za nekoliko mjeseci. Do tada sam samo prisustvovao

nastavi jer nisam mogao odgovarati na pitanja. Za pola godine sam tako dobro naučio jezik da sam postao ravnopravan đak. Gimnaziju sam završio u Travniku, 1921. godine.

Poslije toga sam išao u Zagreb i upisao se na Medicinski fakultet. Stanovao sam, uglavnom, u đaćkom domu. Pri kraju mojih studija, roditelji su doselili u Zagreb, tako sam poslednju godinu završio redovno, živeći u privatnom stanu.

Nakon toga sam specijalizirao internu medicinu i stažirao, kao volonter. Nisam nikada dobio nikakvu plaću niti bilo kakvu naknadu za taj moj rad na klinici u Zagrebu.

Onda sam uspio da dobijem državljanstvo u Sarajevu. Tamo sam našao i posao. Zaposlio sam se u društvu za zdravstveno osiguranje koje se zvalo „Merkur“. To je bilo slično društvu za zdravstveno osiguranje radnika, samo što su svi članovi „Merkura“ bili službenici. Ja sam bio liječnik toga društva sve do rata. Kad je počeo rat, društvo nije više funkcioniralo, većina ljudi otišla je u vojsku, ali je još uvijek formalno radilo.

Tačno 15. oktobra, u noći, mene i moju familiju probudili su agenti Gestapoa i izvukli van. Bili su u civilu.

Moju ženu, kćerku, koja je tada imala sedam godina, i mene utovarili su u jedan otvoreni kamion. Čekali smo cijelu noć, dok kamion nije bio napunjen Židovima koje su, također, agenti digli iz kreveta te noći svuda oko mjesta gdje sam stanovao.

U zoru su mene i druge muškarce odveli na željezničku stanicu i ukrcali nas u zatvorene vagone, u kojima nije bilo ničega. Ti vagoni služili su inače za prevoz malo boljeg tereta. Tako su me, već istog dana, odvezli u Jasenovac.

Suprugu i kćerku su bili odvojili. Njih su, s drugim ženama i djecom, odveli u ženski logor, u samom Sarajevu. Imale su sreću što su partizani često napadali željezničku prugu pa nije bilo dovoljno vagona. Nekoliko dana provele su u nekakvim barakama, a potom su ih pustili, s namjerom da ih uskoro ponovo pohapse. Naravno, te žene su kud koja bježale. Tako su i moja žena i kćerka uspjele pobjeći. Moja žena se pravila da je Njemica, zbog njemačkog prezimena. Uspjela je željeznicom doputovati u Zagreb, ostaviti kćer kod moje rodbine i zatim sama pobjeći u Split.

U Jasenovcu su nas istovarili na kolodvoru. Pješice su nas odveli u samo mjesto i zatvorili nas u pravoslavnu crkvu. Ta pravoslavna crkva već je prije služila za prenočište drugim transportima, iz drugih

mjesta. Možete zamisliti kako je izgledala, pošto je u njoj noćilo na hiljade zatočenika prije nas. U crkvama nema zahoda, nema se gdje vršiti nužda pa su zatvorenici to činili kud koji. Kad smo došli tamo, ja sam morao tražiti mjesto gdje bih mogao sjediti, ne ležati, jer je sve bilo onečišćeno fekalijama ljudi koji su, isto kao i mi, cijeli dan putovali, zatvoreni u vagonima i morali su vršiti nuždu, bilo gdje. Ne sjećam se na koji način sam ja to radio. Veliku nuždu nisam vršio, a malu sam sigurno uz kraj nekog zida, drukčije nije moglo biti.

Drugog dana su nas odveli u logor Jasenovac. Na ulazu su nam ustaše oduzele stvari. Svaki od nas je imao zavežljaj, kofer, paketić, ko manji ko veći, sa odjećom, obućom, preobukom, neophodnim sitnicama. Pokupili su skoro sve. Sjećam se da su meni, imao sam mnogo stvari, ostavili samo dvije košulje i čarape. Ostavili su mi i moju liječničku torbu u kojoj je bilo nešto malo lijekova i zavoja. Rekao sam da je to doktorska torba i ostavili su je. Imali su respekt prema doktoru. Nikakvih dragocjenosti nisam imao ni na sebi ni uza se. Potom su nas smjestili u barake.

Baraka u koju sam smješten bila je jedna velika zgrada na kat. Ležajevi su bili u tri reda: prvi red na podu, drugi jedno metar od zemlje, treći na otprilike dva metra od tla. Ko je imao ćebe, ležao je na ćebetu, ali većina nas nije imala ništa i ležala je na golim daskama.

Barake su bile velike i u njima je bilo po nekoliko stotina zatvorenika. Kad bi došao transport, to bi se sve napunilo. Ležao sam na ležaju koji se nalazio na oko metar visine. Sve je bilo krcato, da smo se bukvalno stiskali jedni uz druge. Kasnije su nas razmjestili u druge barake, gdje je bilo malo više mjesta. Broj zatočenika brzo se smanjivao, bili su ubijani ili su umirali od gladi. Nakon mjesec-dva bilo je mjesta za sve.

Kad sam došao u logor, tamo je bilo puno zatočenika koji su došli ranije i bili već posve iscrpljeni. Umirali su od gladi nevjerojatno brzo. U našoj baraci, poslije dva mjeseca, nije bilo ni polovice ljudi.

U logoru je bilo veoma mnogo ubijanja.

Hrane je bilo vrlo malo. Dobijali smo ponešto jedanput i dvaput na tjedan, a radilo se po cijeli dan. Dok sam bio u logoru, tamo nije bilo nikakvih kapoa. U svakoj baraci je bio po jedan zatočenik, koji se u drugim logorima nazivao kapo. Ali to nije bio nikakav kapo već zatočenik kao i svi mi. Samo što je on bio taj koji je prenosio zapovjedi komande, zapovjedništva logora, šta toga dana treba da radimo. Inače, živio je isto kao i mi ostali. Isto je tako gladovao, na istom mjestu ležao,

isto je patio kao i mi. I bio ušljiv, strahovito. Kao i svi mi. U židovskim barakama bio je jedan Židov koji je prenosio zapovjedi. Nismo bili pomiješani, Židovi su bili u židovskim barakama, a Srbi u srpskim. Cigani i Hrvati su bili u drugim barakama.

Ja nisam fizički ništa radio. Kao liječnik, bio sam od toga pošteđen. Imao sam mali karton, pričvršćen na grudima. Na njemu je bio nacrtan crven križ i bilo napisano: liječnik. I to je mene spasilo. Tome imam zahvaliti što sam ostao živ. Po logoru sam mogao slobodno da se krećem. Nisam imao obavezu da radim ali sam morao ići sa grupom ljudi koji su radili van logora. Tako sam tokom cijelog dana bio na nogama, kao i svi drugi, samo što su drugi morali još i raditi lopatama jer tamo se, kao bajagi, gradio nasip uz rijeku. Ljudi su taj nasip gradili tako što su lopatama grabili zemlju blizu obale i prenosili je, tim istim lopatama, pet-šest metara do ruba vode, na nasip. Lopata je bila sav alat koji su imali za gradnju nasipa. Kao liječnik, bio sam zadužen da budem tu.

Drugim zatočenicima nisam mogao pružiti nikakvu pomoć, ne zato što mi je to branjeno nego zato što nisam imao ništa od pribora, zavoja i lijekova. Bio sam formalno prisutan. Imao sam svoju liječničku torbu, koja je bila prazna. Unutra su bile samo slušalice. Jedina povlastica koju sam u logoru imao kao liječnik bila je ta što nisam morao fizički raditi. Nisam se smio odmarati niti boraviti u svojoj baraci, jer ko god je preko dana nađen u baraci, toga su smjesta likvidirali.

Svakog jutra odredili bi neke ljude, logoraše koji su za to dobijali malo više hrane, da obilaze barake. Koga bi našli da leži, da ne može ići na posao, iznosili bi pred baraku. Vidio sam ljude koji su došli u logor prije mene, strašno omršavjeli, kost i koža, mnogi od njih nisu bili u stanju ustati, iznosili su ih van. Onda bi došli kamioni. Nabacali bi ih u kamione kao cjepanice, jedne preko drugih i kamion bi otišao, nismo znali gdje. Nakon sat-dva, vratio bi se, prazan. Kasnije smo čuli da su te ljude, polužive-polumrtve, bacali u Savu.

Nisam vidio da dovoze u logor židovske žene i djecu. Srpske žene i djecu su dovozili. Srbi su imali posebne barake, jednu ili dvije. Nije ih bilo mnogo. Ustaše su Srbe dovedene u logor brzo likvidirale. A dovodili su ih vrlo često. U njihovoj baraci bio je jedan student Srbin, koji je vršio dužnost liječnika. On bi koji put došao k meni da traži lijekove, ali ni mi ih nismo imali. Pitao sam ga – kako to da ima samo jedna srpska baraka a sve druge su židovske?

Rekao mi je:

„Ni moja baraka nije uvijek puna. Stalno ih odvođe i ubijaju.“

Pošto se nikada nije znalo koliko ih je živih u toj baraci, a koliko ubijenih, često su dobijali hranu i za mrtve pa su tako, što se tiče jela, prolazili malo bolje od nas. Hrana se dijelila po barakama, za svaku podjednako. Imali su dosta hrane jer ih je bilo malo. Taj kolega medicinar poneki put bi donosio i meni srpski grah. Bio sam tako gladan da sam jeo s apetitom, iako sam imao bolestan želudac i znao da će me poslije toga boliti.

Zatvorenici su svakog dana gradili nasip. Pošto su uvijek kopali na istom mjestu, napravili su velike rupe. Kad je padala kiša, te bi se rupe napunile vodom. Ustaše su se zabavljale na taj način što bi ljude koji su radili na tim rupama gurnule unutra, u vodu, i nisu im dozvoljavale da izađu. Ljudi su se rukama hvatali za rub rupe a oni su skakali po njihovim rukama i smijali se. Nisu im dali da se izvuku, sve dok se ne bi udavili.

Kod nasipa sam vidio još jednu strašnu scenu. Među zatočenicima koji su radili bio je jedan novi, tek dospio u logor, ne znam odakle. Bio je Židov, visok, lijepo razvijen, snažan. Taj visoki jaki muškarac izazvao je, svojim izgledom, jednog od stražara. Ustaša ga je oborio na zemlju i počeo po njemu skakati. Skakao je po njemu sve dok ga nije ubio, samo zato što je bio visok i skladno građen.

Bio sam potresen i ogorčen, pa sam, zaboravivši na oprez, upitao toga ustašu koji je skakao po čovjeku:

„A zašto ti ubijaš čovjeka?“

„Tako su mi naredili“, rekao je.

„A ko ti je naredio?“, pitao sam.

„Evo, idi tamo“, rekao mi je, pokazujući rukom pravac, „tamo je moj komandant, idi ga pitaj i nećeš ti više nikada ništa pitati.“

Bio sam jako uzbuđen i krenuo sam k tome komandantu, koji je sjedio malo dalje na obali i kartao s nekim oficirom. Kad sam se približio i vidio ga, sinulo mi je u glavi ono što mi je rekao ustaša koji me uputio – da više nikad ništa neću pitati...

Okrenuo sam se i vratio. Umiješao sam se među ljude koji su gradili nasip. Skinuo sam sa sebe onu doktorsku oznaku, uzeo lopatu i počeo kopati. Tako sam se sakrio jer sam se bojao da će me onaj ustaša tražiti. Vidio sam izdaleka da on stvarno stoji i gleda gdje sam. Ali, tamo je bilo stotine ljudi i nije mogao da me prepozna.

Jednog dana, kad sam bio u svojoj baraci u kojoj je formalno bila ambulanta, došao je jedan od stražara i pozvao me da pođem sa njim u

srpsku baraku. Pošao sam. Baraka je bila prazna. Zemljani pod i na njemu, na nekim krpama, ležala je žena, polugola. Umirala je. Na njenim golim grudima bilo je dojenče. Dijete sisa mrtvu majku. Okrenuo sam se ustaši i upitao:

„Zašto si me doveo?“

„Pomozi, doktore“, rekao je.

Ništa nisam mogao učiniti. Majka je bila mrtva. Nisam imao nikakvih mogućnosti ni sredstava da to dijete spasim.

Logor u kojem sam bio nalazio se u blizini ciglane. Na tome mjestu zatočenici su slagali cigle i drva za loženje, ciglana je radila na drva. Jedan od službenika te ciglane, za koga sam kasnije saznao da je bio nekakav inženjer, zabavljao se tako što je ubijao ljude koji su tamo radili. Došao bi do zatočenika i rekao:

„Okreni se!“

Logoraš bi se okrenuo, morao je slušati, a taj čovjek bi uzeo cjepanicu i udarao čovjeka po leđima dok ga ne bi ubio. Gledao sam to svojim očima. Mogao je i mene ubiti, ali nije. Valjda je i na njega djelovalo to što sam imao kartončić sa crvenim križem koji mi je dao ludu hrabrost da takvim stvarima prisustvujem.

Jednom sam išao u ustašku komandu i tražio da mi daju neku veliku kutiju punu omota od paketa koju sam vidio pored jedne od baraka. Ti su omoti bili od platna kojim su bili omotani paketi namijenjeni logorašima koje oni, na žalost, nikada nisu dobili. Ta sam platna poslije razrezao na trake i upotrebio kao zavoje. Na jednom omotu našao sam i moje prezime. Sestra iz Zagreba bila mi je poslala paket sa hranom. Nikada mi nije uručen nikakav paket i po tome sam zaključio da ni drugi nisu dobili svoje.

U logoru je bila i jedna manja baraka. U njoj su ljudi koji su radili u ciglani držali alat. Ta je baraka imala potkrovlje i u njemu su se sakrili neki zatočenici, njih pet-šest. Htjeli su izbjeći odlazak na rad. Ja sam otišao tamo jer sam čuo da među njima ima bolesnika. Svi su bili Židovi. Ležali su obučeni na podu koji je bio zemljan, iako je to bilo potkrovlje. Odjeća se nikad nije skidala. I ja sam stalno bio obučen, u odijelu u zimskom kaputu. Niko od nas nije dobio logorašku odjeću. Nismo imali ni brojeve. Niko nije imao broj u Jasenovcu. Kad sam im se približio, jedan me prepoznao. Bio je iz Sarajeva, kao i ja. Rekao mi je:

„Doktore, ja ne mogu da otvorim usta.“

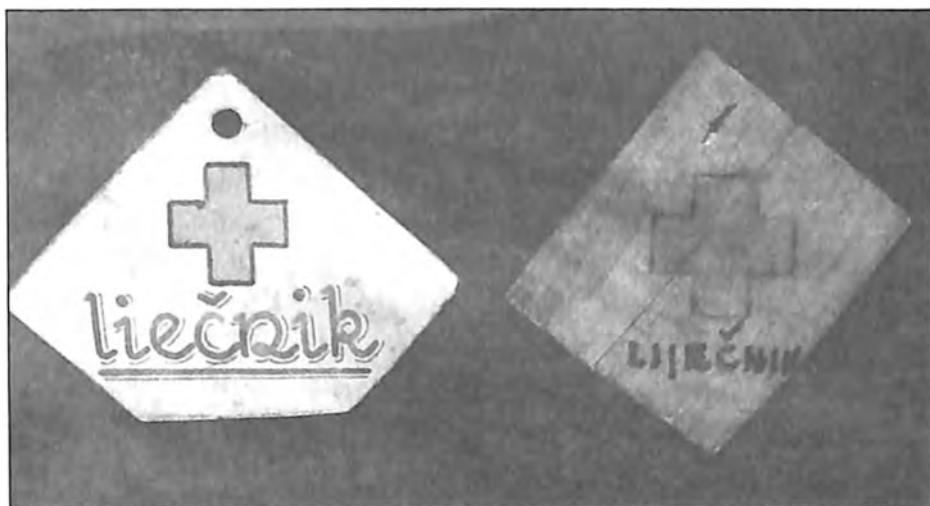
Govorio je kroz zube, jedva sam ga razumio. Kao liječniku, odmah mi je bilo jasno da je u pitanju tetanus. Tetanus je bolest koja se

dobija od ozljeda, naročito su joj podložni oni koji rade sa zemljom. To je strašna bolest od koje se umire u grčevima. I on je umro u teškim mukama.

Svakog jutra su kontrolisali barake. Bilo je veoma mnogo ljudi koji su bili tako slabi, od slabe ishrane i iscrpljujućeg rada, da se nisu mogli dići sa ležaja. Sve su njih kupili, bacali na hrpe pa u kamione i u Savu. Nije im se moglo pomoći.

Bilo je nemoguće pobjeći.

Vidio sam Maksa Luburića, kad je sa grupom njemačkih i ustaških oficira vršio inspekciju logora. Prošetao je kroz logor i mi smo ga gledali.

Oznaka za lekare koju je u Jasenovcu nosio JONAS FIŠBAH

Jednog dana, dok smo bili na terenu, oglasila se logorska sirena, pozivajući nas natrag. To je bilo neuobičajeno, da se usred dana vraćamo u logor. Komandant logora bio je Ljubo Miloš, poznati krvnik. Okupio je sve logoraše na jednom mjestu, na prostoru ispred baraka. Nasuprot nama postavio je jednu vojnu jedinicu s puškomitraljezima uperenim u nas. Ljubo Miloš je izašao pred nas i održao nam kratak govor. Rekao je:

„Dogodilo se nešto nečuveno. Jedan logoraš je pucao u jednog ustašu.“

Taj logoraš bio je Srbin. Poslije smo saznali da je on bio starješina srpske barake i da je zbog toga imao kontakta sa upravom logora. Na neki način je pridobio njihovu i naklonost Ljube Miloša. Družio se s

komandnom službom logora. Čak je imao pravo da nosi pištolj, za odbranu od svojih iz barake koji su prijetili da će ga ubiti jer radi u interesu ustaša. Sa njima je pio i kartao se. Dogodilo se da su se u piću, igrajući karte, posvadili i taj je logoraš potegao pištolj i pucao u ustašu.

Ljubo Miloš je rekao da ne može dozvoliti da jedan logoraš puca u Hrvata, ustašu, i da će zbog toga za kaznu ubiti dvadeset Srba. Pozvao je logornika srpske barake i tražio od njega da odredi tih dvadeset ljudi za strijeljanje. Čovjek je rekao da on ne može odrediti nikoga.

„Ako ti ne možeš odrediti, onda ćeš i ti ići“, rekao mu je Ljubo Miloš.

„Dobro“, odgovorio je logoraš.

I njega je priključio grupi od dvadeset Srba koje je sam izdvojio. Ali, to mu je valjda izgledalo malo.

Pozvao je starješinu jedne židovske barake i rekao mu da on odredi deset Židova koje će priključiti grupi za strijeljanje.

Straješina te židovske barake rekao je da on ne može to učiniti.

„Onda ti dođi“, rekao mu je.

I njega je priključio grupi.

Zatim se sjetio da ima još. Naredio je da se dovedu oni Židovi koji su došli iz Austrije. To su bile židovske izbjeglice iz Austrije koje su ustaše negdje u Hrvatskoj pohapsile i dovele u logor.

Sve ih je poređao, uzeo pušku i sve ih, jednog po jednog, strijeljao. Svakome je pucao u srce.

Ti ljudi su popadali, jedni preko drugih. Kad je završio, rekao je: „Hajde, doktori, kontrolirajte jesu li mrtvi!“

Osim mene, bilo je još nekoliko liječnika. Ljudi su ležali, strijeljani, na hrpama. Gledao sam ih. Odmah se vidi mrtav čovjek, nije to bilo teško ustanoviti. Odjednom se jedan iz te hrpe digao, jedan Srbin, i rekao:

„Ja sam živ.“

Bio je pogođen, ali nije bio mrtav.

Kad je to vidio Ljubo Miloš, uhvatio ga je bijes.

„Dođi ovamo!“, rekao je.

Zgrabio ga je, zderao mu gornju odjeću i rekao:

„Hoću da pucam direktno u srpsko srce.“

Prislonio je pušku na njegove grudi i pucao.

Od onih koji su bili sa mnom, sjećam se mnogih. Pred kraj mojeg boravka u Jasenovcu počeo sam zapisivati imena ljudi koji su umrli. A većina tih ljudi je umrla od iscrpljenosti, nemoći, gladi, tetanusa...

Teka sa imenima ostala je kod mojih prijatelja iz Sarajeva, Kabilja i Danona. Bog zna jesu li neki još živi. Bila su tamo mnoga imena sefardskih Jevreja iz Sarajeva.

Januara 1942. godine premješten sam u Staru Gradišku.

U logoru u Gradiški, sreo sam Emerika Bluma. U Gradiški je bila ambulanta i jedna tvornica u kojoj su radili zatočeniци. Te zatočeničke nisu ubijali, čak su ih dosta dobro hranili. Valjda su im bili potrebni. Među njima bio je i Emerik Blum. Da su za njega saznali, odmah bi ga bili odveli i likvidirali, jer je bio poznati komunista. On je bio moj dobar znanac.

Imali smo jednu prostoriju koja je bila uređena kao ambulanta, sa pet-šest kreveta. U tim smo krevetima mi, doktori (pet-šest nas) koji smo tamo radili, preko noći spavali. Omogućio sam Blumu da spava sa mnom u istom krevetu noću, a danju je ležao ispod kreveta. Tako sam ga neko vrijeme održao u životu.

Blum se razumio u motore i bio je zadužen za održavanje čamaca. Jednom je popravio neki čamac i tražio da ide da ga isproba na Savi. Dozvolili su mu, dali mu čamac i jednog stražara, ustašu. Čim se izvezao na rijeku, uspio je nekako prevrnuti čamac i pobjeći, plivajući.

U Staroj Gradiški sam bio do aprila 1942. godine. Tada sam bio otpušten iz logora, sa obavezom da se moram javiti u Banju Luku, u Zavod za suzbijanje endemskog sifilisa, koji je harao u Bosni među seljačkim stanovništvom, naročito među muslimanima. Kad sam izašao iz logora, slučajno sam imao sreću da sam dobio pjegavac. Iz logora sam otpušten jer su me tražili iz Zavoda za suzbijanje endemskog sifilisa, a zahvaljujući upornom zalaganju moje porodice.*

* Vidi svedočenje Berte Postružnik na stranama 283–290 ove knjige.

Prema saznanju redakcije, dr Fišbah dodeljen je na rad domu zdravlja u Maglaju. Kad je Maglaj 1944. oslobodila Narodnooslobodilačka vojska, dodeljen je kao upravnik bolnice 39. krajiške divizije.

Po oslobođenju zemlje radio je kao lekar specijalista na internom odeljenju Glavne vojne bolnice u Beogradu.

Eva ĐORĐEVIĆ

OŽILJCI U RANJENOJ DUŠI

Eva Đorđević, devojačko Ižak, rođena je 27. jula 1927. godine u gradiću Mako, u Mađarskoj, od oca Dezidera, rođenog 1890. u Seleušu, u južnom Banatu, i majke Marte, devojačko Glik (Glück), rođene 1907. u Apatfalvi, u Mađarskoj.

Oca su prve godine rata, 1941, ubili nacisti. U Holokaustu je stradalo više njenih bliskih rođaka.

Po povratku iz logora u Beograd, završila je srednju školu i Medicinski fakultet. Uporedo sa pohađanjem nastave u školi za ratom ometene učenike i završet-

kom srednje škole, radila je kao prevodilac za engleske lekare na Klinici za plastičnu hirurgiju u Beogradu.

Iz braka sa Dušanom Đorđevićem, psihologom, profesorom Univerziteta u Beogradu, ima tri kćerke. Ima i dva unuka. Radila je kao specijalista medicine rada u Pančevu, sve do penzionisanja 1982. godine.

Moj otac bio je žitarski trgovac, a majka domaćica. Od 1927. do 1938. godine živeli smo u Bukureštu, u Rumuniji, gde je moj otac radio u filijali jednog preduzeća koje se bavilo prometom žitaricama, sa centralom u Beču, u Austriji. Kad se dogodio „Anšlus,, (Anschluss), okupacija Austrije od Nemačke, moj otac je, kao Jevrejin, izgubio službu. U Rumuniji smo živeli kao jugoslovenski državljani, sa dozvolom

boravka. U vreme kada je otac izgubio službu, u Rumuniji je na vlasti bila profašistička vlada, koja je mome ocu uskratila dalji boravak u toj zemlji, pa smo aprila 1938. godine došli u Beograd. U Beogradu je otac dobio službu. Živeli smo na Dorćolu, blizu Bajlonijeve pijace.

Na Dorćolu je živelo dosta Jevreja, zbog čega je taj deo grada bio posebna meta nacističkih bombardera 6. aprila 1941. godine. Zgrada u kojoj smo stanovali, u ulici Cara Dušana 73/I, bila je pogođena razornom bombom tako da smo se, sa višestrukim povredama lica i ruku, jedva izvukli iz podruma u koji smo se bili sklonili. U stan više nismo mogli da se vratimo zbog oštećenja zgrade i srušenog stepeništa. Pošto je moj otac imao rodbinu u Pančevu, sklonili smo se kod rođaka, 11. aprila 1941, svega nekoliko sati pre miniranja pančevačkog mosta. Do toga dana sklanjali smo se u Beogradu, po raznim skloništim. Otac se svakodnevno javljao u vojsku. Iz vojske su ga stalno vraćali, govoreći da će ga pozvati ako bude potrebno. Tako smo 12. aprila 1941. osvanuli pod nemačkom okupacijom. Tada su počela zlodela nacista nad Jevrejima: obavezno nošenje žute trake sa utisnutom zvezdom Magen David, sa natpisom „Jude“, zabrana poseta javnim mestima, ograničeno kretanje ulicama, prinudni radovi. Najteža su bila ponižavanja Jevreja i stalan strah od racija i pogubljenja.

Noću, između 13. i 14. avgusta 1941. godine, u naš stan u Pančevu upali su nacisti, primoravši nas da u roku od pola sata napustimo stan i ponesemo samo najpotrebnije stvari, obavezno novac i nakit. Kada smo izašli na ulicu, već je bio postrojen čitav red naših sapatnika, Jevreja koji su pre nas bili pokupljeni. Terali su nas u pravcu Gradske kuće. Tu su nam oduzeli novac i nakit. Meni su sa vrata skinuli tanki zlatni lančić, poklon od roditelja za rođendan. Teško je opisati strah i patnju koje smo preživljavali, ne znajući šta će biti sa nama. Kada su nas opljačkali, utovarili su nas u red špediterskih kola koja su nas, pod stražom, odvezla u pravcu Beograda. Tu je opet zavladao neopisivi strah. Most je bio srušen pa smo mislili da će nas baciti u Dunav. Nije bilo tako, već nas je, pre prelaska skelama na beogradsku stranu, sačekao, pod stražom, predstavnik Jevrejske opštine, naš veroučitelj, rabin Kaufman koji nam je saopštio da ćemo preći skelom za Beograd i ko ima prijatelja ili rodbinu da se njima javi radi smeštaja, a ko nema, biće smešten u sinagogi.

Mi smo bili primljeni od naših prijatelja, porodice Šlezinger, u ulici Kneginje Ljubice 21a, preko puta zgrade Saveza jevrejskih opština, za vreme okupacije „Predstavništva Jevreja“. Morali smo da se javimo

na zbornom mestu, u ulici Džordža Vašingtona, gde su nam uzeli podatke, otvorili o nama kartoteku i dali nam da obavezno nosimo, i na grudima i na leđima, bedževe: na žutoj podlozi, crna zvezda Magen David i žutu traku oko ruke, sa natpisom *Jude*.

Za nekoliko dana izdat je proglas da svi Jevreji muškarci treba da se jave ispred Jevrejske opštine, određenog dana u određeno vreme, pod pretnjom streljanja onoga ko se ne odazove. Tako se i moj otac javio. I svi muškarci su odvedeni. U početku nismo znali kuda, ništa nije javljeno, pa smo bili prestravljeni šta može da im se dogodi. Tek smo naknadno saznali da su odvedeni u logor Topovske šupe, u Beogradu, kod Autokomande. Naravno da smo pohrlili tamo, moja majka, ja i sve žene kojima su njihovi najmiliji odvedeni. Pokušali smo da ih nađemo.

Uspela smo nekako, kroz pukotine na ogradi logora, da razgovaramo sa našima. To je bilo krišom, jedan logoraš bi dozvao drugog do ograde, i tako smo se nakratko videli i čuli, mada su nas stražari terali od ograde kundacima pušaka. Mi smo se vraćale. Išle smo i po dva puta dnevno, u nadi da vidimo oca i govorimo sa njim. Jednom sam čak uspela i da uđem u logor, pa me je otac odveo da vidim gde je smešten. Majka je čekala napolju. Bilo je to na spratu: jedna velika prostorija sa slamaricama na patosu, zbijenim jedna do druge. I dan-danas se čudim kako sam uspela da uđem, doduše samo na nekoliko minuta. Bilo mi je strašno da vidim moga oca, oličenje svega najlepšeg, zatvorenog, otrgnutog od svoje porodice, toliko poniženog. Ipak, bila sam srećna što sam mogla da ga vidim i da ga zagrlim i poljubim.

Dan 6. oktobar 1941. godine pamtiću dok sam živa. Toga dana smo, kao i obično, čekale blizu kapije logora, u nadi da ćemo nekog stražara ili logoraša uspeli da zamolimo da pozove oca do kapije ili ograde. Na naše prijatno iznenađenje, odjednom smo ugledale moga tatu, kako iz logora iznosi, gura kolica sa đubretom koje je trebalo da izbaci na određeno mesto, malo dalje od kapije. Mi smo to iskoristili da se vidimo, da pričamo, jer je rekao da može malo da se zadrži. Nije nam se dalo da to traje bar malo duže. Odjednom je odjeknula pištaljka, sa povicima da svi logoraši treba da se postroje u krugu logora. Prema tome, i on je morao da uđe u logor. Istovremeno smo videle nekoliko automobila koji su ušli u logor. Čekale smo napolju, ne dugo, kada smo saznale da će se logoraši iz ovog logora uputiti u drugi logor i da će to „preseljenje“ ići postepeno, svakoga dana će se odvesti određeni broj logoraša. Sutradan ujutro opet smo došle da vidimo tatu, sa kojim

smo mogle malo da pričamo kroz ogradu logora, dok nisu došli zlotvori da nas kundacima oteraju. Posetu smo ponovile i u podne.

Sledećeg dana, kad smo došle, kao i narednih dana, videle smo nekoliko otvorenih kamiona punih logoraša koji su odvedeni iz logora. Tata je još bio tu. Tako je bilo do 14. oktobra 1941. godine. Predosećajući da je rastanak blizu, prišla sam stražaru da ga zamolim da pozove mog tatu, da ga vidimo. Pitao me je odakle je on. U logoru su svi muškarci bili doterani iz Banata i Beograda. Rekla sam da je iz Pančeva. Stražar je rekao da je i on iz Pančeva i pozvao ga. Ostalo je u njemu nešto čovečnog, što njegovim naredbodavcima nisu uspeli da ubiju. Pustio nas je desetak minuta da razgovaramo. Kazali smo da ćemo doći opet u podne. Kada smo došle u podne, saznale smo da je u toku tog prepodneva moj tata odveden. Toga 14. oktobra moga oca videla sam poslednji put. To je za mene najtužniji dan u životu, dan koji će mi ostati u večitom sećanju. Počela su nagađanja kuda su odvedeni, pronosile su se razne vesti: po nekima su odvedeni u Šabac, po nekima su odvedeni u Nemačku na rad, ali vesti od mog tate nisu stizale. Zle slutnje su se uselile u naša preplašena srca.

Žene i deca su još bili „na slobodi“. Krajem oktobra 1941. godine ponuđena nam je mogućnost bekstva u Mađarsku. Pronele su se vesti da će i žene dospeti u logor i da će decu da odvoje od majki. Ja sam bila protiv odlaska jer sam se nadala da ćemo nešto saznati o tati. Rođaci i prijatelji su nas nagovarali da iskoristimo ovu priliku, jer nam pretila velika opasnost. Na kraju smo ipak otišle, 31. oktobra 1941. godine. Na žalost, ta prilika nam se nije pružila ranije, dok smo još bile sa tatom.

Bekstvo u Mađarsku organizovala je jedna divna žena, Nemica koja je bila udata za jednog našeg rođaka Jevrejina. Žao mi je što nisam radila na tome da ona bude proglašena za Pravednika, ali možda nije ni sada kasno, mada je ona već odavno umrla. Zvala se Marija Tomić, rođena 1913. u Bačkom Gračacu, bila je penzioner i civilni invalid rata. Stanovala je u Novom Sadu, u ulici Narodnih heroja 19/I. Ona je spasila nas i više desetina Jevreja, na taj način što je organizovala bekstvo u nemačkim vojnim kamionima. Na granicama Nezavisne Države Hrvatske (NDH) i Mađarske videli su deklaraciju da se kamionima prevozi roba. Nama je rečeno da ne smemo, tako reći, ni da dišemo da nas ne bi otkrili. Kada smo stigli u Novi Sad, policija je otkrila sve. Uspeli smo da pobegnemo iz kuće u kojoj smo se smestili i u kojoj je Marija stanovala. Ona je, sa mužem, uhapšena, mučena, ali je posle izvesnog vremena puštena. Jedan kofer koji smo sa sobom ponele,

u kome su bila i naša dokumenta, ostavile smo u stanu i najverovatnije je to policija zaplenila. Bilo nas je dvadesetak begunaca. Mi smo se pešice, bez ičega, uputile kod jednog tatinog prijatelja koji je živeo u Novom Sadu. Sve smo mu ispričale i on nas je, iste noći, odveo vozom u Budimpeštu i smestio nas kod rođaka.

Rođaci su se pobrinuli za lažna dokumenta, tj. lažnu prijavu stana na naše ime, koja nije imala traga u policiji. Iz naših rodnih mesta su nabavili naše izvode iz matičnih knjiga rođenih. I tako smo životarile, čas kod jednih – čas kod drugih rođaka. Jevreji u Mađarskoj su još bili slobodni, iako su već postojala izvesna ograničenja. Jedna naša rođaka, koja je imala radionicu za izradu ženskog belog veša, primila me je kao šegrtu a radnicima me je predstavila kao rođaku iz Novog Sada. Tada je Novi Sad bio pod mađarskom okupacijom.

Pre rata sam završila treći razred gimnazije, ali u Budimpešti, kao ilegalac, nisam mogla dalje da se školujem. Rođaci su mi omogućili da učim engleski, zajedno s njihovom decom. Posle izvesnog vremena stanovanja kod rođaka, našli su nam jedan pansion koji su držali Jevreji koji su skrivali emigrante. Bilo ih je iz Austrije, Čehoslovačke i Jugoslavije. Februara 1943. godine, jednog jutra je bila racija i tako su i nas uhapsili. Prijatelji su nam savetovali da, ako nas uhvate i pitaju ko nam je pomogao da dođemo u Mađarsku, navedemo ime nekoga ko je odavno umro.

Odvedene smo u dva logora u Budimpešti, zatim u logor Riče, na granici sa Čehoslovačkom. Tamo smo bile tri i po meseca. Primorali su nas da čistimo krug logora, da na neko brdo, visine oko 300 metara, nosimo pune lavore peska, osam časova dnevno. Opet uz pomoć rođaka, majka, ja i tetka, koja je sve vreme bila sa nama, Ana Švarc iz Vršca, uspele smo da dobijemo lekarsko uverenje da smo bolesne. I tako smo puštene iz toga logora, s tim da moramo da se prijavimo Odeljenju za strance u Budimpešti. Tamo nam je rečeno da moramo da se javljamo svakog meseca i da ne smemo da napustimo Budimpeštu. Tako smo i radile do 19. marta 1944. godine kada su Nemci okupirali Mađarsku. Tada smo bile opet ilegalci, menjale stalno mesto stanovanja. Ja sam prestala da radim u radionici, radile smo majka i ja po kućama, majka kao kuvarica, ja kao sobarica. Čim bi počeli da nas zapitkuju ko smo, morale smo da napustimo to mesto. Počela su i saveznička bombardovanja. U skloništu smo postale sumnjive, domari kuća su bili glavni potkazivači i stanje je postalo beznadežno.

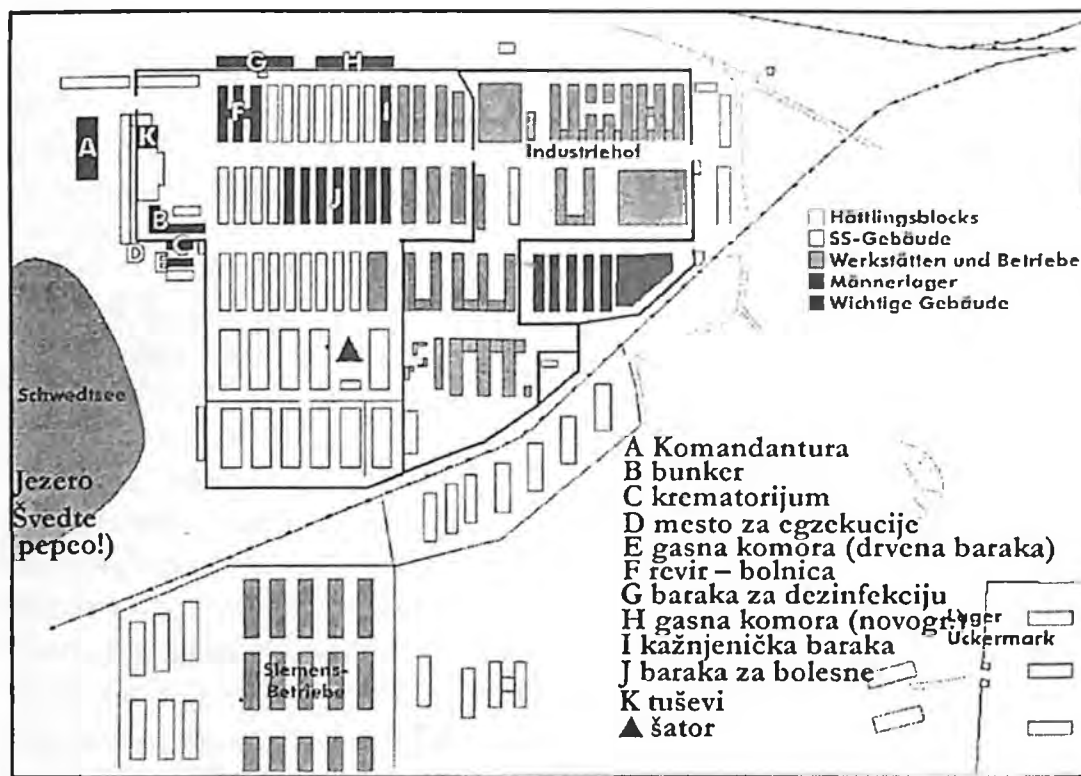
Petnaestog oktobra 1944. na vlast su došli ekstremni fašisti – nji-laši, ozloglašeni zbog svoje okrutnosti. Istog meseca izdat je proglas da sve Jevrejke i Jevreji, od 14 do 60 godina, treba da se jave 25. oktobra, u određeno vreme, na određenom mestu. Ko se ne javi, biće streljan. Pošto smo iscrple sva moguća mesta gde smo mogle da se krijemo, prijavile smo se. Počev od toga dana, terane smo da pešačimo po 30–40 kilometara dnevno, po pljuskju i hladnoći, prema austrijskoj granici. Noću bi nas uterali u svinjce, u štale sa kravama, sledećeg jutra su se patnje nastavljale. Odeća na nama nije stizala da se osuši, obuća nam se pocepala. Nekad smo noćile i pod vedrim nebom, kada nije bilo kiše. U toku tog puta, bili smo zaustavljeni u mestu Sentđerdpusta (Szentgyörgypuszt), gde smo morale da kopamo rovove. Naši stražari njilaši, mađarski fašisti, bili su okrutni, mučili su nas i ponižavali. Po završetku kopanja rovova, nastavljeno je pešačenje prema austrijskoj granici, pri čemu su nas naterali da nosimo i teške ašove.

U novembru smo stigli na austrijsku granicu, gde su nas mađarski fašisti predali nemačkim fašistima. Tu su nas uterali u vozove koji su krenuli u, za nas, nepoznatom pravcu. Posle izvesnog vremena, voz se zaustavio na jednoj železničkoj stanici, gde smo ugledale radnike u prugastim odelima, sa brojevima na rukavima, iznad crvenih trouglova. Kroz prozor smo dozvale jednog od njih. Ispostavilo se da je Jugosloven, politički zatočenik. Ta stanica je bila Buhenvald (Buchenwald).

Taj čovek nam je predočio šta nas čeka. Poželeo nam je sve najbolje. Voz je krenuo dalje. Posle izvesnog vremena stigli smo u logor Ravensbrik (Rawensbrück), gde smo bile izložene neverovatnim fizičkim i psihičkim mučenjima. Uterane smo u prepunu baraku sa krevetima na tri sprata. Smeštene smo po tri u krevet, na jednom sloju vašljive slame i sa jednim vašljivim ćebetom. Odeću su nam oduzeli, dali su nam tanke letnje haljine sa tankim jaknama, obuću su nam zadržali jer je već bila poderana od dugotrajnog pešačenja. Buđenje je bilo u četiri sata ujutro. Činjeno je to na najgrublji način – vikanjem, psovanjem, udaranjem korbačem od strane kapoa Lili i Jađe, iz Poljske. Tada smo isterivane ispred baraka, navodno u cilju prebrojavanja, gde su nas držali do osam časova, često na temperaturi od –10 do –20 stepeni, na rastojanju od jednog metra između nas logorašica da ne bismo mogle da se, priljubljene jedna uz drugu, zagrejemo. Ko je to pokušao, bio je udaren. Posle stajanja na jezivom apel-placu (Appell-platz), kako je nazivano mesto gde smo postrojavane, iscrpljene i smrznute, sa lončićem crne vode, nazvanom kafa, i tankom kriškom hleba, sačinjenog od

brašna i strugotina, bile smo naterane da radimo pod vedrim nebom i u hladnim magacinima, na niskim temperaturama, što smo mogle da vidimo na termometru, smeštenom kod stražara, na kapiji logora.

Radovi koje smo morale da obavljamo bili su utovar uglja u kamione golim rukama, guranje tih kamiona, punjenje džakova brašnom i nošenje do kamiona (težina džakova je bila od 50 do 80 kilograma), kopanje smrznute zemlje teškim pijucima, istovar povrća iz šlepova i guranje istovarenog povrća teškim ručnim kolicima do magacina. Vrlo često se događalo da su nas i uveče, posle napornog rada, terali da idemo na rad pod reflektorima. Odvođene smo do železničke pruge van logora, na kojoj su bili poređani vagoni prepuni raznih stvari – nameštaja, posuđa, tekstila... opljačkanih iz cele Evrope. Te stvari smo morale da unosimo i smestimo u za to pripremljene magazine. Po povratku sa rada, obavezan je bio lični pretres od strane stražara i kapoa.

Plan logora Ravensbrik u kojem je bila zatočena EVA ĐORĐEVIĆ

Bile smo izložene strašnom gladovanju, nismo mogle da održavamo ni ličnu higijenu, a vaši su milele po nama. To je bio logor u kome su bile zatvorene žene, oko 45000 na broju, iz cele Evrope. Svako-

dnevno, po povratku sa rada, zaticale smo u logoru desetine leševa, poređanih kao drva u drvvari, onih naših sapatnica koje nisu mogle da izdrže ta užasna mučenja.

Na naše veliko iznenađenje, pri dolasku novih transporta logorašica, ugledale smo našu spasiteljku Mariju Tomić koju su doveli iz Mađarske, gde je bila često hapšena zbog pomaganja partizanima, Srbima i Jevrejima. Puštena je iz zatvora 1942. godine i onda je otišla da živi ilegalno u Budimpešti. Otkrivena je 1944. godine, prilikom jedne racije, kada je izjavila da je Hitler izgubio rat, posle čega je usledila deportacija u logor Ravensbrik.

Dana 5. marta 1945. godine transportovane smo u logor Burgau, deo koncentracionog logora Dahau (Dachau). Putovanje je trajalo 17 dana. Utovarili su nas po osamdeset „heftlinga“ (Häftling) u jedan teretni vagon. Svakog drugog ili trećeg dana dobijale smo po parče hleba sa veoma slanom salamom. A kada smo tražile vodu, tukle su nas Aufseherke po glavi. Za fiziološke potrebe smo dobijale po jednu kafu koja se praznila svakog drugog ili trećeg dana.

U Burgau smo stigle iscrpljene, gde se apel nastavljao, kao i grubosti i poniženja. Na rad nisu mogli da nas teraju jer smo već bile živi leševi. Posle oko tri nedelje, prebačene smo kamionima u logor Tirkhajm (Türkheim), takođe deo Dahaua. Tamo smo bile smeštene u podzemnim prostorijama, opet na vašljivoj slami i s vašljivom ćebadi, sa obaveznim apelom.

Oko nedelju dana pred oslobođenje, prebačene smo u logor Landsberg, takođe deo Dahaua. Smeštaj je bio isti kao i u već navedenim logorima, hrana dobijana na drugi dan, hleb je bio sa strugotinama.

Oslobođenje je stiglo od strane vojske SAD, 27. aprila 1945. godine. Iznurene, bolesne od pegavog tifusa, oslobodioci su nas preneli u improvizovanu bolnicu u Bad Verishofen (Bad Wörishofen), gde je pre toga bilo oporavilište za nemačke oficire.

Posle dugog oporavka, repatrirane smo kroz Osijek za Beograd. U Beograd smo stigle 12. avgusta 1945. godine.

Odmah smo se majka i ja javile Savezu jevrejskih opština Jugoslavije, da se raspitamo za oca. Tamo smo saznale za tragičnu sudbinu mog oca, rođaka i prijatelja. Svi logoraši iz Topovskih šupa streljani su istog dana kad su odvedeni iz logora, u okolini Pančeva, na putu za Jabuku. Čule smo od mnogih Pančevaca da su videli ili čuli da su danima konvoji kamiona išli prema Jabuci, sa zatvorenima i logorašima.

Nemam reči da opišem tugu za izgubljenim ocem. Moja majka i ja smo postavile jednu skromnu kamenu ploču sa natpisom da je Desider Ižak, 1890–1941, žrtva fašističkog terora, večno žaljen od svojih najbližih. Ploču smo stavile na grob njegove majke, Rozalije Ižak, koja je sahranjena na Jevrejskom groblju u Pančevu.

Posle svih fizičkih i psihičkih patnji, započela sam novi život, završila srednju školu i Medicinski fakultet. Dok sam u večernjim časovima pratila nastavu za ratom ometene učenike – za 4, 5, 6. i 7. razred, danju sam radila kao prevodilac za engleske lekare na Klinici za plastičnu hirurgiju u Beogradu. Osmi razred redovno sam učila u Novom Sadu. Rad na klinici opredelio me je da odaberem poziv lekara. Udala sam se, imam divnog i dobrog supruga, Dušana Đorđevića. Dobili smo tri ćerke, a danas imamo i dva unuka studenta. Ja sam radila kao specijalista medicine rada u Pančevu, gde sam penzionisana, 1982. godine. Novi život mi je doneo puno radosti, ali večni ožiljak je ostao prisutan u mojoj ranjenoj duši i telu. Nenadoknadivi gubitak moga oca, mnogih rođaka i prijatelja, gubitak doma, fizičke i psihičke patnje, ponižavanja, mučenja – neću moći da zaboravim dok sam živa.

Napred navedeni redovi su samo delić onoga što sam doživela za vreme onih strašnih ratnih godina, ali, posle dva teška srčana udara, jedva sam skupila snagu da i ovo napišem.

Jelena VICULIN

POVRATAK SA PUTA BEZ NADE

Rođena je 1922. godine u Budimpešti, Rod oca Davida Hoffmana i majke Helene, devojačko Safir. Od 1922. godine porodica je živela u mestu Ada u Bačkoj, gde je otac David bio rabin. Roditelji su imali devetoro dece: pet sinova i četiri kćeri. Na početku rata jedan brat se zatekao u Švajcarskoj, a jedan u Budimpešti. Najstarija sestra Olga bila je udata u Austriji, odakle je posle anšlusa (Anschluss), zajedno sa mužem pobjegla u Jugoslaviju, u Bačku. Živela je u Starom

Bečeju gde su ona i muž ubijeni u raciji januara 1942. i bačeni pod led reke Tise. Ostala deca živela su sa roditeljima u Adi.

Zajedno sa majkom i tri sestre, ocem i tri brata bila je zatočenik zloglasnog logora Auschwitz, odakle se nisu vratili živi majka i otac. Inače, osim sestre Olge i roditelja, u Holokaustu je stradalo više članova njene uže porodice sa očeve i majčine strane.

Posle rata udala se za Jadrana Viculina, sa kojim ima sina i unuka.

Dok Nijemci nisu potpuno okupirali Mađarsku, marta 1944. godine, i doveli na vlast mađarske fašiste, živjeli smo u svom stanu u Adi. Nakon toga život nam se potpuno mijenja. Počelo je naredbom o nošenju žute Davidove zvijezde. Stariji su bili veoma zabrinuti, a mi mlađi još nismo bili svjesni što se sprema. Počinju glasovi o našoj deportaciji koja je ubrzo i uslijedila.

Početak aprila dobili smo naredbu da ne smijemo napuštati kuću. Odmah sutradan, došao je u našu kuću jedan njemački oficir sa nekoliko mađarskih žandara i predstavnika vlasti. Pretresli su stan. Oca su odveli u zasebnu prostoriju i zahtijevali da im kaže gdje se nalazi novac i druge dragocjenosti. Naredili su nam da se spakiramo. Rekli su da ne trebamo mnogo nositi jer nam neće trebati.

Iz kuće, u kojoj je ostalo uglavnom sve što smo imali, odvedeni smo prema željezničkoj stanici u jedno veliko dvorište gdje su se inače prodavala drva za ogrjev. Tu je bilo sabiralište u koje su doveli i ostale židovske obitelji iz Ade. Odatle smo istog dana odvedeni na željezničku stanicu. Ukrkali su nas u vlak i odvezli u Segedin. Tamo su nas utrpali u sinagogu u koju su dovodili Židove iz nekih drugih bačkih mjesta. Tu smo živjeli i spavali na podu, žene, djeca i stari ljudi. Muškaraca je bilo malo jer su već ranije odvedeni na prisilni rad. Segedinski Židovi, koji su tada još živjeli u svojim domovima, koliko su to mogli, donosili su nam hranu i trudili su se, koliko je to bilo moguće, da nam olakšaju život. Ali ista sudbina je uskoro i njih zadesila.

Zapovjednik logora, mađarski oficir, imao je zadatak da napravi popis svih logoraša. Kako osim stražara nije imao nikoga, zamolio je nas nekoliko da mu pomognemo. To su nas pripremali za Auschwitz. Istovremeno se pročulo da ćemo ići dalje. Zapovjednik logora, Mađar kojemu smo pomogli oko popisa logoraša, pozvao je nas nekoliko i vrlo ozbiljno rekao da mu više ne trebamo te da nam želi učiniti uslugu. Predvečer, kada se smrači, povući će stražu sa ulaza u logor, a mi možemo skinuti žute zvijezde i otići kamo hoćemo. Mi nismo razumjeli i zbunjeno smo pitali kuda da idemo. Slobodni ste, idite kuda hoćete. Pitali smo – a roditelji? Odgovorio je – idite, jer sutra će vas odvesti iz Mađarske. Samo je to rekao. Ispričali smo to roditeljima koji su to primili s čuđenjem. Odlučili smo ostati sa roditeljima sa kojima smo inače bili veoma povezani.

Slijedećeg jutra naređen je odlazak. Skupljali smo ono malo stvari što smo ponijeli iz kuće. Jedan vojnik, koji je to gledao, rekao je da nam to ništa neće trebati tamo gdje nas vode. Ugurali su nas u stočne vagone, jedan do drugoga, koliko god je moglo stati. Oni viši provirivali su kroz otvore na vagonu i utvrdili da nas vode prema Austriji.

Zaustavili smo se nedaleko od Beča, u gradiću Gänsendorf. Povađili su mrtve i odvojili one koji su htjeli pomagati u poljoprivrednim radovima. Mislim da je većina tih ljudi preživjela. Nama ostalima je rečeno da idemo dalje gdje možemo svi biti zajedno. Dok smo stajali

u zatvorenim vagonima na stanici, začula se sirena za uzbunu. Usljedilo je bombardiranje oko nas. Stražari su se sklonili, a nas su ostavili u zatvorenim vagonima. Morali smo čekati da se pruga popravi kako bi kompozicija teretnih vagona, puna nas Židova, mogla krenuti dalje. Nismo znali kuda nas vode. Ne sjećam se koliko smo se dugo vozili. Ta dugačka kompozicija konačno se zaustavila 1. juna u Auschwitzu, kod onih čuvenih vrata sa natpisom „Arbeit macht frei“.

Istjerali su nas iz vagona, a mi smo nosili ono malo stvari što smo imali. Tu nam je rečeno da se ne mučimo jer nam te stvari neće više trebati. Muškarce su odmah odvojili, pa mi, majka i tri sestre, oca i tri brata više nismo vidjele. Nas žene vodili su dalje do raskršća na kojem su stajali vojnici. Među njima je bio oficir, zloglasni dr Mengele, koji je vršio selekciju. Prilazile smo mu po četiri u redu. Ništa nije govorio, samo je rukom davao znak lijevo ili desno. Nas tri sestre odvojio je od mame. Nas je poslao desno, a mamu je poslao lijevo. Više je nismo vidjele. Lijevo su išli oni koji nisu za rad i odmah iste večeri su odvedeni u krematorij, u gasnu komoru.

Činilo mi se da ulazimo u ludnicu kada smo prilazile Birkenau. Vidjeli smo ošišane žene u dronjcima kako stoje iza žice. Koji sat kasnije s istim čuđenjem su nas gledali novopridošli. Odveli su nas u jednu baraku, ošišali kosu, svukli do gola i oduzeli sve. Nismo smjele ništa zadržati. Tuširali su nas i odveli u C logor. Tu nam je naša zapovjednica bloka rekla da se ovdje ne može ništa pitati već se mora samo slušati i reći „da“. Glavne u baraci su bile češke i poljske Jevrejke koje su došle prije nas i znale su sve. C logor je imao 32 barake, a u svakoj je bilo po tisuću žena. Ja sam sa sestrama smještena u baraku broj 23. Ta baraka je važila za najgoru jer je prokišnjavala. Ležale smo na betonu, jer nije bilo dovoljno dasaka na koje bi se moglo leći. Ujutro je trebalo rano ustati radi prebrojavanja. Jele smo jedanput na dan, neku sivu tekućinu iz jednog lonca za 4–5 osoba. Bez pribora za jelo, svako po gutljaj-dva i komadić kruha. Prale smo se bez sapuna i ručnika. Smrzavale smo se bez rublja u jednoj poderanoj svilenom haljini. Izgledale smo kao divljaci. Nije bilo uvjeta ni za najnužnije održavanje higijene. Naša „glavna“ u baraci se zvala Franka, a bila je iz Katovica. Više puta nas je tješila. Izdržite, neće dugo, front je blizu. Nemojte slučajno da vam padne napamet da se uhvatite za žicu, da se ubijete. Ona nam je ulijevala nadu. Ja sam jela onu hranu, željela sam preživjeti i vratiti se kući.

S druge strane žice bili su Cigani, s mnogo djece. Jedne noći su svi nestali. Takav je bio život u Auschwitzu.

Svakodnevno jutarnje prebrojavanje je bilo posebno mučenje. Ako se broj zatvorenika nije slagao, moralo se satima stajati ili klečati na hladnoći.

Početak septembra dobili smo novu „glavnu“ baraku koja se zvala Klara. Jednog dana nam je rekla da će tražiti zatvorenice za težak rad, ali da će te imati šansu da prežive jer rat još neće dugo trajati. I zbilja, nakon nekoliko dana došao je dr Mengele u logor da bira „radnike“ za težak rad. Ništa nije govorio, samo smo prolazile pored njega. One koje su bile slabe vraćao je natrag u baraku. Odveli su nas u B logor. Tu su bile žene koje su radile i bile su tetovirane. Mi iz C logora nismo imale brojeve jer se odatle uglavnom odlazilo u krematorij i gasne komore. Okupale smo se i dobile sive haljine i marame. Ukrkali su nas u vagone u kojima je bilo mjesta da se moglo i leći. Dobile smo i kantu vode, što nam je mnogo značilo i razveselilo pošto ranije nismo mogli dobiti ni gutljaj vode kada bismo to željele. Kao da smo iz pakla došle u raj! Naša „glavna“, Klara, ispratila nas je do vrata logora sa suzama u očima i rekla da smo spašene. Vlak je krenuo. Mislim da nas je bilo oko 3000 žena. Dugo smo putovale i stigle smo negdje u blizinu Danciga, u logor Štuthof. Tu smo bile nekoliko dana. Došli su predstavnici Crvenog križa. Popisali su nas i dobile smo brojeve. Ne tetovirane, već na komadiću platna koje su nam prišili na rukav od haljine. Zatim smo odvedeni na težak rad, kopanje rovova u blizini grada Torna. Poslije su nas odveli da kopamo na drugome mjestu, negdje oko grada Argenua. Napravili su nam u šumi poseban logor od šatora. Odatle su nas svakog dana vodili na rad. Hrana je bila veoma slaba, ali je ipak bila bolja nego u prijašnjem logoru. Došla je zima i pao je snijeg. Kopale smo smrznutu zemlju, gladne, promrzle i iscrpljene. Spavale smo na zemlji na kojoj je bilo prostrto malo slame, a imale smo samo po jednu deku. Da bi nam bilo toplije, stisnule bismo se jedna uz drugu. U šatoru je bila i jedna mala peć koju smo mogle naložiti ali smo to rijetko radile jer smo bile toliko iscrpljene da za to nismo imale snage. Šatori su bili napravljeni od iverice ili tanke šperploče, a zvali smo ih *celt*. U svakom šatoru je birana „glavna“ šatora koja nas je zastupala kod „glavne“ cijeloga logora – Lagerelteste (Lagerälteste) koja je saobraćala sa Nijemcima. To su bila dva starija njemačka oficira, stariji esesovci, koji su nam preko nje davali naredbe. „Glavna“ logora je bila iz Berlina, mislim da je bila novinarka.

Naša „glavna“ u šatoru bila je Marija iz Budimpešte, inače operna pjevačica, koja je tek završila konzervatorij. Navečer, kad bi legle, zamolile bismo je da zapjeva. Jedne večeri je pjevala ariju iz neke opere. Njemački oficir, koji je obilazio logor, čuo je pjevanje i otvorio je vrata barake. Mi smo se uplašile. Zapitao je tko je pjevao. Marija se javila. Pohvalio ju je i rekao da se sutra javi njemu u kancelariju. Ona se javila i dobila je kao nagradu jedan kruh i jedan margarin, što je onda bila veoma velika vrijednost.

Jelena u mladosti

Moja mlađa sestra se razbolila. Zvala se Roži, ali mi smo je od rođenja zvali Babuka. Osjećala se veoma slabo pa sam se bojala za nju. Da bih je poštedila, ja sam na sebe preuzela kopanje njenih dionica rova. Dok smo kopale, oko nas su stajali stražari. Jedan od stražara, koji je stajao blizu nas, gledajući kako kopamo, jeo je jabuku. Ja sam se trudila da svoju i sestrinu dionicu iskopam što prije. Pozvao me je k sebi i pružio mi je jednu jabuku. Gledala sam u jabuku koja je za nas predstavljala veliku stvar. Sa stražarima nismo smjele razgovarati niti što pitati. Uzmem jabuku, zahvalim i stavim je u džep.

Na to stražar zaviče na mene:

- Zašto ne pojedješ jabuku, zar misliš da je otrovana?
- Ne mogu sada – odgovorih.
- Pojedi – bio je uporan.
- Ne mogu sada, ja danas postim i ne smijem ništa jesti.
- A što je danas?
- Mi danas imamo veliki praznik na koji postimo – odgovorih.
- Kako se zove?
- Jom Kipur – odgovorih.

Na to on klimne glavom kao da zna što je to i ode. Ja sam zaista postila. Navečer smo podijelile tu jabuku.

Neki put, kopajući rovove, naišle bismo na pokoji zaostali krompir kojega bi, onako sirovoga, pojele kao poslasticu. Za Božić smo

dobile malo krompira, malo mesa i po žlicu šećera. Među nama je bila i medicinska sestra iz Novog Sada, žena dr Goldmana. Savjetovala nas je da šećer ne pojedemo odmah, jer dolaze još teži dani. Front se približavao. Vojska je prolazila. Od poljskih seljaka, koji su iz svojih kuća također dovođeni na kopanje, saznali smo da su Rusi blizu i da ovo neće dugo trajati.

Jednog dana su nas postrojili, a oficir zadužen za nas održao nam je govor i rekao slijedeće: Rat se bliži kraju. Mi se povlačimo i vodimo vas prema njemačkoj granici. Koliko smo mogli olakšali smo vam život. Željeli smo da se vratite kući. Odabrali ćemo one koje mogu pješaćiti. Nas tri sestre držale smo se zajedno. Bile smo među onima koje su krenule pješaćiti. Kasnije smo čule da su one koje su ostale, poslije nekoliko dana, sve postrijeljane.

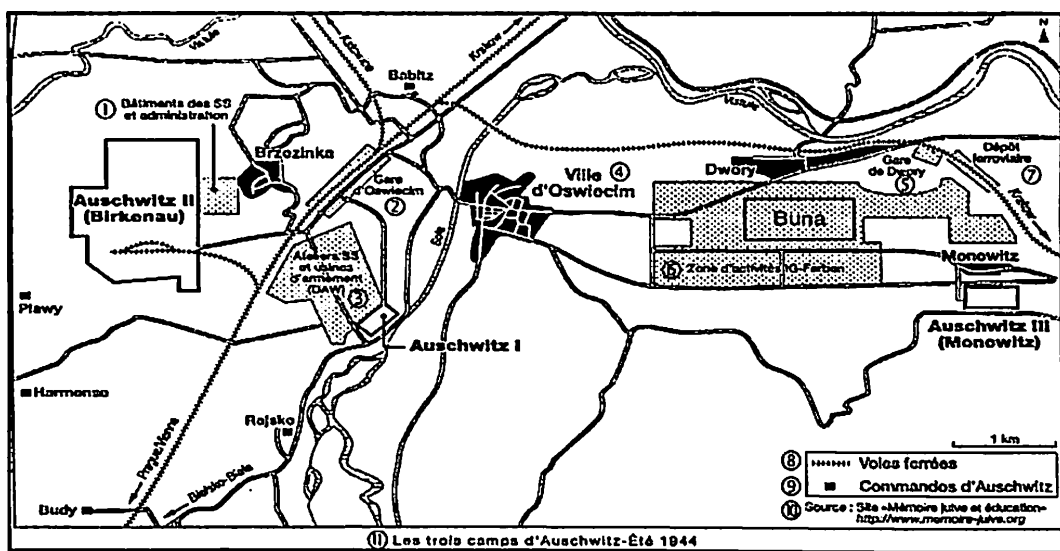
Vodili su nas kilometrima kroz šume, bez hrane. Šakama smo grabile snijeg i to nam je bila hrana. Tada bi nam Rozika, medicinska sestra, rekla – sada možete uzeti onaj šećer. Hodale smo danima slušajući tutnjavu topova. Kada smo napokon stigle do jednog velikog napuštenog imanja, našle smo nešto hrane. Bilo je tu krava, pa i mlijeka. Malo smo se odmorile. Ponovo su nas prozvali da se postrojimo i rekli:

„Front je blizu. Čujete topove. Vas koje smo povelili želimo spasiti. Trudili smo se da vam bude podnošljivo koliko smo to mogli. Poslušajte nas! Zadnje Gestapo trupe će ujutro proći ovuda. Nitko od vas, dok oni ne prođu, ne smije biti u dvorištu, jer ako vas vide oni će vas povesti sa sobom“. A onda nas je upitao: „Rusi su blizu, mi smo spasili vas, da li biste i vi to učinile za nas kada dođu Rusi?“ Sve smo šutjele.

Ostavili su nas. Sjeli su u auto i otišli. Ujutro je, kako su rekli, zaista došao Gestapo. Kako su žene trčale po dvorištu tražeći hranu, opazili su nas i opet povelili dalje. Topovi su se čuli sve bliže. Nisu nas više čuvali pravi stražari. Na nagovor moje starije sestre Adele, da moramo pobjeći, nas tri sestre i nekoliko prijateljica, na zgodnom mjestu u šumi, neopaženo smo iskočile u snijeg dubok do pasa. Kolona je prošla, a mi smo ostale same, pred mrak. Bile smo slobodne ali nismo znale kamo krenuti. Došle smo do ceste. U daljini smo ugledale dimnjak. Kada smo se približile vidjele smo da je to mala kućica poljske sirotinje. Saslušali su nas i odveli malo dalje do imanja sa kojega su Nijemci pobjegli. Zatekli smo stoku i dosta hrane. Poljaci, koji su vjerojatno i prije radili na tome imanju, dolazili su nahraniti krave. Dali su nam mlijeka, a bilo je krompira i druge hrane. Rekli su nam

da smo slobodne, da se Nijemci više neće vratiti. Tako smo dočekale pravo oslobođenje.

Rusi su bili veoma blizu, očekivali smo ih svaki čas. Nedugo zatim, jednog jutra, na vratima kuće u kojoj smo bile pojavio se ruski vojnik s uperenom puškom. Skočile smo na njega plaćući od sreće. On se uplašio od nas jer smo tako jadno izgledale. Objasnile smo mu tko smo. On nam je odmah sa zanosom rekao da ide na Berlin.

1. Zgrade SS i dokumentacija	5. Železnička stanica Dvori	9. Radne komande Aušvica
2. Železnička stanica Aušvic	6. Zona Manovic – I.G. Farben	10. Izvor informacija „Jevrejska sećanja i vaspitanje“
3. Radionice SS i fabr. naoružanja	7. Železnički depo	11. Tri logora Aušvica – leto 1944.
4. Grad Aušvic (Oswiecim)	8. Železničke pruge	

Plan logora Aušvic u kojem je bila zatočena JELENA VICULIN

Kuća na tom imanju, u kojoj smo bile, bila je velika i na većoj osami. Uskoro su počeli u nju dolaziti i drugi ruski vojnici i oficiri. Tu se smjestio štab neke njihove veće jedinice. Navečer su za večeru priredili lijepo postavljen stol. Raspitali su se tko je tu u kući, odakle smo, pa su nas pozvali na večeru. Kada smo vidjele sve to, mi smo počele plakati. Tješili su nas govoreći da oni idu na Berlin i da će se osvetiti za sve zlo koje su Nijemci napravili. Sjutradan su oni otišli dalje. Nama su ostavili dosta hrane od koje sam se ja razboljela. Zbog toga su me morali odvesti u Kronovo. Grad je bio sav u ruševinama ali je velika bolnica radila. Jedva sam se oporavila. U bolnici sam našla mnoge logorašice, Židovke iz Mađarske, zbog čega mi je bilo podnošljivije izdržavati moju bolest. Sestri Adeli imam zahvaliti što sam

se oporavila. Ona mi je nekoliko puta spašavala život. Nakon mog oporavka bile smo u zgradi Crvenog križa, gdje se skupljao transport. Odatle smo prebačene u sabirni logor u Brombergu. Posebno organiziranim transportom, s vlakom preko Mađarske i Rumunjske, krenuli smo u Adu.

Naš stan, iz kojega smo odvedeni u logor, bio je useljen. Naše stvari su nestale. Prije nas u Adu su se vratili neki, istina vrlo rijetki od Židova, koji su nam osigurali smještaj u drugoj tada nezauzetoj kući. Kako su moj otac i cijela obitelj u Adi bili veoma poštovani, to su nam mnogi od mještana nudili svoju pomoć. Nestrpljivo smo čekali da li će se još netko od naše obitelji vratiti, ali, nažalost, više se nitko nije vratio. Izgubile smo mnogo članova svoje obitelji. Ne mogu niti izbrojiti koliko. Mlađa sestra Babuka, kada joj se pružila prilika, otišla je u Izrael. Udala se i ima dva sina i još tamo živi. Starija Adela, udala se za Pavla Fišera koji je četiri godine bio u njemačkom zarobljeničkom logoru kao rezervni oficir jugoslavenske vojske. Poslije nekog vremena i oni su otišli u Izrael, gdje i danas sretno žive. Ja sam u Adi upoznala partizanskog oficira, zaljubila se i udala. To je divan čovjek sa kojim i danas živim u sretnom braku. Imam sina i unuka.

Jakob ATIJAS

ODRŽALA ME VEDRINA

Jakob Atijas je rođen u Sarajevu 1920. godine, u radničkoj porodici. Otac Moric je bio konobar a majka Mirjam, devojčako Kabiljo, rodom iz Žepča, bila je domaćica. Starija sestra Rikica-Rivka učila je za krojačicu, brat Samuel za vodoinstalatera, dok je mlađa sestra Flora u to vreme pohađala osnovnu školu. Njegova baka po ocu Mirjam, rođena Romano, imala je devetoro dece.

U Holokaustu je stradala cela njegova uža porodica – majka, obe sestre i brat.

Po završetku rata radio je u vojsci.

Penzionisan je u činu pukovnika. Iz braka sa Ankom Atias ima sina Boroslava i jednog unuka koji žive u Brizbejnu, Australija.

Primedba redakcije: rukopis objavljujemo u nešto skraćenom obliku, a celovit tekst nalazi se u Jevrejskom istorijskom muzeju.

Dok sam radio, u mladim godinama, dolazio sam u dodir sa drugima radnicima. Među njima je bilo onih koji su pripadali radničkom pokretu, ali i onih koji nisu. Željeli su da nas pridobiju za svoje ideje i tako sam postao član omladinskih URS-ovih sindikata. U tom krugu sam se kretao. Čitao sam koliko sam mogao i znao, prvenstveno Džeka Londona i druge autore.

Nisam imao nikakvih sukoba sa drugima. Antisemitizam se počeo osjećati tek kad je Hitler došao na vlast. Već u to vreme počeli su da

dolaze Židovi iz Austrije. U ljudima postoji ono: možda se to nama neće desiti. Ipak, strah je postojao. Bivalo je sve teže. Znali smo šta se dešavalo, počev od uništavanja imovine pa do zatvaranja i ubijanja, još dok se koncentracioni logori nisu ni formirali.

Kod gazde kod kojeg sam radio, bilo je Hrvata katolika, Srba pravoslavaca, muslimana, dva Nijemca... Živjeli smo normalno. Gazda nije bio opterećen ni nacizmom ni antisemitizmom. Bio je Srbin, korektan i dobar čovjek. Kod njega nas je bilo šest-sedam učenika, i isto toliko pomoćnika. Tako je bilo sve do 1941. godine.

Poslije 6. aprila 1941, kad su Nijemci ušli u Sarajevo, moj gazda je morao zatvoriti radnju jer mu nisu dali dozvolu da radi. I onda je došao povjerenik. To je bila radionica u kojoj je Vermaht kasnije održavao dio putničkih automobila. Vratili su jedan dio radnika. Mene su pozvali koncem svibnja, i tamo sam radio do konca srpnja 1941. Onda je došao nalog od Gestapoa da se otpuste svi koji nisu „arijevci“. Tako smo otpušteni ja i dvojica radnika.

Poslije toga sam živio u obitelji, sa majkom, sestrama i bratom u Sarajevu. Otac mi je umro 1937. godine od infarkta, kada je imao 49 godina.

Nije bilo lako živjeti i biti bez posla, a biti obilježen. U početku smo nosili značke, žute, sa slovom Ž, poslije smo dobili trake, jer se smatralo da značke nisu dovoljno uočljive. Prestala su i druženja kakvih je bilo ranije. Bio je zaveden policijski sat, sumrak se nije smio dočekati na ulici.

Počele su racije. Već su se formirali logori. U Sarajevu smo čuli da su se sakupljali Židovi u Zagrebu i drugim mjestima. Pojedini

*MIRJAM i MORIC, majka i otac
JAKOBA ATIJASA 1919. godine*

Židovi iz Sarajeva su otišli na teritorij pod talijanskom okupacijom. Sestra Rivka je još malo radila, pošto je bila krojačica, ja nisam, mala sestra više nije mogla ići u školu, brat je takođe ostao bez posla.

Strahovali smo da će nam se nešto desiti. Spremili smo rančeve i stvari za nedajbože. Čuli smo da su neke viđenije Židove iz Zagreba i Sarajeva već deportirali. Očekivali smo da će to, jednog dana, svakako biti masovnije i da ćemo i mi doći na red.

Nije se moglo ići u šumu. Čekali smo da budemo deportovani. Uveče, 3. rujna 1941, ustaška policija blokirala je dio ulica oko centra grada. Moglo se tu i tamo izmaknuti. Brat i ja smo mislili da ćemo izmaći, ali nismo mogli pošto su sa nama bile majka i mlađa sestra – starija se u međuvremenu udala. Došli su iz ustaške policije i oko pola deset uveče pokucali na vrata. Znali smo u čemu je stvar. Pokupili su nas u „marice“, odvezli na sarajevski kolodvor i potrpali u stočne vagonne.

Od stvari, mogli smo ponijeti onoliko koliko smo mogli nositi u rukama. Mi smo već sve imali spremno. Privela nas je ustaška policija a poslije smo predati ustaškoj nadzornoj službi u vagonima.

Kad su nas potovarili u vagonne, došlo je do prve pljačke. „Otvori, šta imaš? Izbaci!“ Nije ostalo ni pola. Sve što je bilo dobro, oduzeto je. Ja sam ostao bez cipela. Srećom, ljudi iz transporta dali su mi drugi par cipela.

Kruščica je mjesto blizu Travnika. Tamo su napravili privremeni logor. Transportirali su nas oko pola noći i ujutro smo bili u Kruščici. Tu su nas istovarili. Onda smo išli u logor, napravljen za bosanske Židove. Prvo su počeli od Sarajeva. Svakog dana su dopremali novi. Nisu nas razdvajali nego je, kako je koja obitelj dolazila, dobijala mjesto u baraci.

Zapovjednik logora bio je bojnič Mandušić, Ličanin ili negdje iz zagorskog dijela Dalmacije, Vlaj – kako su ih zvali. Inače je bio emigrant. Ustaše emigranti su na reveru imale trobojku i po tome su se razlikovali od drugih. Ostalih se ne sjećam. Još su nas jedanput popisali, još jedanput su nas „očistili“. U jednom uglu barake bili smo majka, brat, sestra i ja. Nisu nas dirali.

Svakog dana su stizali transporti. Humanitarne organizacije počele su da nam šalju hranu. Formirana je kuhinja.

Sve što smo radili bilo je higijensko održavanje logora. U njemu smo ostali do konca rujna. Koncem rujna su dobili nalog da odvoje muškarce i pošalju ih u drugi logor, a žene i djecu ostave. Moj brat je

tada imao šesnaest godina i morao je ići. Postrojili su nas, odvojili muškarce od žena i djece. Žene i djecu su otjerali na jedan kraj, nas na drugi. Pootvarali su za nas pripremljene vagone i tad smo saznali da idemo za Jasenovac.

Bilo je batina i kundačenja. Ustaška nadzorna služba primila nas je od službe iz logora i oni su nas transportirali do Jasenovca. Putovali smo u stočnim vagonima. Ništa se nije vidjelo, prozori su bili zatvoreni. Sve fiziološke potrebe su se obavljale u vagonu. Bilo je i starijih ljudi. Tako je trajalo dvije noći i jedan dan.

U vagonu nas je bilo preko pedeset. Gledali smo šta se oko nas događa... Do tada još nikoga nisu ubili, ali već je bilo udaranja kundakom i nogama. Nisu dozvolili da se pomogne starijim ljudima nego su ih još udarali.

U prvom logoru nismo nosili nikakve oznake, osim žutih traka s kojima smo došli iz Sarajeva.

Kad smo ujutro došli u Jasenovac, ustaše su bile sa psima, na nekoliko metara po jedan. Otvorili su vrata i mi smo morali iskakati iz vagona, uz viku i udarce. Tako su počeli da nas maltretiraju i svrstavaju. Tu su nas popisali, pregledali da nema neko viljušku, nož ili kakvu dragocjenost. Poskidali su, sa onih koji su imali, satove, lančiće, narukvice, ono što su propustili da vide oni u Kruščici. Sve su uzeli.

Odvajali su nas za logor 1 i logor 2. Logor 1 se nalazio u Krapju, a logor 2 na reci Strugu, u Jasenovcu. Starije su odmah odvojili za logor 1. Bilo je i mlađih koji su se javili za tamo. Te koji su se javili ubili su vrlo brzo. Odatle smo išli na Strug jer logor u Jasenovcu još nije bio izgrađen. Tamo smo zatekli zatočenike koji su došli iz Hrvatske. Nastavili smo da gradimo barake. Počele su tuče i ubijanja. Svakog jutra se moralo ići na rad. Radilo se lopatama. Morali smo vući zemlju na nasip.

Prvu noć proveli smo vani. Padala je kiša. Nije bilo baraka.

Drugog dana rasporedili su nas po grupama. U svakoj grupi bilo je dvadeset pet do trideset ljudi. Raspoređeni smo po barakama.

JAKOB ATIJAS iz mladih dana

Sljedećeg dana je već bio nastup – zbor, i na posao. Dali su nam lopate, krampove, motike. Išli smo da kopamo zemlju. Na nas 45 bilo je 7-8 ustaša koji su nas pratili. Hrana nije bila nikakva: voda, neko zrno graha, krompirića malo, komadić kruha ili je bio ili nije.

Kad smo se vraćali nazad, bio je pretres. Ostavljali smo alat i morali smo, kao kroz neki tunel, da prolazimo između ustaša. Tu su nas dočekivali i mlatili kundacima i boli bajonetama. Poslije četiri-pet dana, naletio sam na bajonet. Doktora nije bilo, rane nisu zacijelile kako treba jer nisu šivane.

Imali su, mi smo ih zvali: mišolovke, spletene od bodljikave žice, visine 80 centimetara. Ulazilo se unutra, uspravno se nije moglo sjediti, već više poluležeći. Tu smo jednom bili do jutra. Rekli su da nismo dobro radili pa smo ujutro morali ponovo na rad. Bilo je tu i nežidova, samo manje nego poslije. Kasnije su došli nepoćudni Hrvati ili pristalice antifašizma, učesnici NOB-a.

Bio sam tu do konca listopada. Onda su nas jednog dana postrojili i pitali šta ko zna da radi, šta smo po zanimanju. Javio sam da sam bio automehaničar. Onda su odvojili nas, stolare, bravare...

Moj brat ostao je u logoru 2 pošto im nisu bili potrebni vodoinstalateri, a ja sam otišao u Jasenovac, u Lančaru. Već tad su počeli formirati logor u tvornici lanaca. Mene su dodijelili Egonu Fišeru, iz Koprivnice, šoferu kamiona. Nismo išli u logor u Lančaru. U dvorištu blizu crkve bila je garaža za kamiončić, a mi smo spavali iznad te garaže.

Početkom studenoga u logor je stigao veliki transport. Iznureni upravo pristigli zatočenici išli su pješice od željezničke stanice prema Lančari. Te su ljude odmah masakrirali. Morao sam izaći iz kamiona i svojim rukama praviti put, držeći krvava, još topla tijela da bismo mogli proći kamionom. Iza su išla kola sa konjskom zapregom, i tu su kupili one koje su poubijali. Uglavnom su to bili muškarci.

Hrana je bila gora od pomija. Ljudi su vadili grah iz fekalija pa su ga prali da bi ga mogli jesti. U to doba, pošto smo im trebali, nama su davali malo više. Nisam živio kao oni u logoru. Bilo je veoma teško ukrasti hranu u logoru. Moj brat je zbog toga izgubio glavu. Postojala je mogućnost da je Općina u Zagrebu, na razne načine pokušala doturiti hranu, ali je sve bilo opljačkano. Sve što je bilo bolje, uzimali su za svoju vojsku.

Koncem studenoga prešao sam u Lančaru, gdje su radili stari majstori, koji su obukli uniformu. Radili su lance pa su formirali puškarnicu, stolariju i još neke pogone.

Spavali smo u Lančari na tavanu, pod krovom. Bilo nas je petnaestak, i Židova, i Srba, i Hrvata i muslimana. Tu sam bio do početka prosinca. Tada se formirao logor u Staroj Gradiški. Onda su jednu grupu nas odredili za pomoć u kuhinji i za čišćenje časničkih soba.

Među prvima smo došli u Staru Gradišku. Još su tamo bili kažnjеници iz stare Jugoslavije. Kad smo ih sreli, nosili su lance i đulad i bili okovani.

Prenosili smo stvari, građevni materijal za logor, a onda smo prenosili i stvari koje su morali ostaviti zatočenicima prilikom dolaska. Te stvari su odvožene u skladišta.

Sa mještanima Jasenovca odnos je bio dobar. Kad sam ja došao, tamo je još bilo dosta mještana. Neki od njih javno su prema nama izražavali sažaljenje. Bilo je i porodica koje su se, iz straha, priklonile ustašama. Jasenovac je kasnije bio očišćen. Međutim, dok smo bili u logoru 2, na nasipu, oni su ih iselili i preselili, ne znam gdje, i tako očištili Jasenovac i pripremili ga za logor. Jasenovac ima takav položaj da od jeseni do proljeća prema njemu vodi samo put, a sa svih strana je opkoljen vodom. Odatle se nikuda nije moglo. Jedan broj meštana nam je pomagao, davali su nam kruha kada bi nas sreli. Po licu i ponašanju videli smo da pošten svijet saosjeća sa nama.

Kad smo došli u logor, ošišali su nas do glave zbog vašiju, mada se tog zla niko nije mogao riješiti. Nismo dobili nikakvu odjeću. Ono u čemu sam došao, u tome sam i bio: odijelo, košulja, vesta koju mi je još mati oplela a koju sam poslije morao baciti jer je bila pripijena uz vrat – a tu su se gnezdile vaši.

U Staroj Gradiški radio sam u radionici za održavanje automobila i motocikala. Živio sam sa kuharima i poslužiteljima. Stanovali smo u upravnoj zgradi.

Likvidirali su kažnjенике koji su se tu zadesili. A onda su počeli formirati logor. Pravili su radionice: obučarsku, krojačku... Pripremali su i kulu. Među zatočenicima, među kojima je najviše bilo žena, kada su došli iz Tešnja i Žepče 1942, vidio sam moju polutetku i polubaku. Odmah su otpremljeni u kulu!

U ovom dijelu logora uglavnom su bili muškarci. Jedan broj žena je radio u krugu gdje su bili kažnjеници i logoraši. Šivali su uniforme, krpili, pravili cipele. Pošto sam se dosta kretao po logoru, imao sam prilike da odlazim u krojačnicu, gdje su radile uglavnom žene. Tako smo saznavali šta se događa.

Kako se logor širio, širila se i uprava. Prebacili su nas iz upravne zgrade u krug, u zgradu, bolnica su je zvali, u dvije sobe: kuhari, ja, Švarc i Feliks. Tu smo spavali. Ispod nas su bila mučilišta, u podrumu. Tokom noći često smo čuli vrisku, tučnjavu... Tu su vršili prebijanja, iznuđivanja. U toj bolnici, kako su je zvali „Hotel Gagro“, bio je jedan ustaša, pukovnik, zvao se Singer. Da li je bio Židov, ne znam. I njega su zatvorili. Bilo je nešto HSS-ovaca i drugih političara, koji su bili odvojeni.

Porodica ATLAS 1936. godine. U Holokaustu su stradale JAKOBOVA majka, obe sestre i brat

Jednog dana je došao veliki transport. Ono što nije moglo hodati, žene i djeca, ukrcano je na kamion, stvari smo nabacali na njih i tako ih dovezli u logor. Išli su odmah u kulu. Likvidacije u kuli su bile stalne.

Sjećam se jedne noći, spremala se likvidacija. Ne znam koliko žena je tada umoreno. Bio sam u kuli kad su ispraznili sobe. Židovi su bili krvavi od mučenja. Dovezli su i jednu grupu djece. Ta grupa je bila smještena u prizemlju, gdje su bile izbušene rupe na zidu. Puštali su ciklon kroz te rupe i u sobi je sve poubijano. To smo saznali od grobara koji su leševe ubijene djece stavljali u kola i sahranili.

Moj brat, koji je ostao u Jasenovcu, radio je i išao van logora. Jednog dana, početkom travnja 1942. godine, nekoliko krompira met-

nuo je u džep. Negdje je našao i dva-tri klipa kukuruza. Na povratku su ih pretresli, njemu našli to, zatvorili ga i za dva dana likvidirali.

Moj djed, star 72 godine, doveden je 1942. iz Žepče. Krili su ga u ambulanti. Živio je šest-sedam mjeseci u Jasenovcu dok, prilikom jednog velikog čišćenja, nije stradao. Dolazila je i komisija pa su „očistili“ ambulantu. Formirali su baraku sa finim čistim krevetima. Nije bilo pidžama ali je odjeća bila čista.

Pješice smo išli iz Gradiške u Okučane. Tu su nas trpali u vagone i ujutro smo bili u Jasenovcu. Tebalo je ići na Gradinu ili preko Save, gdje su vršene likvidacije. No, pošto je po noći stigao jedan transport, nisu nas poslali.

Iskricali su nas iza upravne zgrade. Međutim, pošto su me poznavali i drugi zatočnici, otišli su poslovođi Šomođiju, Hrvat iz Osijeka, i kazali da sam tu. Bilo je i nekih majstora iz Stare Gradiške koje su zatočnici poznali i zbog njih išli do poslovođa stolarije, bravarije, kod obučara. Te poslovođe zauzele su se za nas. Tako je jedan broj bio izvučen iz transporta. Mene su stavili u radionicu. Ostali su tu bili do navečer, dok ih nisu prebacili i likvidirali.

Otac moga gazde u Sarajevu bio je doktor Milan Jojkić. Jednog dana, kad sam izlazio iz Lančare, vidio sam ustašu koji je doveo jednog gospodina. Stajao je s njim ispred ulaza upravne zgrade. Vidio sam da je to otac moga gazde. Uspio sam da ga pozdravim i pitam kad je stigao. Rekao mi je: „Sad sam došao.“

Nestao je. Nisam imao koga da pitam o njemu jer nije nigdje išao, ni u baraku. Posebno je doveden izvan transporta, sa pratnjom. Valjda je čekao da ga upišu u kartoteku i – likvidiran je.

Bio sam u grupi mehaničara: vlasnik radionice iz Broda Maks Samlajić, Šomođi, Hrvat iz Osijeka, Luka Đaković, Ante Miljković iz Zagreba, Ahmed Ahmedić iz Tuzle...

Bili smo koliko-toliko zaštićeni jer im je ta radna snaga trebala. Međutim, jednog dana išlo se na probu vozilima. Ustaša je vozio. Sa njim je išao Luka Đaković, iz Broda. Priklao je ustašu i pozvao Samlajića da sa njim bježi. Samlajić nije htio. Luka Đaković je pobjegao, a Samlajić otišao do prve kuće da javi da je ustaša ranjen. Došle su ustaše iz logora. Ranjeni ustaša je odvezen u bolnicu. Samlajić se vratio u logor. Nisu nas pobili. U stvari, nisu nas likvidirali zbog toga što se Samlajić vratio. Nisu mogli da nas pobiju jer nije imao ko da im radi na vozilima. Kazna je bila da nas sve okuju u bukagije, nas dvadeset i petoricu.

Sjutradan je trebalo poći na rad. Kako se popeti na kamion u bukagijama? Kad su to vidjeli, naredili su da nam skinu okove. Tako se završilo bjekstvo Luke Đakovića.

Kako su ubijali? Noževima. Jama je bila iskopana, zatočenik go do pojasa. Jedan udari žrtvu maljem po glavi, drugi je dočeka nožem i prekolje. Imali su poseban nož kojim se klalo.

Mi logoraši nismo znali razmjere velikih zločina koji su se tu dešavali. Ali iz jezivih prizora čiji smo svjedoci svakodnevno bili, shvatali smo da je ovaj nerazumni i stravični poduhvat bio smišljen radi istrebljenja Srba, Židova i Roma, uz koje je stradao i po koji napredni Hrvat i musliman. O približnom broju nedužnih ljudi, žena i djece, usmrćenih na najsvirepije načine, mi malobrojni koji smo preživjeli, saznali smo tek poslije završetka rata. Brojčano je najviše stradalo Srba, oni su ovdje bili najbrojniji narod, Židovi su bezmalo istrijebljeni sa ovih prostora, a broj umorenih Roma ni približno nije utvrđen.

Kad se završila muka sa bukagijama, nastavili smo da radimo. Tada je došao Adžija, pukovnik, vozio je Maksa Luburića. Adžijin zamjenik je bio Dinko Šakić.

Iza Lančare nalazila se baraka u kojoj su držali motocikle. Imao sam u grupi i dva-tri dječaćića... Ostoju Mijića, trinaestogodišnjeg dječaka, doveli su da, tobože, uči zanat. Naime, 1943. su kao malo popustili i zarobljenu djecu sa Kozare doveli da, bajagi, uče zanat. Poslali su i jedno dijete iz Hercegovine. Zvao se Mile Naletilić i imao je 13 godina. U mojoj grupi bila su braća Svjetličići, iz Pakraca.

Formirane su grupe. Svjetličići, jedan je bio grafičar a drugi metalac, imali su roditelje u Pakracu koji su im slali hranu. Godine 1943. grupe Hrvata iz Jasenovca prebacivane su u Staru Gradišku, a iz Stare Gradiške su otišli u neku razmjenu. Ja sam nastavio da održavam vezu sa njima. Nastavili su da mi šalju pakete, preko bratićâ koji su bili u Jasenovcu kao posada. Kad su otišli, ostali su sa mnom jedan Srbin, Jeftić iz Sarajeva, i Ahmed Ahmedić iz Tuzle.

Pokušavalo se u Jasenovcu da se osnuje nekakav orkestar, koji nikad nisam išao da slušam. Nedjeljom se ili radilo ili nije, moglo se oprati košulju i sebe i to je bila sva „zabava“. Nije se moglo mrdnuti iz žice.

Na prelasku iz 1941. u 1942. godinu Sava se zamrzla, preko rijeke se išlo sankama. Tada se pokušalo, to sam ja poslije saznao, da se iz Bosne, iz logora i iz Slavonije ujedini narod, da se napravi ustanak i da

se ide u oslobađanje. Međutim, negdje je došlo do kratkog spoja. Izgleda, kažu, sa slavonske strane.

Unutar logora se 1943. godine počelo vršiti partijsko organizovanje. Kako? Doktor Bošković je bio sekretar komiteta. Organizovalo se u trojke. Meni je veza bio Šušković iz Zagreba, bravar, radio je u Lančari. I jedan Srbin, Ilija, limar. Svaki od nas je imao grupicu sa kojom je radio. Međutim, ništa se nije uspjelo. Neko je izdao. Bošković je bio obješen sa još deset-petnaest članova tog komiteta.

Bilo je u logoru, pored Srba i Židova, i kažnjenih ustaša, pa i časnika: recimo, sjećam se nekog Nemeta iz Pakraca, bio je stariji, nosio je bradicu. A bio je i jedan iz Zagreba, šofer. Bili su kažnjeni disciplinski, zatvorom do trideset dana.

Imao sam vezu sa porodicom Svjetličić, preko njihovih bratića koji su bili u logoru pa su valjda bili pušteni. Oni su imali vezu u Ministarstvu unutrašnjih poslova. Dvojica, koja su mi od Svjetličića donosila hranu, dolazili su u baraku, u kojoj sam radio. Počeli su govoriti o tome da se front preokrenuo. Nisam ništa odgovorio. Razgovarao sam o tome sa Šuškovićem, članom komiteta. Rekao sam: „Vidim da hoće da kažu da bi bježali iz logora, ta četiri bratića, ustaše. Kako da se postavim?“ Rekao je da će mi javiti čim bude razgovarao sa onima iz komiteta. Poslije je odgovorio: „Ništa, samo slušaj i šuti.“ Tako je trajalo desetak dana.

Stariji od dvojice ustaša koji se pripremao da bježi imao je djevojku u Pakracu i htio je i nju da povede. Dao je da se naprave čizmice za nju, a u kuhinji su mu dali 5–6 kilograma soli da ponese. Preko vikenda je trebalo da ode u Pakrac. Međutim, sačekali su ga Hercegovci, ustaše, i uhapsli na željezničkoj stanici u Novskoj. Vratili su ga nazad i – u zatvor. Dobio je 30 dana.

Planirali smo sa Šuškovićem da, jedne nedjelje, formiramo grupu zatočenika i pokušamo da pobjegnemo. To je bilo 14. ožujka. A 15. ožujka je trebalo da dođe Maks Luburić. Ujutro je bila smotra. Onaj mali ustaša koji je radio kod mene rekao je da mora ići da se sredi za postrojavanje. Onom drugom, Ostoji, rekao sam da ode na drugo mjesto. Onda sam otišao do Šuškovića i rekao: „Ja idem.“ Pitao me je: kako ću ići. Odgovorio sam da će jedan od te dvojice da ide i da će ga drugi dočekati negdje od Novske prema Gaju. Narednog dana oko podne sjeo sam na motor. Mlađi od dvojice ustaša sjedio je iza mene s alatom, i tako smo prošli od Novske na Broćicu. Tamo je bila straža. Prošli smo i izašli na put Novska–Bjelovar. Međutim, šta se desilo?

Ovi su iz Bročice zvali u logor. Pitali su kakav je to motor išao. Rekli su da je išao jedan motor sa ustašom pozadi i još jednim napred.

Ni posle šest decenija nisu utvrđene tačne razmere zločina koje su počinile ustaše prema Srbima, Jevrejima i Romima niti su izrečene osude tog nezapamćenog pogroma

Dalje patrole nije bilo. Ja sam prošao. Povlačila se jedna njemačka divizija prema Bjelovaru. Vozio sam bankinom. Vojna policija nas je dvaput zaustavila. Imali smo nešto alata, a ja sam nešto malo znao njemački pa su nas pustili. Kad sam došao do Gaja, prema Bjelovaru, skrenuo sam u šumu. Došao sam blizu Gaja, a tamo rampa spuštana. Iza rampe je bila poluoslobodena teritorija. Došao sam do jednog vojnika, na jednoj brklji. Zaustavio me je. Ali, kada sam došao do brklje, skrenuo sam na bankinu, dao gas i – odjurio!

Vojnik je brzo skinuo pušku sa ramena i zapucao za nama. Imali smo sreću da nas je promašio. Tako sam došao do partizana.

Kad sam se pridružio partizanima, među njima je raspoloženje bilo vedro. U trenucima opuštanja čak se i pjevalo. Neke od pjesama bile su mi poznate, pa sam im se u veselju pridruživao. Za to što sam znao neke pjesme, i riječi i melodije, mogu da zahvalim radnicima sa

kojima sam živio i koji su me, kao stariji, poučavali. I naučili. „Internacionalu“ sam, na primjer, znao.

Jednog jutra naiđe jedan čovjek. Gleda on mene, gledam ja njega. To je bio neki Carić.

„Ša radiš ovdje?“, pita me.

„Pobjegao sam“, rekoh.

I on je pobjegao, ali godinu dana prije mene, takođe iz Jasenovca.

Naišao je još jedan drug. Bio je to Moric Montiljo, iz Sarajeva, učestvovao na Igmanskom maršu.

Da sam malo dalje išao i došao na brodsko područje, naišao bih na Luku Čarkovića, koji je bježao sa kamionom.

Poslije sam otišao u 17. slavonsku brigadu. Posle mjesec dana, bio sam delegat voda, pa komesar čete, dok se nisam razbolio od naprezanja. Postao sam rastrojen. Strah, nesanica, sve se to manifestovalo bolešću. Petnaest dana sam bio u bolnici.

Potom sam otišao u VI korpus. Tamo sam bio u radionici, na Psunju, odakle sam, u svibnju, otišao u Osijek.

U Zagreb sam došao 11. lipnja 1945. godine. Venčao sam se sa ženom koja je takođe bila u partizanima. Dobili smo sina.

Malo je ljudi koji su preživjeli Jasenovac. Kazali su mi da je onog dana kad sam pobjegao, Šakić išao u potragu za mnom. Došao je do Gaja. Kad mu se sudilo, mene nisu zvali na suđenje, kao svjedoka. Znam i Ljubu Miloša i Brzicu, svakog časa sam ih sretao. Bilo im je suđeno.

Bilo je i žena ustašica u logoru. Luburićevu sestru i Nadu Šakić viđao sam u Gradiški... Nisu ni svi fratri bili loši, ali fra Ljubo Majstorić je bio veliki zločinac.

Moja majka i mlađa sestra bile su zatočene u logoru u Lobargradu, u koji su dospjele iz Kruščice. Godine 1942. od majke sam dobio tri logorske karte. I sad se sjećam, bile su plavkaste boje. Smjelo se pisati do desetak riječi. Dobio sam ih dok sam bio u Jasenovcu. Odgovorio sam na prvu. Dobio sam i drugu i na nju nisam odgovorio. Dobio sam i treću i više nisam nijednu dobio.

Pisao sam joj da smo dobro, o bratu nisam ništa rekao. Majka i sestra su bile tamo do likvidacije logora.

Jedan Sarajlija, Moni Altarac, došao je iz Lobargrada u Jasenovac kada su gestapovci pripremali evakuaciju logora. Nisu ga vodili u Aušvic nego su ga poslali u Jasenovac. Od njega sam saznao o sudbini majke i sestre.

Za majku sam tražio podatke, nisam znao da su one u Aušvicu, jer su mi rekli da su gestapovci preuzeli dio logora u Loborgradu. Tek nedavno pronašli su njeno ime na spisku zatočenica u Loborgradu i da je poslata za Aušvic. Ali, u spisku logorašica u Aušvicu nisu je našli.

Starija sestra Rikica, Rivka, udala se u ožujku 1941. godine. Odselili su se od nas, pošto su ona i muž radili i našli stan. U raciji u tom dijelu Sarajeva pokupili su i nju i muža. Nju su dopremili u Đakovo a njega u Jasenovac. Našao sam u dokumentima da je sestra došla u Đakovo, ali je nisam našao u spisku likvidiranih. Mlađa sestra je sve vrijeme bila sa majkom.

Baku i dvije tetke našao sam u manastiru svetog Vinka, u Sarajevu. One su sticajem okolnosti ostale žive, jer su išle u Mostar, iz Mostara na Rab i sa Raba na Baniju. I onda, kad je rat bio gotov, vratile su se.

III

ITALIJA, ŠVAJCARSKA

Samuilo ALKALAJ

DNEVNIK,
pisan za vreme II svetskog rata

– Odlomci –

Samuilo Alkalaj je rođen 21. februara 1887. godine u Smederevu od oca Avrama, učitelja, sveštenika, i majke Berte. Imao je petoro braće – Arona, Davida, Isaka, Mošu i Nisima i dva brata koji su umrli odmah po rođenju. Braća su rođena u Beogradu.

Iz braka sa Lepom (Ermozom), rođenom Afar, ima sina Alberta i ćerku Buenu (Bertu), koji žive u Sjedinjenim Američkim Državama. Albert je poznati i cenjeni slikar.

Autor je dnevnik vodio u godinama u kojima je bilo najteže sačuvati svoj i živote članova svoje porodice.

Beograd, 6/4/41. Uzbuna u 3 časa ujutro. Sedimo u stanu kućevlasnika Isaka Tuvija i pričamo. U 5 časova uzbuna završena. Vraćamo se u stan i svlačimo, nedelja je, možemo spavati celo jutro. Nasumce otvaram radio. Slušam proglas nemačkom narodu. Objavljuju rat Jugoslaviji. Saopštavam novost ženi i kćerki. Ali one umorne, zaspale. Budan čekam. Oko 6,30 časova ponovo uzbuna: sada praćena pucnjavom. Beograd je napadnut nemačkim avionima. Budim ženu i ćerku. Brzo silazimo u podrum, gde se već okuplja komšiluk. Čuju se brojne detonacije. Ulaze kod nas ranjenici. Prolazi tako prvi talas. Neki poznanici prolaze ulicom i saopštavaju imena žrtava. Pozorište u plamenu.

Nastupa zatim drugi talas, još jači. Zgrade oko nas pogođene bombama. Žene vrište i padaju u nesvest, među njima i moja

ćerka. Ljudi blede. Vratar i Tuvijev radnik, obojica Nemci, teše nas da napada više neće biti: trebalo je kazniti Beograd zbog demonstracija 27. marta.

Za ručak malo hleba. Vode nema. Nužnici već zapušeni i zadah se širi. Žandarmi sprečavaju pljačkanje radnji. Oko 2 časa po podne odoh do banke, praćen služavkom. Ulice puste, hotel „Srpski kralj“ i nekoliko pogođenih radnji u Kralja Petra ulici, mahom jevrejskih, gore. Stojim nemoćan pred zatvorenom bančinom kasom. Vraćamo se. Moramo misliti na prenoćište, jer svi ne možemo u podrumu. Iznenada dođe jedan auto po komšinicu, gospođu Štajner. Svi mole šofera da ih poveze, ali on pristaje da vozi samo nas. Moramo poći odmah, bez stvari. Htedoh da ponese bar spremljeni kofer iz podruma. Ali ga u brzini ne nađoh – neko je na njemu sedeo. Žene su me hvatale za ruke ne dajući mi da pođem. „Povedite i mene, hoću i ja s vama!“ Jedva se otrgoh obećavajući da ću im poslati ista kola. Ostavismo tako kuću punu svega. Dok auto juri ulicom Kralja Aleksandra ka Grockoj, odjekuju pucnji.

U Grockoj naiđe Mirko Polak sa porodicom, na kolima za prenos drva. Svi garavi, prašnjavi. Kuća nad njima srušena. Jedva se živi izvukli kroz podrumski prozor. Posle kratkog ustezanja Mirko pristaje da noćimo u Grockoj, ali da sutradan nastavimo put zajedno za Arandjelovac. Jedan seljak ponudi nam noćište. Iz njegove avlije gledamo kako Beograd gori po noći.

7/4/41. Grocka. Seljak nas budi izjutra, jer je uzbuna. Na Dunavu, kod pristaništa, potopljena jedna lađa. Polazimo preko brda sa puno drugih izbeglica, što dalje od Dunava. Celoga dana se lomimo po seljačkim putevima izbegavajući glavni drum. Nemački avioni prelaze iznad naših glava. Iznenaduje nas kiša. Pokisli do kože, stižemo pred veče u Dubonu, gde noćimo kod jednog seljaka.

8/4/41. Nastavljamo put po blatu. Prelazimo Mladenovac, pust, ali malo oštećen bombardovanjem. Dalje, na putu za Arandjelovac, stiže nas vetar praćen susnežicom. Polusmrznuti stižemo i teškom mukom nalazimo stan u banji.

10–12/4/41. Odmor u Arandjelovcu, u kome se oseca rat. Nema namirnica, sve su radnje zatvorene, kafane pune vojske, ulice pune iz-

beglica. Na prvi dan Pesaha, naš se ručak sastojao od parčeta šećera s hlebom koji nam je drugarica Mariška Koen na silu dala.

Aprila 12. pred večer rasprostire se glas o ulasku Nemaca. Opšti strah. Prenoćismo po tri porodice zajedno, obučeni, budni.

13/4/41. Laknu nam jutros videći naše vojnike spremne da krenu. Savetujem prijatelja Nisima Koena i pašenoga Avrama de Majo, da krenemo sa porodicama ka Bosni. Odbijaju. Dokopavamo se vojnog voza za Lajkovac. Neki vojnici saopštavaju nam da su Nemci ušli u Beograd sa juga.

14/4/41. Putujemo ka Užicu da bismo stigli do Sarajeva. Voz sve duži i sve sporiji. Svaki čas uzbuna, jer preleću nemački avioni.

U noći stižemo do Pala, gde nam kažu da je Sarajevo bombardovano. Zato smo odlučili da siđemo. Jedva smo našli prenoćište. Lupajući na vrata jednog letnjikovca, u kome je prošlog leta stanovala g-đa Polak, neko me zovnu po imenu. Iz mraka se pojavi glava nekog seljaka, koji upita: „Ko je tu Alkalaj?“ Moja žena mu reče. „Hteo bih da učinim nešto za vas, jer me je dr Bukus Alkalaj (moj najstariji brat) spasao u Vojnoj bolnici kada sam služio vojsku“.

15/4/41. Teškom mukom nalazimo malo hrane. Pukovnik koji stanuje pored naše sobe, savetuje nas da idemo u Sarajevo: „Idite i izgubite se među vašima. Savetujem vam kao prijatelj“. Rastajemo se od g-đe Polak, koja nam saopštava da joj je stigao muž kamionom, da kreću ka Užicu i da samo nas mogu da povezu. Na preklinjanja Simone Romano da je ne ostavljamo, rešili smo da idemo sa njima u Sarajevo i polazimo odmah na stanicu. U daljini, videh grupu oficira. Pomislih – možda je David¹ među njima. Naidoh na starog dr Kujundžića iz Beograda, po čijem se savetu, umesto za Sarajevo, vraćamo ka Užicu.

Silazak sa voza kod Ustiprače. U mraku ne vidimo ništa. Očajavamo. Iznenadno približi mi se neki oficir, pa zapita šta radim u mraku. „Čekam voz za Užice“. „Užice je u neprijateljskim rukama“, odgovori. „Šta da radimo sad!?“; povikah očajan. „Hoćete li da pođete sa mnom u Crnu Goru?“ „Vrlo rado“. Oficir Bojović naredi nekim mladićima, naoružanim puškama,

¹ Brat David Alkalaj, rezervni oficir, Drugi svetski rat proveo u Nemačkoj kao ratni zarobljenik.

da doguraju jedan prazan vagon, koji se časkom napuni. Uskoro voz krenu put Pljevalja, ali se zaustavi kod Rudog.

- 16/4/41. Rano izjutra, kapetan Bojović posla svoje naoružane ljude na drum i ovi uspeše da dovedu tri prazna kamiona. Brojne izbeglice ih začas napuniše. Nisam nikad sanjao da ću svojim očima videti gorostasne Komove i proći dolinom Lima.

U nekoj drumskoj mehani reče mi neki stari Crnogorac: „Viđeli, gospodine, ovakve propasti ne bi od Kosova!“ Mrtvi umorni, u mrkli mrak stižemo u Kolašin.

- 17/4/41. Susret sa nekim nemačkim Jevrejinom. Savetuje da ostanemo u Kolašinu i sačekamo Italijane. Ergas, naš saputnik, hteo bi ka Peći, ali nam kapetan Bojović saopšti da je napadao sneg na Čakoru i da se ne može preko. Ustupa nam jedan kamion i savetuje da idemo ka italijanskim trupama. Poljubismo se bratski, dajemo jedan drugom adrese, u nadi da ćemo se uskoro videti. Krenusmo ka Podgorici, ispred koje vidimo logor italijanske vojske. Ne smedosmo ući u varoš, nego skrenusmo ka Nikšiću. Srećemo našu vojsku u rasulu.

Pred noć stižemo u Nikšić, pun naše vojske i izbeglica, još neokupiran. Savetovaše nas da krenemo dalje, jer će naš kamion biti rekviriran. Idemo dalje ka Trebinju, gde je naš saputnik, mladi Armand Amodaj imao nekog rođaka, dr Levija. Noć nas zatiče na kaljavom drumu.

- 18/4/41. Dolazak u Trebinje. Varoš od juče okupirana. Pred stanom dr Levija ogromna gužva. Jedan italijanski vojnik upita: „Ko ste, imate li oružja?“ Natucah jedva: „Mi smo siromašne izbeglice iz Beograda“. „Ne silazite, idite, tu je revolucija“. Zapitah nekog čoveka u čemu je stvar. Ovaj mi objasni da se narod skupio i traži brašno iz vojnog magacina. Objasnih vojniku kako mogah, i on nam dopusti iskrcavanje. Dr Levi nam nađe stan i preporučio hotelijeru, Nemcu, da nam dâ hranu.

- 16/5/41. Ostasmo u Trebinju mesec dana. U varoš je pristizala zarobljena naša vojska koja je upućivana dalje za Albaniju i Italiju. Jednog dana u gostionici videh veliki broj naših viših oficira. Ergas mi reče da su došli iz Skoplja.

Život u Trebinju tekao je bez zanimljivosti. Svi su naši vojnici poslani u ropstvo, a oni koji su rodom iz krajeva koji su obrazovali “Nezavisnu Hrvatsku“, puštani su kućama. Sve

smo vreme u Trebinju provodili sa porodicom Ergas, našim saputnicima iz Arandjelovca. Sa njima je bio neki mladić Jevrejin, koji odluči da se vrati u Beograd, da se raspita za Ergasovu radnju. On se vrati posle nekoliko dana i donese nam Albertovo² pismo pisano u zarobljeničkom logoru u Kumano-
vu. Pismo je bacio preko ograde moleći da se nekako dostavi meni. Ono je došlo do ruku Aronove³ žene Finike. Albert takođe brine za nas, stvari je izgubio. Po istom mladiću mu poslamo novac, rublje i hranu.

17/5/41. Oдох u Dubrovnik gde nađoh veliki broj Beograđana. Izjutra na kapijama osvanuli kukasti krstovi. Bez razmišljanja, uzimamo auto i krećemo preko Dubrovnika za Herceg Novi. Tu naiđosmo na velik broj poznanika i na prijatelja Mošića. Uzimamo stan u Topli, van varoši. Lepa soba i još lepša bašta. Gazdarica dobra, stara žena po imenu Nasta Špirtović, sa ćerkom Mikom, neudatom, i Milenom, udatom za Hrvata, ali dobrog Jugoslovena, po imenu Martin Sager. Plaža je blizu kuće, koja je na samom drumu.

22/6/41. Nedelja. Oдох na pijacu u Herceg Novi, ali ne nađoh ništa. Pri povratku, jedan advokat iz Zagreba saopšti mi da su Nemačka i Italija objavile rat Rusiji. Nisam odmah verovao. „Ako je ta vest tačna, pobeda je naša“ – rekoh.

21/7/41. Sve vreme pristižu izbeglice i pričaju da Jevreji u Beogradu moraju na prinudni rad. Saznađoh da je obešen moj kuzen Alfred Hason mlađi, čiji je brat lekar u Herceg Novom. Preklinjao sam ljude da mu ne kažu ništa. U Crnoj Gori izbila pobuna. Propali pokušaji da se osnuje zasebna Crna Gora. Oseća se nezadovoljstvo u Herceg Novom prema Jevrejima jer „poskupljujemo život“, plaćajući cene namirnica koje oni prodaju.

22/7/41. Iznenađno nas hapse noću. Oduzimaju nam sav novac.

23/7/41. Praćeni velikim brojem karabinjera vode nas kamionima u Kotor, gde će nam, kažu, vratiti oduzeti novac. Ali umesto u Kotor, ukrcavamo se na brod „Aleksandar“ u kome nalazimo

² Sin Samuila Alkalaja, poznati slikar, živi u SAD.

³ Brat Samuila Alkalaja Aron Alkalaj takođe preživeo Drugi svetski rat u nemačkom ratnom zarobljeništvu.

puno Crnogoraca, žena i dece i neke hercegnovske omladince. Svi su smatrani komunistima. Spavamo na podu trpezarije.

24/7/41. Prelazimo na brod „Kumanovo“, koji staje pred Tivtom. Postupanje broskog osoblja mnogo bolje. Dobivamo kabine. Kotorska opština ili Kolo srpskih sestara šalje nam hranu.

26/7/41. Patimo od vrućine: nemoguće je spavati u kabinama. Spavamo na stolovima u salama broda. Najzad brod krenu. Još jednom gledamo Herceg Novi...

27/7/41. Iskricali nas u Draču, utovarili u velike i lepe autobuse i pravo za Kavaju. Strpali nas u jednu veliku štalu s krevetima, po tri jedan iznad drugog. Đubreta na sve strane. Kuknjava žena i plač dece, naročito onih što verovahu da idemo u Italiju. Vode i nužnika nema. Od ogromnih buva ne može se ni stajati, ni ležati.

28/7/41. Preduzima se generalno čišćenje logora, a naročito štale. Italijanski oficiri i vojnici, juče strogi, danas ljubazniji i predusretljiviji. Žale se da moraju živeti u Albaniji pod tim uslovima. Iznosimo puna kola đubreta. Bilo je pacova i žaba. Kako-tako smeštamo se: ljudi odvojeni od žena i dece. Muva napretek.

2/8/41. Kiša pretvara logor u pravu kaljugu. Hrana: supa sa makaronima, konzerve i ječmena kafa izjutra. Sve je dosta ukusno. Na naše molbe, dopušta nam se da jedan čovek ide van logora radi nabavke svežih namirnica.

5/8/41. Nastavlja se čišćenje logora, ali nas guši prašina koju dižu kamioni koji prolaze pored putem. Podignut je zaseban pokriven nužnik za žene. Danas stigao veliki broj Crnogoraca, koji je zasebno smešten. Pričaju da je pobuna u Crnoj Gori ugušena.

9/8/41. Danas po podne, učim italijanski sa dr Bauerom. Moja ćerka dolazi sa šetnje i poziva me da pođem sa njom. „Izađi u šetnju, tata, izađi“, navaljuje ona. Sinu mi za čas u pameti da je možda stigao Albert. Zamolih Bauera da me izvini, i tek što se našoh sam sa ćerkom, upitah je: „Gde je?“ „Ko?“ „Albert“. „Otkud znaš?“ „Slutim, zašto bi me inače zvala?“ „Videla sam ga ispred logora“. „Samog?“ „Jeste“.

Približavamo se kapiji logora. Jedan je oficir razgovarao sa internircem Rafom Konfortijem, zatim mi se približi i reče: „Vi ste Alkalaj?“ „Da“. Onda naredi jednom vojniku da me

prati i prisustvuje razgovoru. Pridruži se i Rafa. Tek što se pojavismo, Albert izađe iz zaklona: bio je iza jednog debelog drveta. „Nemoj reći da sam ti sin“, reče. Rukovasmo se. Zapitah ga zašto je došao. Na brzu ruku mi ispriča da su Nemci u Beogradu streljali 101 Jevrejina, među kojima i Mikicu B. Arona. Albert je sa drugom Šalomom pobeo sutradan.

Kao za inat, Lepa nije prestala da razgovara sa osobama koje su bile oko nas.

Ali se odjednom pojavi Avram Alađem, približi se mojoj ženi i rače joj: „Lepa, ne kažeš ništa da ti je došao sin“. „Sin, kako?“, moja se žena zagrcnu i onesvesnu. Jedva je povratismo i ona plačući poče da mi prebacuje što od nje krijemo dolazak sina. Umirih svet rekavši da ću sutra opet videti sina, ako uspem da iziđem sa Ergasom na pijacu, da zamenim Halera koji je bio bolestan od malarije.

10/8/41. Uspeh da iziđem sa Ergasom praćeni vojnikom. Trebalo je naći izgovor da se od njih udaljim, dok će Ergas kupovati zeleniš. Zamolih ga da mi dopusti da odem da mokrim. Potrčah glavnom ulicom. Uđem kod jednog krojača, ali mladić u radnji ne zna italijanski. Sretoh dva karabinijera i zapitah ih gde je klozet. Pokazaše mi mesto udaljeno preko 200 metara. Pođoh, ali nigde nema firme Samuela Hajima, krojača. Iziđoh skoro van varoši. Zapitah jednog drugog prolaznika. Nije imao pojma. Najzad zapitah trećeg prolaznika, i to srpski: „Ima li ovamo koji krojač?“. Znao je malo „makedonski“, ali nije razumeo reč krojač. Jedva se objasnismo i ja nastavih put. Pored puta nije više bilo kuća. U daljini videh neku polusrušenu džamiju. Pomislih na stražara koji nas je dopratio do pijace. Preda mnom je bila njiva. Vratih se. Ergas mi reče da je stražar neprestano pitao gde sam. Izvinih mu se.

11/8/41. Rafa Konforti, koji je vršio dužnost pisara, reče stražaru da me odvede kod krojača Samuela Hajima, da izaberem štof za Rafine pantalone. Uđosmo u radnju i Ergas, kada saznade da je sa Krfa, upusti se s njim u dugi razgovor na grčkom, u cilju dobijanja vremena, a u nadi da će se moj sin pojaviti. Ostaviše me samog. Tada mi krojač reče da je Albert u Draču i da će sigurno doći.

- 12/8/41. Zabranjuju nam izlazak u varoš. Lica oficira mračna. Dolazi major-komandant i naredi da se svi skupimo. Održa govor, da ima dokaza da smo pokušali da dođemo u dodir sa spoljnim svetom.
- 13/8/41. Albert je uspeo da uđe u logor i da razgovara sa nama.
- 26/8/41. Zbog vrućine, prljavštine i smrada od latrina, zbog neizvesnosti našeg položaja, nastaje sve veća nervoza. Sukobi za svaku sitnicu. Po savetu komandanta, svi pišu molbe za premeštaj u Italiju. Najpre odbijam da to činim, nalazeći da je „budžak“ u Kavaji najbolji za nas Jevreje, u tome momentu. Ergas mi reče da je Albert stigao u Split, što se vidi iz karte koju je jedina jevrejska firma u Draču primila od Nisima Rusoa.
- 30/9/41. Septembar prošao a da se naš položaj nije izmenio. Kada je kiša, u logoru je strašno. Ne može se napolje, a unutra nema mesta za sve. Oboleli se šalju u bolnicu u Tiranu ili privremeno u ambulantu. Stigao je jedan telegram, koji nam je pročitao pod uslovom da ga saslušamo mirno, bez odobravanja ili negodovanja: „Duče je uslišio molbe Jevreja, da budu premešteni u Italiju, u mesto koje će se odrediti“. Nastalo je opšte veselje, ali posle nekoliko dana obuze nas očajanje. Moj sin Albert stigao u Padovu. Pisao mi da u Splitu nije dobio ni pet para.
- 5/10/41. Svi čekaju na polazak koji se neprestano odlaže, jer „nema lađa ili konvoja“.
- 6–8/10/41. Napuštamo Kavaju i ukrcavamo se na lađu. Preko Barija stigli smo u logor Feramonti di Tarsia, u Kalabriji. Dočekao nas je direktor logora sa jednom grupom Jugoslovena, mahom Jevreja. Porodice su dobile zasebne sobe, samci su ušli u sobe u kojima stanuju po 25 do 30 ljudi, ili žena, zasebno. Logor je podignut na jednoj isušenoj močvari. Veliki je, ali se još proširuje građenjem novih zgrada. Ima obilno vode. Električna svetlost ograničena. Svuda okolo bodljikave žice i straže.
- 10/11/41. Ostao sam bez novca, a u logoru se ne može ništa bez para. Svaka se usluga plaća odmah. Nije kao u Kavaji, gda je postojao pojam o zajednici. Ima nas preko 1000 interniraca poreklom iz svih zemalja. Govore se svi jezici, najviše nemački. Nemački Jevreji vode glavnu reč u logoru. Postoje dve sinagoge: jedna za ortodoksne. Postoji i škola za decu, na nemačkom jeziku. Zanatlije obavljaju svoje zanate sa uspehom. Naš dola-

zak izazvao je skupoću mnogih artikala, i za to nam se stalno prebacuje. Prepirke i svade su vrlo česte, ali se sve završava na miru. Postoji i sud, da sporovi ne bi išli pred italijanske vlasti. Zatekli smo veliki broj Jugoslovena, ali ni jednu porodicu.

25/11/41. Albert mi je pisao da je kupio u Milanu zimski kaput i odeo i da dobro živi u Padovi. Zatim je začutao, ne piše više...

25/12/41. Iako smo na jugu, hladno je. Dadoše nam po još jedno ćebe. U međuvremenu, neki iz naše grupe uspeše da iziđu u „confino libero“. Prvi Dača Azriel sa porodicom, zatim oba Bauera, itd. Moj Albert je u zatvoru u Vićenci. Pisao mi je jedan njegov drug iz Padove: kao došao Albert u Italiju da nas traži, pa kad je saznao da smo u Feramontiju, prijavio se kvesturi u Vićenci i tražio da dođe k nama. Niko ne zna šta se u Beogradu dešava sa našima.

30/1/42. Od dr Leona Koena, koji je uspeo da se prebaci iz Beograda, primih iz Abacije kartu. Javlja da se Bukus i Nisim, moja braća, nalaze u logoru kod „Topovskih šupa“ u Beogradu. Nisim je operisan od čira u stomaku i sada je zdrav. O bratu Rafailu ne zna ništa.

2/2/42. Danas predveče stiže Albert, na veliku našu radost. Saznajemo koliko je propatio u nemačkom ropstvu, kako se spasao, došao u Beograd, tamo radio i najzad pobegao u Albaniju.

1/4/42. Naš život se menja. Razvili smo prepisku sa prijateljima, koji su izišli iz logora i sa onima koji su internirani u Italiji. I sa zarobljenom braćom, razume se. Braća dobijaju pakete iz Beograda i vesti od svojih. Bukus je lekar ženskog logora na Sajmištu. Nisim je lekar bolnice⁴ u Domu Jevrejskog ženskog društva na Dorćolu.

U logoru se nalazi čuveni nemački slikar Fingesten. Albert postaje njegov đak. Logor je povećan dolaskom izbeglica sa Rodosa. To su Jevreji iz Slovačke⁵, koji su pre dve godina Dunavom prošli pored Beograda za Palestinu. Na Jegejskom moru pretrpeli brodolom, spasli se na neko pusto ostrvce i tamo ih je posle više dana otkrio jedan italijanski avion. Italijanske vlasti su poslale lađu koja ih je iskrkala na ostrvo Rodos i

⁴ Bila je to bolnica za Jevreje. U druge bolnice nisu primani.

⁵ Videti svedočenje Fride Mel u „Mi smo preživeli 2“.

tamo ih internirali. Vlasti su im išle na ruku. Isto tako došle su dve grupe Grka: iz Tripolisa i iz stare Grčke. Internirani su i Kinezi, mahom posluga sa trgovačkih i putničkih brodova. Oni su razvili pranje rublja u logoru.

30/6/42. Dve moje molbe za „confino libero“ odbijene. Skoro više od polovine kavajske grupe otišlo iz logora u razna mala mesta Italije. Jedan industrijalac, Jevrejin iz Milana, koji često dolazi u logor Feramonti i pomaže neka lica, savetuje da se logor ne napušta, jer je u njemu jevrejska sredina sa jevrejskim životom. Mirka Daviča tražio Gestapo. Vlasti ga smestile najpre u ambulantu a potom ga premestiše u bolnicu u Kozenci, ali ga karabinjeri izvukoše i odvedoše Nemcima.

30/11/42. Meseci su protekli. Dobili smo „confino libero“ za provinciju Pezaro, kraj Jadrana. Od prijatelja u njoj su: dr Gruen i Geza Gedalja. Od naših ostalo je u logoru vrlo malo, mahom u IX baraci. Mnogi su uspeli da se prebace za Španiju. Dolazak Himlerov u Rim. Uplašio je mnoge da je došao da traži deportovanje Jevreja iz Italije. Logorski pop je putovao u Rim da se raspita, pa je posle kazao da treba održati molitvu zahvalnosti Bogu, što je opasnost po Jevreje prošla.

20/12/42. Napustili smo Feramonti 17. decembra i krenuli za Pezaro. Ogromna navala po vozovima. Praćeni smo agentom policije. Da nije bilo njega, ne bismo mogli ući u vagon. Maćerata Feltria je mesto naše konfinacije.

U Maćerata Feltria zatekli smo Gezu Gedalja, koji nam je pomogao da se smestimo u hotelu „Feltria“, jedinom u tom malom, planinskom mestu. Ubrzo smo upoznali ostale internirce: dr Majerona, advokata iz Ljubljane, i dr Levija, advokata iz Genove, i neke žene, od kojih jednu Jevrejku iz Trsta.

1/1/43. Sinoć smo proslavili Novu godinu. Roditelji dr Levija došli iz Đenove da posete sina, častili kolačima, hotelijerka donela penušavo vino. Pevali smo „Hatikvu“, po želji oca dr Levija. Svi smo ohrabreni englesko-amerikanskim uspesima u Africi.

11/1/43. Došao nov internirac, grof iz Firenze. Veoma inteligentan starac, ali jako zaplašen. Dođe mu u posetu žena, Engleskinja, malo gluva. Dr Majeron nam daje časove iz engleskog. Braća mi šalju novac još od oktobra iako im pisah da to ne čine.

28/2/43. Bio inspektor iz Pezara i obećao premeštaj za Pergolu. Ja i žena bili tamo i našli stan. Sekretar opštine bio vrlo ljubazan. Rekao je da se čudi što Jevreji ne prelaze u hrišćansku veru. On smatra Jevreje za vrlo inteligentne ljude i ne može da razume zašto ne napuštaju veru zbog koje toliko pate.

16/3/43. Juče dođosmo u Pergolu. Od interniraca zatekli dva Jevrejina: dr Marka Hantvurcela, apotekara, poznanika iz Feramontija, i Lea Birnbauma iz Frankfurta na Majni.

30/4/43. Svugde je ozelenilo. Naša glavna zabava su duge šetnje. Stanovništvo nas ne izbegava, ali je nama neprijatno da stupamo u razgovor pošto se na nas pazi. Srećom, dobavljamo knjige i čitamo.

31/7/43. Bilo je uzbuđenja povodom pada Musolinijevog režima, ali se to brzo stišalo. Badoljo nastavlja rat na italijanskom tlu. Vazдушna bombardovanja stvaraju paniku u građanstvu. Svi slušaju Radio-London.

Sav trud da dobijemo kakav izveštaj o sudbini snaja, odvedenih iz Beograda – uzaludan. Mislim na ono što je pričao jedan mladi poljski Jevrejin u Feramontiju: da su vozovi donosili u Poljsku Jevreje iz Francuske i Belgije ugušene na putu.

30/9/43. Nemci okupirali Italiju. Savetujem porodicu da bežimo, ali Lepa neće da čuje.

1/12/43. Danas na ulici sretoh Mišu Adlera. Reče mi da je u bekstvu. U Pezaro je stigao nalog za hapšenje Jevreja, ali ne zna da li se to tiče i interniranih. Ima lažnu građansku kartu koju mu je Geza nabavio za 100 lira. Savetuje da i bez dokumenata odmah krenemo za Rim, jer je najlakše sakriti se u velikoj varoši. Ostali smo zbunjeni.

2/12/43. Izjutra dođe Aldo i saopšti da je na radiju dat nalog za hapšenje Jevreja. Ali, naravno, ne zna da li se to tiče i interniraca. Posle podne dođe k nama neka gospođa koja nas je preklinjala da bežimo gde znamo.

Odmah smo počeli da spremamo nešto stvari. Zatim naiđe momak sa pošte, tražeći Marka Hantvurcela. Malo docnije naiđe Marko, saopštavajući nam da je stigla depeša da se svi Jevreji uhapsu.

Odmah krenusmo putem za Monteseke. Išli smo uzbrdo, kad začusmo korake za sobom. Skrenusmo brzo u šiprag kraj puta misleći da su to karabinijeri na biciklima. Ali neko viknu: „Alberto, Alberto“. Bio je to Kamerini sa dva zeta. Bili u Pergoli, našli kuću zatvorenu, pa pošli u Monteseke. Saopštismo im šta smo doznali i savetovali da iste večeri napuste Monteseke pošto svi u Pergoli znaju da je tamo uzeo stan. Kamerini nije pristao da pođemo sa njima, pošto ih ima već mnogo. Savetovao nas je da prenoćimo u Sterletu i da krenemo dalje. U jednoj kući kraj puta nađosmo prenoćište.

3/12/43. U zoru krenusmo ka Kaudinu, gde Kaverni, trgovac iz Pergole, ima kuću. Ja i žena morali smo se odmarati na svakih 100 metara. Iako je bilo hladno, oblivao nas je znoj. Albert je znao samo to da ja kuća pod brdom Sant Andelo. Videsmo neke dečake i odvedoše najpre Alberta u kuću, a posle stigismo i mi. Seljak Santino nije imao ključ od stana a nije mogao da nas pusti bez gazdinog ovlašćenja. Jedan mladić, mlinarev sin, odjuri biciklom u Pergolu, noseći Albertovo pismo Kavernijevom sinu. Tek posle podne donese odgovor da bi bilo opasno useliti se u kuću jer je u njoj bio sakriven jedan njihov rođak, oficir.

Onda smo pozvali popa Don Domenika Roga, kome kazasmo da smo begunci Jugosloveni. Zamolismo ga da nam preporuči neki stan kod seljaka. Vrlo ljubazan mlad sveštenik nam reče da idemo kod Bokanera, seljaka, čija je kuća štrčala na brdu kao zamak. Ali nam domaćin, ni na najveće molbe i navaljivanja, ne dade gostoprimstvo, pošto su mu zidari opravljali kuću. Preporučio nam je da odemo kod seljaka Bučija. Pođosmo preko raskopanih njiva, nizbrdo. Albert je morao da pridržava majku da ne padne u blato. Već je bio mrak kada dođosmo do Bučijeve kuće. Kada smo mu rekli da nas popa šalje, primi nas srdačno.

4/12/43. Danas je neki katolički praznik. Lepa je dobila krvarenje, ostala je da leži. Molim seljaka da nas ostavi za koji dan.

10/12/43. Polazimo iz Bučijeve kuće. Don Domeniko dao je imena popova u San Đani, da nam pomognu naći stan. Stajemo umorni pred kućicom na drumu i molimo za gostoprimstvo. Žena odbija jer nema mesta. Albert i Marko odoše do popa. Žena nam najzad iznese stolice i posle nam dopusti da uđemo u kuj-

nu da se grejemo. Naide i muž i reče da nas ne odbija iz zlobe nego zbog teskobe. Ponudi nam štalu.

20/12/43. Pođosmo ka San Stefanu. Ali prođe neka žena i reče da su fašisti došli da ubiju tri Jevrejina, koji su kod njene rođake stanovali. Albert i Marko odoše da traže stan po okolnim mestima i do Don Domenika, zbog lažnih legitimacija. Prekjuče navratio Don Domeniko do nas. Nije mogao nabaviti dokumenta. Juče se vratiše Albert i Marko. Rezultat njihovog puta: Buči je pristao da nas primi ponovo ali samo za 10 dana, s tim da po mraku uđemo u kuću i da iz sobe ne izlazimo danju. Lepa ne može da korača.

21/12/43. Tek što smo pošli, poče kiša. U selu Čameranu sklonili smo se u jednu kuću. Tamo su nas poznali i rekli da smo pre dve nedelje prošli ovim putem. Morali smo dalje. Pljusak, blato do kolena. Zamolismo da uđemo u štalu jedne kuće dok prestane kiša. Domaćin nas zaustavi na večeru i prenoćite.

1/1/44. Proveli smo Božić zajedno. Sinoć proslavismo Novu godinu. Ja sam bez sna. Gde da idemo, jer eto i deset dana protekli, a mi ne znamo gde da idemo. Siromah Albert je očajan, ne zna gde da nas vodi. Ugovorio je sa mlađim Bučijevim sinom da idu na vrh brda San Anđelo, da traže stan. Ali preko noći napada sneg preko metar visok. Sad nas ne mogu oterati, bar dok se sneg ne otopi.

5/1/44. Duvao severni vetar i istopio sneg. Putevi su pretvoreni u snežne bare. I po tim snežnim barama, Don Domeniko išao u Kosta ali stan nije našao: popova nećaka bila je protivna da se tamo uselimo. Onda Don Domeniko reče da pređemo u kuću Kaverni. Dade Albertu ključ i on sa Markom ode noću tamo da vidi kako je.

30/3/44. Puna tri meseca smo proveli u Kavernijevoj kući. Zatvoreni kapci, zatvorena vrata, ali smo učinili nesmotrenost te smo ložili kamin prva dva dana. Mnogi su videli dim i pitali seljaka koga ima. Reče da iz njegovog odžaka ide dim u gazdin, kada ima vetra. Drva i uglja imamo napretek. Danju smo sedeli u zimskim kaputima i grejali se žarom koji su nam davali seljanka ili mlinareva žena. Samo njihove porodice znaju da smo tu. Čekamo da padne mrak i da nam seljak da znak sa tri udarca u plafon svoje sobe, da nema nikoga stranog u blizini,

pa onda ložimo. Albert i Marko onda silaze kod seljaka da uzmu spremljenu vodu i da čuju vesti. Don Domenico nas posećuje jednom nedeljno. Donosi knjige, priča novosti koje sluša na radiju, nabavlja nam hranu i lekove. Kaverni nam po seljaku šalje hranu: slaninu, paštašutu i dr. Kupujemo šunke preko seljaka i popa. Kupili smo i veću količinu krompira. Kaverni odobrio da potrošimo svu hranu i vino koje smo zatekli u magacinu. Ja sa ćerkom izlazim po mraku i šetamo iza kuće. Dok traju snegovi, ne dolazi niko osim po neko kod mlinara da samelje žito. Po sobama i kujni idemo u papučama i govorimo šapućuci, da se ne bi čuo šum. Prolaze tako meseci. Pop nam nagoveštava da se treba seliti. Na brdu su se pojavili partizani. Još jednom dođe Mario i napomenu da treba krenuti iz kuće, pošto će uskoro početi nemačke potere. Pita mo se: gde da idemo? Pop predložio da pređemo u jednu praznu kuću, zatim u neki napušten mlin, najzad kod partizana na vrhu brda San Anđelo.

- 11/4/44. Baš kada smo trebali napustiti mlinara i seljaka, ovaj nam saopšti da je nekada u jednoj obližnoj kućici, s druge strane brda, jedna soba bila izdavana pod kiriju. Odo smo Albert i ja, i posle dugog zatezanja i dugih razgovora, pogodismo se da kao sutra uselimo, ali da iz Kavernijeve kuće prenesemo neke stvari. Kućica je ispod samog brda, usamljena, skrivena zelenilom drveća.
- 3/5/44. Evo smo skoro mesec dana kod Atilijevih, sa čijom smo se porodicom sprijateljili. Imanje nije njegovo, nego njegovog pašenoga, koji stanuje sa ćerkom u Kabernardi. Obojica su rudarski radnici. Svi su vrlo pažljivi prema nama i radoznali ko smo.
- 31/5/44. Ceo maj bio je za nas pravo mučeništvo. Često su naoružani fašisti iz Kabernardi dolazili u naš kraj, da uzimaju jaja, piliće, zečeve, a ponekad i da uhapsu. Ja i ćerka Bojana čuvamo po ceo dan stražu. Čim vidimo da neko od drvoseča prolazi pored kuće, svi se sklanjamo.
- 6/6/44. Sinoć zapitah jednog seljaka: da li je istina da je pao Rim. On mi potvrdi ali mi u poverenju saopšti da će sutradan Nemci i fašisti da vrše potere tražeći vojne obveznike. To mi saopštava zbog moga sina. Rekoh mu da je moj sin otišao u Milano, na Univerzitet.

- 16/8/44. Odlučismo Albert i ja da posetimo popa. Nije bio kod kuće, nego je sa seljacima nameštao most od klada, pod nadzorom partizana. U popovoj kući smo razgovarali sa dvojicom vojnika. Oni su nam pričali o pustoši koju su Nemci ostavili u Abruci. Hrabrili nas i tešili da je došao kraj našim mukama.
- 17/8/44. Jutros nas Vilma uplaši da su sinoć saveznici napustili Palaco. Atilio je radio na opravci mostova na drumu pred kućom, Albert je hteo već da beži preko brda u Arčeviju. Utom je prošao crkvenjak iz Palaca i rekao da su Englezi jutros još bili tamo. Zatim je došao i Atilio, i rekao da nije ništa čuo o napuštanju Palaca. Bila je nedelja. Odlučili smo da pođemo u Palaco, da vidimo doktora. Doktor nas je obavestio da su saveznici probili nemački front u Bretanji i da Rusi brzo napreduju.
- 19/8/44. Još uvek čujemo kanonadu. Saveznici su zauzeli Sterleto i Pergolu. Skandalari se vratio. Sa njim i njegovom ženom otišao sam u Arčeviju jer je tamo došao guverner.
- 20/8/44. Guverner nas je primio vrlo lepo. Pročitao sam na engleskom ko smo i šta želimo. Naredio da se cela porodica preveze kolima iz Palaca u Arčeviju, da nam sa da najbolji stan i najbolja hrana u gostionici, sve na trošak Allied Military Government. Niko radosniji od nas. Danas u Arčeviji doživimo prvo razočarenje. Guverner smenjen, došao neki Amerikanac koji neće da čuje da opština plati trošak za nas. Ali sve to nije bilo ništa prema prizoru koji smo neprestano gledali. Nebrojeno mnogo topova i bornih kola prolazilo je kroz Arčeviju. Tek tada smo imali malu predstavu o snazi sa kojom saveznici nastupaju.
- 10/9/44. Preselili smo se u privatan stan, imamo dve sobe i kujnu. Albert otišao u Pergolu da nađe stvari i da vidi šta je sa njegovom devojkom Viktorijom.

Život je dosta monoton. Skoro je sva vojska prošla i Arčevija je ponovo postala malo planinsko provincijsko mesto, na vrhu brda. Danas je došao lekar američkog Crvenog krsta. Govorio nam je da odmah pođemo za Rim, gde ćemo imati stan, hranu i platu. Pristao ja da nas odvede u Pergolu, kada smo mu objasnili da moramo da uzmemo stvari i da povedemo sina. Na brzu ruku smo se spakovali i otišli u Fabriano bolničkim kolima. Ušli smo u bolnicu koja je bila bez vrata i prozora. Smrzli smo se preko noći ležeći na patosu od kamenih ploča.

- 12/9/44. Oko podne pojavi se onaj Italijan, u službi američanskog Crvenog krsta i zapita: „Jeste li gotovi za polazak?“ „Nisam“.
„Onda ćete ostati u Pergoli“.
- 20/9/44. Vojnici iz Poljske legije došli i digli sve mostove koje je vojska namestila. Pergola je time bila odsečena od sveta. Vesti sa fronta dobijamo preko radija instaliranog na jednoj obližnjoj vodenici. Varoš je bez vode i svetlosti.
- 31/10/44. Kada neko od vojnih lica dođe u Pergolu, tražimo da nas preveze. Svi obećavaju, ali se niko ne javlja da pomogne. Novaca imamo za još koji mesec. Po privatnim licima poslao sam pisma Jugoslovenskom poslanstvu pri Vatikanu – odgovora nema. Lepa se razbolela, Bojana je dobila zapaljenje slepog creva pa je morala na operaciju. Pisali smo dva puta A.M.G. (Allied Military Government) u Urbino, tražeći novčanu pomoć za sve izbeglice i prevozna sredstva za premeštaj u Rim.
- 30/11/44. Predsednik opštine Pergole, uspeo je da dobije mali kamion jednog piljara za naš put do Ankone, odakle bismo vozom za Rim. Aldo i Marko pošli prvi i poneli odobrenje za put. Piljar odbio da vozi dalje... Guverner je zatim sasvim napustio Pergolu, u kojoj ostasmo da prezimimo
- 31/12/44. Dr Angelo Anav nam je pisao da je osoblje Jugoslovenskog konzulata smenjeno, da ćemo ja i žena dobiti pomoć, ali decane, jer treba da se prijave za vojnu službu, da će doći da nam lično sve objasni. On je doista došao pred Božić i objasnio da od pomoći nema ništa. Dao sam mu pismo za „Delasem“.
- 21/1/45. Ceo mesec gladovali smo u očekivanju da dobijemo pola svinje, koju je obećao da nam proda naš savetnik Kamerini. Imali smo neprilike sa gospođom Đinevri, čiji nam zet traži da platimo kiriju za 4 meseca jer su nam izdali stan besplatno, misleći da je za 20 do 30 dana. Naravno, sad kad više nema opasnosti od vojne rekvizicije, izvolite napolje i platite.
- 28/2/45. I sa gospođom Barbanti smo došli u sukob. Ona je došla sa sinom, ćerkom i služavkom iz Rima i zahtevala da se iselimo u neka vlažna odeljenja, u kojima je čuvala hranu. Nastala ja svađa. Umešala se i Opština, ali smo ostali deleći kujnu i kupatilo. Ubrzo smo se sprijateljili, kada su videli da nemamo gde ići i da ne ujedamo.

- 31/3/45. Bio sam očajan usled nestašice novca. Pokušavali smo da prodamo časovnike, da bismo mogli dati otplatu Kameriniju, ali bez uspeha. Jednog martovskog dana, kada sam zabrinut šetao, Bojana mi se pridruži i saopšti da je stiglo opširno pismo dr Amodaja. Doneo ga Kamerini. Javio se u odgovor na pismo upućeno Avramu Mošiću, da se još od primirja nalazi u Rimu, da je tamo Ergas i mnogi drugi prijatelji; da su svi mislili da smo propali; da su neki prijatelji u Americi, a neki već u Beogradu. U isto vreme javio da nam je poslao 5000 lira i da će po nas doći njegov sin Armand da nas dovede u Rim. Sporazumeli smo se sa gospođom Barbanti da zajedno pođemo. Sada smo svi puni novih nada.
- 22/4/45. Kada Bog daje, onda daje sa svih strana. Naišli neki oficiri Amerikanci u Pergolu. Albert se upoznao sa njima i oni došli kod nas i kupili slika za 30.500 lira. Sada smo raspolagali čitavim kapitalom. Amodaj nam je ponovo pisao da ne dangubimo nego da požurimo sa dolaskom. Teško je bilo naći prevozna sredstva. Odobrenje vojnih vlasti smo nekako dobili. I tu je slučaj igrao glavnu ulogu: naišla jedna kola pomorandži istovarena kod piljara, koja su se vraćala u Rim. U 6 časova uveče pogodismo se i sutra izjutra u 5 časova bili smo spremni za polazak. Putovali smo celi dan. Vozari su lako prolazili kroz sve smetnje kazujući da prevoze saveznike. Eto nas u Rimu. Amodaj nas je obavestio telefonom da je moj brat David stigao u Beograd. Da li će Rim biti kraj naših patnji ili nas čekaju nova iskušenja?

Kornel NEUMANN.

SJEĆAŠ SE?*

Kornel Neuman je rođen 1918. godine u Osijeku, kod oca Arpada i majke Serene, devojačko Ajhner (Eichner). Otac je bio vlasnik solana koje su proizvođile so za stoku. Imao je dva starija brata – Egona i Fredija.

U Osijeku je završio osnovnu školu i realnu gimnaziju a u Zagrebu tehnički fakultet – građevinski odsek.

U Holokaustu je izgubio roditelje i više članova uže i šire porodice.

Živi u Švajcarskoj, sa suprugom.

I dan-danas, četrdeset šest godina poslije bijega iz Osijeka u tuđinu, kad god se sastanem sa kojim od mojih Esekera (Osječana), skoro svaka rečenica počinje sa „Sjećaš se?“

Ne bih ja to ni primijetio da me moja žena, koja nije Jugoslavenka, svaki put ne podsjeti na to. Isto tako, ona zna da kaže da joj cijela Jugoslavija, u tim momentima, izgleda kao jedno veoma dugačko selo u kojem su kuće poređane duž glavne ulice i gdje svako svakoga poznaje.

Pretpostavljam da u Osijeku više nema mnogo ljudi koji me se sjećaju. Ja sam najmlađi sin pokojnog „Salz-Neumanna“ iz bivše Županijske ulice broj 12, rođen 1918. godine. Sve do mature živio sam u Osijeku.

* Tekst pročitán povodom sastanka Koordinacionog odbora ženskih sekcija i proslave 40 godina obnove rada Jevrejske općine u Osijeku, od 23. do 25. oktobra 1987. godine u Osijeku.

Iako je od onog kobnog vremena (1941–1945) prošlo pola vijeka, moje misli se često vraćaju u kraj u kojem sam se rodio, gdje sam išao u židovsku pučku školu, u tadašnjoj Kolodvorskoj ulici, zatim u realnu gimnaziju u Tvrđi i, najzad, na Tehnički fakultet u Zagrebu, od 1937. do 1941. godine. U sjećanju mi je sve to vrijeme ostalo kao lijepo i harmonično, premda ni onda štošta nije bilo baš tako. Ali, eto, takvi smo mi, ljudi: ono gadno i neugodno potiskujemo u zaborav...

Ima dosta ljudi koji se sažaljivo osmjehuju na mene kad vide u našem stanu fotografije koje sam snimio prije nekoliko godina, a pokazuju nekadašnju Županijsku ulicu, Tvrđu, ušće Karašice, zimsku luku, župnu crkvu. Osim njih, zid krase i jedna cigla i jedna mala željezna vratašca moje roditeljske kuće. Ali ja se ne stidim toga što postajem sentimentaln kad sjemenje cvjetova „noćnih frajla“, koje je moja žena uzbrala u našem negdašnjem dvorištu – proklja.

Sjećam se: direktora Zonenšajna (Sonnenscheina) u židovskoj pučkoj školi kad je nas, balavce i balavice, grdio sonornim glasom, pa Šternovice, učiteljice, kad nam je dijelila packe, i Nocike (Natana Schwartz), učitelja vjeronauke kad nam je pričao o stvaranju svijeta...

Sjećam se: „žurova“ kod Mauzike Špicer (Mausike Spitzer), u njihovom stanu u Aleksandrovoj ulici.

Sjećam se: kako me je tata, negdje 1926. godine, poveo jedne nedjelje na vožnju novim, električnim tramvajem od Retfale do Zelenog polja i natrag.

Sjećam se: dolaska novog mladog rabina dr Šaloma Frajbergera (Freibergera) u Osijek, kao nasljednika dr Ungara.

Sjećam se: kako sam se 1931. godine uzalud branio protiv toga da postanem „Bar Micva“, jer sam smatrao da je to nepravedno, budući da moja dva starija brata to nisu morala...

Sjećam se: kako sam u srednjoj školi, pored drugih loših ocjena, povremeno dobivao i iz vjeronauka drugi red, a jednom (21. februara 1934!) dobio sam ukor razrednog starješine, pored ostalog i zbog toga što „nisam vršio ni vjerske dužnosti, pa nisam dolazio redovno na vjeronauk i u hram...“

Sjećam se: da mi je najokrutnija kazna bila kad mi roditelji nisu dozvolili da odem na svakodnevni korzo u Kapucinsku ulicu uvečer, od šest do pola osam.

Sjećam se: kako je naš tata, u to isto vrijeme, odlazio u kafanu „Rojal“ da kibicira drugima pri preferansu.

Sjećam se: brojnih židovskih trgovina i obrtničkih radiona u glavnim ulicama: Makso Bihler (Büchler), Šalgo (Szalgo), Rausnic (Rausnitz), Kraus & Nojman (Kraus & Neumann), Aron Heler (Heller), željezara Goldštajn (Goldstein), Braća Han (Hahn), krojač Mišo Vajs (Weiss), Maler (Mahler), apoteka Fuks (Fucks), Binenstok (Bienenstock – bicikli), Gereg (Görög – Grand-Hotel), Bela Fišer (Fischer), Adler & Blum, Šajber (Scheiber – špeceraj), Fuks (Fucks, špeceraj), fotograf Sege (Szege), papirnica i tiskara Sekler (Szekler), Šternberg (Sternberg), Krešić, Špicer (Spitzer), Auferber (tvornica četaka), Fogel (Vogel – limar) i drugih.

Rodna kuća Kornela Neumana u Osijeku

Sjećam se: brojnih liječnika i advokata – Vajsmana (Weismann), Herlingera, Krausa, Margulisa (Margulies), Otona Fišera (Fischer), Alfreda Fišera (Fischera), Loranta...

Sjećam se: da sam u petom razredu gimnazije pao na godinu jer sam, pored ostalih drugih redova, dobio „cvoker“ i iz prirodopisa, budući da nisam znao razliku između maslačka i sunco-kreta...

Sjećam se: da sam sa šesnaest godina morao otići na pola godine u Vukovar u školu jer sam tokom ljetnih ferija išao na ples u Grandu, a to je bilo strogo zabranjeno...

Sjećam se: da sam pet godina išao u plesnu školu kod Trišlerice...

Sjećam se: da sam već sa dvanaest godina počeo hofirati (udvarati) Miri, mlađoj sestri prijateljice mog brata Egona...

Sjećam se: raznih „velikih“ ljubavi koje su slijedile, ne samo jedna za drugom (!) – Ivanke, Rozine, Blanke, Ade, Mace...

- Sjećam se: kako sam bio oduševljeni član i Sokola i Skauta (četovođa porječana) i veslačkog kluba „Neptun“...
- Sjećam se: kako smo išli na izlete, Milan Kolar, Tito Vajs (Weiss) i ja, pješke ili biciklom, u Kiš-Dardu, Valpovo, Čepin, Našice, na ušću Karašice, u gradski vrt i druga mjesta, obično noseći sa sobom šator i provijant.
- Sjećam se: kako smo tokom ljeta išli „dekati“ u Regimentskom kupalištu, a zimi sklizati na tenisplacu u Regešu... (Švanerovo kupalište nam nije bilo po volji i nije nam odgovaralo!).
- Sjećam se: kako smo se vozicali po Dravi, u mlađim godinama sandomlinom, a kasnije vlastoručno izgrađenim čamcem na skla panje, na koji smo moj brat Egon i ja bili veoma ponosni...
- Sjećam se: brojnih čajanki u Oficirskom domu, u Trgovačkoj akademiji i u Sokolskom domu.
- Sjećam se: kako me je tata, poslije takve jedne čajanke, sačekao pred kućom sa tepihkloperom i policajcem jer sam se kući vratio pola sata kasnije od uobičajenog vremena (!), a ja sam zaneseno pratio jednu Canu...
- Sjećam se: prijatelja mojih roditelja: familije Bele Fišera (Fischer), trgovca štofovima, i familije Karla Kolara, veletrgovca kratkom robom i igračkama, kasnije suvlasnika trikotaže „Mara“.
- Sjećam se: mog ujaka Arona Helera (Heller) koji je imao tvornicu octa u Desatičinoj ulici, a familija mu je stanovala u Kolodvorskoj (kasnije ulica Braće Radić).
- Sjećam se: mojih najužih prijatelja – Milana Kolara, Tite Vajsa (Weiss), Đure Rajnica (Reinitz), Vlade Ginzberga, Branka Krešića, Braće Kockara, Mire Matijević, Ivica Franjića, Zdenka Bihlera (Büchler) i drugih.
- Sjećam se: da su mi roditelji dozvolili da idem da studiram građevinarstvo u Zagrebu, iako sam u gimnaziji uvijek bio loš đak.
- Sjećam se: da sam ispočetka od tate dobijao 750 dinara mjesečno ali, kad je ocu ponestalo novca, da sam počeo zarađivati crtanjem za druge studente.
- Sjećam se: da sam se, kao student, u Zagrebu hranio u Židovskoj menzi, u ulici Kraljice Marije.
- Sjećam se: kako mi je veoma imponiralo kad sam išao „da učim“ i „spremam ispite“ u kavani „Minjon“ (Mignon).
- Sjećam se: da je svuda, gdje god sam stanovao, bilo stjenica!

Sjećam se: da, sjećam se mnogo toga, ali, onda je, početkom aprila 1941. godine, bombardovanjem Beograda počeo rat a mi, osječki studenti, nekoliko dana prije toga vratili smo se u Osijek.

Učitelji i đaci Židovske osnovne škole, 3. i 4. razred 1928. godine:

Gornji red: Direktor Sonnenschein, Pišta Kraus, Ripp, Turi Ferber; Lippert, Fischer; Kornel Neumnn, Hugo Zuckerberg, Paul Moret, Tirca Rotbart, učiteljica.

Srednji red: Milan Kolar; Boriška Szege, Hela Mismar; Mausika Spitzer, Zlata Stein, Mira Mahler, ?, Boskovitz, Feri Kohn.

Prednji red: Suzi Šalgo, Edita Szilard, Luli Kramer; Šternovica, učiteljica, Lederer, Lang, Krakauer.

Sjećam se: onih dana kada smo napeto očekivali, iz dana u dan, prepad Nijemaca na Jugoslaviju, slušajući vijesti i diskutirajući sa prijateljima o svim mogućim varijantama, o tome šta će se desiti i šta očekuje nas, Židove...

Sjećam se: da smo se moj brat Fredi (Fredy), naša sestrična Gerda Švarc (Schwartz) i ja htjeli 10. aprila 1941. javiti kao dobrovoljci u kasarnu na Gajevom trgu, ali tamo, osim straže, više nikog nije bilo...

Sjećam se: da su se moji razni dotadašnji prijatelji i dobri znanci iz Skauta, Sokola i veslačkog kluba „Neptun“ odjednom pojavili na ulici naoružani i u uniformama ustaša i njemačkog Kulturbunda...

- Sjećam se: da smo Fredi i ja na to odlučili pobjeći „prema jugu“, u nadi da će nam uspjeti da se negdje priključimo jugoslavenskoj vojsci, ako ne na teritoriju Jugoslavije, a ono u Grčkoj, Palestini ili Egiptu. Stigli smo samo do Sarajeva, gdje nas je njemačka vojska pretekla pa smo se poslije nekoliko dana vratili u Osijek.
- Sjećam se: da smo mi, Tito Vajs, Đuri Rajnic, Bandi Kan (Kahn), Tibor Rausnic (Rausnitz) i ja, posle toga počeli uzgajati kuniće da bi se bar nekako zaposlili i došli do nekakve zarade.
- Sjećam se: da smo nas tridesetak mladića, išli u to doba svakog dana u kasarnu, na prisilni rad kod njemačke komande, gdje smo sređivali njemački vojni plijen, koji je zatim trebao biti otpremljen na istočni front.
- Sjećam se: da su Milana Kolara i neke druge Židove ustaške vlasti zatvorile kao taoce, s tim da će ih streljati ako negdje dođe do atentata.
- Sjećam se: da su ustaše početkom augusta, u tri navrata, pohvatale više Židova – Zdenka Bihlera (Büchlera), Kornela Loranta, Pali Cimermana (Zimmermann), Buki Fincija, Ernesta Dirnbaha (Dirnbach), Ota Rotmana (Otto Rottman) – i otpremili ih u logor u Gospiću, odakle se neki nisu uspjeli spasiti.

Broj bloka: 2.1 Broj stranice:

Potvrda

o. Kornel Neuman, na poziv Zapovjedništva za vojničku prednaobrazbu i radnu službu omladine, prijavio se je.

Škola: / Razred: / Fakultet: tehn. Odsjek: građevinarstva

U Osijeku, dne 24. srpnja 1941.

Uplaćao: L. B.

ISPOSTAVA
Zapovjedništva za vojničku prednaobrazbu
i radnu službu omladine
OSIJEK

Potvrda da se Kornel Neuman odazvao pozivu za vojničku pripremu i radnu službu omladine

Sjećam se: da je jedan činovnik židovskog odsjeka osječke (ustaške) policije jednog dana, u avgustu, došao k nama u kuću i upozo-

rio nas da smo sada nas trojica na popisu talaca pa nam je slijedećeg dana nabavio propusnice (bez kojih se u ono vrijeme nikud nije moglo putovati) za ljetovanje u Makarskoj. Taj činovnik je bio Krunoslav Đurić. Poznao sam ga iz Skauta. Kasnije sam čuo da su ga 1945. godine streljali.

Sjećam se: da smo do bijega vrijeme skraćivali igranjem preferansa.

Sjećam se: da su nam roditelji govorili da mi, mladi, moramo da bježimo i da se negdje sklonimo, a da se njima, starima, neće ništa dogoditi...

Predstojništvo redarstva
u Osijeku

Propusnica 410

Vrijedi _____ dana

za _____ rođen _____ u _____

zavičajan u _____ kojem se dopušta putovanje iz
Osijeka u _____ radi _____

s pravom povratka – bez prava povratka. Putuje u civilu – u uniformi _____

Ova propusnica vrijedi za _____ putovanje uz predočenje lične legitimacije proviđene sa fotografijom imenovan _____

PREDSTOJNIŠTVO GRADSKOG REDARSTVA.

U Osijeku dne _____ 1941.

Predstojnik gradskog redarstva: _____

Propusnica kojom je Neumanu dozvoljeno putovanje iz Osijeka na letovanje

Sjećam se: da nam je ujak Heler (Heller), svakome ponaosob, dao po 1000 dinara za put jer tata više uopće nije imao novca.

Sjećam se: da smo se nas trojica, pod večer 12. avgusta 1941, odvezli fijakerom na kolodvor i potom noćnim vlakom stigli u Zagreb. U vlaku nas je bilo desetak – među njima i Tito Vajs, Milan Kolar, Djuri Rajnic, Bela i Vili Han (Willy Hahn), Lulu Rozenberg (Rosenberg) sa ženom, Leo Mismar sa ženom i Hela Mismar.

Sjećam se: da su nam na zagrebačkom kolodvoru neki momci iz Osijeka govorili da se preko Plasa, gdje je bila demarkaciona linija, ne može pobjeći u Sušak koji je bio okupiran od strane Italijana. Naime, tu su Italijani uspostavili strogu

kontrolu prolaska, što je bio razlog da je većina odlučila da otputuje u Makarsku preko Sarajeva i Splita. Mi smo ipak odlučili da pokušamo da se probijemo do Sušaka preko Plasa. Onog momenta se nije moglo proreći tko je od nas donio mudriju odluku, ali se kasnije pokazalo da smo nas trojica imali neopisivu sreću jer nam je uspjelo da umaknemo ustašama!

Sjećam se: kako smo, zaista pukim slučajem, uspjeli prevariti karabinjere u Plasama, na taj način što smo neopazice preskočili ogradu pored željezničke stanice, poslije čega smo – što pješke, što autobusom – dospjeli u Sušak.

Sjećam se: kako smo se mjesecima skrivali na Trsatu iznad Sušaka, živeći od traženja pomoći kod osječkih Židova koji su se, kao i mi, uspjeli spasiti došavši u Sušak ili Rijeku.

Sjećam se: da su me, jednog dana, Italijani uhapsili na ulici, zatvorili u jednu ćeliju Riječkog zatvora, u kojoj su, pored drugih, bila i dva Esekera*: Kornel Bauer i Fredi Štajner. Nakon dva dana poslije hapšenja prebacili su nas do Bakarca, granice italijanskog okupiranog područja i Nezavisne Države Hrvatske, gdje nas je preuzeo jedan ostarjeli domobran, rekavši: „Gospodo, ja vas nikad nisam vidio. Zbogom!“ Na to smo se mi pokupili i vratili uvečer u Sušak, pošto smo u Kraljevici kupili mesa, kojeg u Sušaku nije bilo.

Sjećam se: da smo se, početkom decembra 1941. ilegalno prebacili iz Sušaka u Rijeku pa vlakom u Trst i, poslije dva dana, dalje vlakom u Milano pa, poslije tjedan dana, u Komo (Como), gdje smo se nekoliko dana skrivali u vili jednog visokog fašističkog oficira. Naravno, bez njegovog znanja.

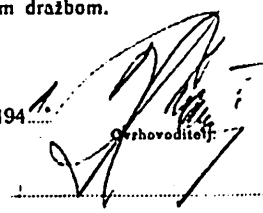
Sjećam se: da smo, mislim 20. decembra, prvi put pokušali preći u Švicarsku, ali su nas Švicarci, poslije 25-satnog marša kroz planine i poslije dva dana provedena u zatvoru, opet vratili na granicu: neka se vratimo u Italiju, odakle smo i došli! Prije tri godine u tom kraju otkrio sam natpis: *Benvenuti nel Valle di Muggio*. Toga natpisa 1941. godine još nije bilo!

Sjećam se: da smo se ponovo vratili u Švicarsku, ovaj put preko Monte Đeneroza (Generosa) i nakon trideset dva sata pješaćenja. Švicarci su nas ovog puta u zatvoru držali dva mjeseca – ali glavno je bilo da smo spasili glavu.

* Eseker = Osječanin

Sjećam se: da sam, zatim, sa braćom bio interniran prvo u jednom hotelu, a nakon toga u raznim radnim logorima, do jeseni 1943. godine, kad sam dobio potpore i dozvolu da nastavim studij u Lozani (Lausann).

Sjećam se: da sam 1944. godine dva mjeseca proveo u istražnom zatvoru, jer sam među jugoslavenskim civilnim i vojnim izbjeglicama pravio propagandu za Titove partizane...

Fol. 3103-98. Z.	
194	
Obavještujete se ovim da je danas kod Vas obavljena plienidba vrhu duga na javnim daćama od Din 6141.- para..... Ako u roku od 8 dana tu svotu ne platite prodat će se stvari javnom dražbom.	
Gradski porezni ured	
U Osijeku, dne..... 194.....	
Ime dušaka:	Overhovoditelj:
<i>Orpad Šajman.</i>	

Obaveštenje o plienidbi stvari „u vrhu duga“ sa pretnjom njihove prodaje u slučaju neizvršenja naloga poreske uprave

Sjećam se: koliko sam dragih i dobrih ljudi sreo tokom te moje duge kalvarije, kojima ću ostati zahvalan do kraja života, jer su mi kroz sve to vrijeme pokazali da život ima smisla...

Sjećam se: da sam u brojnim kritičnim situacijama uvijek iznova imao nevjerovatnu sreću, kojoj moram zahvaliti što sam izvukao živu glavu.

Sjećam se: da živu glavu nisu izvukli moji dragi roditelji, koje su ustaše, ujesen 1942. godine, odvele u logor na Tenjskoj cesti, a o kojima od onda više ništa nisam čuo (osim jedne obavijesti Crvenog križa Šleske, od nekog Jana Mihalika (Mihalika), da „Nojmanovi više nisu kod njega“).

Sjećam se: svih naših ostalih rođaka i prijatelja koji su, poput mojih roditelja, stradali u logorima u Poljskoj, u Jasenovcu ili u Staroj Gradiški, ili su, poput moje sestričine Gerde Švarc (Schwartz), stradali ujesen 1941. godine, kod partizana.

Sjećam se: koliko sam poslije rata svaki put bio razočaran kad sam dolazio u Osijek i nisam našao ni žive duše od mojih prijatelja i rođaka. Moja žena mi je stalno govorila: „Gledaj na ulici tvoje sadašnje vršnjake, a ne mlađariju od dvadeset godina!“ Samo sam jednom sreo Janči Krausa, Laci Šajbera

(Scheibera), vrtlara Goldštajna (Goldstein), fotografa Segea (Szege), Liliku Gereg (Gereg), Maksa Rogara.

Sjećam se: sa koliko sam se radosti sastajao, svake druge ili treće godine, od 1967. godine do danas, sa bivšim Esekerima u Izraelu: Mirom i Olgom Auferber (r. Heler), Milanom i Hanzikom Kolar Pšerhof (Pscherhof), Brankom i Slavkom Krešić, Eškom i Agikom Labunjec (r. Sternberg), Turikom i Marikom Ferber (r. Štajnberg), Bandijem i Margitom Han, Kornelom i Mirom Lorant (r. Rajs), Zlatkom i Zlatom Vamošer, Šandorom i Rožikom Lang, Mišom i Zlatom Tabori (r. Bihler), Lujom i Minom Montag, Lacikom i Leom Sternberg (r. Frojndlih) i mnogim drugima.

Sjećam se: i drugih Esekera, koji žive u Osijeku i van Izraela, a s kojima se povremeno viđam, ili sam se viđao, kao naše drage Ljerke Komplita (r. Adler), Emila Kiša, pokojne Edite Vajzner (r. Artmann) i drugih.

Sjećam se: sa zahvalnošću kako su nas, svaki put kad smo bili u Izraelu, lijepo primili i ugostili Kolarovi, Auferberovi, Krešićevi, Labanjecovi, Ferberovi, Langovi, Lorantovi i drugi.

Sjećam se: uzbuđenja i glasnih uzvika tih naših izraelskih Esekera kad sam im, prije mnogo godina, jednom prilikom pokazao dva filma o Osijeku: „Vidi tamo, to je Desatičina, Kapucinska, to je Henglovac, pa Tvrdá, muška i ženska gimnazija, Oficirski dom, Kišdarda, Čingilingičarda, Golibar, Ružina ulica, Francensgase, di Anagase...“

Sjećam se: kako nas je Rožika Lang, „počasni konzul Osijeka u Jerusalimu“ jednom, puna ponosa, pogostila čorbom od pasulja, što ga je bila dobila od vrtlara Goldštajna iz Retfale...

Sjećam se, uvijek iznova i sa zahvalnošću, moje žene i moje familije, koji su me prihvatili i uključili u njihov krug, i svih naših ovdašnjih švicarskih i jugoslavenskih prijatelja koji su mi pokazali da mi je moja domaja sada ovdje.

A *danas*, četrdeset godina nakon katastrofe koja nas je sve zadesila, s tugom se sjećam svih onih koji su nas u međuvremenu napustili zauvijek. Da spomenem samo neke iz moje generacije: moj brat Egon, Branko Krešić, Agika Labunjec (r. Šternberg), Kornel Lorant, Luj Montag, Lacika Šternberg, Edita Vizner (r. Artman).

Sic transit gloria mundi!

RODITELJE NE PAMTIM, SPASIOCE NE ZNAM

Isak Finci rođen je u Sarajevu 27. juna. 1937. godine
od oca Cadika-Cezara i majke Tamare-Rike Finci, ro-
đene Ergas. Bio je jedino dete u porodici.

*U ratu su mu stradali otac, majka i mnogi članovi
šire porodice.*

*Od 1951. godine živi u Izraelu, gde se iselio kao pi-
tomac Dečjeg doma Jevrejske opštine Beograd.*

Oženjen je i ima dva sina i kćerku.

Kada je rat počeo, imao sam četiri godine. Sve što znam o tom vremenu saznao sam od starijih.

Sjećam se da sam u Đakovu sa majkom šetao između ograde i da je bilo dosta snijega. Rekli su mi da sam stalno spavao. Mislim da sam bio bolestan. Kada sam se probudio, bio sam bez moje mame, u bolnici blizu Osijeka. Ispričali su mi da me je uzela ćerka moje tetke koja se zvala Cilika Altarac, kada je pobjegla iz Đakova. Na bijeg ju je nagovorio njen drug Mihail Atijas koji je bio u Đakovu na prisilnom radu. Pobjegli su sa mnom. Mihail me je stavio pod šinjel i hladio me snijegom jer sam imao visoku temperaturu.

Prema priči, Mihail je planirao ovaj bijeg. Čekao je da pada snijeg da bi prekrrio naše tragove kada izađemo iz logora Đakovo. Mene su kod Osijeka predali u bolnicu, ne znam kakvu. Cilika je uredila sa nekom časnom sestrom u bolnici da sakrije podatak odakle dolazim i ko sam. To mi je pričala kada smo se kasnije našli.

Ne sjećam se kada sam ozdravio. Pred očima mi proleću samo pojedini događaji i slike.

Najedanput sam se našao na kamionu, u zbjegu. Bilo je nekoliko kamiona u koje su ukrcali nas djecu i ti kamioni su sačinjavali dječji dom i tu su brinuli o nama. Naime, partizani su oslobodili ovo područje kratko vrijeme pošto su me donijeli u bolnicu. Našao sam se u domu koji se nalazio na kamionima. Stalno smo dobivali naredbe od kurira kada je trebalo da nastavljamo kretanje. Sjećam se da nas je bilo mnogo, nas izbjeglica.

*Deca Dečjeg doma „Lag baomer“ u Beogradu 1946,
među kojima je bio i Isak Finci do iseljenja u Izrael*

Cilika je pričala da su mnoga djeca već poumirala od tifusa u Đakovu prije moga bijega. Moja majka joj je onda rekla: „Uzmi ga! Ili će umrijeti na putu ili ćeš uspjeti naći za njega negdje bolnicu ili doktora.“ Majku više nikada nisam vidio, stradala je u Đakovu. Kada sam posjetio Đakovo, nisam našao njen grob.

U Đakovu su bili majčina sestra Elza, rođena Ergas, udata Altarac, Cilikina majka. Sahranjena je u Đakovu. A prema spisku u knjizi, izgleda da sam i ja umro u logoru, što nije tačno.

Mi smo zapravo bili u partizanskom zbjegu. Sjećam se da je jedan vozač pobjegao kamionom pa su nas sve strpali u drugi kamion i da je

tada bilo vrlo tijesno, nije bilo mjesta. O tome su pričale njegovateljice, ja se toga više sjećam iz njihovih priča.

1667

16. IX. 8.

ERIJAVNOI OT LUKU I BEOGRAD,

B e o g r a d .

U Dođiji dom ove Opštine prijavljani su kao pitomci niže navedeni učenici, ratne siročad ne inđračvanju i školovanju i to :

- 1/ Finci Isak sin Odika i majke Zuzaro rođjene organ, rođjen 27.VI.1937. u Brcjevu ;
- 2/ Bošid Juda, sin Avrame i majke Amule rođjene Centilj rođjen 11.VII.1934 u Brcjevu ;
- 3/ Nojua - Mario - Avijac sin Botnar Josifa i majke Blanka rođjene Ranto, rođjen 23.IX. 1938 u Sarajevu ;
- 4/ Lidije Šlinger kći Harmana i majke Lucije rođjene Arduac, rođjena 24.IX.1936 u Zogrebu
- 5/ Alchizri Albert sin Marije i majke Erno rođjene Klesar rođjen 26.IX.1936 u Brcjevu
- 6/ Albert Jusofije sin Jakova i majke Ursicije rođjene Kotaršvec, rođjen 20.II.1936 u Beogradu.

Koli se prijavi otuak da imenovane pitomce izvoli se priloženim dokumentima prijaviti.

-mrt fođanru - sloboda narodu !

Po nalogu Protodnika
Sekretar :
[Signature]

Dva dokumenta iz kojih se vidi da je Isak Finci bio ptomac Dečjeg doma Jevrejske opštine u Beogradu (gore) i da se njegovo ime nalazi na spisku dece koja su sa alijom 1951. iselila u Izrael

128	46	Fenjaš /Majer/ Anđin Deja	1937	Beograd	Rasvodeći.Prilog is- jam oca sa dete od 17.11.51.
129	46		1948		
130	9	Finci /Jedih/ Isak	1937	Sarajevo	Prijava sa ispravom o postavljenju starosna i odozbraje 1080 i reana grada Be- rjeva Porosna soci.staranja i mar.sdravlje br.4007/51 od 6.11. 51.g.
131	53	Iret /Pavle/ Dara	1925	NoviSad	Isakoviti brak,vezdani 17.11.51.Prilog: van šanon,overenje NO i reana u Sta- du br.3115 a. 24.11.51 o vanred- nom životu braćnih drugova i molb Finc Isakoveš Josef Iselie 1948 u Izrael
132	21	Fišer /Mibajlo/ Prcanje	1926	NoviSad	Prilog anglaamont Fia Kulturnog saveta Vaj- vodina od 19.11.51 sa iseljanica
133	04	Fišer /Klan/ Jelisaveta	1926	NoviSad	Isakoviti brak,vezdani 21.VII.49.Molb Izrael iselle u Izrael u John 1949 g. Prilog:vezdani,svanica sve- đstva i molb Finc Isakoveš
134	47	Fišer /Joel/ Jolanda	1928	Beograd	Putuje sa Mirko Bartulović Jusano, Beograd.
135	24	Fišer /Vilja/ Margita	1926	Zabotin	

Ne znam koliko je trajalo, ali se sjećam da sam počeo da prelazim iz doma u dom za ratnu siročad da bih na kraju stigao u Dom u Banjaluci. Potom smo pošli u Liku. Trebalo je da dođemo na aerodrom odakle bismo bili prebačeni u Italiju. I to je uspjelo. Bio sam prebačen u Veneciju. Tamo je bilo mnogo jugoslovenskih izbjeglica. Valjda je Venecija još bila okupirana pa su nas smjestili u neki samostan. Naše

njegovateljice bile su časne sestre. Jedna od njih se vrlo vezala za mene, zvala se Sebastijana. Ona mi je rekla: „Niste vi vjera, vi ste narod.“ U samostanu smo imali dovoljno hrane i odjeće. Poslije svih bjegova, to je bio raj. Ona je pričala da je učila u Jerusalimu i da tamo naša braća ratuju i spremaju nam državu. „Nalijepila“ mi je bolest cionizma, a tada sam imao samo pet godina. Već u šestoj sam došao do saznanja da moram biti izbjeglica jer sam Jevrejin. Morao sam da se vrtim po domovima u kojima je ponašanje bilo vrlo grubo, u njima je bilo djece raznih vjeroispovijesti, djece često ostale poslije bombardiranja. Ali, susret sa sestrom Sebastijanom, koja mi je pružila ljubav, učinio je da sve bude potpuno drugačije. Tu, u domu u Veneciji, počeli su da nas uče alef-bet.

Kad se završio rat, Jugoslavija je tražila da se djeca – siročad vrate u domovinu. Tako sam stigao u dom u Banjaluci, bilo nas je svih narodnosti i manjina. Tada sam stupio u vezu sa porodicom iz Sarajeva. To su bili moj ujak Josip Ergas, jedna od maminih sestara Dora Ergas Matko i baka koja je ostala živa, Rahel Ergas. Ona je takođe bila u izbjeglištvu sa Cilikom, i obje su preživjele. Cilika je živjela u Izraelu sve do smrti, 1999. godine.

Porodica me je uzela i odvela u Sarajevo, gdje sam živio u roditeljskoj kući, u Hadži-Durakovoj 8. Moji su 1948. doznali za Dječji dom u Beogradu. Prešao sam tamo i od 1948. do 1951. živio u Visokog Stevana 2. Moja porodica je ekonomski bila u vrlo teškom položaju pa su me smjestili u Dom. Anka Štajn, upravnica Doma, planirala je da me preveze u Izrael. Našla je porodicu koja se brinula o meni do odlaska. Bile su to Sarajlije, dr Mojše Alkalaj, njegova žena Reni i sin David, dvije godine stariji od mene.

U Izraelu su me odmah primili uz pomoć organizacije Aliat hanoar u kibucu Hama Apil, blizu Hedere. Od Jugoslovena, tamo smo došli samo jedna djevojčica, zvala se Zdenka, i ja. Radio sam pola dana a pola dana učio, iako sam bio vrlo mlad. Takvo je bilo vaspitanje u kibucu.

Razumio sam da sam došao u zemlju opkoljenu neprijateljima. Po ubrzanom postupku završio sam poljoprivrednu školu koja je imala desetogodišnji program. Poslije završetka škole prešao sam u drugi kibuc, gdje sam postao stalni član, u Ein Dor, što znači Izvor pokoljenja.

Godine 1956. prešao sam u vojsku, u padobranske jedinice. Poslije Šestodnevnog rata ostavio sam kibuc i od tada živim u Kirijat Ata. Radio sam 27 godina u kompaniji za telefone „Bezek“. Oženio sam se

1973. godine sa Lili Halali, Jevrejkom rođenom u Iraku. Imamo dva sina i kćerku.

U ratu su stradali mnogi iz moje porodice. Mog oca su odveli na prisilan rad odmah 1941. godine. Optužili su ga, sa drugima, kao komunistu i strijeljali u Kovačićima, kraj Sarajeva. Oca se ne sjećam, nemam ni njegovu sliku i ne bih ga prepoznao i da je našem. Baka mi je pričala da su ga osudili u Vijećnici. Sjećam se da me je majka donijela na rukama i rekla: „Reci zdravo tati.“ Ja sam se trgao, slika čovjeka sa bradom iza rešetaka nije mi se dopadala. Htio sam da odem odatle, a to je bio naš posljednji susret.

IV

SKRIVANJE NA TERITORIJI JUGOSLAVIJE

Dr Estera MRČARICA

SUSEDI NAS NISU ODALI

Estera Mrčarica, devojačko Musafija, rođena je 24. januara 1933. u Sarajevu, od oca Meira (Majera) Musafije i majke Fride, rođene Šnetrepl (Schneetrepl).

Estera je imala sestru Perlu-Biserku, rođenu 1938, koja je umrla 1978. godine. Brat Albert, rođen 1929, živi u Americi, u državi Oregon.

Holokaust su preživeli svi članovi njene najuže porodice, dok su stradali mnogi bliski rođaci.

Rat je provela skrivajući se u Sarajevu. Posle rata, završila je osnovnu školu, pa učiteljsku i Višu pedagošku (grupa biologija sa hemijom) i posle toga, u Ljubljani, završila je fakultet biologije, 1957. godine. Magistrirala je 1974. a doktorirala 1979. godine u Sarajevu. Penzionisana je 1998. godine, kao redovni profesor Medicinskog fakulteta u Nišu.

Bila je udata za Momira Mrčaricu, inženjera elektrotehničke (umro 2005. godine), sa kojim ima kćerku Vesnu, profesora matematike, koja živi i radi u Nišu, i sina Željka, inženjera elektronike, koji sa porodicom živi u Cirihu, u Švajcarskoj. Ima četvoro unučadi.

U porodici moje majke govorili su jidiš, a u očevoj porodici žudeo-espanjol. Mi smo govorili srpskohrvatski, a kad mi deca ne bi trebalo nešto da čujemo, roditelji su govorili nemački. Moji nisu bili naročito religiozni, ali su se svi veliki praznici obeležavali, posebno

Pesah i Purim. Mama, a i porodica, poštovala je Šabat, svakog petka palila sveće, čak i za vreme rata, kada je mogla, a i posle.

Pošto je majčin otac umro veoma rano, moj tata je uoči Šabata čitao kiduš i večera je bila pripremana i za maminu porodicu. Tata je bio centralna ličnost za obe porodice. On je preuzeo, posle smrti maminog oca, a i brata koji je poginuo u Prvom svetskom ratu, u brojnoj porodici moje mame, neku vrstu savetodavca. Mama je ostala najstarija od dece u porodici u kojoj je bilo mnogo mlađih. Ona je postila za Jom Kipur.

U Sarajevu je bio razvijen jevrejski život. Pred rat je izgrađen sefardski hram koji je bio najlepši na Balkanu. Moja cela porodica posećivala je taj hram, jer je odlazak u hram predstavljao vid društvenog života. Najlepše i najuočljivije je slavljen Pesah. Taj praznik je bio povod da se svakog proleća stan pripremi za Pesah. Seder je bio prava svečanost. Tata, koji je jako lepo pevao, uvek je pevao i molitve, Haroset mi je bio najdraži. Uvek je bilo macesa, tako da je sve delovalo svečano i prijatno.

I kad sam malo odrasla, ali još uvek bila dete, imala sam neku strepnju, gotovo strah. Ostao mi je u sećanju doživljaj koji mi se desio kad sam jednom prilikom išla ulicom, i kad je neko iz grupe koja je išla za mnom, onako vižljastoj, povikao:

– Čifutka!

Trčala sam kući da se zaštitim.

Sećam se rušenja sefardskog hrama, 1941. godine, kad je najednom nastala euforija protiv Jevreja! Sećam se da su čak skidali bakarne pločice sa krova, odnosili sve što su mogli. Bio je to prosto napad na hram. Aškenaski hram postoji i danas.

Išla sam u drugi razred kad je počeo Drugi svetski rat kod nas. Sve škole su prestale sa radom, jer su pretvorene u kasarne za mobilisanu vojsku. Čak je i moj otac bio mobilisan, iako je imao pedeset godina. Ali, on se brzo vratio. Teča, koji je bio mobilisan, pobegao je i mi smo mu dali civilno odelo, da ne bi bio zarobljen. U tom rasulu, mnogo ljudi je na sličan način bežalo.

Po dolasku ustaša na vlast doneseni su antisemitski propisi. Moji roditelji su dobili žute trake i bedževe sa crnim Magen Davidom. Nisu smeli da idu na određena mesta. Zvanično je bilo zabranjeno da jevrejska deca idu dalje od četvrtog razreda osnovne škole. Odmah je bilo zabranjeno da Jevreji imaju telefon i radio-aparat. Nama su ih odmah oduzeli. I to je bilo legalno! I danas, kad o tome mislim, ne mogu da dođem k sebi, kako to da niko u svetu, nije reagovao niti nešto učinio

protiv zlostavljanja Jevreja. Čulo se da se nešto strahovito događa sa Jevrejima, osećao se strah.

Moja omama, tetke i ujaci dolazili su kod nas, raspravljali, bili nervozni i sigurna sam da niko nije ni pretpostavljao šta će se desiti. Niko nije ni pretpostavljao šta se dešava u logorima. Razmišljalo se o tome šta da se radi. Tata je već bio bolestan, a ni mama nije bila potpuno zdrava, sestra je imala tek tri godine. Veliki je rizik bilo pobeći, jer je i to vodilo u neizvesnost. Sarajevo je bilo puno vojske, zbog čega je bežanje iz Sarajeva bilo vrlo teško i riskantno. Mi nismo spadali u imućnije građane koji bi mogli da nabave lažna dokumenta i sa njima negde otputuju. Ali, niko nije bio na pravi način svestan šta nas čeka.

*Porodica
MUSAFIJA: otac
MEIR, kći ESTERA,
sin ALBERT, majka
FRIDA i mlađa
ESTERINA sestra
PERLA-BISERKA*

Stanovali smo u četvorosobnom stanu i imali smo podstanara, don Matu, katoličkog sveštenika, inače dobrog čoveka, rodom sa Hvara. U njegovom delu stana ostavili smo vrednije stvari, nakit i drugo. Neke od tih stvari mama je kasnije dala Muzeju, jer kad smo se vratili, ništa drugo nismo našli u kući.

Godine 1941. još nismo bili naučili da smo građani N-tog reda, i živeli smo normalnim životom. Najpre su odveli maminog najmlađeg brata, od sedmero dece koja su bila živa. Zvao se Uriel. Mislim da je odveden kao komunista. Moguće da je odmah ubijen, ne znam kad i kako se to desilo.

Jevreji Sarajeva su bili postepeno odvođeni, u takozvanim racijama, koje su se odvijale u određenim razmacima, koji su se protezali do

1943. godine. Koliko znam, u prvoj raciji su odvedeni najviđeniji Jevreji, najuticajniji u Sarajevu, posebno rabini. U toj prvoj raciji odveden je mamin brat David Šnetrepl, koji je bio tek oženjen rabinovom kćerkom Estikom. On se javio iz Jasenovca. A kao pripadnik Hašomer hacaira, izučio je bravarski zanat, težeći da ide u Palestinu. Zahvaljujući zanatu, dosta dugo je bio živ, jer se javljao kartama iz Jasenovca, ali je tamo stradao.

Mi još uvek nismo bili svesni toga šta se dešava sa Jevrejima. Jedne lepe, novembarske nedelje, svih nas petero spremali smo se da idemo u šetnju. Pošto se mama dugo spremala, tata i brat su izašli ranije, a ostali smo mama, mala sestra i ja. I tada su došli po nas. Bila su dva agenta u civilu i jedan ustaša. Nisu se brutalno ponašali, niti je mama pružala neki otpor. Agenti su sa mamom razgovarali nemački. Ustaša je izgledao vrlo prosto i pratio je mamu u stopu. Poneli smo nešto hrane, odeće i pokrivače. Zapečatili su stan i nas tri smo otišle u njihovoj pratnji, tramvajem, u jednu staru, još austrougarsku, kasarnu. Tu je bio neki sabirni centar. Dvorište je bilo već puno, jer je već bilo dovedeno mnogo Jevreja. Uveče su nas uveli u prizemne prostorije. Bile smo smeštene na podu i odmah, iste večeri, svi odrasli muškarci transportovani su za Jasenovac. Čuo se strašan plač, lelek. Velika sreća je bila što tata nije bio kod kuće. Tu smo proveli više dana. Čuvali su nas naružani ljudi. Neki naši su pojedince, da bi ih prebacili do članova njihove porodice, prenosili preko glava. Nemam jasna sećanja o svemu. Trebalo je da nas transportuju dalje.

Jednoga dana posebno dobro se sećam. Bilo je veče, mračno. Grupisali su nas, da nas stave u vagone. Bila je teskobna atmosfera. Ali, toga dana je bila nova racija u Sarajevu i doveli su nove grupe Jevreja. Moja mama je rizikovala i povukla nas u tu grupu koja je tek bila dovedena. Tako smo, zahvaljujući javašluku ustaša, izbegli transport i sigurnu smrt. Pošto je tu bilo dovedeno mnogo Jevreja, odveli su nas, sa još jednom većom grupom, u drugi sabirni logor – u jedan mali jevrejski hram na Bjelavama. Smestile smo se na podu, prostrle deke. Nisu nas naročito strogo čuvali. Prebrojavali su nas svakog jutra. Mogla nam se doneti hrana i odeća, što su radile omama i tetka, a tata se skrivao sa bratom. Čini mi se da je još uvek postojala i Jevrejska opština, i da smo od nje dobili vreću jabuka, svako dete je dobilo po jednu. Mama je bila bolesna, imala je napade žuči.

Tatin prijatelj Muharem Kundurović bio je policijski lekar, zadužen za kontrolu zdravstvenog stanja među zatočenicima, i tata ga je

zamolio da nam pomogne. On je, prilikom obilaska logora, rekao mojoj majci da se napravi bolesnom, a nemačkom komandantu logora da se pojavio tifus, te da bi bolesne trebalo odstraniti radi moguće infekcije, da se ne bi zarazili i nemački vojnici. Nemački komandant je naredio da se bolesni izvedu i likvidiraju, da se zaraza ne bi širila. Bile smo izdvojene, zajedno sa grupom žena i dece, i odvedene sa njima na brdo Bakarevac. Tu je dr Kundurović mojoj majci, sestri i meni omogućio da pobeegnemo. Sve to je možda trajalo tri-četiri sedmice, tako da smo, pred kraj 1941, mi pobeogle iz logora.

*ESTERA sa bratom ALBERTOM
u Sarajevu 1938. godine*

Došli smo kod omame, ali, pošto je to bilo suviše rizično, podeli-le smo se. Ja sam bila kod prijatelja mojih roditelja, kod Vejsil-beg Čolakovića. Stanovao je na Koševu, u maloj prizemnoj kući, i imao je veliku baštu. Živeo je samo sa ženom, sin se bavio pisanjem i živeo je u Zagrebu. Tu sam bila sakrivena, nisam izlazila iz kuće i bašte oko pola godine.

Moj brat je bio na očnoj klinici. Mama ga je tamo odvela da ga zaštiti od odvođenja u logor. Direktor klinike je bio katolik. Mama mu je rekla istinu, da je Jevrej, i taj doktor ga je dugo zadržao u bolnici.

Otac je spavao u zgradi banke. Radio je ilegalno u toj banci, kod Asim-beg Dugalića, koji je bio po-

verenik te banke. Živeli smo od para koje je tata zarađivao.

Mama je bila kod svoje majke, sa mojom malom sestrom. Tamo je bila i njena neudata sestra Rahela. Posle pola godine, u leto 1942, Dugalić, koji je bio blizak vlasti, uspeo je da otpečati naš stan. U stanu nije bilo vrednijih stvari i mi smo prodavali sve što se moglo prodati.

U našem stanu živeli smo do kraja rata.

Svi naši susedi su znali da smo tu, ali nas nisu otkrili. Ko je hteo i mogao, pomagao je materijalno, a ko nije, nije nam ni odmagao, niti nas prijavio. Da Sarajevo nije oslobođeno 6. aprila 1945, i da je još koji dan ostala tadašnja vlast, mi bismo sigurno bili ubijeni na godišnjicu

proglašenja NDH (Nezavisna Država Hrvatska), 10. aprila, jer bi nas sigurno pronašli i likvidirali bez ikakvog odvođenja u logore.

Moju omamu i tetku Rahelu odveli su 1942. i ne znam gde su one stradale. Jedan od mamine braće – Izrael Šnetrepl, krio se u Sarajevu, ali su ga 1943. godine uhvatili i nestao je bez traga.

Date	22.8.50/PH	
Name	KUSAFIJA, Batora Majerova File	
BB933	BP Sarajevo	Nat Jew
Next of Kin		
Source of Information	Unknown / Clf No = York	
Last kn. Location		Date
CC/Prison	Att.	lib.
Transf. on	to	
Died on	in	
Cause of death		
Buried on	in	
Grave		D.C. No.
Remarks	returned to Sarajevo in 1945	

Date	7.1.49	
Name	KUSAFIJA, Batora Majerova File	
BB 1933	BP Sarajevo	Nat Jew
Next of Kin		
Source of Information	Unknown / Clf No = York	
Last kn. Location	Sarajevo / Yug.	D.C.
CC/Prison	Att.	lib.
Transf. on	to	
Died on	in	
Cause of death		
Buried on	in	
Grave		D.C. No.
Remarks	1933 BB 1933	

Kopija dokumenta o upisu ESTERE MUSAFIJA u Memorijalnom muzeju Jad Vašem u Jerusalimu 1945.

kom transportovana je u El Šat, gde je rodila drugo dete, Perlu, koja se sada brine o majci koja ima devedeset i pet godina.

Danas, u ovim godinama, i posle toliko vremena, još mi nije jasno kako celi civilizovani svet nije reagovao na postupke prema Jevrejima.

Nisam pominjala očevu familiju, jer njegovi nisu živeli u Sarajevu pa nisam bila s njima u kontaktu. Dva očeva brata spasile su njihove supruge. Jedan je živio u Zagrebu, a drugi u Zavidovićima. Očeva polusestra Blanka, rođena Musafija i udata Musafija imala je pet sinova i svi su stradali, ne znam gde.

Nikad u kasnijem životu nisam imala problema što sam Jevrejka. I sada sam ponosna što pripadam toj naciji koja je dala toliko umnih ljudi. Moj tata, oronuo od patnji i lošeg života, umro je 1954. godine.

Imala sam dve tetke, mamine sestre, koje su živele u Turbetu kraj Travnika. Bile su tamo udate. Roza Mandelbaun odvedena je sa mužem i tek rođenim sinom 1941. i stradala je, sa sinom, u Đakovu. Još omama nije bila odvedena kada je od Jevrejske općine Osijek došlo obaveštenje da je stradala. Njezin sin Cvi stradao je odmah po dolasku u logor. Omama za to nije saznala, jer su tu vest sakrili od nje. Druga tetka Hensika, udata Štajner, zajedno sa mužem Aleksom i kćerkom Zlatom, uspela je da pobjegne. Jedno vreme su se krili u Livnu, onda su prešli u Split, pa u partizane. I, pošto je tetka bila u drugom stanju, zajedno sa kćerkom

Natalija KOVAČEVIĆ-TAJTACAK

DUGA TRKA SA SMRČU*

N*atalija Kovačević, devojačko Tajtacak, rođena je u Kruševcu, od oca Morica i majke Rebeke, rođene Adut. Posle Drugog svetskog rata nastanila se u Beogradu.*

Cela porodica Tajtacak (majka Rebeka, sestre Sultana, Sofija, Natalija i brat David) spasla se zahvaljujući predsedniku kruševačke opštine Krsti Novakoviću i seljacima iz okoline. Otac Moric, učesnik u Prvom svetskom ratu, razboleo se, i nakon lečenja u Švajcarskoj, umro i sahranjen u Cirihi. Posle muževljeve smrti, majka Rebeka je sama podigla četvero dece.

Natalija je završila višu žensku zanatsku školu. Pre rata je radila u Mladenovcu kao učiteljica u ženskoj zanatskoj školi. Umrula je 2002. godine.

Za pomoć porodici Tajtacak predsednik kruševačke opštine Krsta Novaković dobio je Povelju i Medalju Pravednika 2004. godine.

Aprila 1941. bila sam u Mladenovcu i sedela sam u svojoj sobi ispunjena strahom. Grad se tresao pod gusenicama nemačkih tenkova i od tutnjave kamiona. Kraljevina Jugoslavija se rušila... Šta da radim? Jevrejka sam i priče o postupku nacista prema Jevrejima stigle su i do

* Priču o spasavanju porodice Natalije Kovačević zabeležio je novinar Milorad Simić.

mene. A sve ono što se dogodilo s Jugoslavijom bilo je toliko brzo i toliko iznenađujuće da nisam stigla da bilo šta učinim. A i šta bih? I gde bih? Moji preci su ko zna od kada u Srbiji. Znam da se pred kraj XIX veka moj deda Anđelko Tajtacak odselio iz Beograda u Kruševac. Bio je oženjen Sultanom. Ne znam devojačko prezime moje babe ali znam da su Anđelko i Sultana imali sinove Morica, Davida i Avrama i ćerku Kalinu. Tokom vremena Moric je ostao u Kruševcu i nastavio očevu trgovinu, druga dvojica su otišla u druge gradove svojim poslom, a Kalina se udala, otišla sa svojim mužem i, u toku Prvog svetskog rata, obrela se u Švajcarskoj.

Moric, koji je živeo u Kruševcu, bio je oženjen Rebekom, ćerkom beogradskog trgovca Davida Aduta. Oni su moji roditelji. Moric i Rebeke su imali sina Davida i tri kćeri: Sultanu, Sofiju i mene, Nataliju. Otac je otišao u Prvi svetski rat, prešao je Albaniju sa srpskom vojskom, teško se razboleo i, uz pomoć sestre Kaline, našao se u Švajcarskoj, u Cirihi, na lečenju. Nažalost, pomoći nije bilo. Na ciriškom groblju i danas stoji kameno obeležje na kome piše: "Moric Tajtacak, serbischer soldat" ("Moric Tajtacak, srpski vojnik").

Po završenom ratu moja majka je bila u Kruševcu bez muža i sa četvoro dece koje je trebalo izvesti na put. Ona se u žitarsku trgovinu nije razumevala i nije mogla da nastavi muževljev posao, a nije bila vična ni vođenju svilare, koju je moj otac, takođe, imao. I uradila je ono što joj je izgledalo najpametnije: založila je nepokretnosti kod banke. Dobijenim novcem ih je sve preuredila u stanove koje je izdavala pod kiriju. Nije prelivalo ali se sastavljao kraj s krajem. Vreme je teklo i David je završio trgovačku školu, Sultana abiturijenski kurs, a ja višu žensku stručnu školu. I svako je otišao svojim putem: David i Sultana u Smederevo, ja u Mladenovac, a Sofija je ostala sa majkom.

Sada sam imala nameru da se vratim u Kruševac, ali kako? Okupacija je. Iz mojih dokumenata nije bilo teško zaključiti da sam Jevrejka, a bez tih isprava nije mogla da se dobije dozvola za putovanje, niti putna karta bez takve dozvole. I zato sam sedela i čekala. Verovala sam da će majka uspeti da se nekako domogne potrebnih papira. I nisam se prevarila: ubrzo se pojavila majka i donela isprave u kojima sam imala novo ime – Ruža. Dobile smo i novo prezime – Anđelković. Majka se tako zvala Sofija, kao što je pravo sestrino ime, a sestra je dobila drugo. Majka je lažne isprave dobila preko Krste Novakovića, apotekara koji je pre rata bio izabran za predsednika kruševačke opštine, a po naredbi okupatora, tu je dužnost vršio i tada. Majka je otišla kod

njega. Znali su se, stare su to kruševačke kuće. Krsta je razumeo nevolju jedine jevrejske porodice u Kruševcu. Šta je on radio, majka nije znala ali je dobila papire i došla kod mene. Ubrzo smo bezbedno stigle u Kruševac.

Moja majka, sestra Sofija i ja mirovale smo u kući i brinule o tome šta je sa Davidom i Sultanom koji su službovali u Smederevu. Ali, jednog dana, eto ih. Bilo je to dan-dva, možda čak i tri posle one strahovite eksplozije u Smederevu, 5. jula 1941. godine. Tamo je nastala opšta zbrka, davali su dozvole za putovanja bez ikakve prethodne provere i oni se, tako, nađoše u Kruševcu. Majka je hitno otišla do Krste Novakovića koji je dao lažne isprave i za njih. Sad su i oni bili Anđelkovići.

Kao Anđelkovići, živeli smo mirno, dok i u Kruševac nisu počele da pristižu izbeglice u većim grupama. Među njima je bilo i jevrejskih porodica, a među ovima i onih koji su nas poznavali. Šta je sve bilo u onoj gužvi, ko bi znao – tek nađosmo se i mi na spisku Jevreja i dobi-smo žute zvezde, vidno obeležje Jevreja. A onda jednog dana stiže poruka mojoj majci od Krste Novakovića. Javlja da treba da bežimo iz grada. Preti nam opasnost. Nemci nešto spremaju. I neka prvo beži David. Prvo će da skupljaju muškarce Jevreje. Ali, poručio je Krsta Novaković, neka David ne prilazi ni četnicima, ni partizanima: neka se prihvati rada da pomogne majci i sestrama da prežive. “Šumski” su se već pojavili i Krsta je slutio da će oni uskoro biti međusobni neprijatelji. Već su se oštro delili na četnike i partizane. A Jevrejinu je u ovoj situaciji bila dovoljna samo i nemačka opasnost. Koliko se sećam, Krstina poruka je stigla dan pre nego što se kod nas pojavio jedan Nemač. Imao je neki čin. Majka mu je rekla da je David otišao u selo po namirnice. A onda je Nemač pogledao u nju i rekao nešto što ona nije mogla da veruje da se događa: Nemač je pitao moju majku šta ovde čekamo i zar ne vidimo šta se sprema? Dodao je da će on dolaziti svakog dana da bi se interesovao za Davida, a on neka vodi računa o sebi. Razgovor između Nemca i moje majke vodio se u jednoj sobi. David je bio u drugoj. Sve je čuo i sve razumeo. Ipak, nije bio spreman da napušta Kruševac.

A sutradan se pred našom kućom zaustavi kamion skoro pun Jevreja – muškaraca. David ih je video kroz prozor i odmah je izleteo na sporedan izlaz. Našao se u sokačetu iza kuće. Tu ga je primetila Kosa Petrović, kafedžijka. Shvatila je šta se dešava, dala mu znak da dođe i on se našao u komšijkinjoj kući. Tu su još kao samice bile Mica Vasić i Jelena Veljković, iz Donjeg Krčina. Učenice. Stanovale su kod svoje

meštanke. Sad su sve tri prihvatile Davida i skovale plan kako da ga izvuku iz grada. Kako su smislile, tako je i bilo. Iz Donjeg Krčina došao je do Kose jedan seljak sa čezama i natovario na njih Davida. Na mostu je ovaj pokazao onu lažnu legitimaciju na ime Anđelković i – sve je bilo u redu.

Dan kasnije od Krste je majci stigla poruka da sklanja ćerke, jer će Nemci da skupljaju i jevrejske devojke... Nismo časa časile. Prvo je iz grada izašla sestra Sultana. Nju je izveo Vidan Maksimović, a Sofija i ja smo izašle sa jednim drugim seljakom, takođe iz Donjeg Krčina. I on je bio kafedžijkin poznanik. Onda je izašla i majka. Tako smo se majka, nas tri sestre i brat našli u Donjem Krčinu. Svi smo imali one lažne isprave iz kojih se nije videlo da smo Jevreji. U selu nam dadeše jednu kuću da se smestimo, a neki dan kasnije dođe Vidan Maksimović i donese nam karte za snabdevanje. Poslao ih Krsta Novaković. Kao predsednik opštine imao je svoje ljude u opštini i ovo mu je pošlo za rukom.

Mi smo, kao Anđelkovići, živeli u Donjem Krčinu, u kući koja je bila blizu puta. Kad bi nas seljaci obavestili da Nemci nailaze, bežali smo u Srednji ili Gornji Krčin, Kruševicu ili koje drugo obližnje selo. Bila je to stalna trka sa smrću. Jedni seljaci su nas redovno obavestavali o opasnosti, mi smo bežali, drugi su nas primali i smeštali na bezbednija mesta. Znali su da smo Jevreji i da se time izlažu opasnosti. Ipak, bez reči su prihvatili rizik. A mi smo im se oduživali tako što je David pomagao seljacima u polju, Sultana je davala časove đacima, a majka, Sofija i ja smo štrikale i šile. A za to smo, opet, imali uzdarje u hrani.

I tako su se nizali dani, nedelje, meseci, rat je buktao. Negde u proleće 1944. godine, u donjokrčinsku kafanu uđe jednog dana železničar, meštanin. Ko zna zbog čega je bio ljut, ko zna šta je čuo, ko zna... tek, on će na sav glas:

– Sad idem za Beograd. I prijaviću one Jevreje... Zar zbog njih selo da nastrada?!... Sve će nas Nemci pobiti!

Seljaci počеше da ga smiruju, ali – ne vredi. On sve isto: Nemci će doznati za ove Jevreje... Popi šta je poručio, plati i ode. Seljaci se uzmuvaše. Neki dotrčaše do nas i rekoše nam o iznenadnoj nevolji. Odmah smo krenuli iz sela. Što dalje.

Noć se navlačila kad je onaj železničar stigao u Stalać. Tu je kao vozovođa trebalo da primi voz iz Niša koji je produžavao za Beograd, a njegov kolega je čekao onaj koji je dolazio iz Beograda i produžavao

za Niš. Po rasporedu je trebalo da putuje za Niš, a imao je neodložna posla u Beogradu. I zamoli kolegu da se promene. Kolega pristade. Što da ne? Pa ima vremena, prijaviće one Jevreje kada drugi put bude išao za Beograd. I tako sede u voz za Niš. Ali kod Đunisa pripuca: partizani napadoše voz. U vozu je bila samo jedna žrtva: vozovođa iz Donjeg Krčina!

Zelezničara sahraniše, a mi se vratismo u Donji Krčin.

Kraj rata smo srećno dočekali. Bili smo brži od smrti. Zahvaljujući svima na koje smo naišli: od predsednika kruševačke opštine, pa do nekog ubogog seljaka.

*
* *

A posle oslobođenja, Okružni narodni sud u Kruševcu, svojom presudom KT 26/46-ST 20/46 od 15. juna 1946. godine, osudio je apotekara Krstu Novakovića, narodnog poslanika i predsednika kruševačke opštine, na smrt. Ova kazna mu je zamenjena kaznom lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od 20 godina. Izašao je na slobodu posle dvanaest i po godina.

Krsta Novaković je umro. Opelo mu je držao Patrijarh srpski.

Krsti Novakoviću je Jad Vašem, u znak priznanja za pomoć porodici Tajtacak, dodelio Povelju i Medalju Pravednika.

V

ZAŠTIĆENI
MEŠOVITIM BRAKOM

Berta POSTRUŽNIK

HALID MUFTIĆ – SPASILAC JEVREJSKE PORODICE

Berta Postružnik, devojčko Fišbah (Fischbach), rođena je 1909. godine u mestu Sokoliki u Galiciji, od oca Lava (Leib, Lajbiš, Leon) i majke Sofije-Soše, rođene Finkelman.

Imala je tri sestre, Klaru, Lotu i Tilu i brata Jonasa lekara internistu.*

U prvom braku bila je udata za Draganić-Vrančića, koji je ubrzo umro. U drugom braku sa Otom Postružnikom ima ćerku Evu.

Posle rata radila je u izdavačkom preduzeću i autorskoj agenciji.

Imala sam pet godina kada je izbio Prvi svjetski rat. Tada smo nas petoro djece s roditeljima stanovali u mjestu Holodenka (Poljska). Do tada smo mi Židovi mirno živjeli pod austrijskom vlašću.

Kada su Rusi zauzeli naš grad, počelo je protjerivanje Židova i mi smo pobjegli u Bukovinu, u mjesto Radauc (Radovice) koje je još uvijek bilo pod austrijskom vlašću.

U toku zime 1914/1915. Rusi su zauzeli Radovice, a mi djeca smo se s mamom vratili opet kući u Holodenku. Tata je u međuvremenu otišao poslovno u Beč.

* Svedočenje dr Jonasa Fišbaha videti u poglavlju o Jasenovcu, strane 196–205.

Naše mjesto je u toku rata čas bilo pod Austrijancima, a čas pod Rusima. Jednom, za vrijeme ruske okupacije, pronio se glas da Rusi idu od kuće do kuće i kolju Židove, što su oni i činili!

Zbog stalnih ratnih sukoba u ovom kraju, tata, koji se u međuvremenu vratio iz Beča, odlučio je da ponovo bježimo, ali se ne sjećam kuda. Bježali smo našim kolima i konjem.

Dospjeli smo u neki austrijski izbjeglički logor gdje je bilo mnogo Židova. Smještaj i hrana su bili veoma loši. To je bilo 1915/16. godine.

Židove iz tog logora su razmjestili u razna mjesta. Mi i još sto porodica, dobili smo da idemo u današnju Sloveniju, tada je to bila Austrija, u mjesto Golovic, Slovenske Konjice. Mogli smo da biramo između tog mjesta ili Beča. Tata je ipak radije izabrao malo mjesto u Sloveniji, gdje je, nadao se, bilo malo više hrane pa smo manje gladovali nego oni u Beču. Došli smo u Slovenske Konjice i sad se trebalo snaći. Niko nije brinuo o izbjeglicama.

Našli smo malu kuću u Slovenskim Konjicama u kojoj smo mogli stanovati. Brat je otišao u Beč, u gimnaziju, i tamo je stanovao kod rođaka. Pošto smo se odselile iz sela, dve starije sestre su pohađale školu, a mene su kod kuće podučavale, tako da sam iduće godine pošla redovno u školu. Tamo je antisemitizam bio dosta izražen i mi smo ga osećale na različite načine. Optuživali su nas da širimo šarlah i izbacivali iz raznih stanova.

Tata je, u međuvremenu, otišao u Bosnu. To je već bilo 1918, Drugi svjetski rat se bližio kraju. Našao je zaposlenje u Turbetu kod Travnika, kao stručnjak za pilanu. Mi smo čekali da se završi rat, pa smo tek tada krenuli k njemu u Bosnu.

U Turbetu je tek otvorena osnovana škola, i to samo sa prvim i drugim razredom. Iako sam u Slovenskim Konjicama završila treći razred, tamo sam opet išla u drugi jer sam morala negdje ići. Brat je pohađao gimnaziju u Travniku, a moje starije sestre su išle u školu, pješačeći svakog dana po sedam kilometara, sve dok nismo i mi preselili u Travnik. Brat je tamo završio gimnaziju.

Moja majka Sofija-Soša potiče iz veoma siromašne i religiozne porodice. Djed, reb Finkelman, bio je veoma učen, svakog dana je učavao Talmud. Nije bio službeni rabin.

Pod utjecajem svog oca, majka se i za vrijeme svih ratnih godina strogo pridržavala propisa o košer ishrani. Tako je nastavila i kasnije. Petkom uveče palila je svijeće i s rupcem na glavi nad njima molila.

Tata je njoj za ljubav stavljao talis (talet) i tefilin, jer je do kraja života bio zaljubljen u nju.

Svi veliki praznici obeležavali su se u kući, i odlaskom u hram (templ).

U Travniku su postojale dve sinagoge, sefardska i aškenaska. Učila sam i vjeronauk. Travnik je bio multikulturalna sredina koja je i nas lijepo primila. Družili smo se podjednako i sa muslimanima i sa Srbima.

Porodica je do 1926. živjela u Travniku i tada preselila u Zagreb. Dok smo mi živjeli u Bosni, sestre su se već zaposlile. Najstarija Klara radila je u banci u Žepču. Ona se tamo i zaljubila u Halida Muftića. Bila je to u početku velika ljubav, ali je kasnije sestra htjela da pobjegne iz Žepča, da pobjegne od njega, pa je otišla u Zagreb. Ali, Muftić se nije pomirio s time da je izgubi, došao je za njom i na kraju su sklopili brak. I zapravo je Halid Muftić spasio sve nas! Brat mu je bio onaj zloglasni muftija – Ismet Muftić.

*BERTINI roditelji –
majka SOFIJA-SOŠA
i otac LAV-LAJBIŠ*

Po dolasku u Zagreb nastavila sam školovanje, sestre su bile zaposlene, brat je završavao studije medicine. Kad sam završila školu, udala sam se prvi put. Moj muž je nosio prezime Draganić-Vrančić. On je ubrzo umro. To prezime na vratima mog stana spasilo mi je 1941. godine život. Kada je uspostavljena Nezavisna Država Hrvatska, aprila 1941, iznajmila sam stan u Cvjetnom naselju i na vrata stavila ime Draganić-Vrančić, po mom prvom mužu. Tu smo stanovali tata, sestra Tila i ja i meni dragi prijatelj Branimir Fridman, komunista. U junu 1941. ustaše su odvele prijatelja Branimira u Jadovno, gdje je likvidiran.

Od 1931. godine bila sam zaposlena kao stručni prevodilac kod poznate američke firme „Standard Oil Company“. Prvog maja 1941. dobila sam otkaz kao i ostali Židovi, Srbi i nekoliko Slovenaca.

Moja sestra Tila je i dalje radila, bila je stručni prevodilac za njemački. Ona je i dalje odlazila u ured, nisu je pustili jer je bila jako potrebna.

Jednog dana ustaše su došle i odvele mog oca. Prateći ih, dok su ga vodili, saznala sam gdje su ga odveli. Odmah sam o tome obavijestila Halida, koji je zahvaljujući svojim vezama uspio da ga spasi. Od tog vremena otac je živio neprijavljen kod sestre Klare i Halida. Život u stresu i stalnom strahu glavni su uzrok što je umro od srčanog udara mjesec dana prije završetka rata.

Ja i sestra Tila ostale smo u Cvjetnom naselju. Jednog dana došle su ustaše s nalogom da je hapse. Pošto ona nije bila kod kuće, htjeli su da mene uhapsu umjesto nje. Uspjela sam da o svemu obavijestim sestru Klaru koja je na vrijeme dovela iz ureda Tilu u Halidovu kancelariju u Ministarstvu. Ja sam pobjegla od ustaša i došla takođe u Halidovu kancelariju, gdje su već bile moje sestre Klara i Tila. „Još si i ti došla!“, rekao je Halid. Bio je očajan.

Pitala sam se šta ćemo sad. Sjetila sam se da sestru odvedem u Merkurov sanatorijum, i to sam i učinila. Imala sam sreću da tamo naletim na doktora Hitreca, kolegu s fakulteta moga brata Jonasa, i od njega zatražim da je smjeste u bolnicu. Bila sam toliko ubjedljiva uvjeravajući dr Hitreca da je moja sestra teško bolesna, da ju je on konačno smjestio u bolnicu.

Nisam više ni ja smjela da se vratim u Cvjetno naselje. Jedno vrijeme boravila sam kod prijateljice a potom se, na kraju, vratila u Cvjetno naselje.

Pregurali smo nekako te nemirne mjesece u prvoj polovini godine i ušli u juli. Jednog dana, mislim da je to bilo 10. jula 1941, ugledala sam plakat sa prvih deset građana koji su streljani: među njima je bilo šest Židova, dva pravoslavna i dva Hrvata. Nisam se uzdržala da ne vrisnem, i odmah se uplašila da to neko ne čuje.

Svakog dana objavljavani su novi plakati. Uvijek su isticali neka-kve brojke ubijenih – Srba, Židova, komunista strijeljanih radi antidržavne djelatnosti. To sam svakog dana čitala.

U septembru iste godine vlasnik stana otkazao mi je stan, dajući mi na znanje da smo mi Židovi van zakona.

Posle toga sam stanovala kod prijatelja i sestre Klare.

Pošto sam bila na spisku kao Židovka, iako nisam morala nositi žutu židovsku zvijezdu, nikada nisam bila potpuno sigurna. Bilo mi je dosta Zagreba i svega i odlučila sam da odem kod moje prijateljice Nevenke u Makarsku, s pomišlju da se u Dalmaciji sretnem s mojim znancem slikarom Otonom Postružnikom koji je živio na Pelješcu i koji mi je to ranije ponudio.

Kada sam u oktobru 1941. htjela da otputujem u Makarsku, Klari je stigao telegram kojim je obaviještena da su 15. oktobra u Sarajevu uhapšeni Jonas s porodicom i sestra Lota s mužem. Pošto nisam mogla da im pomognem, po nagovoru Klare otputovala sam za Makarsku.

BERTA iz mladih dana

no, ušle u vlak i konduktera sve nešto pitale na njemačkom. Osoblje je salutiralo, nisu pitali za isprave. Sjedjele su tamo mirno sve dok svoju šogoricu Bjanku nije prepoznala jedna žena, ali Bjanka nije reagirala. I one su sretno stigle u Zagreb.

Došle su u Zagreb kod sestre Klare Muftić. Bratova žena Bjanka je onda pobjegla u Split, a sestra Lota je cijelo vrijeme bila u Zagrebu, spavala gdje je stigla, kod raznih prijateljica. Muž joj je bio u Jasenovcu pa mu je slala pakete. Mala Rutica ostala je kod moje sestre, kod Muftićevih, dvije godine. Onda je Ruticina mama, koja je bila u Splitu, tražila da njeno osmogodišnje dijete dođe kod nje, gdje je i stigla putujući preko Bosne sa nekim potplaćenim krijumčarem.

Toga dana, kada je trebalo da ih odvedu u Jasenovac, nije bilo dovoljno vagona, zapravo bilo ih je samo za muškarce, pa su u logor otišli moj brat i muž moje sestre, koji je ostao u Jasenovcu godinu dana i onda su ga ubili. Moja sestra Lota, bratova žena Bjanka i mala Rutica najprije su bile dve nedelje u logoru, a onda su ih pustili. Nisu znali šta će s njima. Mislili su da će ih poslije uhapsiti.

Moja sestra, šogorica Bjanka i Rutica su sjele u vlak bez ikakvih dokumenata. Dogovorile su se da govore njemački, a malo su rekli da se pravi da je gluho-nijema. Obukle su se elegantno.

Rutica mi je kasnije pričala da se sjeća tog putovanja, čak i detalja koji ju je veoma uplašio kad je negdje vlak stao. Pratilac joj je rekao: „Sjedi tu, ja idem kupiti nešto za jelo.“

A ona ostala sama! Nije znala gdje joj je pratilac, koji se ipak ubrzo vratio.

*OTO POSTRUŽNIK,
BERTIN suprug,
desno, na jednoj
od retkih ratnih
fotografija*

Moja sestra Lota ostala je u Zagrebu kod Klare koja je bila zaštićena preko svog muža Halida. Iako je bio u ustaškom pokretu, brzo je shvatio šta je to ustaštvo, ali više nije mogao da se iz njega izvuče, jer su kod njega bili moj tata, Rutica i moj brat iz Jasenovca. Halid je bio savjetnik u Ministarstvu šumarstva.

Jednoga dana, saznala sam to kasnije, došao je kod njega njegov brat Ismet, veliki muftija. Upravo tada je mala Rutica ulazila i izlazila. Svog brata je upitao:

„Šta će ti to Čifutče po kući?!“

Halid se digao, dvadeset godina je bio stariji od njega, i rekao:

„Brate, žao mi je ako tebi u mojoj kući nešto ne odgovara.“

I tako su se razišli.

Muftija je strijeljan poslije rata.

Po dolasku u Makarsku počela sam da se dopisujem s Postružnikom, a u decembru sam otišla na Pelješac i ostala kod njega.

Jonas je dotle bio u Jasenovcu.*

Poslije nekoliko mjeseci i Oto je bio pozvan u vojsku. Otišao je u Zagreb nastojeći da se oslobodi vojne obaveze. Otišao je svom dobrom

* Videti svedočenje Jonasa Fišbaha u ovoj knjizi, na stranama 196–205.

znancu dirigentu Lovri Matačiću, tada ustaškom pukovniku, u ustaškoj zelenoj uniformi, tražeći od njega pomoć da ga ne pošalju na ruski front. Na to mu je Matačić rekao: „Pa tamo je krasno. Imat ćete divne pejzaže, moći ćete tamo divno slikati.“ Otu je ipak uspjelo da ne ode u vojsku.

Ja sam također nastojala da dođem u Zagreb, jer sam htjela da vidim oca i Jonasa koji je u međuvremenu bio oslobođen iz logora. To mi je uspjelo tek u maju 1942. godine.

Jonas je, naime, uhapšen u Sarajevu 15. oktobra 1941. godine ali se već ranije prijavio da učestvuje u akciji za suzbijanje endemskog sifilisa koju je organizovao prof. dr Vuletić. Ipak je odveden u logor. Lekari prijavljeni u toj akciji trebalo je da budu zaštićeni od odvođenja u logor. Dok je Jonas bio u Jasenovcu, sestra Klara se uporno borila za njegovo oslobođenje, što joj je konačno i uspjelo. Uz pomoć Klarinog muža Halida smješten je u bolnicu, jer je obolio od pjegavca. Kad je prebolio tifus, Jonas je opet otišao kod Klare.

Pošto je Oto oslobođen od odlaska u vojsku, trebalo je da se vratimo u Dalmaciju, ali su nam bile potrebne propusnice do kojih nije bilo lako doći. S dosta snalažljivosti i sreće, uz dosta usputnih neprijatnosti, uspjelo nam je stići na Pelješac. Tu smo ostali sve do septembra 1943. godine kada su došli Nijemci, a mi otišli u partizane.

Kretali smo se s otoka na otok. Nakon slučajnog susreta s Matom Jakšićem, predratnim diplomatom, upućeni smo na otok Vis jer je Oto, kao već poznati slikar, s drugim umjetnicima (Detoni, Tiljak), trebalo da bude sačuvan.

Na Visu, u Komiži, na temelju radio-vijesti, pisala sam izvještaje o stanju na ratištima. Ti izvještaji su dijeljeni vojnicima kako bi znali

BERTINA fotografija na legitimaciji sa štambiljem da pripada NDH

šta se događa u svijetu. To je trajalo nekoliko mjeseci, kada se pojavio i Augustinčić s porodicom, koji je, po nalogu Josipa Broza Tita, trebalo da se stara da sve ljude od imena prevede u Italiju.

*BERTINA nećakinja RUTICA
FIŠBAH bila je zatvorena
kao sedmogodišnja
devojčica*

Stigli smo u Bari i dobili na korišćenje neku vilu blizu Monopilja. Tamo smo se Oto i ja vjenčali. S nama su bili Tijardović, neki književnici i slikari. Bilo nas je oko dvadesetak.

Ja sam bila domaćica i primala sam goste, savezničke oficire. Pošto sam znala nešto engleski, razgovarala sam sa njima i igrala šah. Oto je već imao punu sobu slika, pa smo priredili izložbu. Izložbu i autora Postružnika naši gosti su fotografirali i objavili u američkim novinama.

U jesen 1944. godine Oto se, s grupom slikara i književnika, vraća u zemlju na oslobođenu teritoriju oko Topuskog.

Ja sam bila u drugom stanju i ostala sam još malo u Bariju, a onda se raspustio i Štab baze nakon čega smo i mi, s majka-

ma i djecom, brodom vraćeni u Split.

Stigla sam u Split. Tamo je bila moja sestra Tila, ona koju sam spasila. Ona je poslije bolnice uspjela da pobjegne u Split i da u ovom gradu živi. Jedna prijateljica u Zagrebu joj je dala sve svoje dokumente, i legitimaciju i ona je kao Štefica Ravnogajac živjela u Splitu.

U aprilu 1945. rodila sam u Splitu našu kćerku Evu. Koncem 1946. godine vratili smo se u Zagreb, i smjestili se opet kod sestre Klare.

Oto je radio kao slobodan umjetnik, a ja sam se tek 1956. godine zaposlila, najprije u izdavačkom poduzeću a kasnije u autorskoj agenciji.

Imali smo sreću da je Jonas bio spašen, akcijom dr Vuletića i Halida, da sam ja Tilu spasila na prevaru, da sam imala prijateljicu u Dalmaciji, poslije Postružnika. Tako da smo svi iz najuže porodice ostali živi.

Dr Lucija RAJNER

ZBOG ONIH KOJIH ODAVNO VIŠE NEMA

Primarijus mr. sci. dr Lucija Rajner, rođena je 2. avgusta 1934. u Beogradu od oca Ladislava Rajnera i majke Antonije Rajner, rođene Piringer.

Školu i Medicinski fakultet završila je u Beogradu. Takođe, završila je specijalizaciju iz pneumoftizilogije, a kasnije i poslediplomske studije iz kardiologije. Radila je u Beogradu, u Gradskom zavodu za plućne bolesti i tuberkulozu, gde je osnovala Kardiološku službu, a kasnije radila u Institutu za plućne bolesti Kliničkog centra u Beogradu,

odakle je, kao načelnik odeljenja sa zvanjem primarijusa, sa punim radnim stažom, otišla u penziju. Iz braka sa Dušanom Pirecom, doktorom ekonomskih nauka, ima ćerku Vesnu, takođe lekara, koja, kao specijalista psihijatar i doktor medicinskih nauka, sa svojom porodicom živi i radi u Čikagu (USA).

Lucija Rajner je veoma angažovana u društvenim poslovima, u asocijacijama zdravstvene službe Beograda i Jevrejskoj opštini u Beogradu.

Rođena sam u Beogradu u mnogočlanoj porodici u kojoj gotovo nikada za obedom nije bilo manje od desetak pa i više osoba. Pored četiri sina, među kojima je moj otac Ladislav ili kako su ga zvali „Aco“ bio najstariji, u kući moga deda i bake ili kako sam ih ja zvala „otata i omama“ i pored nas ostalih članova porodice, uvek bi se našao po neki

prijatelj ili kolega. Sve su to bili mladi ljudi, tek zakoračili u život, kako se to govorilo, na svojim nogama. U toj kući ja sam bila jedino dete, prvo unučje, mažena bratanica... I bilo mi je veoma lepo, toplo...

No ove redove ne pišem zarad sebe, koja sam igrom slučaja ili sudbine preživela brojne nedaće života, i to od ranog detinjstva, i kojih je sve do danas bilo na pretek. Pored svih tih nedaća ja i danas živim. Ove redove pišem zarad svih onih meni dragih, kojih odavno više nema. Zato ću svoju priču početi malko podalje, iz prošlosti.

Porodica moga dede po ocu, Alojza Rajnera, potiče iz krajeva nekadašnje Austrougarske monarhije. Oni su sticajem okolnosti menjali svoja prebivališta i živeli u delovima kasnije nastale Jugoslavije (ili koja se u početku zvala Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, a posle toga je taj prostor imao mnoga imena).

Preci moje bake, Marije Jelinek, potiču iz predela sunčane Italije. Menjali su mesta stanovanja, pa su se i oni obreli na prostorima te iste Jugoslavije. Tako su se susreli moja baka i moj deđa i osnovali svoju porodicu.

Oni su, takođe menjajući prebivališta, najduže vremena provedli u Slavoniji, u Slavonskom Brodu, u Sarajevu i konačno u Beogradu, gde se mnogima završio život, ali ne prirodnom smrću, nego silom jednog sumanutog vremena.

No, da se vratim priči o životu.

Moj otac je bio najstariji od četvorice braće Rajner i prvi se oženio. Nakon duge romantične veze sa mojom majkom, Antonijom Piringer, i pored brojnih prolaznih prepreka i predrasuda (moja majka nije bila Jevrejka) oni su stupili u brak u kojem sam ja rođena. Otac je bio pravnik, direktor jedne privatne trgovačke firme. Rasla sam pod veoma sređenim prilikama jedne građanske porodice toga vremena. Lekar, inženjer tehnologije, ekonomista, visoki službenik – direktor u spolj-

Roditelji oca LUCIJE RAJNER, ALOJZ i MARIJA, rođena JELINEK, u Sarajevu oko 1908. godine

noj trgovini, direktor veće privatne firme, to su bila njihova zanimanja. Jedan po jedan sin se odvajao od očeve kuće osnivajući svoje porodice. Stric Ernest je kao diplomirani inženjer tehnologije otišao u Zagreb, tamo se oženio i njegovo ime je decenijama bilo vezano za fabriku lekova „Pliva“, nekadašnji „Kaštel“. Međusobna povezanost ostalih koji su bili u Beogradu i povezanost sa ugodnim dedinim domom u Zadarskoj ulici ostala je svakodnevna sve do te kobne 1941. godine. Neposredno pred sam Drugi svetski rat, stric Egon, kao mlad lekar bio je na odsluženju vojnog roka i kao takav je odmah zarobljen. Kao ratni zarobljenik on je preživeo rat. Kasnije je kao specijalista-neuropsihijatar radio i živeo u Sarajevu i Tuzli, gde je u krugu svoje porodice otišao sa ovog sveta, prirodnom smrću.

Preostali članovi familije Rajner koji su ostali u Beogradu nisu tako prošli.

Pošto sam tada bila dete od šest i po godina nisam baš sasvim sigurna u preciznost i redosled događaja koje ću ispričati.

Odmah posle 27. marta 1941. godine, neposredno pred rat, tata je bio pozvan kao rezervista na vojnu službu. Veoma dobro se sećam bombardovanja Beograda, 6. aprila. Tog užasnog jutra bila sam sama sa mamom kada sam kroz prozor našeg stana u Jovanovoj ulici ugledala brojne avione iz kojih su ispadali mnogobrojni crni predmeti elipsastog oblika, nakon čega se cela zgrada zaljuljala i sve oko nas je zagrmelo. Nešto kasnije, a što dobro pamtim, celokupno okruženje naše zgrade obuhvatio je oblak dima i plamena. Činilo mi se da je Jovanova ulica danima gorela. Nismo nikuda pobegle – sve vreme smo provele u podrumu naše zgrade sa još malobrojnim susedima koji nisu bili spremni da negde pobegnu. Nisu bili spremni ili nisu imali kuda.

Ne mogu tačno da se setim nakon koliko dana, ali ubrzo sam čula da je kuća i omame i otate u Zadarskoj ulici ostala neporušena, mada je u neposrednoj blizini Biblioteka izgorela do temelja. Svi naši su u Zadarskoj ostali živi. I stric Ivan sa svojom suprugom ostao je nepovređen. Pamtim opustele ulice Beograda toga vremena, pune pepela, paljevine, leševa, ruševina. Miris paljevine, i danas kada ga osetim, asocira me na taj i tadašnji Beograd.

Kancelarija mog tate u ulici Cara Uroša bila je porušena i potpuno izgorela. Neki radnici i službenici su ostali u životu a neki i nastradali.

Jednog aprilskog dana, u vreme prvog raščićavanja grada, pojavio se moj tata, koga je bombardovanje Beograda zateklo na vojnoj vežbi, negde u unutrašnjosti Srbije. Vratio se bled, veoma mršav, dubo-

kih podočnjaka, obučen u seljačko odelo koje je nabavio u nekom selu gde se preobukao, naime – skinuo uniformu da ne bi bio zarobljen kao vojnik. I vratio se u okupirani Beograd, nama svojim, ali vratio se pravo u lavlju čeljust... Tata nije radio neko vreme pošto je kancelarija izgorela, ali mene kao dete je to radovalo jer sam se nadala da će konačno tata imati više vremena da bude sa nama, sa mnom i sa mamom.

Četvorica sinova ALOJZA RAJNERA, od kojih je LADISLAV (sedi) bio najstariji, u Slavonskom Brodu oko 1928. godine

Ta moja radost je trajala vrlo kratko. Ubrzo su počele da me okružuju sama zabrinuta i jako ozbiljna lica svih oko mene. Čudno ponašanje, razgovor u pola glasa, izostanak svakog osmeha i radosti, izostanak svakog smeha u okruženju učinila su da od jednog maženog, čak i razmaženog, deteta postanem suviše rano veoma ozbiljna. Nisam se usuđivala ništa da pitam. Razne proglose koji su nicali svakodnevno, prijave, neke registracije, pa žute trake i pojava Davidove zvezde na odelima svih mojih teško da sam baš sasvim razumevala, ali prevelika ozbiljnost svih meni dragih i strah u očima moje majke sputavali su me da tražim bilo kakvo objašnjenje. Shvatala sam da se događa nešto strašno. Prestala sam ja da budem cen-

tar pažnje svih ukućana i onih koji su me okruživali, međusobno su govorili tiho o meni potpuno nerazumljivim stvarima. I onda, tokom leta 1941. godine, stigla je vest o velikoj eksploziji oružja i municije koja se dogodila u Smederevu. Tata je, pored brojnih drugih Jevreja, bio odmah pozvan i odveden na raščišćavanje ruševina u Smederevu. Ne sećam se koliko je sve to tačno trajalo. Kada sam kasnije, nakon mnogo godina, prvi put bila ponovo u Smederevu, prepoznala sam prostore na koje smo nekada mama i ja odlazile u posetu tati. Sećanja su se vratila

u to leto, u tu godinu koju ću pamtit i do kraja svog života. Ponekad su tada iz Smedereva stizala i pisma, ceduljice od tate. Koji i kakvi su bili putevi kojima su ta pisma stizala ne znam, ali neka od njih i danas postoje, neke kopije sam dala Jevrejskom muzeju u Beogradu.

Ne sećam se tačno kada se tata vratio u Beograd. Napetost u našem okruženju je rasla iz dana u dan. U prvoj grupi „taoca“ (reč koju sam tada prvi put čula ali je baš sasvim nisam razumevala) bio je odveden moj deda i jedan naš bliski rođak, čika Željko Kac. Iz prvobitnog zatvora oni su ubrzo odvedeni nekuda... Niko detetu, sada već od sedam godina, nije ništa objašnjavao. Sve oko mene je postalo drugačije, zastrašujuće. Opet nisam ništa zapitkivala što bi u normalnim uslovima života uvek uporno činila, sve dok mi se do tančina sve ne objasni. Sada nisam ništa slično činila, ali sam shvatila da dede više nema među nama. Čula sam reči Sajmište, ali sam od ranije znala da je to mesto gde su bili održavani aero-mitinzi, o čemu mi je pričao moj deda-ujak, brat moje bake, inženjer mašinstva Karlo Jelinek. No sada je ta reč zvučala drugačije. Nakon toga pomenuta je Banjica i postajalo mi je sve jasnije da su to nazivi nekih logora, zatvora. Oktobra 1941. godine čula sam samo: ...„odvedeni su u otvorenim kamionima...“ Pominjana je reč Jajinci. Nisam znala ni gde je to, ali sam ubrzo shvatila da su odvedeni na put bez povratka.

Kratko iza toga bili su zatvoreni moj otac i moj najmlađi stric Ivan. Odvedeni su bili u logor „Topovske šupe“. Postajala sam sve svesnija da se svuda oko mene događa nešto strašno. Majka me nije puštala ni koraka od sebe. Čvrsto, kao u grču, držeći me za ruku išla sam često uz majku, a okolina Autokomande postala mi je dobro poznata. Ugao okružen bodljikavom žicom iza koje su promicale senke logoraša, bila je slika koju dobro pamtim. Sada taj kraj izgleda potpuno drugačije. Tada bi nas dve često zastajale preko puta tog ugla, čekajući da ugledamo nama znana lica. Ta ulica nije bila tako široka kao što je danas. Ponekad bi ugledala lik moga tate ili strica Ivana. Ponekad bi me majka brzim korakom prevela na drugu stranu ulice, bliže žicama, i neko bi uspeo da nam proturi po nekoliko ceduljica namenjenih nama i ostalima koji smo se nalazili izvan žice. Koliko puta sam videla grubosti koje bi logoraši doživljavali od strane nemačkih vojnika koji su se, kao orlušine, obrušavali na očajnike koji su pokušali da se približe žicama. „Los, los!“, vikali su nemački vojnici udaljavajući udarcima logoraše od žičane ograde. Odzvanjala je cela ulica od tih reči ali u mojim ušima i mnogo duže. Ponekad, ali ne znam kako i uz kakve regulative režima

logora, ceduljice pisane od strane logoraša dobijali bi i na kapiji logora. Neke od njih imam i danas, a kopije sam dala Jevrejskom muzeju u Beogradu.

Ponekad bih kroz te žice mogla da ugledam tatu. Izgledao je mnogo izmenjen, mršav, bled, veoma ozbiljan i nikad nije gledao prema nama. Ni traga nekog osmeha na licu. A ranije bismo se toliko puta smejali, smejali zajedno. Pratila sam majku tiho, bez reči i kao zaplašeno ptiče pokušavala da pratim njen dugi korak. I dani su tako prolazili. Mama je svakim danom bila sve lošijeg zdravlja. Mnogo je kašljala i imala povišenu temperaturu. Tog, za nas kobnog novembarskog dana, mama nije mogla da ode na svoju svakodnevnu šetnju do logora, zbog vrlo visoke temperature. Sutradan, 15. novembra, ipak je krenula, ali sama. Veoma brzo se vratila uplakana, bleđa, bez reči i kako je stupila u kuću gde sam je čekala sa jednom susedkom i bakom, pala je bez svesti. Tu sliku i danas pamtim i osećam onaj isti užas koji me je i tada obuzeo. „Juče su ih odveli...“, bilo je sve što nam je rekla došavši k svesti. Nije mnogo govorila narednih dana. Više je bila kao u bunilu zbog velikog šoka i zbog bolesti i veoma visoke temperature. Imala je teško zapaljenje plućne maramice sa vodom od čega se u to vreme veoma dugo i teško lečilo. Kasnije sam doznala da je od nekih sapatnica mama doznala da je toga 14. novembra transport bio sastavljen od mlađih i zdravijih ljudi. Moj otac je tada imao 31 godinu a stric samo 26. Taj podatak je mojoj mami ulivao nadu da su odvedeni nekuda... možda na najteže fizičke radove... Zbog tih saznanja i takvog razmišljanja u njoj, pa i u meni, gajen je tračak nade da će oni možda preživeti i da će se jednog dana vratiti. Taj tračak iracionalne nade nije napuštao moju majku sve do kraja rata, pa i mnogo duže.

Te 1941. godine u malom stanu u Jovanovoj ulici bila je sa nama, kako sam pomenula, i moja baka. Ona je bila prinuđena da napusti svoj stan u Zadarskoj ulici, ali je neko vreme mogla da bude sa nama. Bolestna i teško pokretna zbog loše zalečenog preloma butne kosti, većim delom je bila vezana za postelju, mada je imala nešto oko 55 godina. Sa nama je mogla da ostane sve do početka 1942. godine, kada je prinudno smeštena u Jevrejsku bolnicu koja se nalazila u zgradi današnjeg Defektološkog fakulteta, na uglu ulica Visokog Stevana i Tadeuša Koščuška. Mogle smo da je posećujemo. Jednog februarskog dana videla sam kamion uglavljen u vrata bolnice. Majka me je povukla za ruku, bez reči odvušla na drugu stranu ulice i obe smo plačući otišle kući. Omamu nisam više nikada videla. Da li sam tada shvatila sve što

se događalo, nisam sasvim sigurna, ali kasnije mi je bilo jasno da je to bio kamion – gasna komora. Ni danas ne volim da prođem tim krajem, pored te zgrade, kao ni lepom Zadarskom ulicom stare Varoš kapije. Ta mesta bude u meni suviše bolna sećanja. Ipak, kada ponekad prođem pored pomenute zgrade u ulici Visokog Stevana, užasno mi zasmeta da na toj zgradi nema ni slova, ni reči da je tu bila smeštena Jevrejska bolnica, jedno od poslednjih utočišta brojnih beogradskih Jevreja.

LUCIJA sa roditeljima, majkom ANTONIJOM i ocem LADISLAVOM, 1940. godine

de primerene uzrastu. No sve te moje „neslobode“ tumačila sam strogošću moje majke, na čemu sam joj tada ponekad i zamerala. U školu sam išla kada je nastava u okupiranom gradu počela, ali nikad nisam išla bez pratnje. Nikada sama. Pa bila sam mala i bila su ratna vremena. Ipak sam uočavala da se neka deca malo slobodnije kreću, zadržavaju na ulici, igraju malo posle škole, što meni nikada nije bilo dozvoljeno. Kasnije sam shvatila da to nije bilo zbog strogosti moje majke, već zbog neizmernog straha žene koja je ostala sama sa malim detetom, uz nesigurno postojanje svakog sutra.

I od tog februara 1942. godine ostale smo same mama i ja. Potpuno same bez ikoga svoga. Česti pretresi našega stana, danju, noću, kopanje po svim stvarima u našoj kući, postali su sastavni deo moje svakodnevice. Različite nemačke uniforme Gestapoa, ili drugih rodova nemačke vojske, smenjivali bi pripadnici Ljotičeve garde ili drugi podanici okupatora. Stalno su nešto ili nekoga tražili. Šta??? Koga, kada nekoga više nije bilo???

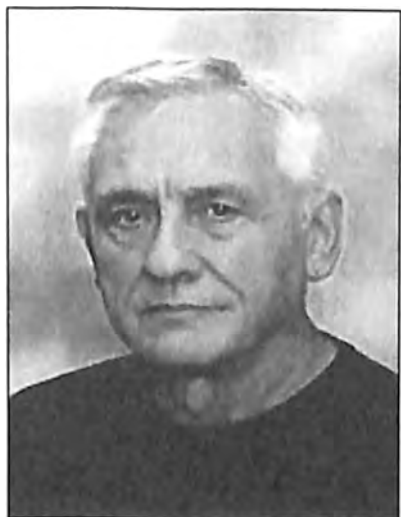
Moja kretanja u to vreme bila su veoma ograničena. Majka me nikud nije puštala bez nje. Nikada i nikome nisam smela da otvorim vrata ako bih u stanu bila sama a mama na kratko odsutna. Nisam živela kao ostala deca, uz malo slobode

Deca iz mešovitih brakova, čije majke nisu bile Jevrejke, po nemačkim propisima bila su pošteđena, ali njima, okupatorima, nacistima, nikad se nije moglo verovati. Tek posle okončanog rata doznala sam da uz saglasnost moje učiteljice i tadašnjeg upravitelja Osnovne škole „Kralj Petar I“ koju sam pohađala, uz moje ime u školskim knjigama nije bilo upisano ni ime oca, ni nacionalnost, ni veroispovest. Nije bio upisan ni jedan podatak koji bi mogao upućivati na moje jevrejsko poreklo. Tako sam pohađala školu u poluzatočeničkim uslovima u okupiranom Beogradu. Bez pravog detinjstva, obuzeta tugom i brigama neprimerenim uzrastu. Ozbiljna poboljevanja moje majke, uz sve ostalo, doprineli su da sam rano postala ozbiljna i odgovorna. Detalje o uslovima moga pohađanja škole za vreme okupacije saznala sam tek nakon rata od moje učiteljice u IV razredu osnovne škole. Tragove takvog detinjstva osećala sam uvek, pa i danas ih duboko osećam. Kada govorim o svom životu, delim ga na godine pre rata, za vreme rata i posle rata. Zaista lepe uspomene vezane su za najkraći period – period pre rata. Daleko najduži period svoga života provela sam posle rata, rastući u nemaštini kao i mnogi drugi, stasavajući, učeći, kasnije radeći posao koji volim, gajeći jedinu ćerku i koncentrišući se na nju, a kasnije, hvala sudbini, uživajući u unuci u kojoj i danas uživam. Pa ipak, sve vreme živela sam, pa i danas živim, sa neizbrisivim ožiljkom u duši i sa poimanjima o životu koja su mi bila nametnuta nedaćama rata i svih njegovih posledica na moju familiju. Rasla sam uz brižnu majku, ali bez velikog broja mojih dragih koje sam neizmerno volela i u čijoj ljubavi sam, kao mala devojčica, uživala, ali kratko. Posebno, rasla sam bez mog divnog oca. Nestali su tuđom silom ne ostavivši iza sebe ni grob.

Prilikom svoje prve posete gradu Minhenu, kao završeni lekar, otišla sam sama, ne rekavši nikome ništa, u Dahau. Otišla sam tiho, u očaju. Imala sam iracionalni osećaj da idem na grob svojim.

Ivan NINIĆ

NESTANAK NAJDRAŽIH

Rođen je krajem 1932. godine u Beogradu, od oca Miodraga Ninića i majke Irme-Jelene, devojačko Rosenzweig. Odrastao je u Beogradu i Novom Sadu, pod budnim okom bake i dede po majci. Bio je svedok nemačkog šestooctog aprilskog bombardovanja Beograda 1941. godine i zločina koji su u januaru 1942. godine u Novosadskoj raciji počinili mađarski fašisti.

Jedino je on preživeo Holokaust u kojem su stradali svi članovi njegove porodice sa majčine strane.

Živi u Izraelu.

Ovaj tekst pišem u svojoj 73. godini na osnovu sećanja deteta koje je preživelo rat kada je imalo 12. godina i nije imao prilike da evocira i ponavlja uspomene sa starijima, jer su svi njegovi poginuli u ratu ili nestali na drugi način.

Sredinom osamdesetih godina prošlog veka posetio sam Eugena Verbera u ulici Maršala Birjuzova u Beogradu. Upravo se bio preselio sa Zvezdare. Razgledajući njegov stan provirio sam kroz prozor na ulicu. Pogled mi se zakovao za zgradu prekoputa. Toliko sam dugo gledao da me je Verber upitao: „Šta to tako uporno gledaš?“ Odgovorio sam: „To je prozor sobe u kojoj me je zatekao Drugi svetski rat. Tamo je bio moj krevet kada su bombe počele da padaju 6. aprila 1941. godine.“

Kosmajaska 45, drugi sprat, stan desno. Stan Josipa i Margite Rosenzweig, mog dede i omame. U martu su se raspustile škole „zbog rata“. Kako sam odrastao sa njima, želeo sam da raspust provedem kod njih. Dopotovao sam iz Novog Sada u Beograd. Mama očigledno nije mislila da je rat tako blizu, pa mi je ispunila želju.

Irma-Jelena Rosenzweig, svi su je zvali Manci, moja mama, godinama je živela u Beogradu, gde se upoznala sa mojim ocem, Miodragom Ninićem, među svojim prijateljima poznatim kao Lepi Bata. Tu sam se rodio krajem 1932. godine. Ali taj brak nije dugo trajao, pa me je mama, imala je tada 22 godine, poslala baki u Novi Sad. Međutim, u martu 1940. udala se za jednog divnog čoveka, Ota Zahnbauera, pa se vratila kući, a deda se preselio u Beograd. Bio je predstavnik jedne fabrike tepiha iz Banata. U Beogradu je živela njegova druga, mlađa ćerka, Valerija. Bila je udata za Rudija Fassbendera, Engleza, koji je radio u Ambasadi Velike Britanije.

*Četiri generacije
porodičnog gnezda sa
čijim će se životima
sudbina surovo
poigrati*

Sa dedom sam se šetao Terazijama 27. marta. Sećam se da je svet vikao „Bolje rat, nego pakt“! Meni je važnije bilo da nagovorim dedu da mi kupi separat *Politikinog zabavnika* o Kapetanu Grinu, junaku mojih dečaćkih maštanja. Tih dana je došla tetka Vali do nas i molila omamu da me pusti da pođem s njom u Englesku. Engleska ambasada se pripremala za evakuaciju. U Beogradu je ostalo samo nekoliko članova, među kojima i moj teča. Omama je rekla da ne može da me pusti, ljutila bi se moja mama. Na to je tetka rekla, malo oštrijim tonom: „Mama, da li razumeš da će biti rata?“ Odgovor je bio: „Znam“. Ali danas mi je jasno da uopšte nije shvatala šta će se već sledećih dana desiti.

U nedelju ujutro, 6. aprila 1941, probudila me užasna galama. Nemačke *štuke* su se kao ose obrušavale na Beograd. Bombe, protivavionska artiljerija i Hitlerovo urlanje preko radija me je potpuno razbudilo. Omama je pitala dedu „Šta je to?“, a on je kratko odgovorio „Mora da je neka proba“. Dugo godina sam se pitao da li je verovao sopstvenim rečima ili je jednostavno potiskivao realnost. Zbog toga sam rano počeo da se interesujem za međunarodna kretanja u politici. Celog života pažljivo slušam vesti na radiju da bih bio informisan i da znam šta se dešava oko mene, da ne budem zatečen jednog dana, kao oni. Tokom 1944. saveznici su skoro svakodnevno bombardovali Evropu, a ja sam i tada pratio vesti na radiju Luftlagemeldung. Ponekad je bio napadnut i Novi Sad. Susedi su znali da me pitaju, pomalo u šali: „Hanzi, da li će danas biti bombardovanja?“, kao da su pitali da li će biti kiše.

Omama je rekla: „Idemo u podrum“. Iznenadilo me je koliko je ljudi bilo u podrumu. Sedeli su bunovni, tupo gledajući oko sebe i svakog novog pridošlicu. Već nije bilo prostora za sedenje, ali su ljudi napravili mesto za nas. Bombardovanje je trajalo celog dana. Ljudi su ulazili sa raznim stravičnim vestima. Svuda gori, ima mnogo mrtvih po ulicama.

Sledećeg dana, u ponedeljak, krenuli smo peške u Mali Mokri Lug. Sremskom, preko Terazija do Aleksandrove, pa bulevarom do sela. Ne znam koliko dugo smo išli, ali se još i danas sećam užasa koji sam video. Ruševine, cigle na sve strane, leševe okolo, mrtve konje. Išao sam kao kroz ružan san, otežalim korakom i pun neverice u to što vidim. Drugi strip koji me je fascinirao u to doba bio je o Baš Čeliku. Uvek sam se pitao da li stvarno postoje bića sa orlovskom i zmajskim glavama? Hodajući Aleksandrovom takođe sam se pitao da li je ovo što vidim stvarno. Do tada je moj život bio tako jednoličan i dosadan, uvek sa babom i dedom i njihovim prijateljima, koji su me obično samo pitali „Kako si, Hanzi?“.

Mali Mokri Lug sam zapamtio po tome što smo u nekoj kući stanovali i spavali na improvizovanom ležaju na podu. Bilo je puno dečurlije i to mi se dopadalo. Dali su mi crnu kafu da pijem, pa sam se osećao „kao veliki“. Gledali smo ka Beogradu kako lete *štuke* i sipaju bombe na grad. Delovalo mi je to kao da pada kiša.

Kada je prestalo bombardovanje, još smo ostali neko vreme u selu, a onda je neko javio: „U gradu su Nemci“!

Vraćamo se u Beograd. Istom Aleksandrovom. Na Terazijama sam video obešene ljude ispred hotela *Moskva*.

Kod kuće vrata obijena, svi prozori razbijeni, sem jednog, gde je bio kavez sa kanarincem, koji je preživeo bombardovanje i sve te dane sam. Zimnica i sva hrana pokradena, sve ispreturano.

Deda se, čini mi se od svega, od nove realnosti, razboleo. Optimista celog života najednom je pao u depresiju. Ne izlazimo na ulicu, svuda su obaveštenja da Jevreji treba da se prijave vlastima, inače...

Lekar koji je lečio dedu pričao je kako mu je srušena kuća u bombardovanju. Deda mu kaže: „Pa preselite se ovde, mi idemo u Novi Sad. Neću da se prijavim“.

Poneli su sa sobom onoliko koliko dvoje starijih ljudi mogu da ponesu. Ceo život je ostao u kući. Doktor Jovanović, tako se zvao lekar, uselio se u naš stan i ne znam šta je bilo sa njim, niti sa stvarima. Od bake i dede su mi ostala samo dva albuma slika i jedan molitvenik, *Tefilot Israel* (Izrael imadšagai), Feredi Ignaca iz 1899. godine. Poklon Margiti Handler, što je devojačko prezime moje omame, od nekoga iz Beča 10. 9. 1900. Albumi i molitvenik su slučajno ostali kod mene. Sećam se da sam svake večeri, pred spavanje, morao sa njom da se pomolim i izređam imena onih koje želim da Bog čuva.

U Novi Sad smo putovali vozom. U Petrovaradinu smo morali da siđemo, jer je most na Dunavu za Novi Sad bio srušen. Međutim, prilikom pregleda dokumenata, baka i dedu mađarske vlasti nisu pustile da pređu u okupirani Novi Sad. Nismo znali šta da radimo, pa su nas zatvorili u kancelariju u kojoj su se izdavale propusnice. Sedimo u jednom ćošku na slami baka, deda i ja. Posmatram ih, naglo ostarele, kako nemoćno gledaju oko sebe, u mene. Omama je bila oličenje urednosti. Nju pantim po tome što sam svakog dana, tačno u 8 ujutro, morao da sednem za potpuno postavljeni sto, kao da je neki svečani ručak u pitanju, da doručkujem. Mislim da je delimično zbog toga deda bio stalno ili na službenom putu ili u lovu, mama radila daleko, u Beogradu, tetka se rano udala i otišla od kuće, a ujak Viktor studirao u Zagrebu. Taj doručak u 8 ostao mi je u sećanju kao simbol porodičnog okupljanja, discipline i urednosti, sada nestao na putu iz Beograda pod nemačkom okupacijom, preko Srema gde su vladale ustaše, na putu za Novi Sad koji su zauzeli Mađari! Na nekih 70 kilometara dve državne granice.

U 8 ujutro, posle neprospavane noći, gledamo zastrašeno oko sebe i ne znamo šta će biti sa nama. U sobu ulaze činovnici koji izdaju propusnice za Novi Sad, kroz prozor. Odjednom, neverovatno, kao da čujem mamin glas. Skočim, priđem prozoru, i stvarno vidim mamu! Ona se vraćala iz Beograda, kuda je otišla po mene, ali smo mi već bili

na putu za Novi Sad. Sreća za mene! Mađari su pustili da pređem u Novi Sad sa mamom. Ali kuda će baka i deda? Jedina mogućnost je bila da odu u Mandelos, selo kraj Rume, u kojem je deda rođen. Nije poznavao nikoga tamo. Nikada nisam doznao zašto se jedna jevrejska familija naselila u takvom mestu. Znam samo da je deda imao sestru koja je živela u Budimpešti i bila udata za nekog pristalicu Bele Kuna i starijeg brata negde, ne znam gde.

Rastanak sa bakom i dedom bio je tužan. Bio bi još tužniji da sam tada znao da ih vidim poslednji put u životu. Kraj njih sam odrastao. Sa ocem nikada nisam živeo, sa mamom samo preko vikenda, kada je dolazila iz Beograda kući u Novi Sad da me vidi, između njene 21. i 28. godine života.

To što sam mogao da idem sa mamom u Novi Sad predstavljalo je za mene ne malu sreću. Radovao sam se što ćemo biti zajedno. Očuh je bio u zarobljeništvu.

*Iz dečaćkih dana
– IVAN NINIĆ sa
rođacima*

Bio je, mislim, maj 1941. godine.

Stanovali smo u porodičnoj kući koju je deda kupio 1939. godine. Dvorište je bilo pravi ružičnjak. Devedeset i dve stabljike ruža! Oma-ma je o tome svima pričala sa zadovoljstvom. Posle su ih razredili i posejali travu, da ja imam gde da se igram. Kada je deda išao u lov, ja sam uvek bio u dvorištu sa praćkom i, umesto fazana, lovio vrapce. Samo jednom me je deda vodio sa sobom u lov, ali sam tada toliko galamio da je to bilo i poslednji put.

Kuća u Novom Sadu, u kojoj sam stanovao sa bakom i dedom, imala je četiri sobe i trpezariju koja je bila povezana sa tri sobe: njihovom,

maminom i mojom, i Viktorovom. Viktor je bio mamin mladi brat, rođen 1914. Studirao je prvo u Beogradu, ali je morao da napusti grad zbog levičarske aktivnosti, pa je prešao u Zagreb. Tamo je nastavio sa svojim političkim radom pa ga je jugoslovenska policija, 30. marta 1941. uhapsila, pre nego što su ustaše preuzele vlast i zatvorile ga u logor Kerestinec, gde je streljan 9. jula 1941. godine zajedno sa Božidarom Adžijom, Otokarom Keršovanim i još sedmoricom intelektualaca. Bio je najmlađi od njih, imao je 27 godina.

Viktor je bio nemirnog duha. Čitao je mnogo. Pisao je pesme koje je objavljivao u beogradskim, zagrebačkim i novosadskim časopisima: *Glasu omladine*, *Časopisu živih*, *Našem životu*, *Vojvođanskom zborniku*, *Letopisu Matice srpske*. Njegov saradnik i prijatelj, književnik Živan Milisavac, ovako je opisao 1945. godine njegovu nemirnu prirodu: „Viktor Rosenzweig je jedan od onih mladića koga su raspinjale unutrašnje protivurečnosti, nejasne želje i težnje, nerealan u svom upornom nastojanju da bude što bliži realnosti, u svom unutrašnjem raspinjanju da sam, svojom vlastitom snagom, reši krupne probleme ljudi i društva. Gutao je čitave biblioteke, učestvovao u štrajkovima, dopadao zatvora, osnivao čitaonice, počeo studije u Beogradu, a nastavio u Zagrebu, sa tehnike prešao na veterinarske studije, učestvovao u organizovanju omladinskog pokreta i naposljetku se razišao sa prijateljima sa kojima je dugo vremena saradivao. Bio je uvek pun planova u kojima je rešavao probleme iznad vlastitih snaga. Želeo je da se prikaže neobičnim čovekom, drugačijim od ostalih ljudi i svojim spoljašnjim izgledom i unutrašnjim životom. U stvari, bio je ozbiljan mladić, sa izvesnom senkom melanholije, koji je iskakao iznad svoje školske generacije. Ipak, svoje prednosti nije mogao da prilagodi okolini u kojoj je živio, niti je imao volje da se ukopča sa starijima koji su imali više znanja i iskustva. Tako je u svojoj borbi sa samim sobom ostao u jednom momentu izvan događaja i sredine u kojoj je odrastao. Njegova zbirka pesama *Naš život* (Orbis, Zagreb 1939), predstavlja lomljenje i mučenje jedne ličnosti koja je izgubila stare prijatelje, a nove nije našla“.

Moja najomiljenija zabava, pored lova na vrapce i čitanje stripova, bilo je razgledanje Viktorove biblioteke, a još više fioka sa njegovim stvarima. Prvo pitanje koje mi je postavljao prilikom retkih dolazaka kući bilo je: „Da li si nešto dirao?“ Delovao mi je nekako strogo. Nosio je šešir sa širokim obodom, što mi je izgledalo tajanstveno. Sećam se da ga je jednom prilikom, kada smo bili okupljeni oko stola i

ručali, omama upitala zašto ne jede, a on odgovorio da ne može da ruča dok mu drugovi gladuju u zatvoru.

Početkom jula 1941. došao je do nas Žigmund Žiga Handler, omanin brat, poznati novosadski advokat i jevrejski aktivista. Franja Ofner mi je jednom rekao da je on doneo ideju o cionizmu u Novi Sad. Žiga Handler je, kao austrougarski oficir u Prvom svetskom ratu, bio u ruskom zarobljeništvu, i tamo stekao saznanja o jevrejstvu kao naciji, ne samo veri. Posle rata, u januaru 1921. godine, inicirao je, sa Bargjorom Brandajksom, pokretanje lista *Judisches Volksblatt* (Jevrejski narodni list), na nemačkom jeziku, jer Jevreji Vojvodine u to vreme mahom nisu dobro znali srpski. Okupio je mlađe ljude koji su vodili list sa temama o političkim, društvenim i privrednim pitanjima. Handlerovi su stanovali u blizini, u ulici Nikole Tesle, sa strane Park Hotela, a naša kuća je bila u Riterovoj bašti 5 (posle rata Paje Jovanovića). Moj život se uglavnom odvijao između te dve ulice, jer me u najranijoj mladosti čuvala prababa, mama moje omame i Žige, a ona je stanovala kod Handlerovih u dvorišnjoj zgradi. Bila je profesor klavira. Umrla je u 93. godini 1939. godine. U albumu koji sam sačuvao ima mnogo njenih slika.

Žiga Handler je uvek bio ozbiljnog, gotovo mračnog izgleda. Dva dana pre toga, 7. jula, bila je sahrana našeg rođaka Alfreda Rosenzweiga koji je izvršio samoubistvo. Šta ga je na to nateralo?! Njega je mađarska policija u prvi mah pomešala sa Viktorom, a kada je shvatila grešku, tražila je od njega da ispriča sve što zna o novosadskim intelektualcima: ko su, kakvi su im politički stavovi i slično. Pošto nije imao nameru da bilo šta kaže, a nije bio siguran da li će da popusti, ako ga budu mučili, rešio je da svojevoljno ode u smrt. Bio je poznati predratni pesnik, pisao je pod pseudonimom Nenad Mitrov. Objavljivao je poeziju u raznim časopisima i izdao tri zbirke pesama: *Dve duše*, *Kroz klance jadikovke*, *Tri prema jedan za poeziju* (sa Leskovcem, Vasiljevićem i Mikićem). U njegovoj zaostavštini ostalo je pet zbirki pesama i takozvani *Zagrebački dnevnik*. Dva dana nakon sahrane Rosenzweiga porodicu je zadesila nova tragedija. Žiga Handler nam je saopštio da su mu javili da su ustaše streljale Viktora, zajedno sa devet istaknutih jugoslovenskih intelektualaca. Mama je unezvereno gledala u svog ujaka.

Sinovi Žige Handlera, u Teslinoj ulici, imali su sve ono što ja nisam imao. Dok sam ja rastao pored bake i dede, bez roditelja, njegova tri sina, Josi, Dodi i Valti, sedam, šest i četiri godine stariji od mene, rasli su u divnoj kući, okruženi roditeljima i prijateljima. Dečji rođendani su bili prave gozbe. Ruža, Žigina žena, bila je uvek nasmejana i blaga.

Žiga je imao, u prethodnom braku, još jednog sina, Deškea, koji je živeo u Budimpešti i povremeno dolazio u Novi Sad. Franja Ofner mi je pričao da je on bio njegov intimus, najbolji prijatelj iz gimnazijskih dana. Ceo taj svet, moje detinjstvo, nestalo je pola godine kasnije, u raciji.

Nikada neću zaboraviti tu januarsku zimu 1942. godine. Bilo je minus 20 celzijusovih. Iz škole su nas vratili kući. Mama je zamolila jednu poznanicu da njen sin dođe do nas da se igra sa mnom. Rekla mi je da ništa ne govorim. Došli su vojnici, tražili dokumenta od mame. Očuhovo nemačko prezime im je delovalo uverljivo, zavirili su u sobu u kojoj smo se ja i moj drug igrali. Nisu me pitali kako se zovem. U mojoj legitimaciji za bicikl, jedinu koju sam imao, pisalo je da se zovem Ivan Ninić. Svakako bi izazvalo sumnju i postavljala bi se dodatna pitanja da su je videli. Taman smo pomislili da je sve u redu, kada nam je neko od komšija javio da su Handlerovi odvedeni, Ruža i tri njena sina. Čitavog života, i danas, pitam se kako je to izgledalo kada su stajali na Štrandu i čekali u redu da ih ubiju. Žiga nije bio sa njima. Kada je čuo za ubistva u Šajkaškoj, otišao je u Peštu da traži intervenciju vlasti, ali očigledno nije uspeo. Nikada ga nisam više video, niti čuo o njegovoj sudbini. Za mene, a naročito za mamu, kao da je ceo naš svet nestao! O roditeljima u Sremu nije znala ništa, kao ni o sestri koja je krenula u Englesku, brat je ubijen u Zagrebu, muž, moj očuh, pušten je iz zarobljeništva, ali uskoro mobilisan od strane mađarske vojske. A sada su nestali i Handlerovi, naši najbliži rođaci, sa kojima smo se svakodnevno družili! U Novom Sadu smo imali još mnogo rođaka, koje sam vremenom izgubio iz vida, ali sa kojima smo ređe održavali kontakt za vreme okupacije, barem se ja tako sećam. Izbegavali smo kretanje u društvu. U stvari, živeli smo sa lažnim identitetom. Sećam se da smo jednom na ulici mama i ja sreli jednu našu rođaku. Upitala je mamu: „Zar ti ne nosiš zvezdu?“, misleći na žutu zvezdu koju su morali da nose svi Jevreji. Mama je samo odgovorila: „Ne pada mi na pamet!“ Jedina Jevrejka sa kojom smo se družili za vreme rata, a koja nije bila naša rođaka, bila je gospođa Viner, tetka Klare Bek iz Jerusalima. I ona je imala muža koji nije bio Jevrej, pa smo se sa njima povremeno viđali i konsultovali kako da se ponašamo i šta da radimo.

U leto 1942. godine doživeli smo novi šok. Susedi iz Srema su javili mami da su njene roditelje, moju omamu i dedu, ubile ustaše. Nismo znali okolnosti, kako se to desilo. Ništa nismo znali, osim činjeni-

ce da su mrtvi. Tek mnogo godina kasnije, negde osamdesetih godina prošlog veka, Ruža David, majka Miše i Filipa, pomenula je pred Anom, mojom suprugom, da je za vreme Drugog svetskog rata bila u Mandelosu. Kada je Ana to čula upitala je Ružu: „Da slučajno niste poznavali Rosenzweigove?“ „Kako da ne“, odgovorila je, „oni su bili jedini Jevreji u selu, sem nas.“ Čim mi je Ana to ispričala, želeo sam da čujem sve o nestanku maminih roditelja. Ona mi je pričala kako su u Mandelosu i okolnim mestima neki meštani, koji su preko dana obavljali svoje poslove, noću, kao paravojne jedinice, uzeli vlast u svoje ruke i zabavljali se ubijajući Srbe i Jevreje. Narod je noću bežao u šumu da se sakrije. To su radili i Davidovi i Rosenzweigovi. Ali, jedne noći deda je jednostavno rekao: „Neću više da bežim“ i njih dvoje su ostali kod kuće.

Da bi se tamo izdržavao od nečega, deda je bio naučio da plete korpe. Nedavno sam čitao *Kratku istoriju mita* Karen Armstrong u kojoj piše kako je u neolitu pračovek počeo da se bavi raznim zanimanjima, među kojima i pletenjem korpi. Iz primera moga dede vidi se kako je nacizam vrlo jednostavno primorao čoveka 20. veka da se vrati u praistoriju!

U publikaciji *Zločini okupatora u Vojvodini*, knjiga 2, na stranama 303–315 piše o akciji Viktora Tomića i njegovom prekom sudu u Sremu. U Arhivu u Sremskoj Mitrovici video sam Oglas br. 1553-42 iz Hrvatske Mitrovice od 8. rujna 1942. godine, u kojem piše da su „Josip Rosenzweig, 56 godina, i Margita Rosenzweig, 52 godine, proglašeni krivim što su se odmetnuli u šumu i da su se lovačkim puškama i samokresima borili protiv domobrana, ustaša i njemačke vojske“.

Pokretni preki sud ih je osudio na kaznu streljanjem 24. juna 1942. godine. Presuda je izvršena 7. jula 1942.

O zločinima Viktora Tomića čitao sam kasnije u sećanjima Mirka Tepavca. Toliko zla je naneo u Sremu da su ga se odrekle i ustaške vlasti, razrešili njegove čete. Tomić je nestao i nekoliko godina kasnije umro u Budimpešti, gde se propio i umro od toga.

U detinjstvu sam imao problema sa jezikom. Omama, Margita Handler Rosenzweig, vojvođanska Jevrejka, rođena je u Parabuću. Govorila je mađarski, nemački, a najslabije je znala srpski. Deda Josip, rođen u Sremu, govorio je nemački i srpski, a mađarski nije uopšte znao. Mama, tetka Babi, ujak Viktor, koga su zvali Bubi, rođeni su u Rumi i govorili nemački i srpski. Zajednički jezik u porodici bio je

*Oboje stradali u cvetu mladosti:
IVANOVA majka IRMA sa bratom
VIKTOROM ROZENCVAJGOM*

jezika radi upisa u redovnu školu. Ja sam se u školu upisao 1939. godine. Taman sam dve godine govorio srpski, počeo je rat. Onda su me terali da učim mađarski. Znanje nemačkog nikako nisam smeo da pokažem, jer ako nisam Nemač, a govorim nemački, mogao je neko da zaključi da sam možda Jevrej, bez obzira na ime i prezime koje nosim. Odmah posle rata, naš prijatelj Viner, pamtim to, rekao mi je, kada je trebalo da se upišem u školu: „Potpiši se ćirilicom da vidim da li si zaboravio srpski“.

Kod nas u kući je živela Etuška, sa sinom. Njena mama, Ana neni, godinama je radila kod moje omame, pa sam je znao još kao devojku. Ona se starala o kući i o meni sve vreme rata, a naročito kada se mama razbolela i otišla na lečenje sa koga se nikada nije vratila. Prilikom odlaska u bolnicu rekla je Etuški: „Čuvajte Hanzija, on je tako naivan“. Živeo sam sa njom i njenim sinom neko vreme i nakon oslobođenja.

Kada su počela streljanja saradnika okupatora i onih koje je neko prijavio, čuo sam kako jedna susedka kaže: „Sada Hanzi ima najbolji pedigree, pola je Srbin, pola Jevrej“.

Ja sam se nasmejao, a ostali su me gledali sa simpatijom.

Zato i danas čvrsto verujem o mogućnost postojanja multietničkog društva. Ljudi mogu da budu i dobri. Zlo čine pojedini režimi.

nemački, pa je tako i moj maternji jezik bio nemački. Najranije dečje knjige čitao sam na tom jeziku. Pretplatili su me na *Politikin zabavnik* da bih naučio srpski. Upisali su me u pripremni razred u Jevrejskoj opštini u Novom Sadu. To je bilo u zgradi kraj hrama, sa druge strane od današnje Opštine. Prozor sa ulice. Sva deca su bila otprilike u istoj situaciji. Kod kuće su govorili ili nemački ili mađarski, pa su ih upisali da poboljšaju znanje srpskog

VI

ODLAZAK U PALESTINU

Stela ŠVARC

DUGO PUTOVANJE DO LUKE SPASA

Estera-Stela Švarc rođena je u Beogradu 8. novembra 1925. godine, od oca Leona i majke Mirule-Mile Sid, rođene Manojlović. Imala je mlađeg brata Marka Sida koji je umro u novembru 2005. godine.

Od njene uže porodice, u Holokaustu su stradale dve majčine sestre i deda, a sa očeve strane, u Pirotu, stradala su tri brata i dve sestre sa porodicama. Bugarski fašisti odveli su ih u logor Treblinku 1943. godine.

U Beogradu je završila privatnu osnovnu i građansku nemačku školu i upisala se u trgovačku akademiju koju je pohađala do aprila 1941. godine.

Po dolasku u Palestinu, 1942. godine, završila je dvogodišnju poljoprivrednu školu i živela u kibucu Ganigar. U Jerusalimu je radila u fabrici za proizvodnju saharina i uporedo usavršavala engleski jezik i daktilografiju. Od 1948. godine bila je u izraelskoj vojsci, odakle je 1951. pozvana na rad u Jugoslovensko poslanstvu u Jafi. Sedamnaest godina radila je kao prevodilac izraelske štampe na srpski jezik i korespondent na engleskom jeziku.

Do penzionisanja 1994. godine radila je u industriji gasa.

Bila je udata za Marka Švarca, bugarskog Jevrejina, koji je stradao u saobraćajnoj nesreći. Ima kćerku Hedvu (živi u SAD) i sina Amnona, i dvoje unučadi.

U Beogradu smo živeli na Dorćolu, često posećujući babu Klaru-Vezu i dedu Josifa Manojlovića, koji su stanovali u ulici Rige od Fere. Bili smo prisni i sa maminim sestrama.

Za vreme bombardovanja Beograda, koje je počelo 6. aprila 1941. godine, krili smo se u podrumima Glavne pošte. Našoj kući, u Jevrejskoj ulici, vratili smo se posle sedam dana. Kuća je bila neznatno oštećena od šrapnela i mogli smo da živimo u njoj. Do aprila 1941. živeli smo vrlo dobro i slagali se sa susedima. Nisam se baš dobro osećala u nemačkoj školi. Ali, pošto je bila privatna, nisam mogla da pređem u državnu školu.

U školi sam već osećala znake antisemitizma. Direktor škole bio je vrlo dobar čovek. Za vreme govora Hitlera, kada se cela škola okupljala u muzičkoj sali da ga sluša, direktor mi je dozvoljavao da idem kući. Slika dece koja idu u salu i zvukovi tih govora još su mi se zadržali u sećanju.

Dve godine bila sam najbolja učenica u školi. Jednom me je direktor pozvao u kancelariju i rekao: „Znaš, ne mogu da ti dam svedočanstvo pred celom školom“. Škola nije bila velika, imala je po jedan razred za svaku godinu, a svaki razred imao je po jedno odeljenje. Manje ili više, to su bila deca nemačkih petokolonaša iz Bačke i Banata, onih koji su bili bliski nemačkoj ambasadi. Sa mnom u razredu je bila kćerka nemačkog ambasadora, Barbara fon Heren. Bile smo drugarice. Nisu se učenice ponašale loše prema meni, ali ja sam se osećala loše pošto sam znala šta se radilo u Nemačkoj, naročito posle Kristalne noći.

Sećam se kao da je bilo juče: to je bila vrlo dobra škola. Nalazila se ispod kafane „London“, dve ulice niže... U ono vreme imali smo bazen za plivanje. Pohađala sam nemačku školu, jer je moj tata smatrao da samo sa srpskim jezikom mogu malo da postignem, da sam dovoljno pametna i da treba da znam jezike. Moj brat nije išao u tu školu. Naime, kada sam ja pošla, još nije bilo loše. Počela sam da učim nemački još u zabavištu.

Kod kuće smo uglavnom poštovali jevrejske običaje. Išla sam u ken. Videla sam da ono društvo u školi nije za mene pa sam prišla Hašomer hacairu. Iz tog vremena sećam se Lilike (Sarine Alkalaj). Bilo nas je šest-sedam devojčica, ona je bila 4–5 godina starija od nas i bila nam je madriha. Sastajale smo se nedeljom, imale uvek predavanja o nekoj temi. Odlazile smo na izlete, šetale, imale smo mnogo da radimo. Meni je tada bilo između 12 i 14 godina. Letovali smo u Sloveniji oko dve nedelje, u šatorima.

Kod kuće smo govorili srpski, a sa članovima porodice žudeo-espanjol, koji još i danas dobro govorim. Za Pesah smo imali posebna jela, a od zajednice smo nabavljali macot i bojus. Bila je to neka tvrda pita koju smo rendali. Nismo bili mnogo religiozni. Dva puta godišnje odlazili smo u hram, na Jom Kipur i Pesah. Svi smo postili. Sećam se da su moji roditelji čuvali običaje, jeli košer. Mi deca smo kupovali i šunku, a mama nam je govorila da to ne stavljamo u tanjire već u hartiju. I baba nam je isto govorila, da to što kupimo ne mešamo sa ostalom hranom. Tada nisam znala zašto treba da bude tako.

Kad je bombardovan Beograd, krili smo se u podrumima Glavne pošte. Jedanput dnevno su nam donosili hranu, pasulj u kazanu. To je radio Crveni krst. Do tada sam bila punačka, ali zbog straha i loših uslova, oslabila sam valjda pet kilograma. Po celi dan i noć sedeli smo u mraku. Sanitarne prilike su bile vrlo teške, nije bilo ni vode. Toaleti na spratovima bili su začepljeni. Uglavnom, cele nedelje dobijali smo po tanjir pasulja dnevno i nismo gladovali, ali nam nije bilo do jela.

Vratili smo se kući. Čekali smo da vidimo šta će biti. Nemci su na vidnim mestima već okačili naredbe. Po jednoj, svi muškarci trebalo je da se jave na Tašmajdan. Tata se javio, ali se žalio na išijas. Tada je to još moglo, u početku, pa su ga pustili.

Prošli su april i maj, počeo je juni. U školi sam sedela do ćerke sekretara bugarske ambasade. Zvala se Milka Vasileva. Njen otac pozvao je mog oca i rekao mu: „Ti si rođen u Pirotu. Vрати se. Organizujemo voz da vratimo sve naše ljude u Pirot, u Bugarsku“. Kada je tata došao kući i rekao da ga je zvao Vasilev, a ja sam skočila i uzviknula: „Da idemo, da idemo!“. „A kako ćemo, gde ćemo?“, pitao je dok sam uporno ponavljala „da idemo, da idemo“. Spakovali smo dva kofera, uzeli taljige i kola sa jednim konjem. Ujutro, u 4 sata otišli smo na železničku stanicu. Bili smo na spisku bugarske ambasade. Mislim da je to bio poslednji voz. Njime je putovalo mnogo ljudi, bežali su od rata. Mnogi su se vraćali u Pirot, čak i Srbi. Nemci su bili saveznici sa Bugarijama i nisu tamo došli kao neprijatelji, kao kod nas u Srbiju. Ostavili smo kuću majčinoj sestri Cani, Sarini Tajtacak.

Putovali smo, čini mi se, dva-tri dana, preko Niša. Spavali smo u slami. Niko nas nije pregledao. Plašili smo se Nemaca. Putovali smo u vagonima za stoku, zaustavljali se na svakoj stanici sve dok nismo stigli u Pirot.

Braća mog oca bila su veoma radosna što smo došli. Posle mesec dana, uzeli smo mali stan sa dve sobice. Pošto je znao jezike, tata je

dobio zaposlenje. Bugari su ga zaposlili. Kao njihov zarobljenik u Prvom svetskom ratu, naučio je bugarski. Radio je kao sekretar jevrejske opštine.

Još dok smo bili u Beogradu, imali smo malu belu kesu u koju je tata ponekad ubacivao po neki „napoleon“. Ja sam to ponela sa sobom kada smo krenuli za Pirot. Stavila sam je ispod pojasa od suknje, do tela. Da me je neko pregledao, ne bih ništa sačuvala. Ali, nisu nas pregledali. Taj smo novac s vremena na vreme koristili i nismo bili gladni.

U Pirotu su nas lepo dočekali. Počela je škola. Pošla sam u peti razred gimnazije i upoznala Jelenu Đorđević. Oca su joj ubili Nemci kada su došli u Pirot. Imao je trgovinu i nešto se usprotivio... Jelena je imala dve sestre i majku. Tada sam nosila žutu zvezdu jer su to Bugari zahtevali. Dok smo šetale ulicama, ona me je držala zagrljenu da bi prekrila zvezdu jer je grad bio pun Nemaca.

Bugarski oficiri nisu mogli da dobiju bolji položaj ako nisu znali nemački. Moj učitelj me je preporučio da ih podučavam tom jeziku, pa su oficiri dolazili kod mene na časove, što mi je bio prihod, zapravo ce- loj porodici. Deset leva za čas. Tako je bilo do 1942. godine.

Uspeli smo da uspostavimo vezu sa tečom i tetkom (maminom se- strom) Avramom i Rašom Majer. Teča je bio činovnik Francusko-srp- ske banke u Beogradu pa je nekoliko godina pre rata dobio premeštaj za Tursku i radio u filijali iste banke u Ankari i tamo su se našli kada je rat počeo. Sohnut je prešao u Tursku, koja je bila neutralna, da po- mogne koliko je god bilo moguće pri spasavanju Jevreja. Tetka je us- pela da dobije dva sertifikata za „Jugend alija“, za moga brata i za mene, pa smo sa jednom malom grupom od petoro dece – omladinaca uspeli da pređemo iz Bugarske najpre za Tursku, a odatle smo produ- žili za Palestinu.

U Pirotu sam imala prijatelje i među Bugarima. Ćerkica načelni- ka okruga išla je sa mnom u školu, podučavala sam je nemačkom jezi- ku. Kada smo mi pošli, njen tata dozvolio je da brata i mene moji do- prate do Sofije. A tamo smo imali rodbinu. Tatina mama je bila bugar- ska Jevrejka, baka Stela, po kojoj sam dobila ime. Za Palestinu smo krenuli 10. novembra 1942.

Nas petoro dece došli smo u Istanbul, odakle smo otputovali za Ha- lepo u Siriji, gde nas je čekao predstavnik Sohnuta. Iz Halepa smo pu- tovali do Bejruta, a iz Bejruta jednim taksijem za Haifu. Sa mnom su pu- tovali: Izi Perc, 16 godina, iz Sofije, Rahel Beraha, takođe iz Sofije, pa Jona Alkalaj, rodbina muža moje tetke, moj brat Marko i ja. Marko je

imao 12, a ja 15 godina. Promenili su mi datum rođenja da bih mogla da budem u toj aliji, i do danas se vodim kao da sam rođena 1926.

Došli smo u mesto koje se zvalo bet olim, što znači kuća za useljenike. Tamo nas je primila Henrijeta Sold, važna ličnost u Sohnutu u onim danima. Poslali su nas u poljoprivrednu školu, u Ben Šemen (Ben Shemen), gde smo učili ivrit i kako da obrađujemo zemlju. Živeli smo vrlo lepo, u grupama. Tamo se već osećao uticaj partija. Svaki put kada dođe neka alija, uđe u partiju. Ja sam ušla u Mapaj, današnji Avoda, gde je Šimon Peres. To je bila partija centra. Više levičarska partija bila je Hašomer hacair. Ali, mi o tome u to vreme nismo ništa znali. U školi smo ostali dve godine. Brzo smo savladali jezik. Pola dana smo radili, pola dana učili. Ja sam postala stručnjak za piliće, za rad oko inkubatora. A moj brat je počeo da uči za mašinistu. Ušao je u Hevrat je-ladim, dečje društvo, dok sam ja bila u Noar, u omladini.

Brinuli smo zbog roditelja. Svakog dana smo slušali da će ih Bugar i sterati. I zaista, pirotske Jevreje pokupili su marta 1943, u dva sata po ponoći.

Moji roditelji su imali drugačiju sudbinu. Tata je napisao kako su se spasili.* Sa njima smo se ponovo sreli u februaru 1943. Pošto sam bila bolesna, brat je otišao u Haifu da dočeka roditelje koji su preko Turske stigli u Palestinu. Oni su se nastanili u Jerusalimu, gde su imali malu prodavnicu i teško radili. Pri kraju života vratili su se u Haifu i živeli sa bratom. Majka je umrla u 70, a otac u 81. godini života.

Posle dve i po godine u Ben Šemenu, bila sam dva-tri meseca u kibucu, pa sam došla u Jerusalem da pomognem roditeljima.

U Palestini nismo mnogo znali o ratu, nismo znali da u Evropi ima logora. Tek kada je rat završen, od ljudi koji su došli u Izrael saznali smo šta se dešavalo u Evropi.

Prijavila sam se u vojsku. Odredili su me u artiljeriju. Bila sam sekretarica majora. Pravili smo planove kako treba da izgleda vojska. Dve godine kasnije pozvao me je šef i preneo mi da me zovu iz Ministarstva inostranih poslova, da traže baš mene i da mora da me pusti zato što znam srpski. Proverili su me na prevodu nekog teksta sa ivrita na srpski. Radila sam u Jugoslovenskom poslanstvu, kod prvog poslanika u našoj zemlji, mislim da se zvao Milutinović. Ostala sam u toj službi do 1967, sedamnaest godina. Svake dve-tri godine dolazio je drugi poslanik, a za mene su govorili da sam njihov inventar.

* Vidi svedočenje Leona Sida u petoj knjizi edicije „Mi smo preživeli... 5“.

Najteži, a istovremeno i srećan trenutak za mene, bio je onaj kad sam se u Sofiji opraštala od roditelja, a znala sam da se odlaskom spasavamo ja i brat. Tada sam se spasla i od pretnji da će me poslati u Niš, gde su se događale strašne stvari. Ne mogu da izbrišem sliku: moj brat sedi mami u krilu i plače. Njemu je 11 godina. A ja sedim sa strane, pa mi je tužno, tužno, ali idemo...

Šta da izaberem za najteži trenutak iz ratnog vremena u Beogradu...? Sećam se dva događaja. Nemci su na ulicama. Snabdevanje je otežano. Nema namirnica. Nema šta da se jede. Idem na Dunav. Kažu da od preka donose hleb čamcima. Ne stižem da kupim hleb jer se neki mladić koji stoji iza mene ponaša vrlo nepristojno. Bežim kući bez hleba. Taj trenutak ne mogu da zaboravim.

Drugi trenutak. Opet prodaju hleb. U blizini Jevrejske ulice nalazila se pekara. Jedan nemački vojnik daje brojeve ljudima koji stoje u redu. Sama po sebi mi dođe misao da iskoristim svoje znanje nemačkog. Vojnik me gleda i čudi se kako jedna tek odrasla devojčica tako dobro govori nemački. Daje mi broj, a ja neću ništa da uzmem već bežim kući, jer ja kao Jevrejka nemam pravo da stojim u redu, a nisam nosila žutu traku. On počinje da me prati. Dođem kući i kažem mami da me taj vojnik prati. Nisam nosila žutu traku. Majka me je odmah prebacila kod babe, u ulicu Rige od Fere. Sutradan je taj vojnik došao kod mame i ušao u kuću. Mogli su da uđu gde su god hteli. Upitao je mamu ima li hladnjak sa ledom. Da smo ga imali, morali bismo da ga predamo njima. Mojoj mami se učinilo da je dobronameran pa ga je upitala zašto mrze Jevreje. Odgovorio joj je: „Ne mi, ali nam oni odzgo govore da treba da mrzimo Jevreje“. Deset dana spavala sam kod babe. Jedanaestog dana neko je zalupao na vrata – bio je to onaj vojnik! Prolazi kroz sobe, ja stojim iza vrata, stisnuta, zastrašena, prilepljena uza zid. Nije me, srećom, video. I zato, kada je tata dobio poziv da idemo u Pirot, vikala sam: „Da idemo, da idemo!“

Zahvaljujući tome i srećnim okolnostima uspeli smo svi četvoro da se spasimo.

DUG PUT DO SPASENJA U IZRAELU

Rođen je u Vinkovcima 1928. godine od Roca Ota i majke Ružice, rođene Nojman (Neumann). Od porodice Holokaust je preživio samo on.

Godine 1934. porodica se iz Vinkovaca preselila u Zagreb. U tom gradu Hari je pohađao Jevrejsku školu u Palmotićevoj ulici, a zatim išao u realnu gimnaziju.

U Palestinu je otišao u februaru 1943. godine i živio u kibucu Šar Haamkim, gde je završio tehničku školu.

Bio je u vojsci, a do penzije radio u izdavačkoj kući „SIFRIJAT HA POALIM“ (Radnička knjižara), u Tel-Avivu.

Iz braka sa Beograđankom Mirjam Jaroši ima tri kćerke – Nili, Efrat i Karmelu i petoro unučadi.

U Vinkovcima smo živjeli sa porodicom moga djeda po majci Adolfa Nojmana (Neumann). Djed je bio pekar. Kada je 1934. godine u Zagrebu trebalo da se izgradi velika pekara u kojoj bi mogla raditi cijela naša familija, svi smo se iste godine preselili u Zagreb. Nažalost, posao nije dobro krenuo. Djedova nostalgija za Vinkovcima bila je toliko velika da su se on i baka vratili i ovaj grad. Ja sam, poslije završetka školske godine, svakog ljeta išao kod njih na letnji raspust.

U kući smo govorili hrvatskim jezikom. Mislim da su moji roditelji govorili i njemački, jer sam kao dijete išao u njemački vrtić ali nisam rado govorio tim jezikom. O antisemitizmu nisam znao ništa do

samog početka rata; sve naše dječачke svađe i tuče bile su posljedica običnih dječijih nesuglasica. Išao sam u Jevrejsku školu koja se nalazila u Palmotićevoj ulici, ali se više ne sjećam imena moje učiteljice. Sjećam se samo imena učitelja vjeronauke – Šamika Romana Samuela. Od osme godine bio sam u Hašomer hacairu, menahel mi je bila Tirca Broclavski, a poslije nje Bar Leva. Nas djecu su stariji hašomerci upoznali u školi i mi smo se rado družili u toj organizaciji.

Tata je radio u „Unitasu“, prvoj domaćoj tvornici konca. Ta fabrika se, početkom četrdesetih godina, preselila u novoizgrađene prostorijske na periferiji grada. Tata je nadgledao graditelje i montirao mašine pa smo, da bi on za posao imao više vremena, dobili stan u krugu fabrike i preselili se izvan grada, na Rapsku cestu.

O početku rata čuli smo preko radija. Sjećam se da je bila nedjelja i da smo svi bili užasnuti saznanjem da je izbio rat.

Prestao sam da idem u školu, ne znam da li je to bilo zbog školskih ferija ili zbog toga što je izbio rat. Kada je nastava u školama obnovljena, na vratima škole je stajalo obavještenje da se Židovi u nju ne mogu vratiti. Bila je to Druga muška realna gimnazija. Već sam bio svjestan da je počeo rat, da je stvorena Nezavisna Država Hrvatska i da će se mnoge stvari promijeniti.

Od samog izbijanja rata nismo imali nikakvih vijesti iz Vinkovaca. Do odlaska iz Jugoslavije, 1943. godine, nisam znao šta se dogodilo sa djedom i bakom, za koje sam bio veoma vezan.

Moja obitelj je nastavila da živi pored tvornice u kojoj je tata i dalje radio. On se zavaravao da je zaštićen, budući da je radio u tvornici koja je imala proizvodnju za vojne potrebe. U Zagrebu su živjeli i neki naši rođaci, a jedan od njih je na vrijeme prebjegao na Primorje. Odande je poslao čovjeka sa pismom u kojem je od nas odlučno zahtijevao da spakujemo najnužnije stvari i da bježimo. Na to je otac reagirao tvrdnjom da su to gluposti i da njemu nitko ništa neprijatno neće uraditi. U „Unitasu“ su radila trojica Židova: direktor, G. Broclavski, glavni inženjer za tekstil Papo, za koga se kasnije saznalo da je komunist, i moj otac. Odmah poslije poznate akcije podmetanja bombi u glavnoj pošti, došlo je do represalija. Papo je već bio na listama kao komunist, pa kad su došli po njega u tvornicu povelili su i mog oca. Nikada ga više nisam vidio. Znam da je bio među prvim zatvorenicima u Jasenovcu i, kako su mi pričali, izdržao je do pred kraj rata. Bio je relativno mlad, otporan, čitavog života je fizički bio aktivan...

Najprije je bio zatočen u zatvoru na Savskoj cesti. Sa mamom sam išao da ga obilazimo. Donosili smo mu hranu i neke stvari, ali ga nikada nismo vidjeli. Dolazili smo do zatvora, ali nismo mogli unutra. Jednog dana su nam rekli da više nije tu.

Mislím da smo preko Crvenog križa nekoliko puta dobili karte koje su mogle sadržavati najviše do 21 riječ.

Poslije tatinog odlaska bilo nam je teško, iako se tvornica pošteno ponašala prema nama. Neko vrijeme živjeli smo u istom stanu, a onda su nas premjestili u sobe izgrađene za goste tvornice, na mansardi. Nusprostorije su bile zajedničke. Tamo smo živjeli do 1943, do mog odlaska u Palestinu.

Cvi sa majkom RUŽICOM, 1942. godine

U međuvremenu, dva-tri mjeseca skrivao sam se u selu Rača ili Ruče, ne sjećam se tačnog naziva, pokraj Velike Gorice. Naime, moja mama je imala brata Šandora Nojmana koji je bio oženjen katolkinjom Milicom Cajner. Njena familija je živjela u tom selu. Oni su me čuvali iako su znali da sam Židov. Moj ujak je preživio rat, jer je bio domobran. Svirao je u vatrogasnoj a poslije u domobranskoj glazbi. Naime, iz državne vlasti došla je naredba da vatrogasna glazba mora da pređe u domobrane. Pošto su njega veoma voljeli iako su znali da je Židov, njegove kolege iz glazbe su pristale i postavile uvjet da to bude „en bloc“, tako da je i on dobio domobransku uniformu i isprave. To mu, doduše, nije pomoglo da ga ne izbace iz stana. Nijemcima se dopao njegov stan pa su mu ga oduzeli. Ujak i njegova žena su se preselili na Savsku cestu.

Za sve to vrijeme Židovska bogoštovna općina je radila. Otvorili su školu, ali se ne sjećam koliko je imala razreda. Čini mi se da su bila tri, za razna godišta. Škola se nalazila u Trenkovoju ulici broj 7, na gor-

njem katu, a Općina je bila u prizemlju. Iza mojih leđa, u samoj učionici nalazio se orman za Toru. Tamo su se molili, ali ja nisam bio pobožan i nisam bio na molitvama. Svi učitelji su radili dobrovoljno. Moj razrednik je bio Zeev Glik (Glück), po profesiji psiholog. Podučavali su nas dr Emil Švarc, danas se zove Šomroni, veterinar i tajnik dr Frajbergera, a predavao nam je biologiju i sam gospodin Frajberger (Freiberger). On je stalno bio tamo. Učili smo i račun, ali se više ne sjećam ko nam je predavao.

Jednoga dana, 1942. godine, u školi su nas obavijestili da će za djecu do 16 godina starosti biti organizirana aliya i da se upiše ko hoće. Transport je trebalo da ima oko osamdesetoro djece, koliko je bilo upisano u originalnu listu. Ali, do kraja godine o tome više ništa nismo čuli. Emil Švarc nam je poslije pričao da su oni pokušali intervenirati preko Mađarske i pitali su šta se događa sa našim certifikatima. Ispostavilo se da je jedan transport djece već otišao iz Mađarske na naša imena. A povodom te intervencije, kasnije sam saznao da je tu čitavu stvar pokrenula gospođa Marija Bauer, koja je živjela u Istanbulu, jer je htjela da spasi svoju porodicu ako je to ikako bilo moguće.

Marija Bauer je bila rodom iz Vinkovaca, gdje je imala sestru, udatu Tajtelbaum. Oni su imali sina Harija, bio je moje godište, sa kojim sam se igrao.

Naš oproštaj od roditelja i rabina Frajbergera, čiji sin je išao sa nama, organiziran je u Trenkovoj ulici. Roditelji nisu smjeli ići s nama na željezničku stanicu. Tamo smo otišli u pratnji jedne bolničarke koja je kod sebe imala sve naše dokumente. Kasnije sam saznao da je bila izabrana da nas provede do mađarske granice, jer je bila komunista.

Kad smo nas jedanaestoro djece stigli u Mađarsku, nakon tri dana puta, ponovo je organiziran veliki oproštaj na kojem su prozivana imena djece. Tada je bilo pročitano i ime mog druga Harija Dajtelbauma. Na pominjanje njegovog imena ja sam skočio, jer sam ga poznavao. Zapanjio sam se kada sam, umjesto njega, vidio dijete koje uopće nisam poznavao. Iz Zagreba su pošli: Vera Alt (danas Dina Maestro), Rahel Atijas (danas Rahel Rotem), Ester Dojč (danas Ester Nir), Šimon Vajs – Šimon Cahor, Ruven Frajberger (poginuo u vojsci, u Izraelu 1956), Dan Levi (umro), Cipora Išah, udata Hiršl (umrla), Jakica Maestro (umro), Mira Mecger, živi u Haifi, Nomi Štern (danas Nomi Cfoni), i ja. Pod imenom Harija Dajtelbauma došao je Moše Rotem, iz Slovačke. Na samoj granici između NDH i Mađarske čekao nas je neki čovjek iz Židovske općine iz Budimpešte. Nama su u

Općini u Zagrebu skrenuli pažnju da nikome ne dajemo bilo kakve informacije. Čuo sam da se zbog takvog našeg ponašanja taj čovjek, navodno, tužio: „Kakva su to djeca, nisam od njih mogao da izvučem ni jednu jedinu riječ!“

U Budimpešti smo boravili tri dana. Bili smo smješteni u nekom objektu i bilo nam je zabranjeno slobodno kretanje. Dobili smo nešto novca da kupimo potrebne stvari. Kada smo nastavili put, transport je imao oko stotinu djece. Vozili su nas vlakom do Bukurešta, gdje smo cijelo vrijeme proveli u vlaku, a noću nas je grijala lokomotiva. U Staroj Zagori, u Bugarskoj, bili smo gosti članova Židovske općine. Jedna mala dionica puta u Grčkoj bila je veoma problematična jer je taj dio bio pod okupacijom Njemaca i pod SS-om.

Na samoj granici, u Palestini, dočekaao nas je Hilel Livni (Slavko Vajs) i primio pod svoju zaštitu. Dovedi su nas u Haifu, u bet olim, gdje smo boravili dva dana, a onda su nas odveli u Šaar Haamakim, udaljen petnaest kilometara od Haife. Više od 50 odsto Židova u tom kibucu bili su iz Jugoslavije. Nomi Štern je tamo imala stariju sestru.

Nas su primili kao omladinsku grupu. Pola dana smo učili, a pola dana radili. Ta ideja je bila dobra za djecu koja su završila gimnaziju, ali ne i za nas mlađe jer nismo stigli dovoljno da učimo. Zahvaljujući zalaganju naših učitelja dobili smo još pola godine za učenje.

Ja sam učio električarski zanat. Poslu me je podučavao Marko Koen, Beograđanin. Radio sam kao električar, traktorista i šofer. U Šaar Haamakimu sam bio od 24. februara 1943. godine, a iz Zagreba smo pošli dva tjedna ranije. Početkom 1946. svi smo mobilizirani kao grupa u PALMAH-u, ilegalnoj izraelskoj vojsci. Vojni rok je trajao oko dvije godine. Krajem 1947. većina je bila otpuštena, samo je 15 odsto ostalo kao kadar, među kojima sam bio i ja. Imao sam najniži čin i određen mi je datum za polazak u oficirsku školu, ali sam bio ranjen tako da sam napustio vojsku.

Vratio sam se u kibuc. Tamo sam se oženio sa Miriam Jaroši, kćerkom akademskog slikara Antona Jarošija, rodom iz Orahovice u Slavoniji. On je studirao u Berlinu, ali je sa porodicom najprije pobjegao u Budimpeštu 1933. godine, pa onda u Beograd. Otac moje supruge je bio u Mauthauzenu i preživio je zahvaljujući tome što je bio slikar i crtao portrete svih Njemaca u logora. Miriam i njena majka, koje su živjele u Beogradu, imale su lažna dokumenta i pobjegle su u selo Vapa, pokraj Čačka. Živjele su kod neke familije koja nije znala da su Židovi.

U kibucu su nam se rodile dvije kćerke, Nili i Efrat. Odatle smo 1957. otišli u Tivon, mesto iznad Šaar Haamakima. Tamo nam se rodila treća ćerka Karmela. Tu sam radio kao traktorista i na buldožerima. Poslije velike krize u Izraelu 60-ih godina, vratili smo se u kibuc. Moja supruga je umrla 1975. godine, a nakon njene smrti napustio sam kibuc. Tada su nam djeca već bila odrasla. U Tel-Avivu sam radio, do penzije, u izdavačkoj kući „*Sifrijat ha poalim*“ (Radnička knjižara).

Rekao bih, na kraju, da se mi, svi preživjeli jugoslovenski članovi te grupe, do dan danas veoma prisno družimo. Iako svi imamo svoje porodice, svi se međusobno osjećamo kao jedna velika porodica.

VII

NA RADU U AUSTRIJI

Ruža LIHTNER KRNDIĆ

NEGOTINCI, HVALA ŠTO STE MI SPASLI ŽIVOT!

Rođena je 23. februara 1920. u Osi-
jeku od oca Emanuela, i majke Lju-
boje-Iboje Lihtner, devojčko Varjaš. U
porodici je bilo četvero dece, dva stari-
ja i jedan mlađi brat.

Otac, srednji brat Vilim i najmlađi
brat Drago odvedeni su iz Jajca u Jase-
novac, gde su stradali.

Majka, najstariji brat Josip-Joži i
Ruža su preživeli.

Studirala je i diplomirala na Beo-
gradskom univerzitetu nemački jezik, ju-
goslovensku književnost i francuski. Posle studija radila je u Jajcu
kao profesor, odakle se porodica preselila u London, gde je ostala
šest i po godina. Iz Londona se porodica vratila u Jajce i odatle od-
selila u Nemačku. U Jugoslaviju, odnosno u Beograd, porodica se
vratila 1985. godine.

Iz braka sa Ratomirom Cvetkovićem ima kćerku Mirjanu, a iz
braka sa Branislavom Krndićem, inženjerom tehnologije, kćerku
Irenu. Ima pet unuka i dva praunuka.

Negotin, palanka u Timočkoj krajini, spasava malu Jevrejku

Živela sam u Jajcu, tada malom mestu u Bosni i Hercegovini, danas, posle raspada Jugoslavije, gradu u istoimenoj državi. Imala sam još tri brata. Bili smo lepa, složna porodica, družili smo se i imali mnogo prijatelja. Subotom i nedeljom išli smo na izlete i priređivali teferiče.

Sestra moje majke, moja tetka Mira, živela je u Negotinu, u istočnoj Srbiji. Teča, Milan Stevanović, bio je apotekar. Nisu imali dece. Imala sam četiri godine kada sam sa tatom otišla u Negotin u posetu tetki i teči. Teča me je zavoleo, bila sam, kažu, bistra i lepa devojčica, i predložio je mome tati da me za neko vreme ostavi u Negotinu, a oni će me za vreme školskog raspusta vratiti u Jajce. Tata se u Jajce vratio bez mene, a ja sam ostala u Negotinu i polako se navikla na novi život. Dali su me u zabavište, a onda u osnovnu školu. Svakog letnjeg raspusta vodili su me u Jajce. Tu sam se družila sa komšijskom decom, igrala sa braćom, a kad bi se letovanje završilo, vraćala sam se u Negotin.

Bila sam dobar đak. Naročito sam lepo recitovala i vrlo jasno čitala, u čemu su me tetka i teča podržavali. Moja tetka, Jevrejka, udajom za Srbina prešla je u pravoslavnu veru, poštovala je pravoslavne verske običaje, ali nije zaboravila svoje jevrejsko poreklo. Uvek je postila za Jom Kipur i prijatno se osećala u društvu naših rođaka u Sarajevu, Subotici ili u Aradu, među svojom braćom i sestrama.

Kada sam pošla u gimnaziju, na prvom času veronauke, sveštenik (profesor) saopštio mi je da on nema prava da meni predaje kao ostalim učenicima. Rekao mi je da, ako želim, mogu da ostanem na času, a mogu i da izađem. Ja sam bila začuđena, nisam shvatila o čemu se radi, ali sam izlazila sa njegovih časova i šetala sa nekoliko drugova koji su kao katolici isto tako izlazili. Oni su imali redovnu nastavu sa svojim sveštenikom i polagali razredni ispit, što je značilo da ću i ja morati da tako postupim. Moja tetka mi je sve objasnila kada sam došla kući. Nabavila sam knjige i spremala se za ispit iz veronauke. Na kraju školske godine polagala sam kod rabina u Nišu. Čitala sam istoriju jevrejskog naroda za vreme letnjeg raspusta, razgovarala sa mojim ocem i počela sam i ja da postim za Jom Kipur, zajedno sa tetkom. Osim obaveznih pitanja iz programa, rabin je razgovarao sa mnom, objasnio mi je dosta stvari iz jevrejske istorije. Počela sam da se interesujem za život svog naroda. Osećala sam da pripadam jevrejskom narodu, ali i usled tečinog uticaja, koji je bio odani, verni Solunac, osećala sam se i kao Srпкиnja. Mislim da je u to vreme za Jevreje upotre-

bljavan naziv *Srbi Mojsijeve veroispovesti*. To je odgovaralo našim osećanjima.

Učila sam vredno i bila jedna od boljih učenica u gimnaziji. Privatno sam učila nemački i francuski jezik. Govorila sam francuski, nemački, svirala violinu, bila sam talentovana za glumu, lepo sam pevala. Moja najbolja drugarica bila je Božidarka, iz skromne seljačke porodice, čija me je majka rado primala i ja sam se divno osećala u njenom domu.

Pišem o tome opširno, jer to mi je, u stvari, spasilo život, to što sam se družila sa svima i što se nisam ponašala kao neka razmažena devojčica.

RUŽA 1939. godine

U Nemačkoj je situacija postajala sve ozbiljnija. Čuli smo o tome, slušali smo preko radija govore Hitlera i Musolinija. Moja tetka je bila zabrinuta, a mi mladi nismo shvatali koliko je situacija ozbiljna.

U međuvremenu upisala sam se na fakultet u Beogradu, jugoslavensku književnost, završila prvu godinu 1939–1940. U septembru 1940. iznenada je umro moj teča. Vratila sam se u Negotin da budem sa tetkom. Sledeće godine, 1941, zemlja je okupirana. Sve se, najednom, promenilo. Tetka i ja morale smo da nosimo žutu traku. Nismo smele da izlazimo posle osam časova, i uopšte nismo

smele da idemo u prodavnice i na pijacu. Ja nisam smela da radim u apoteci. U takvoj situaciji videlo se ko ti je pravi prijatelj. Magistri, koji su radili u apoteci, svake večeri su odvajali neku sumu novca i, da to ne bi primetio komesar koga su Nemci postavili u apoteci, krišom su davali tetki. Meni su i dalje dolazile drugarice da bismo se družile. Druženje sa doktorom Brankom Milosavljevićem preraslo je u obostranu simpatiju. Prema tetki i meni svi su bili pažljivi.

Sećam se da nas je jedne večeri, dok smo slušale Radio London, ulaskom u naš dom iznenadio dežurni policajac. Nas dve smo se skamenile, a on je samo rekao: „Nema veze“.

Jednog dana, negde u novembru 1941, poručio mi je opštinski delovođa, koga nisam poznavala, da dođem, da ima da razgovara nešto sa mnom. Otišla sam sa strahom. Prve njegove reči bile su da odmah

treba da se sklonim, jer će kupiti i hapsiti Jevreje! Moja tetka nije bila u opasnosti, jer je bila udata za Srbina i pravoslavne vere. Sklonila sam se kod jedne komšinice, u sobi koja gleda na baštu a ne vidi se sa ulice. Niko nije pitao za mene i posle nekoliko dana vratila sam se kući. Živela sam normalno, ali sam spakovala jedan mali kofer sa nešto najpotrebnijih stvari, za slučaj da moram da se opet krijem ili da bežim.

Jednog jutra, nekoliko dana posle skrivanja, dok sam još ležala u krevetu, u apoteci sam čula glas kojim je neko teško izgovarao moje ime. Čeda, magistar, otvorio je vrata moje sobe i, glasno rekao: „Ružo, Ružo“, a rukom mi je dao znak da bežim. Brzo sam obukla tetkinu haljinu, i onako bosa, u papučama, izletela u hodnik i otrčala u susednu kuću kod moje drugarice Slobodanke Janković, udate Pešelj. Muž joj je bio geometar i već je imala sinčića od godinu dana. To je bilo u decembru 1941. godine. Slobodanka nije shvatala šta se dešava, nije bila navikla da me vidi u papučama u tuđoj haljini, ali je ćutala. Malo smo posedele, skuvala mi je kafu i ja sam ispričala o čemu se radi. Ona se uozbiljila, shvatila sam je i nisam joj zamerila. Čuvati Jevrejku u svojoj kući bio je ogroman rizik. Ona se za momenat pribrala, rekla mi je da ostanem i da pripazim na bebu koja je spavala, a ona je otišla do svog muža da ga pita za savet. Njen muž je odmah otišao kod doktora Branka, koga su svi smatrali mojim verenikom. Vratila se i rekla mi da mogu da ostanem, njen muž i doktor Branko će se već dogovoriti šta da rade.

Potom je Slobodanka otišla u apoteku da traži nešto za bebu, koja je navodno kašljala, a u stvari da bi dr Branku rekla da svrati i da pregleda bebu. Drugi njen posao bio je da od moje tetke uzme za mene odeću i cipele i sve što je potrebno, ali da joj ne kaže gde se nalazim. Tetka je odmah shvatila i iz zahvalnosti poljubila Slobodanku.

U međuvremenu dr Branko je pronašao Slobodanku Florojkić, moju dobru drugaricu iz osnovne škole, koja je stanovala na periferiji grada i koja je odmah pristala da me primi kod sebe. Lepo mi je bilo kod nje, bila sam sklonjena.

Doktor Branko me je često posećivao i tešio, ali je od mene krio gorku i tešku istinu da su svi jevrejski muškarci iz Negotina pokupljeni, pa i svi oni koji su se krili po selima.

U Negotinu se, osim nemačke nalazila i bugarska vojska i opština je za njih tražila smeštaj. Dolazili su i kod Slobodanke da se raspituju i tražili su da od njene šupe i sobice naprave kuhinju. Naredili su joj da te prostorije isprazni što pre. Trebalo je da se sklonim na neko drugo mesto. Moj novi domaćin bio je Boca Lazarević, brat Bore Lazarevi-

ća, predsednika opštine. Bocini roditelji družili su se sa mojom tetkom i tečom. Boca je bio vlasnik jednog lepog poseda na putu za Badnjevo. Smestili su me u gostinsku sobu i tu sam se osećala sigurnom. Bila sam sa njima u njihovom delu kuće, a kad bi im ko došao u posetu, bežala sam u svoju sobu. Boca je živeo sa Cvetom, bivšom pevačicom. Bila je dobra domaćica, sa sela. Ona je, u stvari, vodila čitavo gazdinstvo, brinula o živini, stoci, obrađivala zemlju, spremala zimnicu. I tu se još jednom pokazalo koliko su mene Negotinci voleli i čuvali i kolika je bila njihova ljudskost. Od februara sam bila kod njih, bila je oštra zima, ja sam bila zatvorena u kući. Jedino sam izlazila u dvorište ispred kućnih vrata, uvek sa šalom umotanim preko glave.

*RUŽA sa porodicom koja ju je čuvala – sa tečom, tetkom
i prijateljima ispred kuće u Negotinu*

Došlo je proleće i Cveta je počela da radi u polju. Meni je bilo dosadno pa mi je Cveta predložila da i ja radim sa njom. Obukla me je u seljačku odeću, dala mi alat pa smo zajedno okopavale baštu ispred kuće. Bile smo neoprezne, jer su pored nas prolazili Negotinci koji su me prepoznali. Boca se vratio sav uzrujan zbog naše nepažnje i odmah pozvao doktora Branka da se sa njim posavetuje šta da se radi dalje. Odlučeno je da ipak treba da odem iz Negotina, iako me tih dana niko nije tražio. Još jednom su Negotinci pokazali plemenitost i hrabrost.

Vrlo brzo, bez komplikacija, našli su se prijatelji, pravi plemeniti ljudi koji su sve organizovali. Velja Trtuš Mikulić, koji je radio u upravi sreza, napravio mi je ličnu kartu na ime Olga Ilić. Lična karta koju mi je obezbedio bila je potpuno ispravna, sa pečatom i overom. Doktor Branko je organizovao da me jedan železničar prati do Niša. Bila sam sa njim u službenom kupeu, kao njegova žena, sa glavom u zavojima, kao da idem u bolnicu u Niš, na operaciju oka. Železničar, kome sam zaboravila ime, poveo je sa sobom svog malog sinčića, dečka od četiri godine. Da li je to bilo pametno, nisam baš sigurna, jer sam čitavo vreme bila u strahu da, ako nas neko nešto upita, mali neće znati šta da kaže. Međutim, sve do Niša, a put traje oko četiri sata, niko nije zavirio u naš kupe.

U Nišu sam se pozdravila sa železničarem, on mi je pozeleo sreću i otišao, a ja sam ostala na stanici da sačekam voz za Kragujevac. Ovog puta, sama. U Kragujevcu je živeo tečin i tetkin venčani kum Milivoje, apotekar, kod koga sam sa tetkom ranije bila u poseti. Kuma Vida, njegova supruga, bila je vrlo simpatična osoba i bila sam sigurna da ću kod njih biti lepo primljena. Ali, prevarila sam se. Kum Milivoje je široko otvorio oči kad me je video. Kuma Vida ništa nije rekla, ali nije me pozvala da se smestim. Ponašali su se kao da sam svratila na kafu.

U njihovoj kući, u jednoj sobi, bio je smešten nemački komandant, neki viši oficir, koji se tu i hranio. Kum Milivoje je, zajedno sa mojim tečom, studirao farmaciju u Gracu (Graz). Kum me je predstavio kao svoju kumicu, spomenuo je moga teču kao svog najboljeg prijatelja, pomenuo zajedničke studije i druženje u Gracu. Rekao ja da sam studentkinja književnosti i da odlično govorim nemački. Kad se ručak završio, u kuhinji, kum me ozbiljno upitao: „Kuda misliš sad da ideš?“ Shvatila sam da ovde za mene nema mesta. Naravno, nisam to očekivala, ali mu nisam ni zamerila jer ni ja se ne bih baš ugodno osećala u kući u kojoj stanuje jedan nemački komandant.

Na putu iz Niša za Kragujevac, u vozu sam se upoznala sa jednom ženom koja se vraćala iz bolnice, sa kontrole. Ona je bila žena šefa stanice u selu Badujevac i imala je dvoje dece. Rekla mi je da mora da traži neku osobu koja bi joj pomagala. U tom trenutku za tako nešto nisam bila zainteresovana, računajući na smeštaj kod mojih kumova. Međutim, sada sam se odmah setila te žene, nisam ni prenoćila kod kumova, već sam otišla na voz i došla u to selo, dve stanice od Kragujevca. Lepo su me primili, žena se veoma obradovala kad me je videla. U tom selu bilo je puno četnika i da ja ne bih bila sumnjiva, predstavili su me kao izbeglicu iz Bosne, rođaku. Sve je lepo krenulo, ja sam vred-

no pomagala, brinula o deci, peglala i kuvala. Sad mi je dobro došlo ono što sam naučila boraveći kod Cvete i Boce, jer dok sam bila kod tetke i teče kao đak, bila sam maza i nisam znala ni mleko da skuvam. Vodili su me u posete kod prijatelja, svi su bili železničari i stanovali na stanici. Jedna simpatična mlada žena diskretno mi je nagovestila da uvek mogu da dođem kod nje, ona je u drugom stanju i bila bi joj potrebna neka odana i poštena osoba, ne kao posluga već kao prijatelj. Nešto je prećutkivala, a ja nisam shvatila šta misli. Isto tako, jedan stariji par železničara, on Rus a ona Srpkinja, lepo su me primili, rekavši mi da uvek mogu da dođem kod njih, kad imam vremena i ako mi šta zatreba. Mislila sam da su malo čudni, jer šta bi mi to trebalo kad sam lepo primljena u jednoj dobroj porodici.

Moj domaćin, šef stanice, za mene nije bio važan. Važna je bila njegova žena, dobra, simpatična i vrlo pažljiva osoba. Mnogo sam radila kod nje, ali to mi je i bio posao, ona je bila bolesna i moralo je da se štedi.

Spavala sam u kuhinji, kad me je jedne noći probudio moj domaćin nudeći mi vulgarnim rečima ljubavnu vezu. Ne znam kako sam provela noć, a rano ujutro već sam bila obučena, svojoj domaćici ništa nisam rekla. Otišla sam kod Rusa. Nisu se iznenadili kad sam im ispričala šta mi se desilo, jer su oni izgleda znali za njegove slične ispade, jer ja sigurno nisam bila ni prva ni jedina. Rus me je odveo u Batočinu, selo kraj Kragujevca, kod jedne bogate udovice, gospođe Divne Kovanović. Ona je bila vlasnica velikog i bogatog imanja u Batočini. Imala je mnogo radnika koji su održavali imanje i obezbeđivali proizvodnju šećera i brinuli o stoci i živini. Moj posao je bio da radim sa njom po kući. Njeni sinovi Žarko i Živa i kćerka Raca bili su sada na školskom raspustu. Starija kćerka Bisa bila je udata na selu za Vladimira Mladenovića – i oni su imali „u gostima“ jednu mladu Jevrejku, Klarisu.

Sinu Žarku i kćerki Raci dolazilo je društvo mladih koji su pevali i svirali na gitari. Jednoga dana, sedeći sa gospođom Divnom ispred kuće, rasplakala sam se slušajući jednu meni poznatu pesmu. Gospođa Divna me je zapitala zašto plačem. Nisam mogla da se uzdržim i otkrila sam da nisam izbeglica iz Bosne već Jevrejka iz dobrostojeće kuće, studentkinja književnosti.

„Znam, slutila sam ja to“, rekla je gospođa Divna, „ali nisam htela da ti kažem, nisi ti tu ništa kriva. Prokleti da su Nemci i ovi koji te gone, ništa se ti ne boj. Čuvaće tebe tvoja tetka Divna. A ovo nemoj nikome da govoriš. O tome samo ja znam.“

Ja sam se smirila, laknulo mi je što sam se nekom poverila. Mislila sam da sada mogu mirno da živim. Ali, opet je sve krenulo loše.

Batočina, bogato selo blizu Kragujevca, imala je bogatu i jeftinu pijacu na koju su Kragujevčani dolazili da se snabdevaju. Na moje veliko iznenađenje, jednog prepodneva, dok sam sa tetkom Divnom sedela za stolom, videla sam kako kroz dvorište kuće prolaze ljudi, jer im je tuda bio preči put od stanice za pijacu. Na njih nismo obraćale pažnju. Čak se ni tetka Divna nije ljutila što prolaze, jer je dvorište bilo veliko to nikome nije smetalo. Ali, najedanput – ukočim se od straha! Kroz dvorište je prolazio major Dragojević, komandant vojnog garnizona u Negotinu. On je Kragujevčanin (nisam to znala), došao je kući na odmor i koristi priliku da dođe i na pijacu. Video me je, ne veruje očima, a i ja, zbunjena, ne skidam pogled sa njega. Nije me pozdravio, samo je produžio dalje. Ja sam bila sva bleđa i tetka Divna sam odmah rekla da je vrlo opasno što me taj čovek video.

I ona je shvatila da je situacija ozbiljna, uveče je okupila svoju decu i razmišljali su šta da rade. Ubrzo nam se pridružila i Klarisa, devojka koja se krila u porodici tetka Divnine udate kćeri. Nastala je panika, jer je već sutradan u opštini objavljeno naređenje da svi oni koji su došli u Batočinu posle 1941. godine moraju da se jave i da donesu isprave. Klarisa je odlučila da odmah ode u Kragujevac, a ja nisam znala kuda da idem. Nisam imala kuda. Tetka Divnina sestra, koja je svakodnevno dolazila, inače udovica nekog Milera, radila je u Gestapou, ali nije bila opasna, znala je ko sam i dala je pametan i vrlo realan predlog:

„Zašto ti, Olga, ne bi išla u Nemačku, na rad?“

Složili smo se da je to jedino rešenje za nas, jer smo svi bili svesni koliko je za mene opasno da me uhvate, toliko je opasno i za porodicu koja me je čuvala. Dakle – idem u Kragujevac da se javim u biro rada i prijavim za Nemačku. Lekarski pregled, razgovori sa službenicom, sve je prošlo u najboljem redu – i ja sam dobila ugovor za odlazak na rad u Berlin. Sa tim ugovorom otišla sam u Beograd, gde je jedan rođak tetka Divne imao stan, a za vreme rata živeo je u Batočini. Dozvolio mi je da tamo stanujem. Divnin stariji sin Žarko odveo me je tamo, bio sa mnom neko vreme i vratio se. Ostala sam sama. Sada sam živela u Beogradu, nikome od rodbine i prijatelja nisam smela da se javim; ali dobro, ni ova situacija nije bila bez nade. Morala sam da se čuvam da ne sretnem nekog od poznatih. Trajalo je to mesec dana. Nisam se bojala što mi je lična karta istekla, kao dokument biće dovoljan ugovor za rad u Nemačkoj. Malo sam se preračunala – moj život je pun iznenađenja, za mene nema mira. Ne sećam se zašto sam išla na železničku stanicu, tamo sam sedela u čekaonici. Bilo je puno sveta. Niko nije

obratio pažnju na mene, nikog poznatog nije bilo, mogla sam mirno da sedim. Kupila sam neke novine i čitala. Ovde sam sigurna, mislila sam, u restoranu može da se dobije kafa ili čaj, bar sam među ljudima.

Najednom, nastalo je neko došaptavanje. Neki putnici koji su sedeli preko puta mene brzo ustaju i izleću napolje. Nije mi bilo jasno šta se dešava – najednom policija, racija. Nedićeva policija i Nemci! Opkolili su nas, zatvorili vrata i počeli da nas legitimišu. Sasvim mirna, bez zabune, pokazala sam svoj ugovor. Ovog puta pomoglo mi je što govorim nemački. Objasnila sam da dosad nisam otišla u Nemačku zbog toga što čekam svoje društvo, prijatelje koji treba da dođu iz unutrašnjosti. Zato sam sada i na stanici, čekam ih. Nisam bila zbunjena, izgovor je delovao uverljivo i ja sam bila uverljiva, bar sam tako mislila. Mislim da je na policajca delovalo to što govorim nemački, ali nije bio baš uveren. Pozvao je nekog agenta u civilu, on me je takođe saslušao, vratio mi moj ugovor, ali je vrlo učtivo rekao da više ne smem da idem u svoj stan. Predao me je jednom kolegi, takođe u civilu, koji me je otpratio u prihvatilište Crvenog krsta, negde na zadnjem delu stanice. Tamo su mi dali da se umijem, smestila sam se u jednoj velikoj prostoriji, dobila krevet. Dali su mi i ručak, trebalo je tu da ostanem do petka, kada ide sledeći transport za Nemačku. Bilo je još nekoliko devojaka koje su takođe čekale da otputuju u Nemačku. Nalazile su se tu i neke izbeglice i beskućnici, neke stare žene i muškarci. Znači, putujem u Nemačku, nema problema, idem ako se već mora! Javila sam se vođi transporta. Uzeo mi je podatke i ugovor da ga on čuva. Dakle, nema se kud – idem za Nemačku. Pa i to nije tako strašno, zaključila sam.

Putovanje

Dobili smo po paketić hrane, komad hleba i otvrdlog pekmeza. Ja sam sebi kupila komad pečene bundeve, toliko sam imala novca. Smeštali su nas u vagon koji će tek kasnije da se prikači za kompoziciju. Na peronu ispraćaji. Svako od putnika ima neku tužnu istoriju koja ih tera da idu. Mene niko ne prati, ne znam šta me očekuje, ali videćemo, glavno je krenuti.

Voz je krenuo. Polako su se vadili paketi sa hranom; i ja sam izvadila svoj paketić kad je pao mrak. Nisam mogla da pojedem sve što sam imala, pa sam ono što mi je ostalo spakovala. U Ljubljani zastajemo da bi sačekali i ostale grupe radnika koje odlaze za Nemačku. Na stanici smo smešteni u prihvatilištu Crvenog krsta.

Kad su stigle ostale grupe određene za Berlin, krenuli smo prema Austriji. U Gracu (Graz) voz se duže zadržao. Radnici za Grac spremaju se da iziđu i ja naglo odlučim da i ja iziđem, uprkos tome što je moj ugovor o odlasku u Berlin ostao kod vođe puta.

U Gracu nas prihvata službenik Biroa za zapošljavanje i odvodi u kancelariju. Službenik proziva svakoga iz grupe, na osnovu ugovora koje je dobio od vođe transporta. Jedan po jedan odlaze u kancelariju i tamo daju podatke o sebi i određuje im se mesto gde će raditi. Ostala sam samo ja, mog ugovora nema. Ja ćutim, neću da pokažem da znam nemački, ne znam da odgovorim ni na jedno pitanje. Moji saputnici potvrdili su da sam ja krenula iz Beograda i da sam čitavo vreme putovala s njima. Ulazim i ja kod službenice, pomoću prevodioca objasnim da studiram i da sam odrasla u apoteci, radila na recepturi i pravila razne sirupe i praškove. Upućena sam u RUEH, fabriku bicikla i motora, da radim u ambulanti. Odveli su nas u Lager Liebenau, gde ćemo stanovati. Ja sam u sobi sa još dve naše radnice. Hranimo se u menzi i stanujemo po barakama. U ambulanti je vladala vrlo prijatna atmosfera. I nije bilo teških slučajeva.

Lepo sam se razumela sa doktorkom i sa medicinskim sestrama i drugim osobljem. Cenili su me. Trebalo je da se radi, odmarali smo se samo za vreme pauze, ali to mi nije padalo teško. Bar me niko nije pitao ko sam, šta sam i odakle dolazim.

Radila sam vredno i nisam se nigde prijavila. Smatrala sam da je to posao mog šefa, doktorke. Niko mi nije rekao da moram da se još negde prijavim. Petkom su se primale plate, svi su odlazili u kancelariju i vraćali se s platom, dok za mene nije bilo ništa! Kazali su mi da treba da odem u kancelariju, otišla sam a službenica me traži u spisku, ali me nigde nema. „Jeste li se prijavili“, pita, a ja onako samouvereno, gotovo drsko odgovorim: „Naravno da sam se prijavila.“ Izlazi šef kancelarije, čuo je nešto i pita šta se dešava. „Ona kaže da se prijavila, ali ja je nemam na spisku“, kaže službenica. A šef me gleda sa puno simpatija i kaže: „So eine feine Dame lügt nicht, du sollst sie sofort auszahlen“ (Ovako fina dama ne laže. Isplati je odmah.) Našla se moja cedulja iz Biroa rada, koju je valjda onaj službenik dao, kad me je doveo ovamo. Trebalo je da mi on kaže da treba da se prijavim. Međutim, cedulja se našla, službenica me upisala i isplatila nedeljnu platu. Sve je bilo sređeno.

Dani su bili lepi, subotom i nedeljom smo sedeli na travnjaku ispred baraka, upoznavali se, pričali i šalili. Društvo je bilo mešovito, Sr-

bi, Hrvati, Francuzi i razni drugi dobrovoljni radnici. Naravno, svako je imao razlog da beži iz svoje zemlje, ali svi smo ovde bili jednaki i lepo se razumeli.

Tih dana upoznala sam jednog prijatnog mladića, Ratka Cvetkovića iz Kragujevca, s kojim sam se sprijateljila. Često smo zajedno izlazili. Pričao mi je da je završio vojno-tehničku školu. Za vreme masovnog streljanja u Kragujevcu, našao se i on u zatvoru, ali su ga prijatelji spasili. Tako je izbegao da i on bude streljan. Posle toga odmah je „dobrovoljno“ došao u Nemačku na rad. Ovde je radio kao električar.

On je svakodnevno dolazio, zabavljao i mene i ostale. Ja sam na obližnjem seoskom imanju nabavljala voće i povrće. Jedno vreme zajedno smo se bavili našim problemima, na rasturene i daleke porodice. Svi smo bili mladi i svi smo, isto tako, znali da će kad-tad ratu doći kraj.

Usamljenost i život bez pravih prijatelja, čoveka lako odvedu u sentimentalna osećanja. Počela sam da stičem poverenje u Ratka. Ni-

*RUŽA sa kćerkom IRENOM i unukom
VOJISLAVOM SIMIĆEM*

sam mogla da se savladam i, ne razmišljajući koliko rizikujem, u jednom trenutku poverila mu se, ispričala sam mu sve o sebi i zašto se krijem. „To ste meni rekli – i nikome više! Nikome!“ Meni je laknulo što sam našla nekoga sa kime mogu da podelim svoju tajnu, a on se naglo izmenio. Postao je ozbiljniji i kao da je odjednom osetio obavezu da me štiti i čuva. Zamolio me da više ne izlazim bez njega i počeo je nekako da se ponaša prema meni kao da nas vezuje nešto više od običnog prijateljstva. I ja sam to rado prihvatila i svi su nas odjednom gledali kao par. Govorio je da će tražiti da nam daju sobu i da ćemo se venčati. Naravno, nije dolazilo u obzir da ja idem u neko naše poslanstvo u Gracu ili Beču, i to sam mu rekla. On je samo ćutao i uskoro je doneo neku zvanično overenu potvrdu, koja nije bila prava venčanica već nešto kao ugovor o zajedničkom životu. Nikada mi nije bilo jasno kako je došao do

sam mogla da se savladam i, ne razmišljajući koliko rizikujem, u jednom trenutku poverila mu se, ispričala sam mu sve o sebi i zašto se krijem. „To ste meni rekli – i nikome više! Nikome!“ Meni je laknulo što sam našla nekoga sa kime mogu da podelim svoju tajnu, a on se naglo izmenio. Postao je ozbiljniji i kao da je odjednom osetio obavezu da me štiti i čuva. Zamolio me da više ne izlazim bez njega i počeo je nekako da se po-

nje. Objasnio mi je da je za pribavljanje tog dokumenta dobro platio, a ovde u Austriji ima naših ljudi koji su u stanju da nabave sve što želiš. Nisam baš mnogo o tome ni razmišljala. Osećala sam se, prvi put posle toliko vremena, sigurna i zaštićena.

*RUŽA KRNDIĆ danas
sa suprugom
Branimirom*

No, bilo bi čudno da tako prijatnu atmosferu ne pokvari neko neprijatno iznenađenje. Kad sam u jednoj radnji kupovala neke sitnice i kad sam se spremala da izađem, na drugoj strani ulice ugledala sam mladi bračni par iz Batočine! Vratili su se sa odmora u zavičaju. Znali smo se iz Batočine, više puta bili smo zajedno u društvu. Oni me nisu videli, ja sam sačekala Ratka i rekla mu o tom susretu. Gest koji je on učinio nikad neću zaboraviti. Radi moje sigurnosti pristao je čak i da promeni posao koji je obavljao. Firma u Gracu u kojoj je radio imala je filijalu u Bruku na Muri (Bruck an der Mur). Otišli smo tamo, on je dobio sobu, nešto posuđa, rešo i mi smo se smestili. Ja sam radila kao radnica u jednoj fotografskoj radnji, naučila sam da izrađujem slike. Sledeća godina za nas je protekla dosta mirno. Mnoge naše devojke i žene razmišljale su o povratku u Srbiju. Pošto sam bila trudna, i na Ratkovo insistiranje, odlučila sam da se i ja vratim u Beograd i smestim kod Ratkove sestre.

Beograd

Vratila sam se u Beograd. Ratkova sestra Natalija imala je četrnaestogodišnju devojčicu i živela je vrlo skromno, radeći za neku minimalnu platu. Najvažnije je bilo da ima potrošačke bonove za sebe i za ćerku. Ja tu povoljnu okolnost nisam mogla da imam jer još nisam smela da se prijavim. Dva meseca delila su me od porođaja. Sestra

Natalija je bila zabrinuta, bojala se troškova, dolaska bebe u kuću, a i ja nisam baš bila poželjna, bojala se da me neko ne prepozna. Otvoreno mi je dala do znanja da potražim neko drugo mesto, a ja nisam imala kud. U to vreme, jula, avgusta i septembra 1944, Beograd je bio bombardovan. Kada sam izlazila u grad, a uvek sam imala nekih poslova koje je trebalo obaviti, to mi je padalo teško zbog toga što sam morala da izbegavam prijatelje i rodbinu i sve koje poznajem.

Za sve vreme mog boravka u Austriji ništa nisam znala o mojoj tetki, a ona je bila uhapšena odmah posle mog odlaska iz Negotina. O njenoj sudbini saznala sam tek prilikom jednog mog ranijeg ilegalnog dolaska u Beograd. Tada sam sa železničke stanice najpre svratila kod naše prijateljice iz Negotina koja se preselila u Beograd, gospođe Todorović. Mi smo se u Negotinu družili. Njen muž, dr Aca, i moj teča, apotekar, saradivali su i bili dobri prijatelji, a njihov sin Mića bio je moj školski prijatelj. Odem, dakle, kod gospođe Todorović, tetka Draginje. Ona je bila iznenađena što me vidi, čula je da sam u Nemačkoj. Objasnila sam joj da sam došla samo na nekoliko dana, da idem u Šabac i Niš i da se brzo vraćam. A idem sada, rekla sam joj, kod tetka Milice da se nađem s tetkom. Ona zna da dolazim, pisala sam joj i zakazala tačno vreme i dan. Na te moje reči Todorovička je ćutala, pripremila mi je doručak, i – stalno me zadržavala da ostanem! Kad god sam ustajala da krenem, ona me zadržavala. Konačno, ustala sam i uzela svoje stvari jer je bilo vreme da se nađem s tetkom. Onda se tetka Draginja rasplakala i ispričala mi da ne smem da idem tamo, verovatno me čekaju da me uhvate, tetka je uhapšena već više od godinu dana, u logoru je na Banjici i ne zna se šta je sa njom. Neki naši prijatelji pokušavali su da intervenišu, jer su držali da tetka, kao pokrštena i udata za Srbina, treba da bude puštena. No, to ništa nije pomoglo.

Sada, kada sam se konačno vratila u Beograd, hodajući gradom, u nedoumici šta da radim, jer kod Ratkove sestre nije bilo zgodno da ostanem i laknulo bi joj kad bi me ispratila iz svoje kuće, negde na Slaviji sreća sam Miću Todorovića, sina tetka Draginje. Stajao je u grupi četničkih oficira, i on u uniformi, imao je neki viši oficirski čin. Zaprepastio se kad me je video, prišao mi je, hteo je da zna šta ovde radim. Odmah me je odveo svojoj kući. Tetka Draginja me je lepo primila i ja sam se odmah preselila. Već se približavao kraj rata. Nemci su se povlačili iz Grčke. Rusi se sve brže približavaju. Mi iz Beograda sklanjamo se u Rakovicu, nas nekoliko porodica smestilo se u jednoj sobi, u jednoj seoskoj kući. Tetka Draginja me prijavila kao svoju sestričinu, brinula se o meni i plaćala sve troškove oko smeštaja. Mića me odveo u poro-

dilište 27. septembra (bilo je to beogradsko porodilište koje je izbeglo u Rakovicu i bilo smešteno u jednoj školi). Tu se rodila moja Mira.

Kada je Beograd oslobođen, 20. oktobra, u gradu je nastalo slavlje i veselje, ulice su bile pune razdraganih građana. Nisam znala šta osećam. Da se radujem što sam slobodna, nemam više čega da se plašim! Ali, ostala sam potpuno sama. Nema više moga teče, umro je pred sam početak rata, nema tetke, streljana je 5. oktobra 1943. na Banjici. Moj otac i dva brata stradala su u Jasenovcu 1941. Moja majka, ne zna se gde je; moj najstariji brat Joži, ne zna se gde je! Takođe, moji i Ratkovi životni putevi ubrzo su krenuli različitim pravcima.

Tek kasnije sam saznala da je moja majka ostala živa zahvaljujući srećnoj okolnosti što je našla posao u jednoj porodici u mestu Bruk an der Leita, u Austriji, gde je odvedena iz Jajca pod drugim imenom. Šila je, kuvala i čuvala decu. Moj najstariji brat Josip-Joži radio je kao mašinista na nemačkom brodu koji je vozio Dunavom na liniji Prahovo-Beč i to pod svojim punim prezimenom Lihtner. Niko nije sumnjao u njegovo poreklo jer se prijavio kao Nemač. Moram odati priznanje nekim njegovim drugovima koji su ga poznavali iz vojske, zajedno su služili u mornarici, među njima i Jajčaninu Dervišu-Dedi Kršaku, muslimanu, koji ga je svakodnevno viđao i ćutao!

Moj otac nije bio te sreće. On je bio poslovođa u fabrici hlora u Jajcu. Bio je omiljen među kolegama i radnicima. U gradu je bio vrlo aktivan, organizovao je i sportska takmičenja, biciklističke trke, amatersko pozorište, radio u „Sokolu“. Kad su kupili Jevreje, Srbe i Rome, za njega se niko nije zauzeo. Odveden je u Jasenovac zajedno sa mojim srednjim bratom Vilijem i najmlađim bratom Dragom. Nikad više ništa o njima nismo čuli. O svemu sam posle rata saznala od mame.

Tešim se da sam još mlada, optimista sam i puna želja da živim i da čuvam svoju Miru. Tetka Draginja me teši i hrabri, sve će biti dobro. Idem u Jevrejsku opštinu da se prijavim. Tamo je teško da dokažem ko sam, odakle dolazim. Ja sam živela u Jajcu i Negotinu i nigde se nikada nisam upisala. I opet srećna slučajnost. Tu, u kancelariji predsednika, sedi gospođa Ela Berah, rođena Grof, rodnom iz Jajca. Naši roditelji su se družili u tom gradu. Ja nju nisam poznavala, bila je starija od mene i ranije je otišla iz Jajca. Uglavnom, ona je potvrdila da govorim istinu. Ja sam se registrovala i postala član jevrejske zajednice. Tu sam bila među svojim, nisam više sama na svetu!

Novi život za mene je počinjao. Bila sam spremna da krenem napred. I još jednom, Negotinci, hvala!

VIII

NA PRINUDNOM RADU

Dr Đorđe BOŠAN

IZ REDA ZA GUBILIŠTE MAJKA ME GURNULA U ŽIVOT

Dr Đorđe Bošan (Boschan) rođen je 8. juna 1926. u Senti, od oca dr Aleksandra Bošana i majke Paule, devojačko Šrajer (Schreier). U porodici, pored njega, bili su starija sestra Magda (1922) i mlađi brat Pavle (1931). Rat su preživeli jedino sestra Magda i Đorđe.

Dva razreda osnovne škole završio je u Senti, a ostale razrede osnovne i pet razreda gimnazije u sedam mesta u Bačkoj i u Kikindi. Posle oslobođenja, viša tri razreda gimnazije pohađao je u Novom Sadu, a fiziku na Prirodno-matematičkom fakultetu u Beogradu. Doktorirao je na istom fakultetu 1976. godine i stekao titulu doktora fizičkih nauka. Predavao je fiziku na više visokoškolskih ustanova. Bavio se eksperimentalnom fizikom i objavio oko 130 stručnih i naučnih radova, od kojih su najznačajniji objavljeni u Engleskoj, Nemačkoj, Mađarskoj i Jugoslaviji.

Od 1954. godine u braku je sa Blažijom, rođenom Kosić, hemičarkom. Starija kćerka Helena Pavlica je inženjer elektrotehnike, sa porodicom živi i radi u Kairu, a mlađa kćerka je doktor medicine, specijalista za dečije bolesti, pulmolog. Radi u Nišu.

Ima četiri unuka i jednog praunuka, u Sarajevu.

U porodici smo govorili mađarski. Roditelji su bili religiozni, ali ne ortodoksni, tako da smo u porodici slavili najveće jevrejske praznike. Šabat je uvek bio poštovan. Premeštali smo se po raznim mestima u kojima, uglavnom, nije bilo sinagoge, osim u Novom Sadu. Neposredno i lično nismo bili pogođeni antisemitizmom, ali smo osećali izvesnu hladnoću prema nama. Do rata, menjajući boravište svake godine, nisam mogao steći trajna prijateljstva. Menjali smo boravišta zbog veoma lošeg materijalnog stanja oca kome su, kao advokatu, prihodi bili minimalni, te je pokušavao da nađe mesto u kojem će imati više

*DORĐEVI roditelji: otac ALEKSANDAR
i majka PAULA, rođena ŠRAJER*

posla. Otac je bio daleko skromniji nego što je bilo uobičajeno u njegovoj struci. Nikad nije izgubio neku parnicu, jer se prihvatao samo poštenih poslova. Često mi je govorio o književnosti, kao retko obrazovan intelektualac, i to u veoma širokom rasponu – od starogrčke filozofije pa do Rabindranata Tagorea, takoreći njegovog savremenika. Inače, imao je ogromnu biblioteku, koju sam koristio u granicama mojih interesovanja. Majka je završila srednju školu u Baji, početkom veka, u vreme kada devojke obično nisu išle u srednju školu. Roditelji su se voleli, atmosfera u kući je bila veoma prijatna. U kući smo imali minore i sve što je bilo potrebno za obeležavanje praznika.

Bio sam vrlo mlad, ali već od dolaska Hitlera na vlast, 1933. godine, pratio sam kako je narastao fašizam, što je bilo jedino uznemirenje koje je ulazilo u porodicu. Preko radija i štampe pratili smo šta se događa. Predosećali smo nesreću, više instinktom nego znanjem.

Peti razred gimnazije završio sam u Starom Bečeju, svakodnevno putujući vozom iz Čuruga. Taj razred sam upisao ujesen 1940, a završio sam ga 1941. godine, posle okupacije, na mađarskom jeziku. Do

tada je nastava izvođena na srpskom jeziku. Onda mi je školovanje prekinuto a ujesen 1941. godine uhapšena mi je sestra pod sumnjom da je bila politički radnik. Osuđena je na dugogodišnju robiju. U početku, kaznu je izdržavala u poznatom zatvoru Marijanostra (Márianosztra) u Mađarskoj, a kasnije u velikim nemačkim koncentracionim logorima. Oca su ubili u Čurugu 5. januara 1942, u raciji na Jevreje i Srbe a njegovo telo bacili pod led na Tisi. Tako smo ostali majka, brat i ja. Neposredno posle tog događaja, preselili smo se u Staru Moravicu u Bačkoj, kod dede, dr Aleksandra Šrajera, koji je bio opštinski veterinar. On je pre rata penzionisan, da bi u ratu, zbog potreba veterinarske službe, od strane Mađara bio reaktiviran. Od maja 1942. do maja 1944. godine, s obzirom na to da nisam išao u školu, bio sam šegrt u jednoj elektrotehničkoj radionici u Staroj Moravici. Mislim da sam naučio zanat, što mi je koristilo čak i na studijama.

*DORĐE sa mlađim bratom
PAVLOM u Staroj Moravici
1943. godine*

Maja 1944. sakupili su nas u Staroj Moravici i prebacili u geto u Subotici. Nešto pre toga, 19. marta, Nemačka je okupirala Mađarsku. U getu smo se zadržali vrlo kratko. Hranili smo se na kazaunu, kao vojska.

Moju sestru, koja je bila u Marijanostri, majka i ja posetili smo samo jednom. U Pešti smo menjali prevoz i, prolazeći kroz Budim, u jednoj bočnoj ulici, koja se zvala Ulica plave kugle, ugledali starijeg očevog brata kako gleda kroz prozor. Pogledi su nam se sreli, ali to je trajalo manje od sekunde. On se momentano povukao u kuću i zatvorio žaluzine. Shvatili smo da bi za njega kontakt predstavljao tragediju pošto se on tamo krio. Bez reči i najmanjeg zaustavljanja produžili smo

dalje. Magdu smo videli u Marijanostri. Na njeno pitanje: kada ćemo ponovo doći, majka je odgovorila, za porodicu, važnom rečenicom:

„Dok višnje procvetaju“.*

To je bio moj jedini kontakt sa Magdom.

* Magda Simin je objavila knjigu pod nazivom „Dok višnje procvetaju“, u izdanju Izdavačkog preduzeća „Bratstvo-jedinstvo“, Novi Sad, 1958. (*prim. red.*)

Posle kratkog boravka u getu u Subotici, neki SS oficir nas je postrojio i rekao da zanatlije istupe iz reda. Stajao sam sa desne majčine strane, a mlađi brat sa leve. Čim se začuo poziv SS-ovca, majka me je desnom rukom izbacila napred. I dok sam se od majčinog gesta osvestio, našao sam se u koloni zanatlija. Možda dan kasnije, sve iz geta strpali su u teretne vagona, uključujući moju majku, brata i baku. Deda Aleksandar je umro u Staroj Moravici pre ovih događaja. Sa tim nisam mogao da se pomirim i pred kompozicijom sam pristupio SS oficiru i zamolio ga da mi majku i brata ne šalje u Nemačku. On je mirno odgovorio:

„Zašto ne? I moja žena je u Nemačkoj“.

Na tome se završilo. Transport je moje odveo u Aušvic, odakle se niko nije vratio. Ja sam, sa nekim zanatlijama, prebačen u Baju, u radni logor jedne nemačke SS divizije. Sa tim radnim logorom kretali smo se širom Mađarske, zatim kroz Sloveniju do mesta Hoče, kod Maribora, a zatim preko Mađarske i Češke do južne Poljske. U maju 1945, bežeći pred Sovjetima, divizija se povlačila preko Češke, zajedno sa našim radnim logorom.

Presrela nas je kolona sovjetskih tenkova. Na sreću, naši kamioni su stali na ulazu u jedno ogromno zapušteno groblje pa smo se sakrili između grobova. Kad se situacija smirila, pešice smo stigli do Brna, a odatle, na barijerama teretnog voza, do Budimpešte. Tamo nas je čekao kaban sa supom i put smo nastavili putničkim vozom, do Subotice.

U pokretnom radnom logoru, nas zanatlija bilo je oko dvadeset. Po nomenklaturi, to je bio robovski rad. Da bismo mogli da radimo, relativno dobro su nas hranili. Obavljali smo pomoćne tehničke poslove i utovar i istovar vagona. Nikoga iz grupe ranije nisam poznavao. Rad je bio izuzetno težak, ali nismo imali logorskih ograničenja kao ostali. Smeli smo međusobno da razgovaramo. U stvari, bili smo im potrebni kao fizička radna snaga, kao što se koristi rogata marva! Pokoravali smo im se, radili, a oni nas trpeli. Niko od nas nije ubijen, niti je poginuo. Nismo bili fizički tlačeni. Svih nas dvadeset bili smo Jevreji. Tako je trajalo godinu dana, do oslobođenja.

MAGDA BOŠAN SIMIN, sestra ĐORĐEVA, jedina je, uz njega, od cele porodice preživela Holokaust

A kad smo pomislili da smo se oslobodili, okružila nas je vojska i odvela u karantin. Posle nekoliko dana, konačno sam se vratio u Staru Moravicu. Teško je opisati osećanje koje me je prožimalo prilikom povratka, pomešano s radošću što sam ostao živ i tugom što sam izgubio najbliže. Jedino je ostao živ ujak Mirko Šrajer, mamin brat, potporučnik Kraljevske vojske koji je, kao komandir artiljerijske baterije, herojski preživeo krvavu jednodnevnu borbu u kojoj je uništio tri čelna tenka Vermahta u koloni koja se povlačila iz Bugarske. Bio je zarobljen. Kasnije je uspeo da iskoči iz vagona u Erdelju, odakle je došao kući u Staru Moravicu. Međutim, odmah je upućen u mađarske vojne radne jedinice. A kada se odande oslobodio, prešao je u Jugoslovensku vojsku. Sa njom je, kao artiljerijski izviđač, prešao put do Austrije. Moj drugi ujak, Stevan (Pišta) sa njim je bio u Ukrajini i Rusiji, gde je i poginuo.

Kada sam stigao u Staru Moravicu, ujak se još nije bio vratio. Dočekala me je buduća ujna, koja je čuvala kuću za vreme rata.

Zatim sam prešao u Novi Sad. Živeo sam kod sestre i oko pola godine radio kao radnik na električnoj centrali, do jeseni, kada sam upisao šesti razred gimnazije.

A moj susret sa jedinom osobom iz naše porodice koja je ostala živa, mojom sestrom Magdom, posle rata, ravan je scenama iz grčkih tragedija.

U Aušvicu su stradali i Mirkova žena Vera Šefer i njihov desetogodišnji sin Đurika. Mlađi stric, Jakob Bošan, matematičar i poznati šahista, koji je živeo u Kikindi, sa suprugom i kćerkom je prebačen na beogradsko stratište, odakle se nisu vratili.

SOLDATOVIĆEV spomenik ubijenima u raciji od 5. januara 1942. u Čurugu, u kojoj je stradao i otac ĐORĐA BOŠANA

Od početka 1953. godine radio sam u Elektronskoj industriji – punih dvadeset i pet godina. Paralelno sa tim predavao sam fiziku na Elektrotehničkom, Medicinskom i nekim drugim fakultetima, trideset i jednu godinu, počev od jeseni 1960. godine, odnosno od osnivanja ovih visokoškolskih ustanova u Nišu. U Nišu nikada kao Jevrejin nisam imao nikakvih problema, niti osećao bilo kakav animozitet. U Elektronskoj industriji sam bio istraživač i direktor, i u tom svojstvu putovao na stručna usavršavanja po drugim zemljama.

I, na kraju, da napomenem da sam na početku studija u Beogradu, stanovao kod sestre Magde, a potom u jevrejskom studentskom domu u Kosmajskoj ulici.

IX

KASTNEROVA GRUPA

Marta FLATO LADANJ

SPASENA IZ RACIJE KAO ŠESTOMESEČNA BEBA

Marta Flato Ladanj rođena je 11. jula 1941. godine u Novom Sadu od oca Bele Zemaneka i majke Piroške, rođene Kasovic.

Oba roditelja ubijena su u Novosadskoj raciji 23. januara 1942. godine. Raciju su preživeli brat Robi, sestra od tetke i strica Eva (dva brata su bila oženjena dvema sestrama), i sestre od tetke Olika Šorš i Marta.

Posle smrti roditelja Martu Flato zakonski je usvojila porodica Ladanj, tako da je i ona dobila to prezime.

Brat Robi i Olika stradali su u Aušvicu 1944. godine zajedno sa bakom Idom i dedom Maksom Kasovicem*.

Posle povratka iz Švajcarske, gde su dospeli sa takozvanim Kastnerovim transportom, od 1945. do 1948. godine Marta je živela u Beogradu, na Senjaku, gde je završila prvi razred osnovne škole.

Sa prvom alijom, brodom „Kefalos“, došla je 1948. godine u Izrael. U Izraelu je završila osnovnu školu i gimnaziju, išla u vojsku i u Jerusalimu završila farmaceutski fakultet.

Ima troje dece i petoro unučadi.

* Greškom su imena Maksa i Ide Kasovic uklesana na pločama na Dunavskom keju u Novom Sadu kao žrtve racije. Oni su stradali u Aušvicu. (prim. red.)

Na žalost, ne mogu ništa detaljnije da kažem o mojim roditeljima. Ne mogu ništa da kažem ni o tome kako sam ostala živa. Nedavno sam pročitala u pismu moga dede Maksa Kasovica iz Novog Sada (gde je imao privatnu banku), koje je pisao svojoj kćeri Klari Montani u Zagreb, da me je poslao u Budimpeštu kod svoje druge kćerke Sofije Žoke Ladanj, pošto su moji roditelji već stradali. I Žoka je pisala sestri Klari Montani, u februaru 1942. godine: „Dragi naši, Pirika i Margo nisu sa nama...“

PIRI i BELA ZEMANEK, majka i otac MARTE FLATO, stradali su u Novosadskoj raciji januara 1942. godine

Na stradanja Jevreja, Srba i ostalih u Novosadskoj raciji na potreban način podsetio je Dušan Mihalek u novosadskom listu „Dnevnik“ januara 2005. godine povodom 63. godišnjice ovog pokolja. „U dvojnim redovima smrti na Štrandu, napominje ovaj autor, bila je i Marta Flato, što je saznala tek ovih dana, sa video zapisa svedočenja Žuže Henig, koja je u doba racije imala desetak godina. Marta je, kao šestomesečna beba, bila na rukama svoje mame Piri Zemanek. Pirika je u redu bila ispred svog oca Maksa Kasovica. Kad je videla da spasa nema i da na nju dolazi red za streljanje, u očajanju je bebu dodala ljudima iza sebe, ovi drugima iza sebe... Tako je Piri završila u talasima

Dunava, a onda je stigla crna limuzina sa poslanicima iz Budimpešte, koji su naredili prekid Racije. Marta je ostala sa porodicom Kasovic, kao i njen petogodišnji brat Robi...“

Brata su dali Ili Kasovic Lampel, najstarijoj maminoj sestri, pijanistici i profesoru muzike na muzičkoj akademiji u Novom Sadu, ali iz poslednjeg pisma koje je deda pisao 31. marta 1944. godine i koje je šifrirano, vidi se da je Ila vratila Robiku dedi. Evu Zemanek, sestru od strica i tetke, deda i baka su dali u porodicu Marice i Janoša Tirkla u Budimpeštu, a Olika je ostala kod njih. Za dedu znamo da je dospeo u Aušvic, jer je to potvrdila rođaka Trude Kasovic koja je videla njegov kofer u Aušvicu. Oni su došli zadnjim transportima koji su išli direktno u gasne komore.

Mi smo živeli u Budimpešti do 1944. godine. Moj drugi otac Ladanj bio je cionist i hteo je da se iseli u Palestinu, ali mi smo dospeli u Bergen Belzen gde smo, srećom, bili samo pola godine. Pričali su mi kasnije da sam se u logoru razbolela od šarlaha.

U Bergen Belzenu smo bili od jula do kraja decembra 1944. Moji novi roditelji Ladanj već su imali dvoje dece, sestru Žuži, rođenu 1933, i brata Pavla, rođenog 1936. u Beogradu. Svi zajedno smo bili u logoru Bergen Belzen. Prema pregovorima i dogovorima cionističkog funkcionera u Budimpešti dr Rudolfa Kastnera sa Ajhmanom, odatle smo otišli u Švajcarsku, gde smo ostali do kraja rata.

Naime, sada znamo da je 1800 Jevreja u to vreme trebalo da otputuje u Palestinu. Ipak, plan je promenjen. Formirana je grupa od 1684 Jevreja, pretežno cionista, od kojih su mnogi bili bez materijalnih sredstava, dok su imućniji Jevreji, poput roditelja koji su me usvojili, platili za to izbavljenje. Istina je da smo i u Bergen Belzenu imali drugačiji položaj od drugih zarobljenika. Bili smo smešteni u baraci broj 10, nismo morali

DENEŠ LADANJ, drugi otac MARTE FLATO, 1944. godine

da nosimo žute trake i nisu razdvajali porodice, a za roditelje rad nije bio obavezan.*

U Švajcarskoj smo bili smešteni u „Camp de refugies“, odakle smo se kasnije prebacili u Bazel, gde je moj otac radio bez plate kod hemičara Tadeuša Teodora Rajhštajna koji je kasnije, 1950. godine, dobio Nobelovu nagradu za medicinu. Rajhštajnovi su u Švajcarsku došli iz Poljske. Otac je po struci bio hemičar i kasnije je bio vrlo ponosan na svoj rad sa njim.

ROBI, maloletni MARTIN brat, stradao je u Aušvicu 1944. sa još nekoliko članova porodice

kasnije saznala, jer je naša grupa, kako sam ranije rekla, imala drugačiji položaj, zapravo imala je određene privilegije. Sami zatvorenici su sastavili listu i otac, koji je znao jezike, pri sastavljanju spiska stavio je mene pod svojim prezimenom. Otac je bio veoma dobar čovek,

Porodica Ladanj je živela u Beogradu, na Senjaku, u ulici Petra Mrkonjića 4. Na dan bombardovanja Beograda, 6. aprila 1941. godine, bomba je pala direktno na njihovu kuću. Otac je imao hemijsku fabriku „Oksid“, u Brijanovoj ulici (danas ulica Dragoslava Jovanovića), u kojoj se proizvodilo tečno staklo, a imao je i kancelariju za patente i račun u Švajcarskoj. Upravo zbog toga su nam dozvolili da ostanemo u Švajcarskoj.

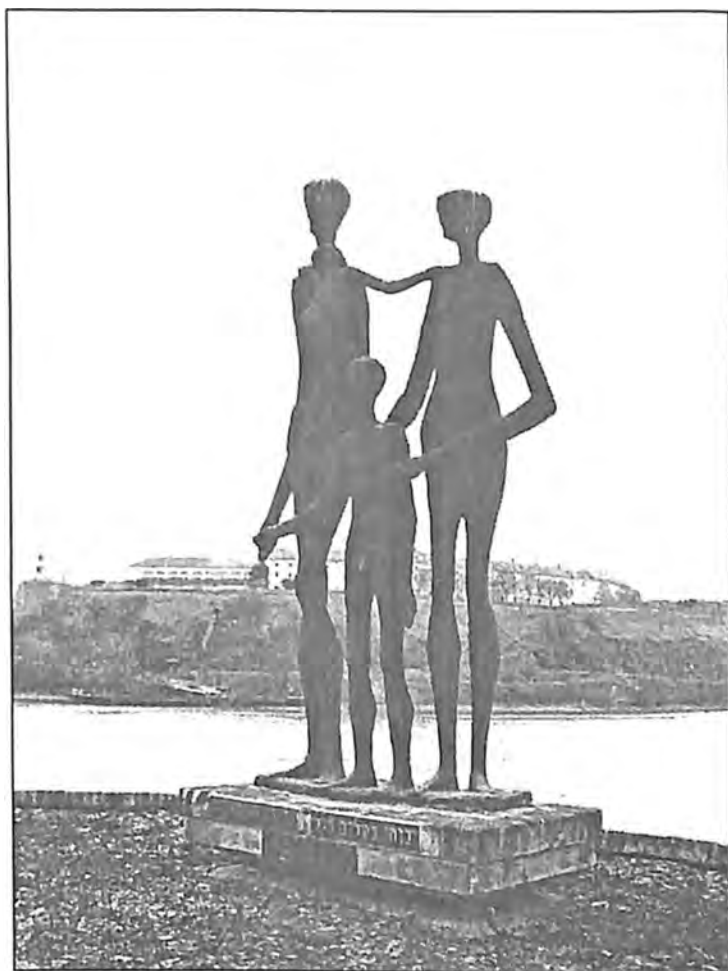
Iz Švajcarske smo se svi vratili u Beograd. Krajem 1945. roditelji su renovirali kuću. Odmah po povratku, roditelji su podneli zahtev za moje usvojenje, u Novom Sadu. Već sam u Bergen Belzenu u spiskove bila uvedena pod prezimenom Ladanj. To sam

* U delu istoričara Eberharda Kolba „Bergen Belzen 1943–1945“ o tome se kaže: „Takozvani Ungarnlager – mađarski logor – primio je 8. jula 1944. godine prvu grupu stanovnika, od 1684 pretežno prominentnih mađarskih Jevreja koji su u okviru legendarne Berher-Kastner akcije posebnim vozom 30. juna 1944. krenuli iz Budimpešte. U Bergen Belzenu su imali bolji tretman, nego ostali zatočenici. Prva grupa od oko 318 osoba dobila je već 8. avgusta dozvolu od Himlera za odlazak u Švajcarsku, a ostalih oko 1360 posle dugotrajnih pregovora napustila je Bergen Belzen i uputila se u Švajcarsku 6. decembra 1944. godine.“

pomagao je zatvorenicima u logoru u slučaju bolesti. Do mog punoletstva živela sam u ubeđenju da su mi Ladanjevi pravi roditelji.

Ocu je najpre vraćena fabrika i počeli smo život od početka. Ali, posle nacionalizacije fabrike, pošlo je sve na gore.

Spomenik JOVANA SOLDATOVIĆA u Novom Sadu podignut u znak sećanja na zverstva koja je u Novosadskoj raciji janura 1942. počinila mađarska soldateska kada je streljala više od 1300 nedužnih žena, dece i muškaraca, Jevreja i Srba, i bacila ih pod led zaleđenog Dunava

Upravo tada smo čuli da možemo ići u Izrael, u svoju zemlju. Otac je rekao da, ako treba početi i treći put, to će uraditi u Izraelu.

Po doseljenju u Izrael, u početku smo živeli u gradu Lod, tamo gde se sada nalazi telavivski aerodrom. Tata je tamo najpre otvorio drogeriju, a onda apoteku. On je u svojoj 52. godini otišao u Jerusalem da studira farmaciju, jer je osećao da mu za posao kojim se bavio nije bilo dovoljno što je inženjer hemije. Uspešno je diplomirao, imao svoju apoteku „Sanitas“ u kojoj je radila i mama. Na žalost, otac je umro mlad, u decembru 1963. godine, a mama je nastavila da radi do 1978. Umrkla je 1987. godine kada je imala skoro 85 godina. Upisana je u Zlatnu knjigu Keren kajemeta.

*Porodica MARTE
FLATO danas*

Moj pravi otac Bela Zemanek imao je u Novom Sadu preduzeće „Ergas“ i on je finansirao studije medicine u Švajcarskoj svoga brata dr Dezidera Zemaneka, oženjenog sa Margo Kasovic. Oni su bili roditelji sestre Eve.

X

ROĐENI U LOGORU

Drita TUTUNOVIĆ

ROĐENA U LOGORU

Drita Maloku Tutunović rođena je 22. jula 1944. u logoru u Beču, od oca Kemala Maloku i majke Matilde Bukić (Bahar). Osnovnu školu, gimnaziju i Filološki fakultet završila je u Beogradu.

Ima dva brata – Agima i Ervina i sestru Meritu.

Živi i radi u Beogradu, na Filološkom fakultetu, kao predavač. Prevashodno se bavi jevrejsko-španskim, svojim maternjim jezikom i književnom baštinom Jevreja Sefarda. Autor je Ladino-srpskog

rečnika, izdanje „Nova“, Beograd, 1992, zbirke pesama, priča i poslovice „Ya sponto la luna“ (Izgrevna mesec), sa kasetom sa 20 sefardskih pesama, u izdanju „Narodne knjige“, Beograd, 1997, „Kantikas del korason“, u izdanju Ambasade Španije u Beogradu, 2003.

U braku sa Vladimirom Tutunovićem ima sina Bojana.

Ne znam ko bi mogao da govori o sebi a da ne počne od početka, od svojih roditelja gde po pravilu majka ima posebno mesto.

Moja majka Matilda Bukić (Bahar) Maloku rođena je u Solunu od oca Avrama Bukića (Bahar) i majke Rahele, rođene Beža, 22. avgusta 1923. godine. Imala je oko četiri godine kada se sa majkom pridružila ocu Avramu, koji je u Prištini otvorio radnju mešovite robe, sa željom da se osamostali jer je u Solunu radio sa svojim tastom Davidom. Majčina porodica, do početka Drugog svetskog rata, živela je uobičajenim

životom jevrejske zajednice tog vremena. Stanovali su u Prištini, u kući koja se nalazila u Dečanskoj ulici. U Prištini je u to vreme bilo 57 jevrejskih porodica, sa 383 člana. U gradu je postojala i sinagoga, koja je izgrađena krajem 19. veka. Veroučitelj – rabin, u vreme odrastanja moje majke Matilde i njenih sestara Bele i Ermoze, bio je Josef Levi koji je sa ostalim Jevrejima iz Prištine odveden u Bergen-Belzen. Naravno, pohađale su i državnu školu. Matildu je u školu povelu rođaka zajedno sa svojom ćerkom. Na pitanje kako joj se zove otac, odgovorila je „Buki“, a upisivač je (ne znam da li je to bio učitelj ili neko drugi) upisao Bukić. Moj deda Avram je bio prvo dete u porodici, Bohor ili prvenac, to jest Buhor, Bukor, skraćeno Buko ili Buki, tako su postali i ostali Bukić.

Kada je 1941. počeo Drugi svetski rat, mama se priključila, među prvima, pokretu otpora i upoznala Kemala, svog budućeg supruga. Priština je pripadala italijanskoj okupacionoj zoni sve do kapitulacije Italije 1943. godine. Kada su taj deo Kosova preuzeli Nemci, koji su odmah započeli sa deportacijom Jevreja u logore, naredili su da Jevreji nose žute trake. Mamina porodica, otac, majka i dve mlađe sestre su odvedeni u logor Bergen Belzen. Majka i dve mlađe sestre su preživlele. Matilda, koja je već 1941. bila uključena u Narodnooslobodilački pokret, nadala se da će je Partija poslati u Narodnooslobodilačku vojsku, ali od šest Jevreja koji su se 1941. priključili pokretu, samo dvoje, po odluci Partije, otišli su u Narodnooslobodilačku vojsku. Do kraja rata u Narodnooslobodilačku vojsku je stupilo 15, a u Narodnooslobodilački pokret 14 Jevreja. Sedmero nisu dočekali kraj rata. Mama je bila rukovodilac aktiva četvrtog rejona Saveza komunističke omladine Jugoslavije u Prištini, a 1942. primljena je u Komunističku partiju Jugoslavije i bila član Sreskog komiteta u Prištini. Za Kemala Malokua udala se 1943. i tako izbegla da sa svojom porodicom bude odvedena kao Jevrejka u Bergen Belzen. Ipak je

DRITA kao dete

nije mimoišla sudbina da izbegne logor. Gestapo je otkrio rad grupe otpora u Prištini, mama i tata su internirani i odvedeni u radni logor KC – 16, u Beču, iako je mama bila trudna. Ja sam rođena 22. jula 1944. u tom logoru. U braku sa Kemalom rodila je još moja dva brata, Agima i Ervina i sestru Meritu.

Ni slutila nisam da će biti ovako teško pisati o majci koja je bila spremna da ratuje na frontu, da se suoči sa smrću bez kolebanja. Zar je to ta mlada osmehnuta osoba koja u rukama drži belog goluba na fotografiji koju posmatram ovog trenutka? Šta ja znam o tome? Malo, tako malo da mi se ta činjenica čini neverovatnom. Istina, da je poživela dovoljno dugo, možda bi nam rekla nešto više o sebi, ali nije imala tu sreću, a ni mi, tako da sam to što znam čula od drugih, najmanje od nje same. Najviše sam saznala od njenih drugova iz pokreta otpora: Žike Spasića, Apostola Pršendića, Čede Topalovića, Nataše, Fetije i drugih. Govoreći nam o svom životu, koji nas, njenu decu, očekuje, uvek je na prvom mestu isticala nadu da nikada nećemo doživeti to najgore moguće iskustvo sažeto u izreci „čovjek je čoveku vuk“. Zato je najviše govorila o čistoj nepatvorenoj dobroti i saosećanju ljudi koji su u istoj nevolji, o spremnosti na odricanje i da pomognu bližnjem svom. Tako je bilo, rekla mi je, smatrajući da je vrlo važno da to znam, kada sam se ja rodila, na najgorem mestu i u najgorem trenutku, u subotu uveče 22. jula 1944.

Bombardovanje saveznika je bilo u toku, grmeli su avioni, mrak je bio ispunjen tračkom nade da se neće dogoditi ono najgore što bi moglo. Porodila se bez ičije pomoći, tek na plač bebe koji su najbliži njoj čuli, prišla je Marija koja je bila babica i pomogla joj. Iako je bilo teško radovati se u takvim okolnostima, ipak su se svi obradovali, radovali su se rađanju novog života u vremenu smrti. Pričala mi je da su logoraši činili sve što je bilo u njihovoj moći da se moj život održi. Neko je imao, ne zna se otkud, nekoliko kockica šećera i bez oklevanja dao ih mami da njima pomešanim sa vodom nahrani tek rođeno dete. Naravno, rođenje deteta nije moglo da ostane tajna. Oduzeli su me od mame 4. avgusta i odneli u bolnicu da se oporavim, pa ako preživim daće me na usvajanje. I opet, u nesreći neočekivana sreća u liku potpuno nepoznate žene. Mama je pričala: „Vraćali smo se u logor posle celodnevnog rada, premoreni i gladni. Bila sam među poslednjima u koloni, jedva sam vukla noge jer mene nije mučio samo umor i stalno prisutna glad, već i očaj kakav nisam ni slutila da postoji. Oduzeli su mi dete, ono nikad neće saznati da je moje, ko zna kakva će mu sudbina

biti, ja, njena mati baš ništa neću znati o njoj. Takve misli su mi neprestano bile u glavi. Veoma teško je bilo i tvom tati, krio je to od mene ali ne dovoljno vešto da to ne uočim. Bio je u drugom delu logora, vidali smo se na radu i u krugu logora jer je zgrada bila blizu (pre rata su to bili neki magacini). Pogledala sam oko sebe tako da procenim koliko smo još udaljeni od logora, i pred jednom velikom kapijom od kovanog gvožđa ugledala ženu koja je bezuspešno pokušavala da otvori kapiju koju je, verovatno, vetar za njom zalupio a kvaka je bila s unutrašnje strane. Iskoračila sam iz kolone, prišla kapiji, provukla ruku, mršavu toliko da je nesmetano prošla kroz otvor koji je činila čipkasta šara, dohvatila sam kvaku i otvorila kapiju. Žena je utrčala u kuću i odmah zatim istrčala noseći parče hleba i još nešto od hrane što nisam mogla videti, pokušala je da mi to stavi u ruku govoreći: „Uzmi, uzmi!“ Odmahnula sam rukom i odgovorila na srpskom: „Ne, hvala!“ Čuj „hvala“, kao da sam na čajanci pa me ona nudi kolačima! Žena je bila zapanjena, ali baš ta reč „hvala“ joj se učinila poznatom, upitala me je: „Jesi li Poljakinja?“

„Ne, iz Jugoslavije sam“. Sutradan je došla u logor i zatražila da joj žena kapoa logora pomogne da dobije nekoliko logorašica da kod nje urade neki težak posao koji ne može da uradi sama. Ova joj je izašla u susret jer se ispostavilo da je gospođa Veronika (tako se zvala) bila vrlo ugledna Bečlijka čiji je muž bio diplomata i radio pre rata u ambasadi u Poljskoj.

Tako je mama opet susrela ženu koja će učiniti najveću i najplemenitiju stvar u maminom životu, kako se kasnije pokazalo. Tražila je od mame da joj kaže zašto je odbila hranu koju joj je ponudila. Tada joj je mama rekla za muku koja ju je toliko pritisla da joj ni do čega nije. Sasvim joj je svejedno šta će s njom biti. Gospođa Veronika joj je obećala da će pomoći. Mama je mislila da su to tek reči i da od tog obećanja neće biti ništa. Ali, prevarila se, srećom. Gospođa Veronika je otišla u bolnicu i pronašla me, po maminom detaljnom opisu i informacijama, kada sam odnesena u bolnicu. Tražila je da me usvoji. Kada je najzad dobila odobrenje, potražila je mamu, rekla joj šta je postigla i upitala je može li pobeći iz logora jer dete nikako ne bi mogla da ponovo vrati u logor. Mama je bila potpuno zbunjena, pitala je tatu šta da rade. On je bez oklevanja rekao: „Pristani!“ Ratu se već nazirao kraj. Nekoliko logoraša u koje su moji roditelji imali poverenja, pomogli su, pa su mama i tata uspeli da pobegnu noseći mene. Pešačili su punih sedamnaest dana i u aprilu 1945. stigli u Milano.

Ovo je jedina priča koju je mama bila spremna da ispriča mnogo puta, uvek naglašavajući neprocenjivu dobrotu žene na koju ju je sudbina uputila.

Osmehuta DRITINA majka, na slici sa golubom u ruci, bila je spremna da za slobodu ratuje na frontu

U Milanu smo ostali neko vreme a zatim, po želji mojih roditelja, prebačeni u Bari, a iz Barija u Jugoslaviju. Odlučili su da prvo odu u Prizren, moj otac je bio poreklom iz ovog grada, jer su želeli da saznaju sudbinu svojih bližnjih, naročito mama koja je znala da su njeni u logoru. Tatina porodica je preživela (osim jednog tatinog brata). Odmah su se obratili „Crvenom krstu“ nadajući se da imaju podatke o logorašima, i tražeći da li je neko od majčine porodice ostao živ. Ubrzo im je stiglo obaveštenje da su njena majka i dve sestre preživele, otac Avram nije. One su bile u transportu koji su Nemci ostavili na otvorenoj pruzi, bežeći pred nadiranjem sovjetske armije. Mnogo ljudi zatvorenih u stočnim vagonima umrlo je ne dočekavši ruske vojnike i toliko dugo očekivanu i željenu slobodu. Nona Rahelami je ispričala da su ljudi u vagonu u kojem je i ona sa decom

bila, preživeli zahvaljujući velikoj sreći što se na krovu tog vagona nalazila rupa kroz koju je upadala kiša, pa nisu umrli od žeđi kao nesrećnici u drugim vagonima koji nisu imali nikakvih mogućnosti da dobove vodu jer su svi vagoni bili zabravljani spolja. Tako je taj otvor bio izvor života, a još jedan se otvor nalazio sa strane, bio je takođe značajan za njih. Njena najmlađa kćer Ermoza provirila je kroz tu rupicu jednog jutra kada su već izgubili nadu da će uskoro biti spaseni i... ugledala vojnika na konju. Mogla je da vidi samo jednog. Na kapi je

imao crvenu zvezdu. Bili su oslobođeni! Odvedene su u bolnicu da se oporave. U bolnici su saznale, od ljudi iz organizacije „Crveni krst“ koji su ih obilazili svakog dana, da su mama, tata i njihova novorođena devojčica živi, da ih traže. U Prizrenu su.

E 1

Geburtsurkunde

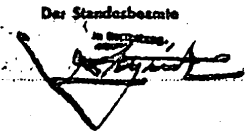
Standesamt Wien - Ottakring ----- Nr. 328/44)
 ----- Drita Maloku -----

 ist am 22. Juli 1944 -----
 in Wien 16, Korneubühlplatz 1 ----- geboren.
 Vater: Kemal Maloku, mohammedanisch, Lager -
 dolmetach, Wien 16, Korneubühlplatz 1 -----
 Mutter: Mathilde Maloku, geborene Dukitoch, --
 mohammedanisch, Wien 16, Korneubühlplatz 1 --
 Änderungen der Eintragung: -----

 Wien den 26. September 1944

Der Standesbeamte

A 51 Geburtsurkunde (eheliche Geburt). Nachdruck verboten!
 Verlag für Standesamtswesen GmbH, Berlin SW 61, Gieseler Straße 107.
 A. W. 5 Q 1225

A 51

*Rodni list DRITE
 TUTUNOVIĆ iz kojeg
 se vidi da je rođena u
 logoru u okolini Beča
 22. jula 1944. godine
 (izdat 26. septembra
 1944).*

Čim su mogle, one su se uputile tamo. U Prizrenu su ostali nekoliko meseci, mama je bila bolesna. Razbolela sam se i ja, a od „Crvenog krsta“ je stiglo još jedno pismo, na žalost s poraznom vešću da NIKO, ni jedan jedini član nonine porodice u Solunu nije preživio. Ipak, jedan jeste – sin nonine sestre Grasije, Aron, koga su spasili grčki partizani koji su dečaka povelili sa sobom, a on je posle rata, tražeći svoga brata, našao 1950. deo svoje porodice u Beogradu.

Nona nije želela da se vrati u svoj rodni grad, odlučili su: svi će u Beograd odmah posle maminog porođaja.

U Beogradu smo se smestili u stan iznad kapele na jevrejskom groblju. Uskoro su stigla mamina braća od strica, ujaci Jakov, iz Albanije, i Aron, iz Bergen-Belzena. U tom stanu smo bili oko godinu dana, a onda smo dobili dvosoban stan u tadašnjoj Moskovskoj 19, danas Krunskoj ulici. Posleratne godine su nam svima bile teške. Ipak, iako nije bilo dovoljno hrane, bilo je vedrine i nade u bolje dane jer je ono najvažnije bilo ostvareno – slobodu su dočekali živi. Svi mladi su mnogo radili obnavljajući porušenu zemlju, pa smo nona, moj mlađi brat i ja ostajali sami u kući. Ona nije znala srpski pa se u našoj kući govorio „el djudezmo“. Kasnije je naučila toliko da može da komunicira. Nona, tetka Bela i Ermoza živele su sa nama. Porodica se uvećavala, dobila sam još dve sestre (jedna je umrla) i još jednog brata. Imala sam nepunih deset godina kada je nona otišla od nas da bi živela sa svojom najmlađom kćerkom Ermozom i njenom porodicom. Od nje sam mnogo naučila, bila sam i ostala veoma vezana za nju.

Posle rata, 1951. godine, tata se zaposlio u francuskoj kompaniji „Vagon-li kuk“, pa je zahvaljujući tome mnogo putovao. Putovao je i u Beč i na sve načine nastojao da pronađe gospođu Veroniku. Nije uspeo, pa su je mama i on potražili preko „Crvenog krsta“, organizacije koja je u to vreme mnogima pomogla. Dobili su odgovor da se vodi kao nestala. Još su je dugo, ali bezuspešno tražili, nikada nisu saznali šta se dogodilo toj ženi kojoj sam do kraja mog života dužna za sreću što sam život provela uz svoje roditelje. Taj sam dug nasledila od svojih roditelja koji su je se s najvećom zahvalnošću i iskrenom ljudskom toplinom sećali. Nepoznatu ženu nisam i, naravno, nikad neću zaboraviti ni ja.

Mama se još u logoru razbolela, nije mogla da se leči pa su posledice bile neminovne. Reumatična groznica joj je zahvatila srčane zaliske. Teške posleratne godine, brige i uslovi života u to vreme znatno su pogoršali mamino zdravlje. Ona se mnogo trudila da nas svojom bolešću ne opterećuje, da nas ne uplaši. Zato je uvek bila spremna da ona sluša nas, da s nama mašta o budućnosti koja je pred nama. Najveća njena želja je bila da završimo škole, da živimo životom o kakvom je maštala da će ga i sama proživeti, ali nije imala pravu priliku za to, da imamo decu koja će nam darivati radost kao mi njoj i da budemo uspešni i čestiti ljudi uvek spremni da bogatstvo svoje dobrote podelimmo s drugima u pravom času. Umrla je pre 40 godina, nije doživela radost i ponos svakog roditelja da se uveri da su joj deca „stala na noge“ i ispunila njena nadanja. Mi smo njenu želju ispunili. Završili smo škole i fakultete, imamo decu koja su nepresušni izvor naše rado-

sti, ljubavi i ponosa. Tata je doživeo naše diplome, svadbe i dočekaio unuke. Umro je 1992. godine.

Iako je bila nosilac „Spomenice 1941“ i nekoliko ordena za hrabrost, mama nije nikada pričala o tome kako ih je zaslužila. O svojim zaslugama i ordenju za hrabrost nije govorio ni tata. Mi, njena deca smo to saznali mnogo kasnije, od njenih saboraca. Često je pričala o drugim ljudima iz vremena rata, učeći nas tako da poštujemo ljude koji dobrotu i plemenitost kao najveću dragocenost ostavljaju u nasleđe dolazećim generacijama.

Udala sam se 1971. godine za Vladimira Tutunovića, s kojim imam sina Bojana, koji živi u Barseloni. Možda je na njemu red da „vрати ključeve u škrinju našeg doma u Španiji?“

XI

PRILOZI

PRILOG 1

TABELARNI PREGLED LOGORA U JUGOSLAVIJI
U KOJIMA SU BILI ZATOČENI JEVIJE*

Mesto i datum formiranja logora	Vrsta logora i ko ga je formirao	Iz kojih mesta (teritorija) su zatočeni	Dalja sudbina zatočenika
BANAT			
Petrovgrad 14/15. 8. 1941.	sabirni – Nemci	srez: Petrovgrad, Srpska Crnja i Jaša Tomić	početkom septembra 1941. muškarci internirani u „Topovske šupe“ i do kraja oktobra pobijeni; žene i deca internirani 12. 12. 1941. u logor „Sajmište“ i do maja 1942. pobijeni
Novi Bečej 14/15. 8. 1941.	sabirni – Nemci	srez: N. Bečej, N. Kneževac i V. Kikinda	početkom septembra 1941. muškarci internirani u „Topovske šupe“ i do kraja oktobra pobijeni; žene i deca internirani 12. 12. 1941. u logor „Sajmište“ i do maja 1942. pobijeni
Pančevo 14/15. 8. 1941.	sabirni – Nemci	srez: Pančevo	početkom septembra 1941. muškarci internirani u „Topovske šupe“ i do kraja oktobra pobijeni; žene i deca internirani 12. 12. 1941. u logor „Sajmište“ i do maja 1942. pobijeni
SRBIJA			
Kragujevac maj 1941.	sabirni – Nemci	Kragujevac	internirani muškarci, koji su streljani 19. 10. 1941. u Kragujevcu
Beograd „Topovske šupe“ početkom septembra 1941.	konzentracioni za muškarce – Nemci	muškarci iz Banata	streljani od druge polovine septembra do kraja oktobra 1941. kod sela Jabuka
Beograd „Banjica“ 10. 7. 1941.	konzentracioni za muškarce – Nemci	Beograd i okolna mesta u Srbiji	streljani od kraja oktobra do decembra 1941. u Jajincima i dr.
Beograd „Sajmište“ 12. 12. 1941	konzentracioni – Nemci	žene i deca iz Banata, Beograda, Niša, Kosmeta, kao i muškarci i žene iz Sandžaka, Zvornika, Crne Gore, Šapca i Splita	najveći broj stradao od januara do maja 1942, a izvestan broj odveden u Aušvic
Šabac juli 1941.	konzentracioni – Nemci	Šabac i jevrejske izbeglice iz Austrije, Nemačke, Poljske i dr.	muškarci streljani 12. i 13. 10. 1941. u Zasavica; žene i deca odvedeni 26. 1. 1942. u logor „Sajmište“ gde su stradali

* Prema knjizi dr Jaše Romana „Jevreji Jugoslavije 1941–1945 žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata“, izdavač Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1980.

Mesto i datum formiranja logora	Vrsta logora i ko ga je formirao	Iz kojih mesta (teritorija) su zatočeni	Dalja sudbina zatočenika
Niš „Crveni krst“ 15. 10. 1941.	koncentracioni – Nemci	Niš i okolna mesta	muškarci streljani 12. 2. 1942. na Bubnju; žene i deca odvedeni marta 1942. u logor „Sajmište“ gde su stradali
Borski rudnik	radni logor – Nemci	muškarci iz Bačke	izvestan broj stradao u Borskom rudniku i na putu do Crvenke, oktobra 1944. Preostali stradali u nacističkim logorima (preživelo vrlo mali broj)
MAKEDONIJA			
Skoplje 11 3. 1943.	sabirni – Nemci	sa teritorije Makedonije	od 22. do 29. 3. 1943. odvedeni u logor u Treblinki i gotovo svi su stradali
HRVATSKA–SLOVENIJA–SREM			
Koprivnica „Danica“ 20. 4. 1941.	sabirni – NDH	iz raznih mesta Hrvatske i Bosne	odvedeni u logor u Gospić, zatim neki u logor Jadovno, neki u Slano i Metajno, a neki u Jasenovac
Darugar maja 1941.	sabirni – NDH	jevrejske izbeglice iz zapadne Evrope	odvedeni u logor u Gospić, a zatim u Jasenovac – svi su stradali
Zagreb „Zajednički zbor“ jula 1941.	sabirni – NDH	iz raznih mesta Hrvatske, Slavonije i Bosne	odvedeni u logor u Gospić, a zatim u druge logore – svi su stradali
Gospić juna 1941.	sabirni – NDH	iz raznih mesta Hrvatske, Slavonije i Bosne	odvedeni u logor Jadovno, Metajno, Slano, Jasenovac
Srem. Mitrovica juna 1941.	sabirni – NDH	Jevreji iz Rume i jevrejske izbeglice iz Evrope nastanjene u Rumi	Jevreji iz Rume posle nekoliko dana pušteni kućama, a izbeglice u logor St. Gradiška i Jasenovac
Vukovar avgusta 1941.	sabirni – NDH	Jevreji iz Vukovara	odvedeni 8. 11. 1941. u Jasenovac – svi su stradali
Osijek „Tenje“	sabirni – NDH	iz Osijeka i okolnih mesta	avgusta odvedeni u Jasenovac, a jedna grupa u Aušvic
Vinkovci jula 1942.	sabirni – NDH	iz Vinkovaca, Rume, Šida, Iloka	jula 1942. odvedeni delom u Jasenovac, a delom u Aušvic
Loborgrad septembra 1941.	sabirni – NDH	iz raznih mesta Hrvatske, Slavonije i Bosne	avgust–oktobar 1942. odvedeni u logor u Aušvicu
Đakovo decembra 1941.	sabirni – NDH	iz Vinkovaca, Rume, Šida, Iloka	iz Vinkovaca, Rume, Šida, Iloka
Vinkovci jula 1942.	sabirni – ženski NDH	žene i deca iz Bosne, Hrvatske i Slavonije	od 15. 6. do 15. 7. 1941. odvedeni u Jasenovac – svi su stradali
Kerestinac maja 1941.	sabirni – NDH	članovi KPJ i simpatizeri iz Hrvatske i Bosne	jedna grupa streljana 8. 7. 1941, a ostali 17. 7. 1941.
Jadovno (Pag) juna 1941.	koncentracioni – NDH	odvedeni iz logora u Gospiću i logora „Danica“	veliki broj ubijen, a ostali odvedeni avgusta 1941. u Jasenovac
Jasenovac „Logor I“ Krapje avgusta 1941	koncentracioni – NDH (muški)	odvedeni iz logora u Metajnu	veliki broj ubijen, ostali prebačeni u „Logor III“ Jasenovac novembra 1941.

Mesto i datum formiranja logora	Vrsta logora i ko ga je formirao	Iz kojih mesta (teritorija) su zatočeni	Dalja sudbina zatočenika
Jasenovac „Logor II“ Bročice septembar 1941.	koncentracioni – NDH (muški)	iz Hrvatske i Bosne	veliki broj ubijen, ostali prebačeni u „Logor III“ Jasenovac novembra 1941.
Jasenovac „Logor III“ (Ciglana)	koncentracioni – NDH (muški)	iz Hrvatske i Bosne i preživeli logoraši „Logora I“ i „Logora II“	gotovo svi pobijeni od 1942. do 1945. – manji broj uspeo da pobjegne
Jasenovac „Logor IV“ (Kožara) januara 1942.	koncentracioni – NDH (muški)	iz Hrvatske, Srema i Bosne	gotovo svi pobijeni – manji broj prebačen u Jasenovac i Lepoglavu
„Logor V“ Stara Gradiška druga polovina 1942.	koncentracioni – NDH (muški)	iz Hrvatske, Srema i Bosne	gotovo svi pobijeni – manji broj prebačen u Jasenovac i Lepoglavu
Lepoglava jula 1943.	koncentracioni – NDH (muški)	iz Hrvatske i preživeli iz logora St. Gradiška	početkom 1945. odvedeni u Jasenovac i pobijeni
BOSNA I HERCEGOVINA			
Krušćica krajem avgusta 1941.	sabirni – NDH	preživeli zatočeni iz logora u Metajnu i zatočeni iz Sarajeva	5. 10. 1941. muškarci odvedeni u Jasenovac, a 6. 10. 1941. žene i deca u Loborgrad, a zatim u Aušvic
Bosanski Petrovac jula 1941.	sabirni – NDH	iz Bihaća	septembra 1941. odvedeni u Prijedor odakle je manji broj pobjegao, a ostali odvedeni u St. Gradišku i Jasenovac
ZONA I			
Rab krajem maja 1943.	sabirni – Italijani	dovedeni iz logora „dubrovačkog“, „kraljevičkog“, „bračkog“ i „hvarskog“	9. septembra 1943. zatočeni su se oslobodili vlastitim snagama
ZONA II			
Slano (Pag) juna 1941.	koncentracioni za muškarce – NDH	dovedeni iz logora u Gospiću (sa teritorije Bosne i Hercegovine)	pobijen veliki broj, a avgusta 1941. odvedeni u Jasenovac
Metajno (Pag) juna 1941.	koncentracioni za žene	dovedene iz logora u Gospiću (sa teritorije Bosne i Hercegovine)	veliki broj pobijen, a preživeli odvedeni avgusta 1941. u Krušćicu
Lopud, Gruž Kupari („Dubrovački logor“) novembra 1941.	sabirni – Italijani	iz Dubrovnika, Bosne i Hrvatske	krajem maja 1943. odvedeni u logor na Rabu
Kraljevica novembra 1942.	sabirni – Italijani	iz Hrvatske, Slavonije i Bosne	krajem maja 1943. odvedeni u logor na Rabu
Brač novembra 1942.	sabirni – Italijani	iz Hrvatske, Slavonije i Bosne	krajem maja 1943. odvedeni u logor na Rabu
Hvar novembra 1942.	sabirni – Italijani	iz Hrvatske, Slavonije i Bosne	krajem maja 1943. odvedeni u logor na Rabu

Mesto i datum formiranja logora	Vrsta logora i ko ga je formirao	Iz kojih mesta (teritorija) su zatočeni	Dalja sudbina zatočenika
BAČKA			
Bačka Topola kraj aprila 1941.	sabirni – Mađari i Gestapo	iz Sombora, Novog Sada i drugih mesta u Bačkoj	29. aprila 1944. deportovani u Aušvic; logor je postojao do kraja septembra 1944. godine
Subotica početkom juna 1944.	sabirni – Mađari i Gestapo	iz Subotice	16. juna 1944. odvedeni u sabirni logor u Bačalmašu
Stari Bečej 20. maja 1941.	sabirni – Mađari	iz Bačke Topole	juna 1941. jedan broj pušten kućama, a ostali odvedeni u logor u Bačkoj Topoli
Begeč maja 1941.	sabirni – Mađari	iz Novog Sada	jula 1941. pušteni kućama
KOSOVO I METOHJA			
Kosovska Mitrovica avgust 1941.	sabirni – Gestapo	iz Kosovske Mitrovice	marta 1942. odvedeni u logor „Sajmište“, a zatim u Bergen-Belzen, gde su stradali
Priština početkom 1942.	sabirni – Italijani	iz Prištine – muškarci	odvedeni 1942. u logor u Beratu (Albanija)
Priština 1944.	sabirni – Gestapo		odvedeni u logor „Sajmište“ u Beogradu
CRNA GORA			
Cetinje (zatvor „Bogdanov kraj“) februara 1944.	sabirni – Gestapo	jevrejske izbeglice iz Srbije i Bosne	juna 1944. odvedeni u logor „Sajmište“, a zatim u Bergen-Belzen
Podgorica (zatvor) februara 1944.	sabirni – Gestapo	jevrejske izbeglice iz Srbije i Bosne	juna 1944. odvedeni u logor „Sajmište“, a zatim u Bergen-Belzen

JEVREJSKE OPŠTINE U JUGOSLAVIJI

I — 1940. godine

a) u Savezu jevrejskih veroispovednih opština

M e s t o	Broj članova	I m e	
		predsednika	rabina ili najstarijeg sveštenika
Apatin*	61	Bela Šefer	Samuel Švalb
Bačka Palanka*	229	Solomon Štajf	Eugen Gros
Bačka Topola	254	Josef Vig	Julius Goldštajn
Bajmok*	123	Ljudovit Šefer	Mavro Jakobović
Banja Luka ašk.	139	Moric Hercog	Sigmund Kon
Banja Luka sef.	244	Josef Nahmijas	Mihael Atijas
Bela Crkva*	51	Josef Gros	Evgen Kraus
Beli Manastir*	—	(u osnivanju)	
Beograd ašk.	1888	dr Fridrih Pops	Ignjat Šlang
Beograd sef.	8500	dr David Albalá	dr Isak Alkalaj
Bezdan*	90	dr Nandor Poper	H. Grinberger
Bihać*	156	dr Levi	Avram Atijas
Bijeljina*	245	Zadik Baruh	Salamon Levi
Bitolj*	3146	(Povereništvo)	Avram Romano
Bjelovar	337	Dragutin Grinhut	dr D. Ginsberg
Brčko*	145	Hajim D. Salom	Leon Katan
Čakovec	404	dr Ljudevit Švarc	dr J. Grinvald
Čantavir*	66	dr Simon Lipot	Adolf Kraus
Čonoplja*	31	dr Aleks Hajdu	Makso Dajč
Čurug*	55	Šandor Lampel	V. Birnbaum
Daruvar	169	Leon Gros	
Debeljača*	148	Andor Gutman	Ignjat Rot
Derventa*	118	Moric Kabiljo	Jakov Papo
Doboj	53	Josef L. Pesah	
Dolnja Lendava	134	Moric Švarc	
Donji Miholjac*	173	Urlik Libling	
Dubrovnik	87	Josip Mandl	Salamon Baruh
Đakovo*	197	Josip Frank	Aleksandar Rot
Horgoš*	24	Marko Deneš	Ižak Abraham
Karlovac*	297	Josip Rendeli	David Majzel
Koprivnica*	358	Milan Rajh	dr Izrael Kon
Kos. Mitrovica*	116	Benvenisti Koen	
Kragujevac*	85	dr Moša Eli	
Križevci*	119	Ljudevit Štraus	Lav Buksbaum
Kula*	124	dr D. Holender	S. Šlomović
Kutina*	132	Albert Singer	Mojsije Trilnik
Leskovac*	59	Bokor Mandil	
Ludbreg*	82	dr L. Šlezinger	J. L. Dajč
Ljubljana		(u osnivanju)	
Mali Idoš*	30	Šandor Kertes	Lipot Frankl

M e s t o	Broj članova	I m e	
		predsednika	rabina ili najstarijeg sveštenika
Mostar	142	Bernhard Širc	David Perera
Murska Sobota*	711	Armin Hiršl	dr Lazar Rot
Našice*	229	Muško Vajs	Jakov Šmelcer
Niš	337	Bora H. Hazan	Albert Daniti
Nova Gradiška*	198	Jakov Kon st.	Andrija Trilnik
Novi Bečej*	204	G. Šlezinger	Emanuel Polak
Novi Kneževac*	69	Josif Šiler	Izrael Gelbman
Novi Pazar	297	Leon Bahar	Cadik Konforti
Novi Sad	4104	dr Ferdinand Lustig	dr Hinko Klj
Novi Vrbas*	233	Aurel Rajh	Josip Klajn
Osijek gor. grad	2400	dr L. Margulies	dr H. Štekel
Osijek donji grad	184	Bela Herman	
Pakrac*	99	Josip Mautner	Izak Frajdes
Pančevo	403	Oskar Fišgrund	Majnhart Klajn
Parabuć*	73	Šamu Kelemen	Ernest Špicer
Petrovgrad	1267	Leopold Frajšberger	dr David Finci
Pirot*	96	Moša Levi	
Podrav. Slatina*	136	Artur Bauer	
Priština	385	Hajim B. David	Zaharije Levi
Rogatica*	44	mr. ph. S. Papo	Salomon Pardo
Ruma*	249	Dezider Šlezinger	Vilim Goldštajn
Sanski Most*	94	Isak Atijas	Isak Papo
Sarajevo ašk.	1060	v. d. Iso Herman	dr Hinko Urbah
Sarajevo sef.	7054	dr Samuel Pinto	dr Moric Levi
Senta	595	Armin Graf	dr A. Erenfeld
Sisak*	258	dr Emil Fleš	dr Beno Hajs
Skoplje	2816	dr Avram Nisim	Moše Behar
Slav. Požeга*	123	Leo Štajner st.	Mordehaj Rikov
Slav. Brod	423	dr Milan Polak	dr L. Vajsberg
Smederevo*	70	L. Tajtacak	
Sombor	945	dr Henrik Oblat	Jakov Špaser
Split	284	inž. M. Morpurgo	Isak A. Finci
Srem. Mitrovica*	100	dr Fridrih David	Ger. Belogorski
Stanišić*	31	Bene Liht	Bela Vajs
Stara Kanjiža*	174	A. Griner	Herman Vajs
Stara Moravica*	38	Aleksandar Špajer	J. H. Frenkel
Stari Bečej	253	Rudolf Špicer	
Stari Sívac*	47	Vilim Lederer	Leo Lifsic
Subotica	4900	dr Elemir Kalmar	dr L. Geršon
Sušak	143	Velimir Švarc	Oto Dajč
Šabac*	83	dr Hajim Ruso	Nisim Adižes
Štip*	588	Menahem Levi	Meir M. Kasorla
Temerin*	63	S. Šosberger	Gerson Slovák
Titel*	80	dr Eugen Fišer	Vladimir Heršković
Travnik	261	dr Jakob Konforti	Samuel Abinun

M e s t o	Broj članova	I m e	
		predsednika	rabina ili najstarijeg sveštenika
Tuzla	241	dr Ignjat Rozner	A. Fingerhut
Valpovo*	140	Inž. L. Hupert	
Varaždin*	515	v. d. Mato Štraus	dr Rudolf Glik
Velika Kikinda	512	Maks Gutman	dr Vilim Štajner
Vinkovci*	630	dr Ignjat Lang	dr M. Frankfurter
Virovitica*	204	Edo Kajzer	Adolf Springer
Visoko*	126	Elias Kabiljo	Majer J. Kasorla
Višegrad*	93	Gavriel Papo	Josef Levi
Vlasenica*	61	Albert Altarac	Aron Altarac
Vršac	290	Hajim Sid	Mavro Salcman
Vukovar*	213	Hinko Štajner	dr Izrael Šer
Zagreb ašk	8712	dr Marko Horn	dr Gavro Švarc
Zagreb sef	625	Cezar Gaon	Isak Baruh
Zavidovići	117	J. Zonenfeld	Isak Kabiljo
Zemun ašk.	354	dr L. Brandajs	Geršon Kačka
Zemun sef.	115	Moreno Anaf	Isak Musafija
Zenica	195	H. Libling	Juda Finci
Zvornik*	78	Nahman Hajon	Nisim Montiljo
Žabalj*	100	Jakov Fišer	
Žepče*	58	Mošo J. Musafija	Isak Mevorah

b) u Udruženju ortodoksnih jevrejskih veroispovednih opština

Ada*	350	David Hubert	David Hofman
Bačka Palanka*	50	Karl Levi	Jonaz Glauber
Bački Petrovac*	100	J. Gild	Samuel Silber
Bačko Petrovo Selo*	310	J. Sanet	
Ilok ašk. ort.*	160	Herman Štern	
Ilok ort.*	150	Lazar Štern	Hillel Štajner
Moj*	100	M. Šlezinger	
Senta sef. ort.*	850	Mozes Krajnik	Mozes Lebović
Sombor*	70	Šandor Gros	Henrik Vajs
Stara Kanjiža*	35	Bernat Menzer	Salomon Berković
Subotica*	560	J. Grosberger	Mozes Dajč
Zagreb*	130	Leon Hesel	

*) U mestima označenim zvezdicom — jevrejske opštine više ne postoje.

II — 1947. godine

Mesto i broj pripadnika	Mesto i broj pripadnika		
1. Ada	59	21. Rijeka	99
2. Apatin	25	okolina Rijeke	75
3. Bač	2	22. Sarajevo	1557
4. Bačko Petrovo Selo	26	23. Senta	110
5. Banja Luka	46	24. Senta-ortodoksna	118
okolina Banja Luke	85	25. Skoplje	328
6. Beograd	2271	26. Sombor	145
7. Bitolj	57	okolina Sombora	56
8. Bugojno	8	27. Split	163
9. Dubrovnik	31	okolina Splita	19
okolina Dubrovnika	3	28. Sremska Mitrovica	20
10. Kikinda	37	okolina Sr. Mitrovice	13
11. Kosovska Mitrovica	33	29. Subotica ortodoksna	88
12. Mol	11	okolina Subotice	186
13. Mostar	65	30. Subotica	981
14. Niš	31	31. Šid	16
15. Novi Pazar	36	32. Tuzla	78
Prizren	4	okolina Tuzle	9
16. Novi Sad	1001	33. Vršac	31
okolina Novog Sada	220	okolina Vršca	2
17. Osijek	361	34. Zagreb	2080
okolina Osijeka	249	okolina Zagreba	434
18. Pančevo	88	35. Zavidovići	25
okolina Pančeva	13	36. Zemun	132
19. Pirot	12	37. Zenica	34
20. Priština	224	okolina Zenica	9
		38. Zrenjanin	92
		Ostala mesta	36

III — 1969. godine

Mesto	Broj članova	Ime predsednika
Bačka Topola	29	Olga Vajs
Banja Luka	47	Ašer Volah
Beograd	1602	Bencion Levi
Bjelovar	12	dr Oto Kraus
Bečež	5	Zoltan Vajnberger
Čakovec	21	Elizabeta Bartoš
Daruvar	36	Marko Flajšhaker
Doboj	27	Mihajlo Atijas
Dubrovnik	62	Emilio Tolentino
Jajce	20	Flora Klem
Kikinda	4	Jelena Kovač
Ljubljana	84	dr Aleksandar Švarc
Mostar	74	Filip Kon
Niš	36	Peša Gedalja
Novi Pazar	10	Aron Mentović
Novi Sad	281	Pavle Šosberger
Osijek	220	dr Mavro Vizner
Pančevo	78	dr Ladislav Erš
Priština	11	Hajim Adišes
Rijeka	160	Josip Engel
Sarajevo	1090	dr Isak Levi
Senta	58	Arnold Fridman
Skoplje	54	dr Nikola Šajber
Slavonski Brod	32	Armiln Berger
Sombor	61	dr Mirko Gutman
Split	115	Slavko Zvezdić
Subotica	403	Mirko Vajcenfeld
Travnik	17	Jakov Finci
Tuzla	60	Joško Vizler
Virovitica	34	Marko Vajs
Vršac	7	Pavle Vaserman
Zagreb	1341	dr Leo Singer
Zavidovići	12	Monika Musafija
Zemun	136	Josip Frank
Zenica	30	Geza Kacur
Zrenjanin	28	Ruža Tajti
Ostala mesta	208	

PRILOG 2 – svi prilozi u ovom poglavlju uzeti su iz „Spomenice 1919–1969. Savez jevrejskih opština Jugoslavije“, izdate povodom pedeset godina postojanja Saveza

OBNOVLJENE JEVREJSKE OPŠTINE 1947. GODINE

Mesto i broj pripadnika	Mesto i broj pripadnika
1. Ada 59	21. Rijeka 99
2. Apatin 25	okolina Rijeke 75
3. Bač 2	22. Sarajevo 1557
4. Bačko Petrovo Selo 26	23. Senta 110
5. Banja Luka 46	24. Senta – ortodoksna 118
okolina Banja Luke 85	25. Skoplje 328
6. Beograd 2271	26. Sombor 145
7. Bitolj 57	okolina Sombora 56
8. Bugojno 8	27. Split 163
9. Dubrovnik 31	28. Sremska Mitrovica 20
okolina Dubrovnika 3	okolina Sr. Mitrovice 13
10. Kikinda 37	29. Subotica – ortodoksna 88
11. Kosovska Mitrovica 33	okolina Subotice 186
12. Mol 11	30. Subotica 981
13. Mostar 65	31. Šid 16
14. Niš 31	32. Tuzla 78
15. Novi Pazar 36	okolina Tuzle 9
Prizren 4	33. Vršac 31
16. Novi Sad 1001	okolina Vršca 2
okolina Novog Sada 220	34. Zagreb 2080
17. Osijek 361	okolina Zagreba 434
okolina Osijeka 249	35. Zavidovići 25
18. Pančevo 88	36. Zemun 36
okolina Pančeva 13	37. Zenica 34
19. Pirot 12	okolina Zenice 9
20. Priština 224	38. Zrenjanin 92
	Ostala mesta 36

Ukupno:

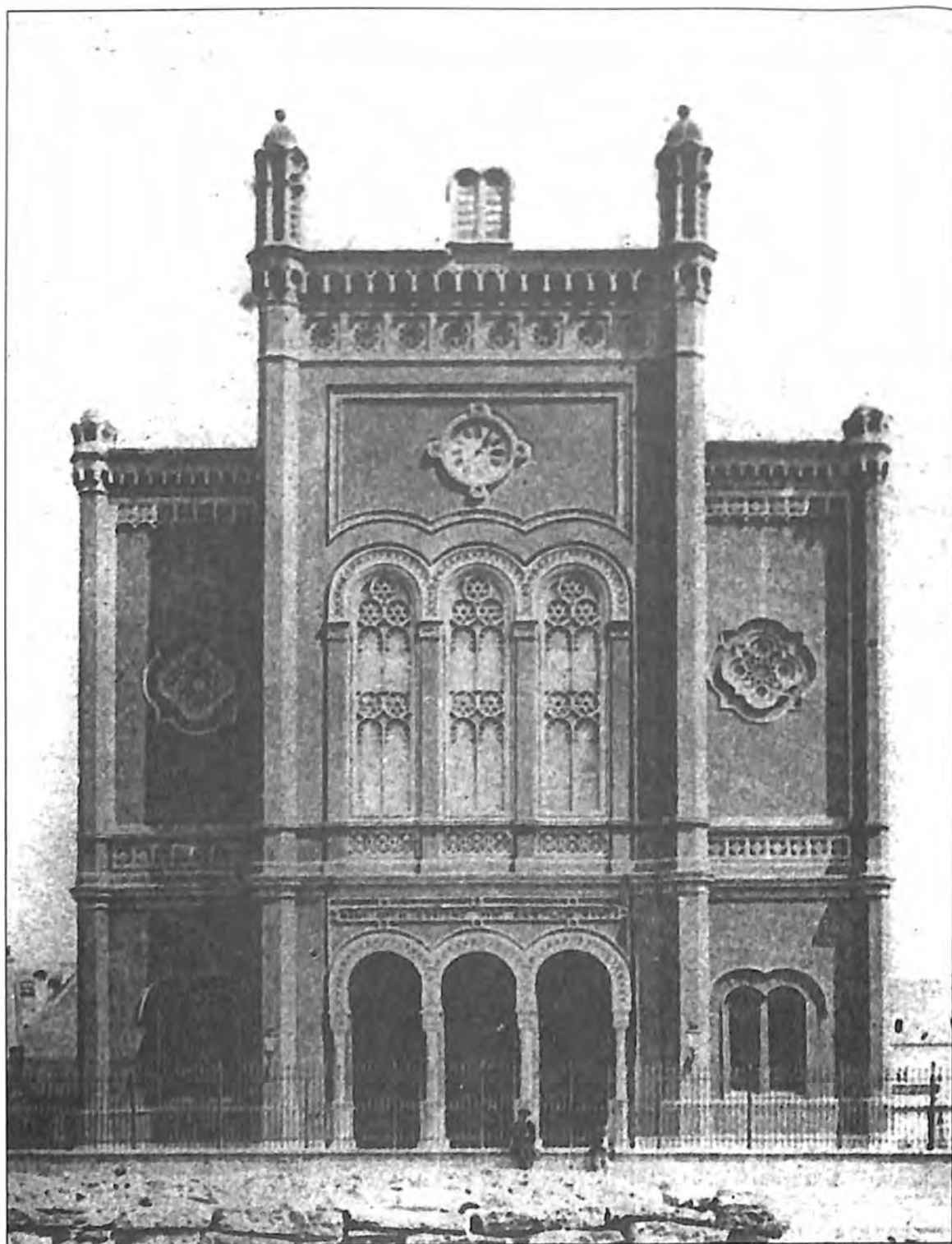
broj mesta 38

broj pripadnika 11 924

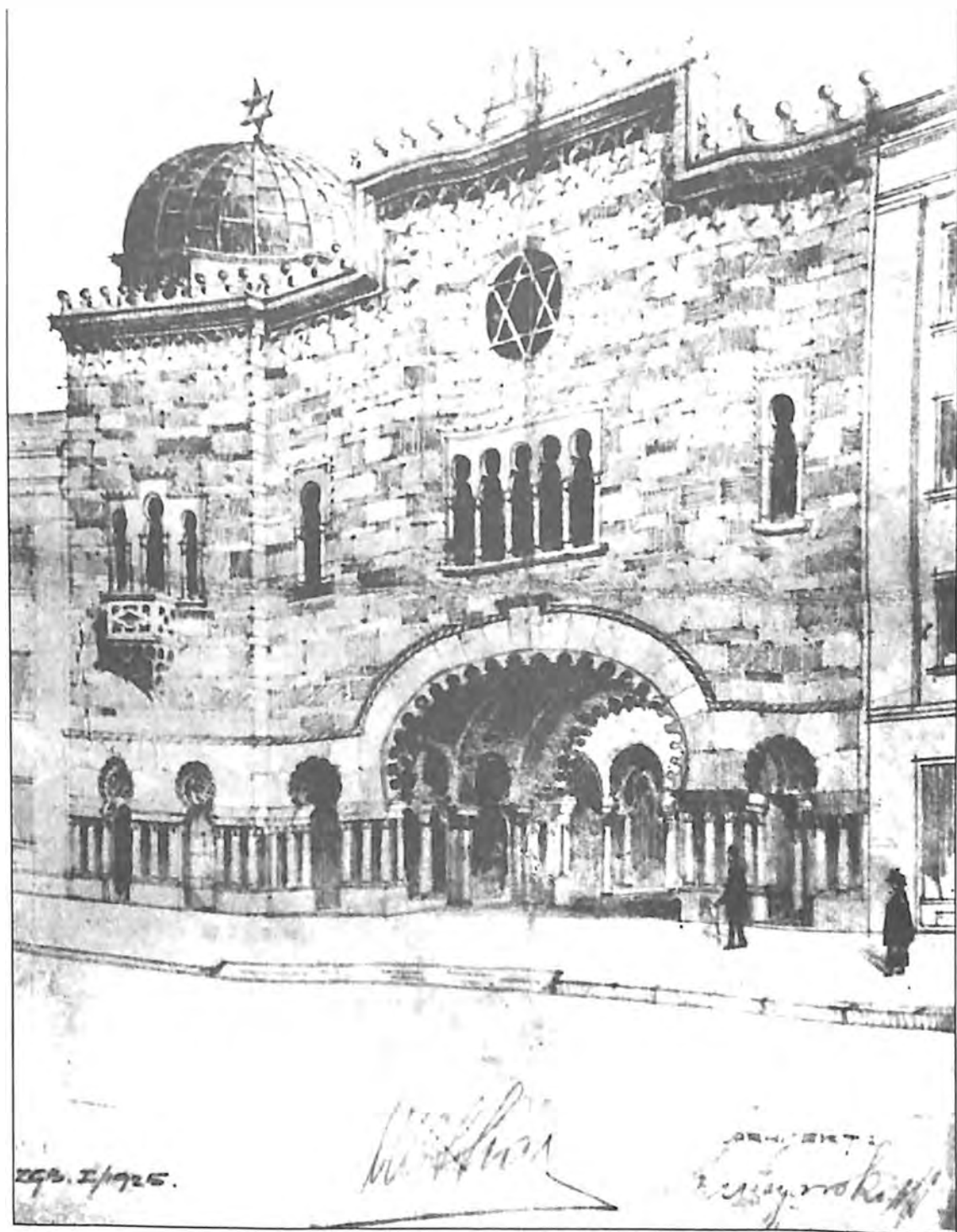
SINAGOGE
PORUŠENE U DRUGOM SVETSKOM RATU

Sinagoga u Beogradu, podignuta 1908. a spaljena u bombardovanju Beograda 1944. godine

*Sinagoga u Praškoj ulici u Zagrebu, sagrađena 1867;
srušena je 1941. godine*

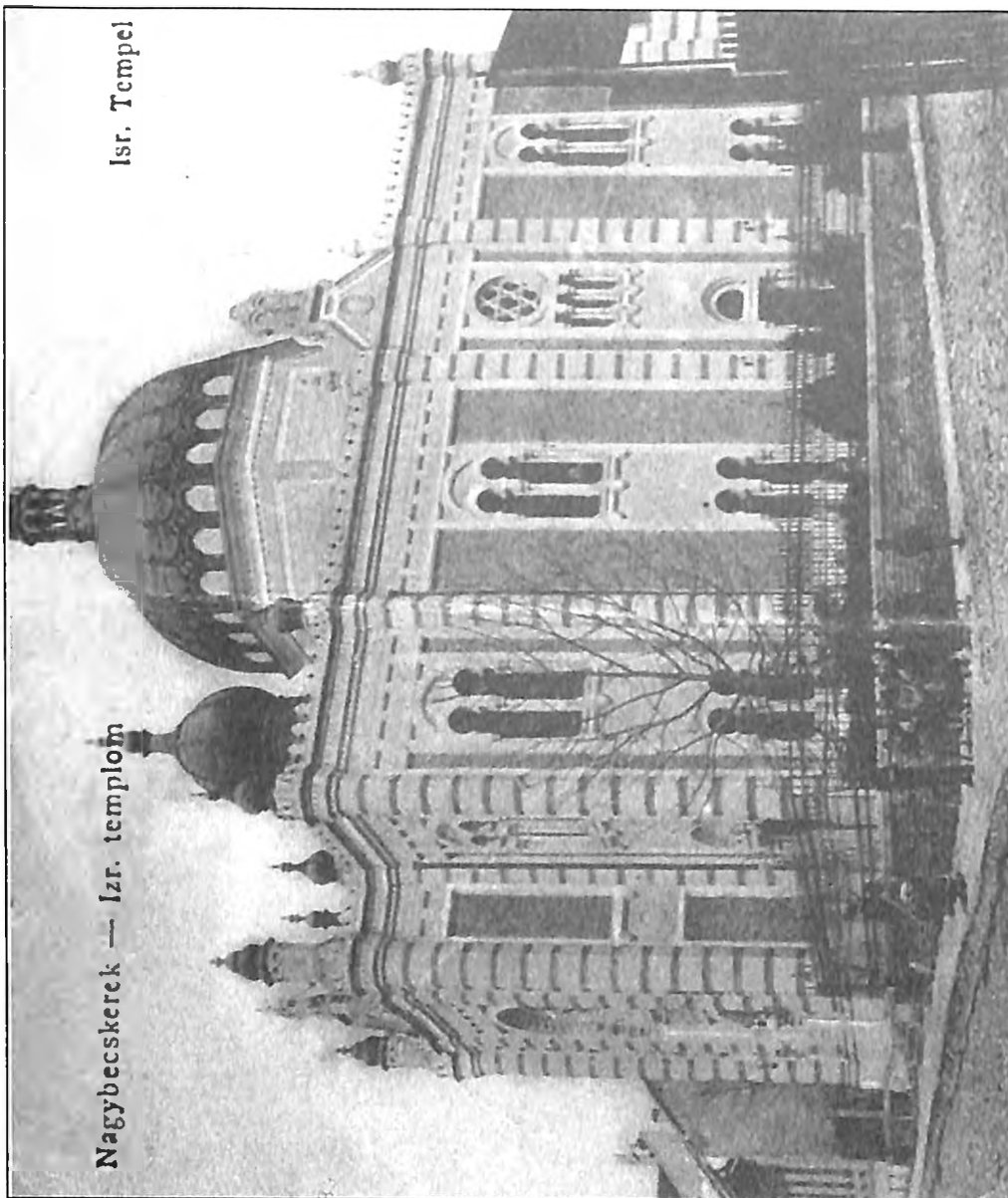
*Velika sefardska sinagoga u Sarajevu, podignuta 1927,
porušena u Drugom svetskom ratu*

Sinagoga u Osijeku (1869), srušena je u Drugom svetskom ratu

Sinagoga u Slavonskom Brodu srušena u bombardovanju 1944. godine

Nagybecskerek — Izr. templom

Isr. Tempel

Sinagoga u Zrenjaninu srušena u Drugom svetskom ratu

REČNIK

manje poznatih reči i pojmova

- Abiturijenski kurs* – (lat.) Pripreme za prelaz iz srednje u višu školu za koju je pri upisu prethodni uslov velika matura
- Affidavit* – (engl.) pismena izjava pod zakletvom – dozvola za ulaz u SAD
- Akiba (ben Josef)* – slavni učitelj iz doba Bar Kohbinog ustanka protiv Rimljana; ili kraćica umesto Agudat ha-noar haivri „Akiba“ (udruženje jevrejske omladine „Akiba“) – skautski omladinski pokret opštih cionista („Akiba“ vaspitava omladinu u nacionalnom duhu za učestvovanje u izgradnji Erec Jisraela.
- Alija* – (hebr.) uspon, penjanje. Useljenje u Palestinu, odnosno kasnije, Izrael – jer je prema tradiciji za Jevreje odlazak u Palestinu značio ‘uznošenje’. „Alija znači više od imigracije: to je glavni ideal cionizma i primarni cilj njegove realizacije. On podrazumeva lično učešće u ponovnoj izgradnji jevrejske domovine i uspon pojedinca na viši nivo samoispunjenja kao člana ponovo rođene nacije.“ (EJ, 1971: 633).
- Antisemitizam* – rasna, nacionalna i verska mržnja prema Jevrejima. Pojava se može pratiti od antičkog vremena do danas. Rezultat antisemitske propagande je ideja o „konačnom rešenju jevrejskog pitanja“ u Drugom svetskom ratu i uništenje 6 miliona Jevreja. Pojam je uveden oko 1880. godine.
- Appello* – (ital.) zbor, prozivka
- Appell-platz* – (nem.) sabirno mesto za prebrojavanje
- Arbeitskomando* – (nem.) radna komanda
- Aron bakodeš* – (hebr.) sveti orman, spremište u kome se čuvaju svici *Tore* u *sinagogi*
- Aškenazi* – pridev izveden iz zemljopisnog pojma *Aškenaz* kako se počev od srednjeg veka u hebrejskoj književnosti naziva Nemačka. Aškenazi su deo jevrejskog naroda koji govori jidiš ili nemački, pa i neki od srednjeevropskih ili istočnoevropskih jezika. Aškenazi, žitelji, nemačkog govornog područja, koji su se selidbama proširili u istočnu, a kasnije i južnu Evropu, imaju neke razlike u liturgijskom i jezičkom smislu u odnosu na Sefarde, jer na drugi način izgovaraju i neke samoglasnike i suglasnike hebrejskog pisma (navedeno prema Glosariju koji je u katalogu izložbe – *Židovi na tlu Jugoslavije*, sastavio Eugen Verber).
- Aufseherin* – (nem.) žena – SS-nadzornica, nadzornica
- Bar micva* – (doslovno – sin zakona); versko punoletstvo za jevrejskog muškaraca koji je navršio 13 godina. Obavlja se u sinagogi kada se dečak poziva pred *Toru*. Ovim činom muškarac postaje punopravni član opštine odgovoran

- za svoja dela pred Bogom. Proslavlja se veoma svečano u kućama.
- Bat micva* – uvođenje u versko punoletstvo devojčice sa navršenih 12 godina. Svečano se proslavlja u kući.
- Bersaljeri* – (ital.) brzo pokretna jedinica italijanske vojske
- Blockälteste(r)* – (nem.) zapovednica(k) barake (bloka)
- Blocksperr*e – (nem.) zabrana izlaska iz bloka
- B'nai Brit, Bne Berit* – društvo koje se bavi humanitarnim i kulturno-prosvetnim radom. Po svojoj elitističkoj organizaciji i ložama veoma podseća i često se poistovećuje sa masonskim organizacijama
- Cionizam* – po brdu Cionu, gde je bio izgrađen jerusalimski hram; u prenesenom smislu označava sam Jerusalem kao verski i kulturni centar Jevreja. Nacionalno-politički pokret koji teži nacionalnom preporodu i okupljanju Jevreja na obnovljenoj nacionalnoj državi koju su naseljavali u biblijskim vremenima.
- Confino libero* – (ital.) prinudni boravak, slobodno kretanje na ograničenoj teritoriji
- Copri fuoco* – (ital.) pokrivanje vatre, prenosno: policijski čas
- Čakulati* – (dalmatinski dijalekt) časkati, brbljati
- Daidža* – (turc.) stric
- Daskalica* – (bug) učiteljica
- Dijaspora* – rasejanje, raseljavanje naroda, rasipanje; na hebrejskom: *galut* – prognostvo
- Dreherer* – (nem.) mehaničarska radionica za obradu metala tokarenjem
- Duś-raum* – (nem.) prostorija sa tuševima
- Erec* – (hebr.) zemlja; često se koristi kao sinonim za Izrael.
- Endloesung* – (nem.) konačno rešenje – fašistički termin za uništenje Jevreja („konačno rešenje podrazumeva sistematsko biološko uništenje Jevreja...” – Eichman).
- Feces* – (lat. faeces) izmet
- Geto* – (ital.) deo grada u kome su, po naređenju vlasti, Jevreji morali (ili želeli) da žive. Geto se noću zaključavao a zbog velike prenaseljenosti u getima je vladao nezdrav život. Pojam je uveden u Italiji.
- Hagana* – (hebr.) odbrana, ili *Hagana acmit* – samoodbrana, jevrejska odbrana u Palestini, organizovana posle prvih arapskih nereda u Jafi 1921. godine. Posle nastanka države Izrael 1948. godine postala regularna armija i ime joj je inkorporirano u naziv zvanične armije nove države – Zeva Haganah le Izrael.
- Habšara* – (hebr.) priprema za odlazak u Palestinu; omladinci su se pripremali za rad u poljoprivrednim i zanatskim delatnostima. U gradu su održavani zanatski kursevi, a na selima, na većim dobrima, kursevi iz poljoprivrede. U Jugoslaviji je bilo nekoliko *habšara*.
- Haluc, (mn – halucim)* – (hebr.) pionir koji se u galutu (rasejanju) sprema za odlazak u Erec Jisrael.
- Hamiša asar bišvat* – (hebr.) praznik poznat kao *Tubišvat, Hamišoši, Frutas* ili Nova godina drveća. Slavi se 15. dana u mesecu *Ševatu* (januar-februar).
- Hanuka* – (hebr.) praznik svetlosti, slavi se osam dana počevši od 25. dana meseca *Kisleva* (decembar-januar) u znak sećanja na oslobodilačku borbu protiv helenskih okupatora u III veku pre n.e.
- Hašomer hacair* – (hebr.) Mladi stražar, cionistička omladinska organizacija socijalistički orijentisana. Cilj joj je bio

vaspitanje omladine za izgradnju jevrejske domovine na biblijskom tlu.

Haver – (hebr.) drug; havera – drugarica, haverim – drugovi, haverot – druga-
rice

Heder – (hebr.) soba. Heder je škola u kojoj se suče prvi stepen tradicionalnog jevrejskog obrazovanja. Kod *Sefarda* ova škola se naziva *meldar*. „Ovakve obrazovne ustanove su osnovane 63. godine pre n.e. u Judeji, a inicijator je bio Rabi Jošua ben Gamla. On je uveo obavezu da se izaberu učitelji za decu od sedam godina u svakoj pokrajini i u svakom gradu. Kasnije, sve do Prvog svetskog rata, u heder su dolazila deca i mlađa od sedam godina. Nastava je trajala celi dan, od ranog jutra, do osam-devet sati uveče. Dečaci bi za tri meseca naučili hebrejsko pismo. Četvrtog meseca bi počinjali da čitaju Humaš (Toru), zatim Mišnu i Talmud.“ (Danon, 1996: 216).

Hefsa – (turb.) sedmica

Häftling (*Häftling*) – (nem.) zatočenik

Hehaluc – (hebr.) svetska organizacija *haluca* – u nju su se učlanjivali svi *haluci* koji se pripremaju za *aliju*

Holokaust – (grč. – holos – čitav; kaustos – spaljen) stradanje Jevreja u toku Drugog svetskog rata ubijanjem u gasnim komorama i spaljivanjem njihovih leševa u krematorijumima.

Hora (*bava*) – (hebr.) jevrejske narodne igre

Hupa – (hebr.) baldahin, deo svadbene ceremonije kada mladenci staju pod baldahin

I. G. Farbenindustrie – *Interessengemeinschaft der Farbenindustrie* – (nem.) Interesna zajednica nemačke industrije *boja*; naziv industrijskog koncerna koji je jevrejske zatočenike upotrebljavao kao besplatnu radnu snagu.

Jad Vašem (*Yad Vashem*) – (hebr.) „Ruka i ime“ (*jad* – ruka, *šem* – ime), spomenik i arhiv u Jerusalimu o stradanju

Jevreja u toku Drugog svetskog rata stvoren odlukom *Kneseta* 1953. donošenjem posebnog Zakona o sećanju na mučenike i junake – *Jad Vašem*. „Smisao donetog zakona je da se podigne večni spomenik u svesti jevrejskog čoveka za uspomenu na milione nevinih žrtava, na borce, na neizreciva blaga jevrejskih kulturnih vrednosti koja su vekovima stvarana a koja je zločinački nacizam uništio“ (Alkalaj, 1971).

Ješiva – (hebr.) visoka verska škola u koju se ide nakon završene prve verske škole (*heder* kod Aškenaza, a *meldar* kod Sefarda). „Izraz ‘ješiva’ se u Talmudu upotrebljavao za najstariju jevrejsku ustanovu posvećenu prvenstveno proučavanju Tore, Talmuda, jevrejskih propisa i za razvijanje jevrejske misli“ (Danon, 1996: 217).

Jidiš – govorni jezik aškenaskih Jevreja iz Nemačke, srednje i istočne Evrope. „Nastao na osnovu nekih narječja srednje-visoko-njemačkog iz X v. fiksiranih na tom stupnju razvoja, kasnije leksika proširivana hebrejskim i aramejskim a dolaskom u slavenske zemlje i slavenskim (poljskim, ukrajinskim i dr.) riječima. Piše se hebrejskim pismom, posebno prilagođenim fonetici tog jezika.“ (Verber, Glosarij u katalogu *Židovi na tlu Jugoslavije*, str. 337).

Jom kipur – praznik, Dan pomirenja, slavi se 10. dana meseca *Tišrija*; post dug 24 sata

Jugendaliyah – (nem.) Alijat hanoar, omladinska alija

Kadiš – svet (na aramejskom, tada govornom jeziku Jevreja); molitva za pokojnike. „Kadiš je prastara molitva, nastala u Palestini, odakle je prenetu u sve zemlje galuta (rasejanja). Izuzet poslednje strofe – koja je na hebrejskom – izvorni jezik kadiša je aramejski, da bi bio razumljiv obi-

nim ljudima koji nisu znali hebrejski. /.../ Suština Kadiša je izjava verno-
sti Bogu i prihvatanje njegovog suda,
u skladu sa načelom da je čovek du-
žan da oda hvalu i za nesreću koja ga
je zadesila, kao što odaje zahvalnost i
za dobro.“ (Danon, 1996: 179,
180–181). Molitvu kazuje sin ili naj-
bliži rođak.

Kal – vidi sinagoga

Kantor – (lat.) (hebrejski *bazan*) u jevrej-
skom bogoslužjenju – pevač molitava

Kapo – (ital.) glava, glavar; komandujući za-
točenik

Kašrut, kašer, kašerut, košer – (hebr.) pridrža-
vanje verskih propisa pri izboru i na-
činu pripremanja hrane (kašer = či-
sto, dozvoljeno).

Kebila – (hebr.) zajednica, opština. Oblik
organizovanja Jevreja u dijaspori.
Zajednica se brinula o svim oblastima
života svojih članova (verskom,
kulturnom, socijalnom itd.).

Ken – (hebr.) гнездо, cionistička omladin-
ska grupa

Ketuba – (hebr.) pismeni bračni ugovor

Kibuc – (hebr.) poljoprivredno imanje u ko-
lektivnom vlasništvu nad zemljom,
sredstvima i proizvodima. Organi-
zacija rada je zasnovana na dogovo-
ru, dobrovoljnosti i ravnopravnosti
članova kibuca. Prvi kibuc *Degania*
osnovan je 1909. godine. Kibuci
imaju i odbrambeni karakter.

Kibucnik – član kibuca

Kiduš – „naziv za molitvu kojom se posve-
ćuje subota i praznik, a zasniva se na
biblijskoj zapovesti: „Zahor et jom
ašabat lakadešo“ („Ne zaboravi da
svetkuješ Šabat“) – II knj. Mojs. 20:7.
„Moli se nad čašom vina, jer se vino
ponekad spominje u Bibliji kao sino-
nim radosti.“ (Danon, 1996: 11).

Kipa – (hebr.) mala kapa koju Jevreji nose u
sinagogi i pri molitvama, a religiozni
Jevreji kipa nose stalno.

„Konačno rešenje“ – videti *Endloesung*.

Kvuca („*Mišomar*“) – (ivrit) družina, organi-
zaciona jedinica kena, grupa, mala
zajednica

Ladino – jevrejsko-španski jezik, ili džudeo-
espanjol, ili džudezmo. Srednjeve-
kovni španski jezik koji su Sefardi
govorili i sačuvali. Obogaćen je he-
brejskim, turskim i slovenskim reči-
ma.

Laissez-passer (franc.); *Lascia passare* (ital.) –
propusnica

Lajze kontrol – kontrola vašljivosti (Lause –
vaši)

Lufswaffe – (nem.) Nemačko vazduhoplov-
stvo

Maces, maca, macot – (hebr.) hleb bez kvasca
koji se pravi za *Pesah* kada je u toku
osam dana zabranjeno svako jelo u
kojem ima kvasca i svakog drugog
proizvoda kiselog vrenja.

Madrih, madriha – (hebr.) rukovodilac

Magen David – (hebr.) Davidov štit. Šesto-
kraka zvezda, heksagram; jedan od
simbola jevrejstva; danas se nalazi i
na izraelskoj zastavi. (Upotrebljava
se i termin Solomonovo slovo.)

Makabi – (hebr.) čest naziv jevrejskih
sportskih društava koja su dobila ime
po Judi Makabiju, jevrejskom junaku
iz 2. veka pre n. e.

Megila – (hebr. = svitak) skraćeni naziv za
biblijsku knjigu o Esteri koja se čita
za *Purim*

Menabel – (hebr.) omladinski rukovodilac

Menora – (hebr.) sedmokraki svećnjak; je-
dan od simbola jevrejstva. Menora je
uzeta za grb današnjeg Izraela.

Mezuza – (hebr.) svitak sa odlomkom tek-
sta iz Biblije koji se pričvršćuje na
desni dovratnik kućnih vrata

Micva – (hebr.) verska zapovest, dobro delo

Minjan – (hebr.) (minjan = broj) deseterica
muškaraca starijih od 13 godina su
uslov za održanje službe u Sinagogi

Mošava – (hebr.) naselje; u jevrejskoj kolo-
nizaciji to je nekolektivna farma, gde

- svaki pojedinac ima svoje zemljište; u omladinskim organizacijama – logor, kamp
- Muzlman* (logorski žargon) – oznaka za čovjeka koji je pri kraju života od iscrpljenosti. Koren reči verovatno potiče od nemačke reči *Muschl* (školjka) i *Mann* (čovjek). Smisao: školjka čuva oblik i posle gubitka sadržaja.
- Numerus clausus* – (lat.) zakonski ograničava broj za upis Jevreja na fakultete i srednje škole u određenom procentu
- Njilaši* – (mađ.) mađarski ultradesničari – fašisti „strelastih krstova“
- Ole, ola* (ž.) *olim* (mn.) – novi useljenici u Izrael.
- Omama* – (mađ.) baka
- Panjoka* – (ital.) okrugli vojnički hleb
- Pesab* – (hebr.) *pasha* – praznik koji se slavi u znak sećanja na izlazak iz Egipta. Počinje 15. dana meseca *Nisana* (mart-april) i traje osam dana. Naziva se još i *Hag aaviv* (praznik proleća) i *Hag amacot* (praznik beskrvasnog hleba), jer se obavezno jede *maces*. Praznik se slavi po strogo utvrđenom ritualu.
- Pravednik* – Jedan od devet zadataka Jad Vašema, prema *Zakonu o sećanju na mučenike i junake*, donetog 19. avgusta 1953. godine u *Knesetu*, jeste da ovekoveči uspomenu „na pravednike svih naroda koji su stavljali svoje živote na kocku da bi spasavali Jevreje“. *Pravednik* je približan prevod izraza „*Hasidej umot haolam*“, dok bi bukvalni prevod glasio „pravednik sveta“.
- Prefettura* – (ital.) sresko načelstvo
- Prična* – (nem.) primitivan ležaj od drvenih letava za logorske zatočnike
- Purim* – praznik koji se slavi u znak sećanja na boravak Jevreja u Persiji i na događaje opisane u biblijskoj knjizi o Esteri. Slavi se 14. dana meseca *Adara* (februar-mart).
- Rabin* – (rav = učitelj). „Uobičajena tuđica za označavanje jevrejske svećene osobe, nastala u Zapadnoj Evropi (Rabbiner, rabbi i dr.) od riječi rabi – moj učitelj, moj majstor. Rabi nije u osnovi svećena osoba, niti svećenik, već je to jedan od učenih naslova koji se dodjeljuju nakon završene ješive. Rabini su u jevrejskim zajednicama obavljali svoje funkcije, tumačili zakone, čak i sudovali na neprofesionalnoj osnovi, kao ovlašteni stručnjaci, znalci jevrejskih znanosti. Profesija rabina, kao plaćenog službenika opštine, a u nekim društvima i državama, novijeg je datuma.“ (Verber, 1988: 339).
- Revir* – (nem.) predeo, kraj, oblast; u logoru naziv za bolnicu
- Roš* – (hebr.) glava, starešina, poglavica, vođa (*kena*, *mošave*, *kibuca*)
- Roš Hašana, Roš Ašana* – (hebr.) praznik – jevrejska Nova godina. Slavi se 1. i 2. dana meseca *Tišrja* (septembar-oktobar).
- Seder* – (hebr. *seder* = red) svečana večera – uvodni obred za slavljenje praznika Pesaha
- Sefardi* – (hebr.) potomci Jevreja proteranih sa Iberijskog poluostrva u 15. veku (*S'farad* = Španija)
- Sinagoga* – (grč.) jevrejska bogomolja; „Riječ *sinagoga* javlja se prvi put u *Septuaginti*, prijevodu *Starog zavjeta* na grčki jezik u III vijeku pr. n.e., i označava zajednicu, grupu ljudi, opštinu. Nešto kasnije riječ *sinagoga* se odnosi samo na zajednicu vjerskog karaktera, odnosno mjesto na kome se obavlja jevrejsko bogoslužje. Dugu istoriju ima i hebrejski naziv *bet hakneset* (aramejski: *bet hakeništa*) – kuća okupljanja, koji se nerijetko mogao čuti u Bosni. Među bosanskohercegovačkim Jevrejima bilo je uobičajeno sinagogu zvati: *bram*, *templ* i *kal* (ovo posljednje ime koristili su samo *Sefardi*“ (Gotovac, 1987: 11).

- Sonderkommando* – (nem.) specijalna komanda; zatočnici na radu u gasnoj komori i krematorijumu prilikom eksterminacija
- Sukot* – (hebr.) praznik koliba, senica (suka = koliba, senica, šator). Jevreji su po izlasku iz egipatskog ropstva, 40 godina lutali pustinjom i pritom boravili pod šatorima. U znak sećanja na tu vrstu smeštaja Jevreji na *Sukot* borave u senicama sedam dana. Inače praznik traje devet dana. Slavi se u jesen.
- Šabat* – (hebr.) subota, sedmi dan u nedelji, dan potpunog odmora, svaki rad je zabranjen
- Šalom* (Šalom Alehem) – (hebr.) Mir, mir vama; uobičajeni pozdrav
- Škajah* – (hebr.), složenica od *Jašar i koab* = prvi put. U hramu se upotrebljava prilikom čitanja Tore tj. kod čestitanja za dobro obavljenju dužnost, u smislu 'Svaka ti čast' ili 'Alal ti vera'
- Šoa* – (hebr.) hebrejska reč za *holokaust*
- Šomer* – (hebr.) stražar
- Štetl* – (jid.) gradić ili varošica u Poljskoj i Rusiji većinom nastanjen jevrejskim stanovništvom
- Talit* – (hebr.) molitveni ogrtač koji nose muškarci prilikom molitve
- Talmud* – (hebr.) učenje. To je jevrejska „postbiblijska enciklopedija osebnog tipa, stvarana između II i IV stoljeća... To je prije svega, zbirka komentara sastavljenih na osnovu raznih tumačenja Biblije, ali sadrži i opsežnu građu o religijskim i svjetovnim običajima Židova. U njemu ima elemenata teologije, etike, agronomije, medicine, higijene, prava, povijesti, matematike, astronomije itd. /.../ Talmud je regulirao način života Židova u postbiblijskim vremenima sve do emancipacije u XIX stoljeću. /.../ Talmud je imao presudnu ulogu u čuvanju židovskog nacionalnog jedinstva u dijaspori. Zbog svoje strogosti i moralističke pedantnosti, zbog naglašenog judeocentrističkog stava, oštire opozicije protiv prozelitskog nastojanja kršćanstva, Talmud je stoljećima bio napadan, klevetan i krivotvoren unutar i izvan židovstva.“ (Baleti, 1982. 34).
- Tefilin* – molitveno remenje koje se stavlja na čelo i levu ruku.
- Tempel* – (hebr.) hram, jevrejska bogomolja
- Tora* – (hebr.) pet knjiga Mojsijevih koje po jevrejskoj tradiciji čine osnovu jevrejske religije.
- Trumpeldor* – cionistički desničarski političar
- Vermaht* (*Webrmacht*) – Nemačke oružane snage
- VNV* (*Vereinigung der Nazi Verfolgten*) – Udruženje progonjenih od nacista
- WIZO* – skraćena za: Womens International Zionist Organisation – Svetski savez cionističkih žena
- Zählappell* – (nem.) prebrojavanje postrojenih zatočenika na određenom mestu

SADRŽAJ

prve knjige „Mi smo preživeli“

UVOD	7
I SA PARTIZANIMA	9
Mina Kovačević: <i>Iščekujući kraj mučenja</i>	11
Rahela Altaras: <i>Uz pomoć dobrih ljudi</i>	18
Haim Mejuhas: <i>Put u neizvesnost</i>	23
Judita Krivokuća: <i>Probudeno zlo</i>	32
II PREŽIVELI PROBOJ IZ JASENOVCA	47
Josip Erlih: <i>Dečak u logoru</i>	49
Eduard Šajer: <i>Miris krematorijuma</i>	60
III PREŽIVELI LOGORE AUŠVIC, BERGEN-BELZEN, BIRKENAU, SAJMIŠTE, ĐAKOVO	77
Eva Timar: <i>Iz anektirane Mađarske u nemački logor</i>	79
David Perlštajn: <i>U Aušvicu pod brojem 62183</i>	89
Vera Kon Alkalaj: <i>Ožiljci na srcu i duši</i>	93
Piroška Perinović: <i>Pod rukom dr-a Mengelea</i>	102
Judita Levi: <i>Sećanje na dane užasa</i>	107
Silvio Maestro: <i>Bosi po šljunku</i>	117
Nada i Vlado Salzberger: „ <i>Leteća ekipa</i> “ <i>općine Osijek</i>	121
IV POD ITALIJANSKOM OKUPACIJOM	131
Josef Itai-Indig: <i>Djeca bježe</i>	133
Dr Jakov-Jakica Altaras: <i>Sa djecom preko Jadrana</i>	142
Bojana Jakovljević: <i>Kroz Kavaju i Feramonti</i>	149
Haim Mile Pinkas: <i>Što pre preko Atlantika</i>	161
Aleksandar Mošić: <i>Jevreji na Korčuli</i>	179
Albert Alkalaj: <i>Slikar izrastao u logoru</i>	192

V	POD MAĐARSKOM VLAŠĆU	197
	Teodor Kovač: <i>Stražar u ulozi spasioca</i>	199
	Darko Fišer: <i>Rana sjećanja...</i>	209
	Agnesa Eremija: <i>Oradea, Novi Sad, Budimpešta</i>	216
VI	U BORSKOM RUDNIKU	223
	Pavle Šosberger: <i>Kažnjavanja uz ropski rad</i>	225
	Zoltan Biro: <i>Jevrejski lekari u borskom logoru</i>	236
VII	PREKO KOSOVA I ALBANIJE	239
	Rebeka-Beka Hara: <i>Od Prištine do Bergen-Belzenu</i>	241
	Luci Petrović: <i>Izbeglice</i>	247
	Nisim Navonović: <i>Od jednog do drugog zatočeništva</i>	259
VIII	SKRIVENI U OKUPIRANOJ SRBIJI	265
	Kosta Timotijević: <i>O ratnom skrivanju dr-a Fridriha Popsa</i>	267
	Silva Uskoković: <i>U napuštenoj seoskoj staji</i>	277
	Dragutin Brandajs: <i>Preko ograde od bodljikave žice</i>	284
	Samuilo Kalderon: <i>Moji najteži dani u okupiranom Beogradu</i>	293
IX	DECA KOD PLEMENITIH LJUDI	297
	Iris Zonenšajn Frajljilj: <i>Prekinuto detinjstvo</i>	299
	Rea Živković: <i>Sjećanja na rat</i>	301
X	POD ZAŠTITOM	313
	Debora Ostojić: <i>Bila sam u logoru na Sajmištu</i>	315
	Lili Tišma: <i>Pod okupacijom u Zagrebu i Vukovaru</i>	321
	Blanka Policer: <i>Sa majkom kod plemenitih ljudi</i>	327
	Vera Tomanić: <i>Jevrejka u Beogradu</i>	332
XI	LEKARI	337
	Dr Etelka Najfeld: <i>Srećno, kume Igore!</i>	339
	Dr Jelena Išah-Hidvegi: <i>Izvučena iz transporta za Treblinku</i>	351
	Dr Rafael Pijade: <i>Sa prinudnog rada do partizana</i>	356
	<i>EPILOG</i>	361
	Goran Babić: <i>O dimu povrh krematorija...</i>	363

SADRŽAJ

druge knjige „Mi smo preživeli“

PREDGOVOR	7
I DOM LAVOSLAV ŠVARC	9
Paula Hiršler: <i>U kućicama, odvojeni od sveta</i>	11
II U PARTIZANIMA	17
Silvana Mladinov: <i>Split – luka spasa i luka smrti</i>	19
Aleksandar Demajo: <i>Uvek za korak ispred smrti</i>	25
Tirca Ginzberg: <i>Mladost u godinama rata</i>	39
Lidija Vasović: <i>U partizanima, na jugu Srbije</i>	51
Lea Salcberger: <i>Stazama Rapskog bataljona</i>	57
Sara Mandelbaum: <i>Nije bilo lako biti mlad</i>	69
Sida Levi: <i>Uz teškoće, i malo sreće</i>	74
Đorđe Alpar: <i>Zavet – ne pasti Nemcima u ruke</i>	79
III PREŽIVELI LOGORE AUŠVIC, DAHAU, BUHENVALD, BERGEN-BELZEN, TENJE I DRUGE	93
Egon Štajner: <i>Doživio sam 21. vek</i>	95
Eva Levi-Jovović: <i>I oslobođenje dočekala u Aušvicu</i>	109
Vera Obradović: <i>Od Sombora do Upsale</i>	118
Suzana Cenić: <i>Blizanci i vivo eksperimenti</i>	127
Josif Vesel: <i>Aušvic – Buhenvald – Terezin</i>	137
Andrija Darvaš: <i>Godine rata</i>	144
Raul Tajtelbaum: <i>Prizrenska elegija</i>	160
Ivona Frajd: <i>Nemac mi slučajno spasio život</i>	186
Marta Staničkov: <i>Do pakla i nazad</i>	195
Alisa Francuski: <i>„Tata, boli li kada nas streljaju?“</i>	201
Mirko Najman: <i>Stradanje osječkih Jevreja</i>	206

IV	POD ITALIJANSKOM VLAŠĆU I U ŠVAJCARSKOJ	221
	Frida Mel, dr Miša Mel, dr Eta Najfeld: <i>Životni put</i>		
	<i>Fride i Davida Mela</i>	223
	Dr Sabetaj Robert – Puba Albahari: <i>Od nemila do nedraga</i>	229
	Nada Najman: <i>To je ono čega se sećam</i>	233
	Mirjam Cajner: <i>Dobro se dobrim vraća</i>	242
V	U MAĐARSKIM ZATVORIMA	249
	Eva Čavčić: <i>Izbežumljeni od gladi</i>	251
	Tibor Adam: <i>Prezime Adam znači – čovek!</i>	262
VI	PRINUDNI RADNICI IZ BORSKOG RUDNIKA I U UKRAJINI	279
	Dorđe Fišer: <i>Marš smrti od Bora do Crvenke i dalje...</i>	281
	Zoltan Brajer, Ladislav Lošic, Deže Kenisberg: <i>Na prinudnom radu u Ukrajini</i>	292
VII	U OKUPIRANOJ SRBIJI	299
	Sonja Baruh: <i>Majci sam krila istinu o pogibiji dece</i>	301
	Maks Erenrajh: <i>Romansa opasna po život</i>	317
	Sava Bogdanov: <i>Kako se Lea Rozencvajg spasila 1941. godine</i>	332
	Julijana Ćirić: <i>Godine skrivanja i straha</i>	345
VIII	PREKO ŠPANIJE	349
	Bonka Davičo: <i>Bili smo brži od smrti</i>	351
	Jaša Almul: <i>Da su samo znali svu opasnost</i>	356
	Leon Davičo: <i>Od Beograda do Kanade i natrag</i>	370
IX	ŠPANSKI DRŽAVLJANI	377
	Rašela Noah-Konfino: <i>Spasilo nas špansko državljanstvo</i>	379
X	ALIJAT HANOAR	391
	Armando Moreno: <i>Spasavajući decu, spasao i sebe</i>	393
	Katriel Fuks: <i>Putovanje izbegličkog deteta</i>	406
	Miša Pas: <i>U Erec, u slobodu</i>	412

XI HILJADU RUZVELTOVIH GOSTIJU	421
Irena Danon: <i>Od Sajmišta do Fort Ontarija</i>	423
Ela Izrael – Delovska: <i>Od logora do Amerike</i>	431
XII U AUSTRIJI NA RADU	443
Vilhelm-Vili Vajs: <i>Srpska imena – ulaznica za život</i>	445
XIII U RATNOM ZAROBLJENIŠTVU	449
Ivan Brandajs: <i>Bio sam ratni zarobljenik broj 6708 (KGF 6708)</i> ...	451
Emil Klajn: <i>Kako sam preživio holokaust</i>	459
Prilog 1: TABELARNI PREGLED LOGORA U JUGOSLAVIJI U KOJIMA SU BILI ZATOČENI JEVREJI	467
Prilog 2: JEVREJSKE OPŠTINE U JUGOSLAVIJI	471
Prilog 3: OBNOVLJENE JEVREJSKE OPŠTINE 1947. GODINE ...	475
REČNIK manje poznatih reči i pojmova	477

SADRŽAJ

treće knjige „Mi smo preživeli“

PREDGOVOR	11
I U PARTIZANIMA	15
Žamila-Anđela Kolonomos: <i>U borbi od prvog dana</i>	17
Vukica Kajon-Stupar: <i>Prijatelji uvijek u pomoći</i>	25
Dr Igor Najfeld i dr Vesna Najfeld: <i>Dr Alfred Najfeld – sećanje na razgovore sa našim ocem</i>	32
Avram Sadikario: <i>U ilegalstvu</i>	39
Đuro Seleš: <i>Ma che Ebrei?</i>	45
Tina Finci: „ <i>Je li to dobro za Jevreje?</i> “	54
Moric Montiljo: <i>Mladić i rat</i>	58
Gonda Pinto: <i>Prijatelji im spasili živote</i>	67
II PREŽIVELI LOGORE AUŠVIC, BERGEN-BELZEN, JASENOVAC	71
Dvora Acmoni: <i>Putovanje na kojem sam porasla</i>	73
Vera Bruner: <i>U ćeliji 33, u Terezínu</i>	91
Edita Armut Kašiković: <i>Svako svoju sudbinu nosi sa sobom</i>	97
Alegra Gita Simha Kalderon: <i>I sad pitam i Boga i sebe – zašto?!</i>	109
Irena Fišer: <i>Tužno detinjstvo i mladost</i>	118
Žuža Marinković: <i>Najmučnije putovanje u neizvesnost</i>	124
Albert Ruben: <i>Kad su živi grabili od mrtvih</i>	130
Irena Vukov: <i>U mađarskim i nemačkim logorima</i>	136
Ljubica Peruško: <i>Sećanje kao diranje u živu ranu</i>	139
Cadik-Braco Danon: <i>Sine, idi samo napred!</i>	144
Dr Edo Neufeld: <i>Progon židovskih advokata u NDH</i>	152
Emil Freundlich: <i>Tragedija židovskih omladinaca u Zagrebu</i>	175
Jolan Strapač: <i>Bez prijatelja, ni krštenica ne bi pomogla</i>	189

III	POD ITALIJANSKOM VLAŠĆU	195
	Gabi Deleon: <i>Tri puta rođen</i>	197
	Dr Paja Ciner: <i>Proživka smrti na Tašmajdanu</i>	206
	Mirjam Ferera: <i>Ustaše, Nemci, Italijani...</i>	218
	Dina Katan Ben Cion: <i>Tamni vilajet djetinjstva</i>	223
	Klara Pinto: <i>Setni pogled majke</i>	229
	Vera Robiček-Siporen: <i>Poruka spasa:</i> <i>ne vraćajte se u Beograd!</i>	241
	Lea Sorger: <i>Pod okriljem sreće</i>	244
	Flora Albahari-d'Acampora: <i>Međusobno spasavanje</i>	256
	Pavle Minh: <i>Četiri godine pod senkom smrti</i>	262
IV	POD MAĐARSKOM VLAŠĆU	273
	Magda Simin: <i>Od zatvora do logora</i>	275
	Irena Vajnman: <i>Do pakla i nazad</i>	286
	Lajčo Klajn: <i>Spasio nas hrabri Ečka Hauer</i>	295
	Lea Ljubibratić: <i>Jedino ime ostaje</i>	302
	Aleksandar Kerenji: <i>Opsesija</i>	308
	Henrijeta Kahan-Orsini: <i>Bezimeno detinjstvo</i>	313
	Vilma Jovanovi}: <i>Skrivanje u Budimpešti</i>	319
V	U OKUPIRANOJ SRBIJI	327
	Benjamin Vinter: <i>Dečak skriven u Beogradu</i>	329
	Olga Adam: <i>Spasili ih dobri ljudi</i>	340
	Julije Kemenj: <i>Vreme prolazi, ljudi nestaju</i>	350
	Rahela Levi: <i>Da nije bilo čika Save...</i>	360
	Aleksandar Nahman: <i>Dete u ratu</i>	367
	Ana [omlo: <i>Nisu znali da je rat završen</i>	371
	Breda Kalef: <i>Zahvalna sam muzici...</i>	380
	Vera Karaoglanović-Krotić: <i>Zauvek je ostao strah</i>	385
VI	U ALBANIJI	389
	Jozef Baruhović: <i>Pod istim krovom sa Nemcima</i>	391
	Rukula Bencion: <i>Gledala sam ubijanje najbližih</i>	402
	Mila Karaoglanović: <i>Spasila nas Božija ruka</i>	405
	Tamara Aloni: <i>Preko planina u Albaniju</i>	411

VII U SARAJEVSKOM ZATVORU	415
Jozef Hajim Kabiljo: „ <i>Brat si ti nama mio...</i> “	417
VIII NONANTOLA	433
Jozef Ben Cion Papo: <i>Spasenje – pravac linija fronta!</i>	435
Arni Vajninger: <i>Spasonosni odlazak u Švajcarsku</i>	448
IX EL ŠAT	451
Mira Altarac: <i>Život pod šatorima</i>	453
Rikica Vostrel: <i>Neizvesno putovanje do luke spasa</i>	458
X U ZATVORIMA U SRBIJI I U NEMAČKOJ	465
Ženi Lebl: <i>Drug iz detinjstva – moj „Zid plača“</i>	467
XI PRILOZI	491
PRILOG 1: TABELARNI PREGLED LOGORA U JUGOSLAVIJI U KOJIMA SU BILI ZATOČENI JEVIJEJI	493
PRILOG 2: JEVREJSKE OPŠTINE U JUGOSLAVIJI	497
PRILOG 3: OBNOVLJENE JEVREJSKE OPŠTINE 1947. GODINE	502
REČNIK MANJE POZNATIH REČI I POJMOVA	503
SADRŽAJ PRVE KNJIGE „MI SMO PREŽIVELI“	509
SADRŽAJ DRUGE KNJIGE „MI SMO PREŽIVELI“	511
SADRŽAJ TREĆE KNJIGE „MI SMO PREŽIVELI“	511

CIP – Катакогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

821.163.41-94(082)

323.12(=411.16)(497.1)“1939/1945”(093.3)

341.485(=411.16)(4)“1939/1945”

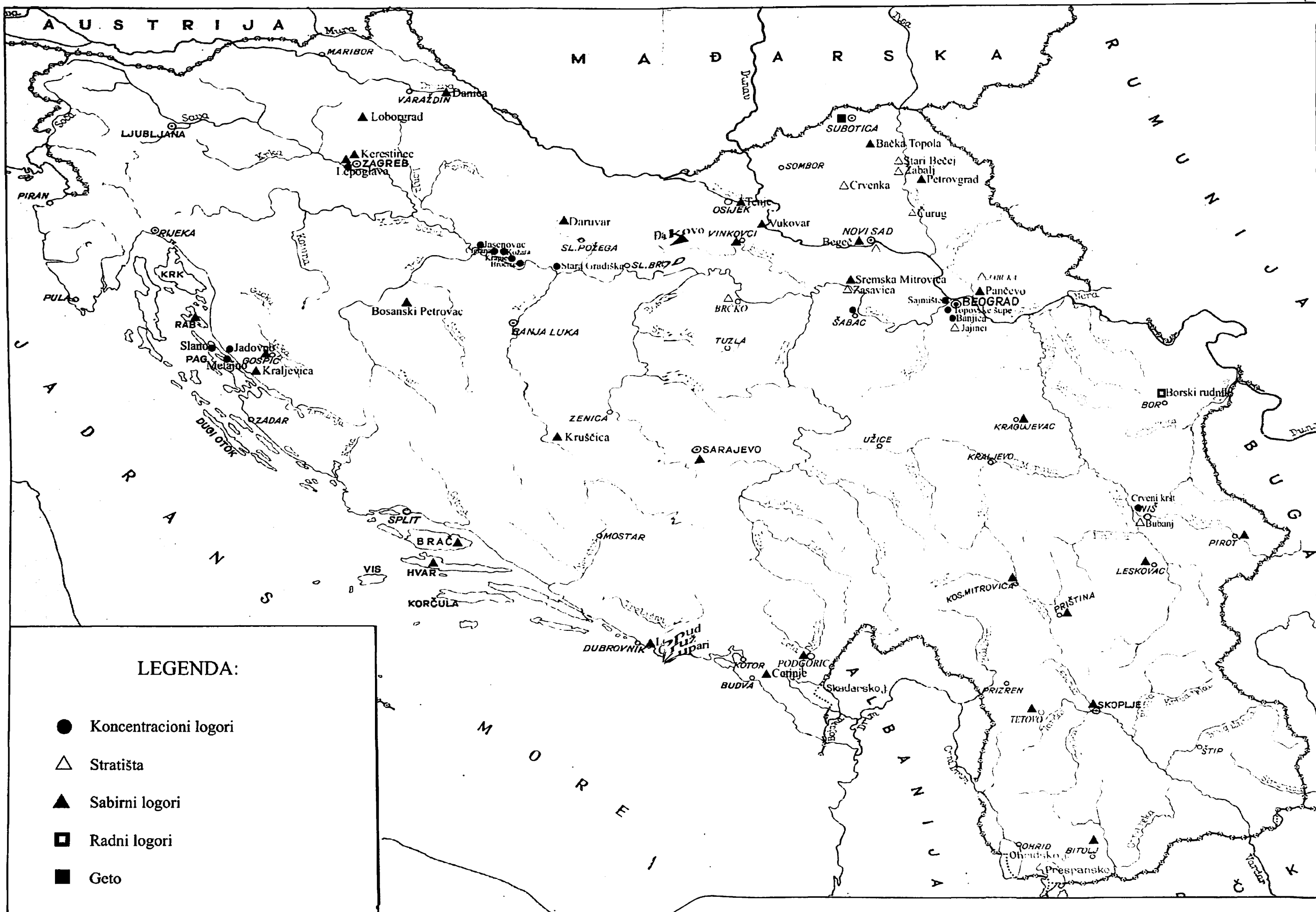
Mi smo preživeli... 4 : Jevreji o Holokaustu 4 / [odgovorni urednik Aleksandar Gaon]. – Beograd : Jevrejski istorijski muzej SJO Srbije, 2007 (Beograd : Pressing). – 397 str. : fotogr., faks. ; 24 cm

Tiraž 1.000. – Prilozi: str. 364–382. – Rečnik manje poznatih reči i pojmova : str. 383–388. – Napomene i bibliografske reference uz tekst.

ISBN 978-86-903751-6-5

а) Јевреји – Прогони – Југославија 1939–1945 – У успоменама
б) Холокауст

COBISS.SR-ID 141143564

LEGENDA:

- Koncentracioni logori
- △ Stratišta
- ▲ Sabirni logori
- Radni logori
- Geto

סומבור
SOMBOR

סנטה SENTA

קיקינדה

KIKINDA

אפאטין APATIN

מול MOL

ורשאץ VRŠAC

אדה ADA

קולה KULA

באצ'קי פטרוואץ BAČKI PETROVAC

באצ'קי פטרוואץ

צ'אנטאויר ČANTAVIR

באצ'קו פטרווה סלה
BAČKO PETROVO SELO

באצ'קו פטרווה סלה

בעצ'יי BEČEJ

NOVI BEČEJ

נובי סאד

NOVI SAD

נובי בעצ'יי

באצ'קה פאלאנקה
BAČKA PALANKA

באצ'קה פאלאנקה

ורבאס VRBAS

טמריין
TEMERIN

טמריין

זרניאני
וליקי בעצ'קרק

ZRENJANIN

רומה RUMA

זבורניק ZVORNIK

פאנצ'ו פאנצ'ו PANČEVO

שאבאץ ŠABAC

זעמון ZEMUN

סרעמסקא מיטרוויע
SREMSKA MITROVIC

סרעמסקא מיטרוויע